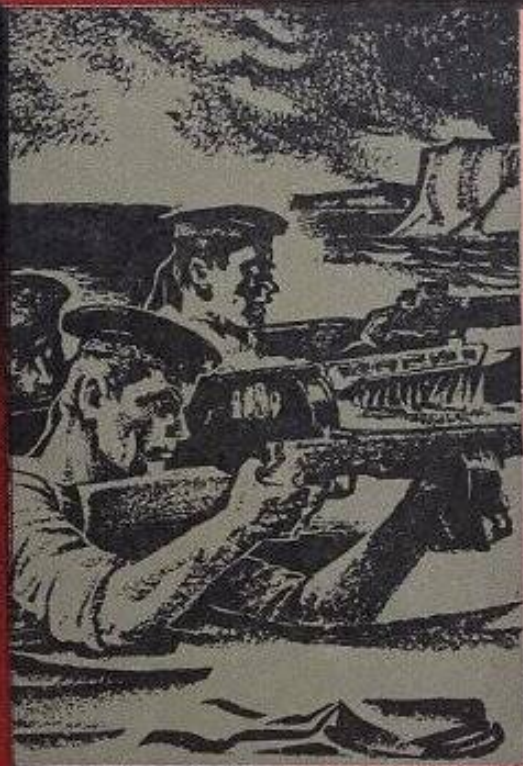

m
ТАВРІЯ

ВАСИЛЬ
КУЧЕР

ГОЛОД

B. Kyrö

ВАСИЛЬ КУЧЕР

ГОЛОД

РОМАН

84.P7
K95

Редакційна колегія бібліотеки «Таврія»:
П. Є. Гармаш, М. В. Глушко; Є. П. Дрягін, Л. П. Куліш

Художник А. Ф. Шорохов

Произведение посвящено советским морякам — участникам героической обороны Севастополя

В центре романа — сложная судьба флотского врача Павла Заброды, мужественного человека и гражданина, сумевшего через все испытания пронести любовь к родной Отчизне.

Переиздание романа известного украинского советского писателя В. С. Кучера.

*Текст печатается по книге, изданной в Киеве
Государственным издательством художественной ли-
тературы в 1963 году.*

К 70303-008 26-82 4702590200
M216(04)-82

Издательство «Таврия» · Симферополь.
Иллюстрации · 1982.

СПІВЕЦЬ ЕПІЧНОЇ МУЗИ

За час свого існування українська радянська література пройшла великий і плідний шлях творчого зростання. Серед значних досягнень нашого красного письменства знаменні й радісні успіхи української прози.

Активною творчою роботою в передвоєнне десятиліття, в роки Великої Вітчизняної війни і в післявоєнні роки здобув симпатії і любов Василь Кучер. Його оповідання, повісті і романи видавались не лише українською і російською, а й іншими мовами як народів СРСР, так і зарубіжних країн.

Василь Степанович Кучер народився 20 липня 1911 року в селі Вербові Андрушівського району Житомирської області в родині сільського вчителя.

Коли підріс майбутній письменник, він вчився в семирічній школі, працював на Кожанській цукроварні й лісопилному заводі. У 1926 році вступив до комсомолу, став сількором окружної газети «Радянська нива», що виходила в Білій Церкві. Тут же закінчив педагогічний технікум, після чого працював у сквирській районній газеті, де починається його літературна діяльність.

Згодом молодий письменник переїздить до Харкова, де вчиться в університеті (1930—1934) й одночасно працює в газеті «Сільськогосподарський пролетар», а пізніше — в журналі «Трактор».

Три роки В. Кучер перебував у Червоній Армії, закінчивши військову авіаційну школу в Харкові. До Великої Вітчизняної війни працював на редакційній роботі у видавництвах та періодичній пресі. В 1940 році вступив до лав КПРС.

Коли фашистські війська вдерлися на нашу землю, письменник пішов на фронт, працював кореспондентом армійської газети «За Родину» і фронтової «За Радянську Україну». Брав участь у боях при героїчній обороні Одеси, Севастополя і Сталінграда. Нагороджений кількома орденами і медалями.

В післявоєнні роки найбільш активно В. Кучер виступає як романист, хоч не залишає роботи в жанрі оповідання і нарису, про що свідчать такі книги нарисів, як «Зорі в степу» (1951), «Дорога до людей» (1958), «Шовкові струни» (1958) та інші.

В передвоєнні роки твори В. Кучера були присвячені в основному темі колективізації на селі («Ініціатива», «Хлібна проблема»), першим успіхам і соціалістичним досягненням трудівників колгоспних ланів (збірки «Все вище і вище», «Квітує жито»), життю робітничого класу («Шахтарка»), а також темі оборони нашої Вітчизни (збірка «До-

рога веде на заставу»). Матеріал для цих творів письменнику давали численні поїздки по країні як кореспондента газет та журналів.

Найпомітнішим твором у довоєнній творчості В. Кучера була невелика повість «Кармалюк» (1940). Про цей твір письменник згодом у статті «Образ, думка, слово» писав: «Перед війною я написав невеличку документальну повість «Кармалюк». Власне, то не повість, а спроба документальної біографії героя на шість аркушів. Але тоді було в житті Кармалюка багато неясного і, певно, мій біографічний нарис мав значні вади»¹.

Після війни письменник знову повернувся до образу Кармалюка і в 1954 році видав роман «Устим Кармалюк».

Роман написаний в строгому епічному плані, з використанням великої кількості достовірних фактів, судової документації з процесів Кармалюка.

У романі відтворено картини тяжкої долі українського народу на початку XIX ст. Жорстокий гніт і нелюдські знущання «своїх» і «чужих» поміщиків-кріпосників викликали рішучий протест. З'являються народні месники, які очолювали боротьбу народних мас проти гніту і насильства. Таким був і Устим Кармалюк, він стояв на чолі антикріпосницького руху майже чверть століття (1812—1835 рр.).

Роман «Устим Кармалюк» зайняв почесне місце в радянській історичній романістиці. Він служить справі виховання почуттів любові до видатних революційних діячів минулого, які боролися за щастя народу, почуттів дружби між народами нашої Вітчизни.

Другим значним твором В. Кучера є його роман «Чорноморці» (1952), який належить до кращих творів радянської літератури про Велику Вітчизняну війну нашого народу проти фашистської Німеччини.

Герої цього твору — звичайні радянські люди, виховані Комуністичною партією і Радянською владою. Характер кожного з персонажів роману розкривається в боротьбі з ворогами, в найтяжчому труді, яким є війна, у ставленні до колективу, у виконанні своїх обов'язків перед Батьківщиною.

«Чорноморці» — багатоплановий твір. Вдала його композиція сприяє глибокому відтворенню вікомних подвигів захисників Одеси і Севастополя. Значне місце в ньому посідають батальні сцени, в канву розповіді письменник вдало вплітає уривки з щоденника військового кореспондента Колоска, який записує бачене і пережите ним на різних ділянках фронту. Загальну картину боїв на фронтах Великої Вітчизняної війни доповнюють зведення Радінформбюро та інші лаковані і промовисті документи, що свідчать про незламність духу радянських людей.

Події роману «Чорноморці» починаються в героїчному Севастополі.

¹ Журнал «Дніпро», К., 1959, № 11, стор. 138.

Змальовуючи боротьбу Радянської Армії і Флоту проти німецько-фашистських загарбників, В. Кучер показує ту силу, яка спрямовувала боротьбу, була натхненником і організатором перемоги. Ця сила — Комуністична партія.

Авангардну роль комуністів письменник відобразив всебічно і глибоко. Поведінка заступника політкерівника в одинадцятому дзоті Федора Глазиріна, полковника Зеленцова, політрука Фільченкова, комуністів-моряків Вихора і Гризлова, як і багатьох інших, — яскраве цьому підтвердження. Стати членом Комуністичної партії — найвище щастя. У Вихора з'являються сльози радості, коли начальник політвідділу вручає йому партійний квиток. «Вихор несподівано схопив у обійми Зеленцова, при всій роті, і, міцно стиснувши, проказав: «Тепер усе, товаришу командир. Я знову з вами. Я в тій партії, де Ленін... Клянуся служити їй життям...»

В образі комісара Зеленцова письменник показав партійне керівництво в армії. Спокійний, врівноважений у найнебезпечніших ситуаціях, рішучий і вольовий — таким залишається цей партійний армійський працівник в пам'яті читача.

Значне місце в романі «Чорноморці» приділено секретареві Севастопольського міського комітету партії Олені Михайлівні Кулик. Її дуже люблять і поважають громадяни міста-героя. Вона людяна, пряма, чесна і безстрашна, вміє про найскладніші справи говорити просто і по-діловому. Разом з іншими партійними керівниками Олена Михайлівна мобілізує комуністів і все населення на допомогу фронту.

В 1957 році В. Кучер видав роман «Прощай, море», в якому порушується важливе, життєво необхідне питання — про круте піднесення сільського господарства.

Роман «Прощай, море» відзначається художньою довершеністю всієї образної системи. В ньому немало добре виписаних пейзажів, уміло використаних зразків народної творчості, зокрема приказок, прислів'їв тощо.

Логічним продовженням роману «Прощай, море» є роман «Трудна любов» (1960 р.). Твір цей, як і попередній, також відзначається багатоплановістю.

Радянське суспільство поставило перед собою завдання ліквідувати капіталістичні пережитки в людській свідомості. Взаємовідносини індивідуума й колективу та роль, яку вони відіграють у боротьбі за перевищення людини, знаходять яскраве висвітлення в романі «Трудна любов».

В романі «Трудна любов» Василь Кучер активно воює зі всім тим, що несумісне з соціалістичною ідеологією, що заважає нашому рухові вперед.

Значний інтерес являє новий роман В. Кучера «Голод (1961), присвячений зображенню героїки років Великої Вітчизняної війни.

В центрі твору — розповідь про безприкладний подвиг радянських моряків, зокрема флотського лікаря Павла Івановича Заброди, який з трьома моряками, без хліба і води переплив Чорне море. Троє померло з голоду, а його, непритомного й ледве живого, підібрав турецький пароплав. Почалися нові поневіряння. Ув'язнення, концтабори. Але він переміг і вирвався з неволі. І знову прийшов на флот.

Авторського домислу в романі «Голод» небагато. Він іде головним чином по лінії розвитку сюжету, композиційної побудови твору, опису деталей життя сім'ї родини Горностаїв тощо. Що ж до ряду інших персонажів, то вони в своїй більшості мають реально існуючих прототипів. Так, прототипом Заброди є флотський лікар Павло Іванович Єресько, про військового лікаря Момота ми дізнаємось, що він близький приятель В. Кучера, з ним письменник служив в одному артилерійському полку. Знав він у цьому полку і Василя Рев'якіна, що втік з полону і став на чолі однієї з груп Севастопольського підпілля. Він загинув смертю героя. Провокатор виказав підпільників, і всю групу гестапівці розстріляли перед самим приходом Радянської Армії. Іменем Василя Рев'якіна тепер названо в Севастополі Лабораторне шосе, де він жив і боровся. Його характер і портрет допомогли письменникові створити образ боцмана Верби.

У романі «Голод» приваблюють картини, в яких зображено не лише героїчну боротьбу радянських людей в тимчасово окупованому Севастополі, а й боротьбу Радянської Армії на фронтах Вітчизняної війни. Та все ж у центрі роману — розповідь про героїчну четвірку радянських моряків, перед подвигом яких навіть смерть часом відступала. Коли ж з четвірки відважних живим лишився один Заброда, він високо і несхитно проніс незаплямованим прапор нашої Вітчизни. Ніщо — ні голод, ні тяжкі умови життя в турецькому таборі для інтернованих — не зламало радянську людину. Заброда скрізь і всюди знаходить друзів, Болгарський комуніст, прості і чесні турецькі трудівники стають друзями Заброди. Вони допомагають йому встановити зв'язки з радянським посольством, яке вирвало його з рук турецьких реакціонерів і допомогло повернутись на Батьківщину.

Певний інтерес в романі «Голод» становить собою образ письменника Крайнюка — літописця подій Вітчизняної війни, введеного В. Кучером з метою полегшення зображення подій періоду Вітчизняної війни на фронтах і в тилу, де, в силу обставин, Заброда не міг бути. Крайнюк, таким чином, виконує значну роль в композиції твору. Він є, так би мовити, зв'язуючою ланкою в різноманітних ситуаціях, подіях, зображених у творі.

Роман «Голод», отже, дає широку панораму подій років Вітчизняної війни, відтворює велич, красу, благородство душі радянських людей, їх моральну силу і вищість над людьми капіталістичного світу. В цьому його сила і значення. І хоч у романі не обійшлося без окре-

мих вузьких місць — маємо перш за все на увазі надто розтягнуті описи боїв в районі Севастополя, які дещо нагадують подібні картини з роману «Чорноморці», — твір все ж займе одно з почесних місць серед кращих книг радянської літератури про Велику Вітчизняну війну.

Широку популярність здобули романи В. Кучера «Намисто» (1964), «Орли воду п'ють» (1966), «Ми не спимо на трояндах» (1967). Про задум цього останнього твору письменник розповів так: Головний герой — соратник великого Леніна, полум'яний революціонер Артем — Федір Андрійович Сергеев. Він жив і боровся не тільки в Росії і на Україні, а й за межами рідної землі. Якщо глянути на географічну карту світу, в яких містах бував Артем, то можна назвати Париж і Стокгольм, Нагасакі і Шанхай, Брісбен і Дарвін (Австралія), Осло і Гамбург, Ессен і Прагу...

В. Кучер помер у розквіті творчих сил 18 квітня 1967 р. Його іменем названо вулиці в Києві і Севастополі, школу в с. Ставищах Попільнянського району на Житомирщині, бібліотеку в Києві, контейнеровоз, який курсує Чорним морем від Одеси до Варни.

Твори В. Кучера полюбались читачеві. Добре про це сказав свого часу Павло Тичина: «Василь Степанович, як видатний письменник нашого часу, завше брав собі в роботу щонайважливіші теми, як з життя біжучого, так і життя минулого. Енергія у Василя Степановича була, просто сказати, невичерпна. Великі задуми і широченні простори, в які укладались ці задуми, — ось що характерно для одного з найпопулярніших письменників наших — і саме для Василя Степановича. Він знав весь той матеріал, який мусив перелитись на папір письменника. Він усі ситуації своїх героїв наперед уже бачив. Він знав саме життя, бо знав усі стежки своїх героїв наперед: куди кого ведуть вони, а від кого одвернуться. Я тут говорю не тільки про уяву письменника, але ще й про пам'ять творчу письменника. А уява ж і пам'ять творча завжди живуть разом. Свою уяву Василь Степанович завжди перевіряв на людях — конкретно під час зустрічей своїх з читачами. От уже хто не боявся зустрічей з читачами — так це якраз наш любий і славний Василь Степанович...»

В. Кучер як письменник ріс і розвивався разом з Радянською країною. Він був художником слова, щиро відданим партії, радянському народові. Кращі його твори пройняті живим почуттям сучасності.

Вони вчать читача гаряче любити нове, комуністичне, зміцнювати дружбу радянських народів зі всіма чесними людьми землі, що борються за мир, демократію, соціалізм, ненавидіти все косне, застигле, що залишилось від старого, капіталістичного світу.

О. В. КИЛИМНИК,
доктор філологічних наук.

*Ця книга присвячується
полковникові*

ГОРПИЩЕНКУ П. П.

*флотському лікарю
ЄРЕСЬКУ П. І.
капітанові 2-го рангу
БАЙСАКУ М. Г.*

Розділ перший

Він прийшов так неждано і негадано, мов грім з ясно-го неба впав. Маленький, вже трохи зім'ятий у далекій дорозі, побитий якимись чорними невиразними штемпелями, так що й числа не розбереш. Але на ньому була велика поштова марка. Повновидий місяць пливе над землею, а до нього летить перша космічна ракета. Наша, радянська. Золотий її слід навпіл розсік небо. Воно світилося чорнуватим блиском і було схоже на сине розбурхане море, яким запам'яталося з часів війни, — грізне й кудлате, що таїло в собі смерть. З одного боку — смерть, а з другого — велику надію. Морем прибували до нас свіжі дивізії, боеприпаси, сухарі, медикаменти. Море приносило нам листи від коханих і рідних. Морем відпливали наші поранені герої. Море і годувало нас, бо на його поверхню щодня спливало багато глушеної риби. Та було й так, що ми скидали перед ним безкозирки й картузи, коли довідувались, що наш корабель, який плів з пораненими й дітьми, нагло тонує від ворожої бомби і торпеди. Ми стояли на кам'янистих горбах і в безсиллі скреготали зубами, бо рятувати потопаючих уже не могли. От яке воно було, чарівне сине море, бодай не вернулося більше...

Петро Крайнюк одкинувся на високу спинку твердого дубового стільця, закурив. Він уже не чув, як за високим вікном гурчать грузовики, беручись під гору, а на станції коротко і тихо ухкають паровози, глухо трубить електрич-

ка. Навіть не чув, як порається на кухні мати, що вчора приїхала в гості з села провідати свого першого правнука, Той правнук спав тепер за тонкою стіною, широко розкидавши міцні рученята на великій подушці. Іноді він кидався у сні, щось бурмотів і навіть ясно вигукував: «Давай, давай!..» Певно, йому знову снився гарячий бій у скверіку, де діти день при дні гралися в розвідників чи партизанів. Не дратувала Крайнюка і тріскуча друкарська машинка, що з ранку до пізньої ночі торохтіла за стіною в сусідній кімнаті, де жив перекладач. Йому був байдужий і дитячий вереск у затишному скверіку біля чавуного водограю, де він щодня гуляв з своїм онуком. Тепер водограй на ремонті. Він опустів, висох, а в його гранітній чаші лежать крихти для горобців. Крайнюків онук допіру кидав їх. Всі діти кидали. Хто булку, хто житній хліб. Вирує скверик, захлинається веселими дитячими голосами. Чого ж вони так лементують? Підійти б до вікна й поглянути? Ні. Не може. Завжди підходив, довго стояв, думаючи про свої сиві літа. Діти нагадували йому про те, як він поволі старіє. Це викликало сум, але Крайнюк, здається, на те не зважав. Тільки, бувало, почує збуджені дитячі голоси біля водограю, то вже й прикипів до вікна. А зараз і не ворухнувся.

Несподіваний лист повіяв на нього рідним, але далеким і розгніваним морем. У накурений кімнаті раптом запахло йодом і смолою, війнуло гарячим духом дизельних моторів з глибоких корабельних трюмів. Почувся залізний брязкіт якірних ланцюгів, що з гуркотом торохтіли через стальний клюз. Гостро пахли просмолені канати, й було душно від гнилих водоростей, що їх викидало на берег море. І матроси в брезентових робах заюрмилися на кам'яному пірсі. Почувся мелодійний передзвін склянок на крейсерах, і моряки в робочих синіх беретках вже стояли в рівному строю. Над ними лунала така знайома і вічна команда:

— На прапор і гюйс струнко!

Матроси повертають голови в бік щогли, на якій піднімається полотнище військово-морського прапора. І так щоранку, о восьмій нуль-нуль. День у день. Як до війни, так і на війні, й після війни. А море тихе, ласкаве. Он підводний човен поволі занурюється у воду. Тральщики виходять за зовнішній рейд ловити й знищувати ворожі міни, що й досі лишилися після війни. І старенький катер розчиняє перед ними бонову загороду, тягне велетенське

залізне намисто, що перегороджує вхід до бухти. Заревили дизель-моторами торпедні катери, і радіомегафон покотив над морем їхню команду:

— На місцях стоять, з якоря зніматися!

Он яхта вийшла з тихої бухти, біла, стрімка, набравши повен парус вітру. Ранкове сонце дихнуло на неї своїм теплом, і парус одразу почервонів, мов шовковий прапор.

А на високій кам'янистій горі, що здіймалась від самого моря, знову спинилась дівчина. Уся в білому, прозора і легка, мов чайка. Дівчина підняла оголені засмагли руки над головою, розгорнувши голубу косинку. Шовк затріпотів на вітрі, заспівав і наче хотів вирватися з дівочих рук та й полинути на море, слідом за кораблями. Але дівчина тримала його цупко, подавши грудьми до моря. Вахтові матроси ясно бачили дівчину в бінокль і збагнули, що вона зовсім була не схожа на ту, яка стояла тут учора, і позавчора, і всі дні підряд, як тільки кораблі виходили далеко в море. Дівчата на кам'янистій горі щоранку мінялися, наче несли вахту. І кожен матрос думав, що сьогодні стоїть саме його дівчина. І від того всім було на серці тепло й спокійно, бо одна дівчина вітала матросів від усіх дівчат. Та ось кораблі перейшли, і дівчина побігла до води, пірнувши в густі виноградні лози. Тільки голуба косинка ще довго мріла над зеленою хвилею та під горою чувся дзвінкий дівочий голос:

— Ах, Чорнее море мое...

Згодом на причалах стало тихо і якось мертво. Та ненадовго — незабаром тишу ту сполохали веселі дитячі голоси. І море одразу запінилось, закипіло, війнувши теплими бризками, серед яких заіскрилась сліпуча веселка. Діти купалися. Тепер море в бухті належало їм. І вони були на ньому звияжними капітанами й моряками, пускаючи у світ свої кораблі, шхуни, яхточки і пластмасові шлюпки.

Петро Крайнюк навіть виразно почув дитячий лемент і вже не міг добрати, де він сам зараз перебуває? У своїй квартирі чи там, на морських причалах? Чулися дитячі голоси й за вікном у скверику, біля мертвого водограю.

А море, навіяне листом і спогадами, шумить та грає перед очима, реве та стогне, затопивши своїм солоним духом усю прокурену кімнату. А дитячі голоси знову дзвенять і співають, наче тут зацвіла черемха і налетіли з усього світу солов'ї. Затишно, тепло немов і знову прийшла весна, а може, й літо.

Літо? Петро Крайнюк неприємно поводить плечима. Гострий мороз пробігає по його спині. Він добре пам'ятає те літо... Він чув тоді інші дитячі голоси, бачив інших матросів.

Матроси лежали вздовж кам'яного пірса на брезентових носилках, що були аж руді від закипілої крові. Кров проступала і на бинтах. Матроси тяжко стогнали, когось тихо кликали, а часом люто, крізь зуби лаялись. Один, видно старший, сидів на бухті корабельного каната, зіпершись на нові милиці. Коло його ніг полискував перламутровими гудзиками облуплений баян. Права нога матроса була замотана бинтами до самого коліна. Красивий, стрункий, а вже каліка. Мабуть, на все життя. Це буде його останній похід на бойовому кораблі. Петро Крайнюк, тоді капітан третього рангу, мимоволі подумав: «Чи допливуть вони до Кавказу? Вчора фашисти знову потопили один наш транспорт з пораненими. На ньому було багато дітей і жінок. Ті не допливли. Коли б хоч ці проскочили. Повинні проскочити. Конвой сьогодні, здається, надійний. І море тихе. Далеко видно...»

Корабель до самого верху був уже забитий пораненими, яких привезли раніше. Та моряків на носилках помітили з корабля, бо в кожного на грудях лежала безкозирка й тріпотіли на вітрі муарові стрічки з золотими якорцями. Саме в цей час на пристань і привезли цілу машину дітей. Вони були худі й виснажені, аж світилися проти палаючого сонця. Дві санітарки і якісь три бабусі та ще шофер знімали дітей з машини, ставили в холодильник під стоси ящиків із снарядами. Діти плакали, кликали мам, поривалися бігти назад у портову браму.

На кораблі ще раз потиснулися поранені, щоб прийняти матросів, які лежали на брезентових носилках. Вахтовий подав знак санітарам, і ті кинулись до носилок. І тоді матрос із милицями гукнув до санітарів:

— Полундра!

Санітари здивовано презирнулися.

Матрос проковилив на милицях до старенької бабусі, що пригортала до грудей найменшеньку дівчинку, спитав:

— Чиї діти, мамашо?

— Сироти, — тихо, але так чітко, що її чули всі матроси, сказала бабуса. — Батько на фронті поліг, матір — бомбою... Сироти нещасні!..

— Чули? — спитав матрос.

— Чули, — глухо озвались поранені.

— Ну, так що, браточки?

— Давай дітей, — тихо вимовив крайній матрос, наче застогнав.

— Давай! — почулося з усіх носилок. — Дітей давай...

— Їм ще жить та жить, — сказав той, що на милицях, і, глибоко зітхнувши, хвацько збив безкозирку на потилицю.

Бабуся низько йому вклонилася і пошкандибала хистким трапом на корабель, пригортаючи до грудей жовту, як віск, дівчинку.

Матроси з корабля наче по команді кинулись на пірс і по живому конвейєру почали передавати дітей на палубу. Вони весело погукували один до одного, наче гутали дітей на руках, забавляли, і діти почали заспокоюватись, витираючи кулачками заплакані очі.

Медична сестра, чорноока і тонкоброва Оксана, що привезла моряків з польового госпіталю й допіру лаялась на кораблі за місця для них, спускалася по трапу принишкла і сумна, даючи дорогу дітям, що так і пливли над головами мастросів. Білосніжний халат, добре випрасуваний і цупкий від крохмалю, щільно обгортав її тонкий дівочий стан. Навіть тепер, у своєму смутку й досаді, Оксана ступала гордо й легко, наче сама милувалася своєю красою. Важка і пишна коса велично лежала вінком над високим білим чолом, так що ніяка пілотка чи мічманка вже не могла втриматись на голові. А щоб хтось не подумав, що вона й досі цивільна і не має жодного відношення до фронту, Оксана заткнула в бокову широку кишеню халата свою невеличку пілотку з червоною зіркою. Це й була ознака її приналежності до медичної служби Чорноморського флоту.

Дівчина тихо підійшла до поранених матросів, і вони вперше побачили свою сестру розгубленою та сумною. Довгі вії тремтять, куточки вуст нервово посмикуються, і вся вона наче здригається і мало не плаче.

— Як же це так? — тихо жалілася Оксана. — Що ж тепер буде? Там уже ніде й голки встромити, і я ледве вблагала командира, щоб вас узяв. Він згодився, коли почув, що ви з бригади Горпищенка. Командир корабля добре знає вашого Горпищенка. Вони разом училися в Ленінграді, в морській академії. І от маєш...

Загримотів якірний ланцюг, на штабній башті підняли ще одну кулю, яка означала «добро», цебто давала дозвіл на вихід у море, і корабель, важко осівши у воду,

пішов з бухти на далекий і тепер, мабуть, недосяжний для тих, що залишалися, Кавказ.

Героїчна оборона Севастополя наближалася до кінця, бо вже перший на нашому фронті гвардійський полк артилерії повертав учора свої гармати з передової на Севастополь, роблячи уявну пристрілку. Значить, артилеристи готувалися відкрити вогонь і по Севастополю, і по оних причалах, де тепер лежать на носилках поранені матроси. Готуються артилеристи на той випадок, коли німці провнуться в місто і вийдуть у порт, до Графської пристані.

Петро Крайнюк сам бачив ці повернуті на Севастополь гармати. Чули про них і матроси. Мабуть, і Оксана чула. А може, й не чула? Однаково. Скоро й вона почує.

Корабель ішов рівно й стрімко, і було видно, що він перевантажений до краю. А йому ж ще належить маневрувати в морі, відстрілюватись зенітками від літаків, ухилитись від ворожої торпеди, чатувати зміїного ока підводних човнів. Багато чого жде корабель у відкритому морі, коли він зостанеться сам один, а малі кораблі конвою зав'яжуть нерівний бій з ворожими торпедоносцями, бомбардувальниками й підводними човнами. Як же він маневруватиме при такому навантаженні? А якийсь та маневруватиме. Хіба йому перший раз? Не перший, звичайно, але цей раз може бути для нього й останнім. На війні, а особливо на морській, повно всяких несподіванок. Це добре знали матроси і тому так сумно проводжали корабель затуманеними очима, наче прощалися назавжди. Вони поверталися за ним, як соняшники за сонцем, ждучи в тривозі: чи зійде для них те сонце завтра?

Корабель вийшов з бухти в море, і весь фронт довкола Севастополя раптом ожив, під носилками в моряків задвигтіла земля. Корабель побачили німці, що сиділи вже на висотах круг Севастополя, і відкрили по ньому шалений артилерійський вогонь. Снаряди рвалися поблизу судна, здіймаючи водяні стовпи. Корабель маневрував. Потім наша артилерія відкрила прицільний вогонь по німецьких батареях, і снаряди в морі почали рватися безладно, все далі й далі від корабля. А він ішов своїм курсом, не зупиняючись і на мить, різав море гострим носом, наче якимсь велетенським ножем. Його наздогнали торпедні катери й тральщики, що в бухту не заходили, а ждали за горою на відкритому рейді. Потім над ним з'явилися два наших винищувачі і сторожко закружляли в ясному небі, прикриваючи поранених з повітря. Корабель набирав ходу, все

даленів і даленів, а скоро вже тільки мрів у сріблястому мареві.

Крайнюк усе це бачив і чув, а тепер знову згадував.

Матроси заплющили очі, наче заснули. Оксана розгублено стояла над ними, з острахом позираючи на небо. Там знову рвалися зенітні снаряди, розсипаючись білими колючими будяками. До міста проривалися ворожі літаки. І матроси розплющили очі, затривожились.

— Далеко, — пояснила Оксана. — Десь над Сахаркою...

— Це в нас. Знову рвуться на Інкерман, — сказав матрос на милицях. — Даремно. Горпищенко давно їх розкусив, куди вони будуть лізти. Там у нього кулак залізний...

— Хіба ви там були? — спитала Оксана, аби заговорить матросів і одвернути їхню увагу від ворожих бомбардувальників, від корабля і від усього, що допіру тут сталося.

— А хто ж, як не ми? — образився матрос. — Там нас і полоснуло. Ми з того залізного кулака. Там вони не проїдуть. Хай і не смикаються...

— Це третій батальйон? — знову спитала Оксана.

— Так точно! Третій батальйон, — зрадів моряк. — Такого батальйону, як наш, ніде нема. Кладу голову на плаху, що нема... Орли... А батько наш, полковник Горпищенко, який... Ти його бачила, знаєш?

— Знаю, — тихо сказала Оксана.

— То ж то! — хвалився моряк. — Сам фон Манштейн дає за його голову сто тисяч марок. Щодня афішки з літаків пускає... Хай пускає. А ми їх, звиняюся на слові, у те місце кидаємо, куди і цар пішки ходив...

Оксана перебила його:

— А хто у вас начальник медичної служби в батальйоні? Здається, капітан Заброда, коли не помиляюся...

Оксана сказала ці слова і відчула, як уся кров кинулась їй до обличчя, а серце млосно й солодко занило, наче зупинилося в грудях. Вуха почервоніли. Щоби аж пахати. І вона одвернулася, щоб не показати матросам свого хвилювання, почала поправляти важку косу.

— Ох ти ж моя голубонько, — наче заспівав матрос. — Так ти і Павла нашого знаєш? Ото красота! Це ж він нас і врятував, і до вас у госпіталь одправив. Коли б не він, то давно б лежали в соснових бушлатах. А так, бачиш, ще й покахикуємо. Орел, а не лікар... Орел!..

Оксана взяла себе в руки, допитувалась далі:

— У вас усі орли. Чи не занадто? Послухаєш і дивиєш-

ся. А хто ж кругом вас? Де ж бригада Жидилова, полк Тарана, бригада Потапова? Де, нарешті, Чапаєвська дивізія? Хіба вони не орли?

— Ну, знаєш, сестричко, — невдоволено чмихнув матрос. — Коли б мені не оці костилі, то я б тобі такого гопачка втнув, та ще й на баяні загравав присідаючи. Усе зразу. І граю на баяні, і гопачка ріжу, і долонею по колінах поплескую. Аж виляски йдуть. Хто так іще може?

— Не до танців зараз, — під'юджувала Оксана. — Знайшов, чим хвалитися...

— А от і знайшов, — реготнув матрос. — Коли не тямиш, сестричко, езопівської мови, котору ще дід Крилов любив, то я тобі можу пояснити і конкретно, на фактах. Хто нас врятував від смерті? Павло Іванович Заброна, наш начальник медичної служби, капітан...

— Ну, знаю вже, знаю, — роблено відмахувалась Оксана, а самій же так кортіло почути щось нове про Павла.

— І нічого ти не знаєш, — наполягав матрос, — бо хто він такий, наш Павло? Думаєш холодний клістир чи змія над чаркою? Ого! Коли б не так... Він, братці мої, закінчив Ленінградський медінститут. Він усе може... І ножем, і порошками, і гіпсом. А коли треба, то й автоматом... І головне, кажу, — польова хірургія...

— Велика честь, — не здавалася Оксана. — Всі лікарі закінчували медичні інститути. Що ж тут дивного?.. Всі знають польову хірургію.

— Усі та не всі, — тихо свиснув матрос. — Є в нас і такі, що з своєї санчастини й носа не показують. Ну ще там, коли в окопи заповзуть, після бою, звичайно. Помічники смерті.

— А ваш Павло хіба не такий? — викликала на одвертість Оксана. — Щось дуже ви його розхвалюєте, браточки...

— Заслужив, — рішуче кинув матрос. — Хай і другі заслужать, то й про них добре слово скажуть. Та щось я про таких поки не чув...

— Не чув? — здивувалася Оксана.

— Не чув і, мабуть, не почую. Я вже тут не вояка і скажу тобі в очі: такого, як наш Павло, ви більше не знайдете, хоча б шукали вдень з прожекторами. Можеш обплатити усіх матросів, перебрати всю нашу морську піхоту. Нема.

— Нема? — зраділа Оксана і вже не могла приховати своєї буйної дівочої радості.

— Го-го, сестричко, та ти, бачу, нічого ще не знаєш, — гордо чмихнув матрос. — Зараз я тобі поясню. Ну, от іде батальйон в атаку. Де повинен бути начальник медичної служби?

— В ближньому тилу, коло наступаючих, — не задумуючись випалила Оксана.

— Правильно. Це по уставу. А наш Павло не по уставу робить, а так, як йому совість підказує. Він іде в атаку разом з усіма. І санітарів своїх веде.

— Не може бути, — вирвалось у Оксани, і вся вона засвітилась якимсь внутрішнім вогнем з радості. — Травиш якоря, браток...

— Травлю? Я травлю якоря? — торохнув милицею матрос. — Ну, тоді спитай самого Горпищенка. Подзвони йому в землянку на фронт. Я дам пароль. Але знай, що мені вже однаково. Я на оцих костиях в його бригаду більше не вернуся. І вони не вернуться... Нам однаково. І ми тобі правду сказали...

Він показав на матросів, що лежали на носилках, і глянув довкола. Над містом слався їдкий дим пожеж, заволікаючи рудою наміткою голий Малахів курган, де ще вчора шумів густий парк і щебетали пташки, а тепер бомбами й снарядами позносило під корінь усі дерева й кущі. Скосило їх і на високому горбі коло панорами. Обгоріли вони й на Приморському бульварі, біля самого моря. Тільки ще чорніли й погойдували безлистим гіллям на Матросському бульварі, поблизу пам'ятника Казарському. Надворі весна, а листя давно облетіло, спеліли усі квіти й трава. І пташок не видно й не чути. Матрос уже забув, коли їх бачив і чув, тих пташок. Тільки чайки і досі мріють над морем, жадібно квілять, мов оплакують тяжке горе Севастополя. Сонце вже не сяє сліпучим вогнем так, що на нього й не глянеш, а пливе в диму якесь іржаве та червонувате, наче допіру викуване в кузні. Дивись на нього скільки хочеш, і очі вже не болять, а тільки сверблять та запливають сльозою. Але пече сонце по-давньому — жагуче й смертельно. А вогонь пожеж ще підсилює пекельну жару. Води нема. Водогін розбито. Водокачка давно залишилась по той бік фронту. Відкопують старі, давно забуті кринички.

Матрос ворушить спраглими губами, на яких запеклася жовта осуга, ковтає слину, наче давиться цвілим сухарем. Оксана помічає, що йому важко, але не виказує свого співчуття.

— Ну, чого ж ти замовк, матросе? — питає вона. — Говори, я слухаю тебе...

Матрос опускає очі в землю, щоб не бачити того всього, що тут робиться, глухо кидає:

— Що тут казати, сестричко наша рідна. Комбриг таки дізнався про все і видав наказ не пускати нашого Павла в атаку...

Петро Крайнюк почув цю розмову, стоячи за штабелями снарядних ящиків, і вийшов на пірс до матросів.

Оксана впізнала Крайнюка, виструнчилась по-військовому і, одягнувши пілотку, хвацько козирнула, пристукнувши закаблуками хромових чобітків. Матрос заторгав милицями, хотів і собі встати.

— Сидіть, прошу вас. Сидіть, — зупинив його Крайнюк. — Ждете кораблів?

— Де там! — безнадійно махнув рукою матрос. — Кораблів уже не буде...

— Ні, будуть. І дуже скоро. Вже прийшов наказ, — сказав Крайнюк і раптом спохватився. Не дозволено про нього розказувати.

І щоб якось загладити свою ніяковість, він підійшов до матроса, подав йому руку.

— Старшина першої статті Прокіп Журба, — відрпортував матрос. — Полтавський, значить, родом, а по службі — з есмінця «Безупречный». Есмінець на дні морському, а я живу. Третій батальйон морської піхоти бригади полковника Горпищенка...

— Знаю. Чув про вашого есмінця, — сказав Крайнюк.

— І я вас знаю, — в тон йому відповів Прокіп Журба.

— Відкіля знаєте? — зацікавився Крайнюк.

— Ну, як не знати. Ви ж мені вино оте давали. Вночі. Пам'ятаєте? І книжки ваші я читав. Ще тоді, до війни. Давно.

Матроси на носилках розплющили очі, почали роздивлятися Крайнюка. Вони про нього теж чули, але ще не бачили. Що ж. Звичайний собі капітан третього рангу. Потертий, але чистий кітель з золотим шевроном на рукаві, збиті на кам'яних горбах черевики, вицвіла на сонці мічманка. На грудях орден Червоної Зірки, і в петлиці якась польова квіточка. Чи то безсмертник, чи то кактус з італійського кладовища. Невже він у цій формі і ходить по фронту? Мабуть, ні. Певно, передолягається в піхотинську роботу й стає піхотним майором, як і всі моряки на передовій.

Крайнюк помітив ці гострі погляди й поправив флотську кобуру пістолета, що низько звисала з-під кітеля. Спитав Прокопа, аби заповнити неприємну паузу:

— Ну і як вони, мої книжки?

— Цікавий роман, у якому дуже гарно описано, як запорожці на човнах через Чорне море пливуть, ще й співають. Човни їхні чайками називалися. Тепер у нас на шлюпках банки запаяні стоять з повітрям, щоб шлюпка не тонула. А тоді запорожці до своїх чайок очеретяні сніпки в'язали... Ото був флот!

— Товаришу старшина, вам не можна хвилюватися. Ви поранений, — суворо попередила Оксана. — Я відповідаю за ваше здоров'я...

— Ну так достань мені чайку оту, що в запорожців. Руки в мене здорові. Якось уже допливу на Кавказ... Не бійся...

— Нащо ви так? Кораблі скоро прийдуть. Ждіть, — пробував заспокоїти матроса Крайнюк.

— Так оце ж ми й ждемо і все дискутуємо про те, що таке не щастить і як з ним боротися, — тихо засміявся Прокіп. — А ви матеріал збираєте на нову книжку?

— Де там! Учора в редакції трьох чоловік убило, і я тепер один за трьох кручуся. Оце прибіг відправити листа в Москву. А корабель уже пішов...

— Давайте я відправлю, — спохватилася Оксана. — Я буду ждати кораблів. А ви й досі гніваєтесь на мене?

— Минулося, — глухо сказав Крайнюк і закурив люльку. — Але тоді дуже гнівався...

— За віщо? Я ж добра вам хотіла, — щиро виправдувалася Оксана. — І воно на краще вийшло...

— Хто його знає. Побачимо, що далі буде, — сказав Крайнюк і почав частувати махоркою Прокопа Журбу, одриваючи йому на цигарку клапоть свіжої флотської газети.

— Так ти, сестричко, і старше начальство пригнічуєш, а не тільки нашого брата? — спитав матрос і тихо свиснув.

— Гірше, — роблено зітхнув Крайнюк, і це сподобалось матросам на носилках. Вони тихо усміхнулися, прислухаючись до Крайнюкових слів.

— Служив я, братці, командиром батареї у морській піхоті, бо таку мав військову спеціальність, коли прийшов на війну. Нікому не говорив, що письменник. Служив і горя не знав. Спочатку під Одесою, а потім тут,

під Севастополем. І вже так вивчив свою батарею і наших сусідів справа і зліва, що міг часом і догадуватись, про що вони думають, чого хочуть, які їм сни сняться ночами. День при дні на передовій, в окопах. Думав книжку написати потім, як війну закінчимо. І от надав мені біс поїхати на Перше травня в Севастополь. Командир полку відпустив. І тут мене торохнуло, коло самої Графської пристані, де колись пам'ятник адміралу Нахімову стояв. Тонна бомба впала. Німець летів дуже високо, бо й не чув я гулу і літака не бачив. Прокинувся вже в госпіталі, у них.

Крайнюк показав очима на Оксану.

— Ми знаємо про ту бомбу. Він її, мабуть, з стратосфери швиргнув, — сказав Журба, глибоко затягуючись махоркою.

— Я в госпіталі й лежав недовго, бо контузія була не дуже важка. Вранці виписали, але сестричка ваша вже всю ревізію моїм документам зробила, знайшла серед них письменницького квитка... І пішло по начальству. І пішло. Коли я отямився, то біля мене все госпітальне начальство було, а сестричка ваша десь і книжки мої познаходила в бібліотеках. Показує їх усім, хвалиться... Отак я, браточки, і розпрощався з своєю батареєю. Забрали мене в редакцію.

— Ми читаємо ваші статті в газеті. Навіть у госпіталі читали, — мовив Прокіп. — Правдиво. Ось хай вони скажуть. Ви описали той бій, у якому оце нас і підкосило. Зауважень нема. Ми живі свідки...

— Дякую, — тихо сказав Крайнюк і, за давньою цивільною звичкою, злегка вклонився.

— Там того нема, що в романі, коли козацький сотник виходить з своєї хати на сніг у валянках, а вертається в чоботях. Ще й грюкотить чобітьми на ганку, обтрушуючи сніг, — реготнув Журба.

— А я виправив цю помилку в другому виданні роману, — спохватився Крайнюк.

Оксана докірливо глянула на Журбу, наче обдала крижаною водою, а письменникові сказала:

— Я не винна, що так сталося, товаришу капітан третього рангу. Але ж на вашому квитку був підпис Максима Горького, я сама бачила. Хіба я могла про це мовчати? Подумайте тільки: Максим Горький!.. Коли я показала його начальнику, то всі лікарі збіглися...

— Чому ж ви, Оксано, не вірите? То правда. Він ге-

рой, їхній Павло Заброда, дарма, що лікарем працює, чи то пак служить...

Очі в Оксани спалахнули, лице загорілося густим рум'янцем. Коханий, рідний Павлику! Коли б ти почув, як вони гарно про тебе говорять, ці моряки з письменником! Вона вихопила з бічної кишені білу хусточку, вишивану по краях ніжними квіточками, і почала витирати лице, щоб матроси не помітили, як вона зашарілася, виказавши цим свою любов до їхнього лікаря. Ні. Все обійшлося добре. Здається, ніхто нічого не помітив.

Та в цю мить на крутих сходах, що були вирубані в скелі і вели в порт, загриміли чийсь важкі кроки і на пірс вилетів захеканий капітан Заброда. Зніжковіла Оксана не витримала його пильного погляду, одвернулася й одійшла за високої штабелі снарядів. Вона боялася, що не зможе взяти себе в руки і прямо тут, у всіх на очах, кинеться Павлові на шию, припаде до грудей і заплаче від радості. Павло догадався про це і мов не помітив Оксани, а просто підійшов до Крайнюка й матросів, привітався:

— Ви ще тут? А я так біг, боявся, що не застану. Попрощатися заскочив. Був у сануправлінні. Крові консервованої дістав. Усі групи крові... А ви теж на Кавказ, товаришу Крайнюк?

— Ні, я здоровий, — здивовано сказав Крайнюк.

— Ах, так! Ви ж тепер у газеті... От голова стала. Усе забуваю...

Прокіп показав милицею на північ, де в гарячій імлі й порохівім диму вгадувалися високі гори:

— А як там, у вас?

— Жарко, — зняв пілотку Заброда і витер хусточкою мокрого лоба. — Лізуть...

Крайнюк спостеріг, що його хусточка була точно така, як і в Оксани, вишивана одним узором, гаптована одними руками, і йому одразу зробилося на серці тепло й спокійно, наче він одержав від своєї дружини довгожданого листа. Аж зітхнув тихо.

— Комбриг просив передати вам бойовий привіт і гаряче спасибі за вірну службу, — радо сказав до матросів Заброда. — І наказав кожному з вас, як тільки почнете відужувати, негайно написати йому листа. Він забере вас до себе назад. Де б він не був, на якому б фронті не воював,

— Так і сказав? — звівся на милиці Прокіп.

— Так і сказав, — підтвердив Заброда і знову витерся вишиваною хусточкою.

— Спасибі. Кланяйтесь йому, — подякував Прокіп і сів на бухту каната.

— А хто вас супроводжує? Госпітальна сестра? Де ж вона? — строго спитав Заброда й вирівнявся, озирнувшись.

До нього підбігла Оксана, цокнула закаблуками й чітко відрепортувала. І бровою не повела, наче була йому зовсім чужа.

— Документи на всіх оформлено? — спитав Заброда, аби щось сказати, і додав: — Прошу пройти зі мною... Я маю дещо вам сказати...

Вони ступили крок і другий. Вже мали повернути за високі штабелі снарядів, як зненацька з моря увірвалися ворожі бомбардувальники. Коли б вони летіли з суші, їх би помітили зенітники і всі пости протиповітряної оборони давно б відкрили загороджувальний вогонь. А так що ж? У морі не було зеніток і постів протиповітряної оборони не було. Одна плавуча батарея на все море. Бомбардувальники увірвалися з моря, на низькій висоті та ще й проти сонця, і їх помітили тоді, як вони вже сипонули першу серію бомб на місто і в порт.

Земля враз гойднулася і заскреготала камінням. Противний, надсадний свист розітнувся над морем, змішавшись із вибухами страшною сили. Вибухи стократ посилювалися великим резонансом серед кам'яних скель, що обступали акваторій порту з трьох боків. Поранені закричали в нестямі й рвонулися з носилок. Санітари кинулись до них, щоб занести до глибокої печери, яку матроси давно видовбали в кам'яній скелі. Добре, хоч ця печера була поруч. Інакше — смерть усім, хто тут лежав і стояв.

Але санітарів було мало. Вони вхопили крайніх четверо носилок і чимдуж побігли до печери. Павло з Оксаною понесли ще одні. Прокіп пошкунтильгав на милицях сам. Крайнюк схопив одного пораненого на руки і так з ним і вбів до печери.

Земля стогнала і здригалася, камінь тріщав у пекельному вогні. Хтось голосно лаявся і розпачливо кричав. Хтось бився вже з вогнем серед того вогню і смерті, бо ящики з снарядами один за одним падали в море. Певно, налетіла портова команда.

Оксана, забувши про все на світі, припала Заброді до грудей, міцно обхопивши його обома руками. Забувся й Павло. Він ніжно гладив Оксану по голові і щось шепо-

тів, цілуючи тугу чорну косу, що пахла чи то любистком, чи аптекою.

Прокіп здивовано роззявив рота і так завмер на милицях, не знаючи, на якому він світі. Найкраща в госпіталі сестра, яка допіру мало не лаяла Заброду, тепер щиро горнулася до нього й гладила його круті широкі плечі. А він тихо і ніжно їй цілував. Так от яка вона, ця Оксана! А старшина ще хотів у неї адресок узяти, хотів листи їй писати. А одного разу мало не признався, що хоче з нею і подружити навіки, по-морському, так, як уміють дружити тільки матроси. І от маєш. Отакі вони всі, ці красиві дівчата. Та й Заброда добрий тишко. Скільки разів приходив до них у госпіталь, а й натяку не подав про свою Оксану. От конспіратор... Що ти й кому тепер скажеш?

Раптом до печери не увійшов, а влетів літній моряк з технічних військ, як це було видно з відзначок на петлицях, і заволав:

— Пустіть! У мене капітал. Двадцять тисяч. Пустіть мене!..

Він спіткнувся на порозі і впав, обхопивши руками сумку від протигаза, що висіла через плече. Так і лежав не ворущачись, наче боявся, що його зараз схоплять і викинуть в море. Тільки відсапувався і злякано бурмотів про якийсь капітал, про якісь двадцять тисяч.

Мабуть, збожеволів. Це бувало при сильних нальотах авіації. В госпіталь іноді таких привозили. Та поки Заброда подумав так, до лежачого вже підбіг Крайнюк.

— Лейтенанте, підведіться! — сказав він, наче скомадував. — У чому справа? Який капітал, чиї двадцять тисяч? Хто вас не пускає?..

Лейтенант схопився на рівні ноги, але протигаза з рук не випускав. Так і держав його, притиснувши до грудей.

— Тут зарплата на всі авторемонтні майстерні. Двадцять тисяч, — заговорив він швидко. — Я думав, що тут вас повно і мене вже не пустять, а там же пекло, страшний суд. Снаряди рвуться... Я інженер Фрол Карпович Каблуков. Родом з Саратова. Я, прошу пробачення, суґубо цивільний інженер. Це вперше мені так, на війні, і стільки грошей. Нашого начфіна вчора вбило бомбою, товаришу капітан третього рангу..

Крайнюк одстебнув з-під кітеля плескату баклажку, подав інженерові:

— Випийте і заспокойтесь. Там ще є трохи води... Чо-

го ви так нервуете? Пора б уже й звикнути. Тут війна, а не саратовські страданія...

Прокіп посміхнувся. Оце одбрав так одбрав.

Каблуков схопив баклажку, колотнув її в руках і викинув за одним духом всю воду. Аж у горлі забулькотіло, як пив. Аж адамове яблуко заходило під високим коміром потертого морського кітеля.

Розділ другий

А дивний лист, з невиразними штемпелями й сяючою ракетю на конверті, робив і далі свою неблаганну справу. Він знову й знову піднімав з Крайнюкової душі на поверхню все, що там уже давно дрімало й почало забуватися. Так. Забуватися. А чи й насправді так? Ой, мабуть, ні, бо письменник пережив усе це двічі, а тепер воно знову прокинулося в серці й починало насуватися на нього уже в третій раз. Не може забутися те, чого зазнав він на війні. Неси, брат, і не огинайся, і не стогни. Тепер усім важко. Ти чув, як оті п'ять матросів, у яких ти ще вчора був у бліндажі на високій горі Азіс-аба, сьогодні обв'язалися гранатами і кинулись під ворожі танки? П'ятнадцять танків вони запалили, а під останні кинулися самі, підірвавши і їх. Німці остовпіли від такої звияги. Адже вони пройшли всю Європу, а такого не бачили.

І ти одразу побіг на високу гору, як тільки наш батальйон вибив фашистів з кам'яної скелі і погнав їх назад. Там уже був капітан Заброда, батальйонний лікар. У нього в руках була матроська безкозирка — єдиний ще живий свідок цієї битви. Вітер бавився чорними стрічками безкозирки, збивав полум'я на німецьких танках, що догоряли... Тоді ти наче вперше побачив зовсім юного й безвусого лікаря Заброду. Він розповів тобі про героїчний подвиг матросів, що загинули тут. Вас було тільки двоє. Ти і лікар Заброда, з яким ще не раз зводила тебе доля. Маєш же йому дякувати за те, що й сам не поклав там голови, а зостався живий... Коли б не Заброда, то й кісток би твоїх не знайшли, письменнику Крайнюку.

Петро Степанович наче від холоду здригається і чує, як починає боліти в нього ліва рука. Вона лежить на столі, в шкіряній рукавичці, холодна, німа, бо вище ліктя ампутована й надточена протезом. Вона лежить непорушно, притримуючи папір, на якому Крайнюк пише.

Рука починає боліти, а потім у ній прокидається щось таке дивне, від чого Крайнюк раптом чує, як ворухатися пальці. Наче тоді, на фронті, в перші дні після операції. От що робить цей лист з ракетою на конверті.

На столі вже з'явилася стара й пошарпана записна книжечка. Остання севастопольська книжечка, яка чудом збереглася. Вдруге переживав усе те, що сам переніс у Севастополі, чого зазнали його фронтові друзі й сусіди справа й зліва від його батареї. Перед очима поставав веселий і вічноюний Павло Заброда з автоматом на грудях. І важко було повірити, що він лікар і польовий хірург. Іноді він приходив до письменника наче уві сні якомусь, ніби в хворобливій уяві, отак серед ночі удвох з своєю Оксаною. Але Оксана була якась сумна й зажурена і все питала: «Ну чого ви від мене хочете? Я ж більше нічого вже не можу... Мене завтра поведуть на розстріл. Гестапо не прощає...» Потім так само приходив не раз, наче з туману, і Прокіп Журба, грюкаючи своїми милицями. Він весело й заливчасто сміявся, все кепкуючи з інженера Каблукова, який і досі носився з своїм протигазом, у якому лежали двадцять тисяч державних грошей... Крайнюкові важко було писати, переживаючи вдруге все, що було на війні, і він тяжко захворів. Серце було вже кволе. Не витримало. Стався інфаркт. Крайнюк лежав довго і жалів, що нема біля нього капітана медичної служби Павла Заброди. Коли б то він був! Та де ж він візьметься? З того світу люди не вертаються.

Не вертаються? А чому ж прийшов цей лист? Адже його написав сам Заброда. Написав своєю власною рукою і просить негайно приїхати до нього в гості. Він би й сам приїхав до Крайнюка, та свою відпустку вже використав і не може відлучитися з роботи. Заброда має дещо цікаве розповісти Крайнюкові про те, що з ним сталося потім, після здачі Севастополя, коли його всі поховали. І мати, і майбутня дружина. А він воскрес. Може, це буде цікаво для Крайнюка, для його нової книги? Заброда не винен, що так довго мовчав і не подавав про себе звістки. Він був дуже далеко, а книгу Крайнюка «Матроси ідуть по землі» прочитав лише недавно і одразу написав до видавництва в Москву листа. Він просив відповісти йому, який це Крайнюк написав книжку? Чи не той, бува, що воював разом з ними в Севастополі? Мабуть, той, бо в книжці є одне таке місце, про яке знав тільки він, капітан медичної служби Павло Заброда, та ще отой Крайнюк, командир бата-

реї в Севастополі, а потім журналіст, кореспондент газети «Красный черноморец». Мабуть, що він. А коли так, то дайте його адресу. І от адреса є і він звертається до Крайнюка.

Цей несподіваний лист і розтривожив письменника, підняв з глибини його душі давні спогади.

Крайнюк озирається по кімнаті і пізнає довкола себе буденні свої речі. Книги, старі меблі й кілька картин, на яких клекотить і ліниться розбурхане море. Над столом висить фотографія старенької поліської хати, кладеної в зруб, в якій народився і виріс Крайнюк. Хата бідна, похила, по вікна в землю увійшла. Але коло неї шумить високий і, кристалий осокір, а під ним стара глибока криниця, в якій вода завжди холодна і чиста, мов кришталь. Осокір і криниця нагадують Крайнюкові найдорожче в його житті — молодість, і тому не так відчуваються літа, що вже насунулись на нього, як ті хмари... Під фотографією поліскує золотом флотський кортик, подарунок військових моряків-севастопольців. У шафі поряд з романами і повістями самого Крайнюка лежить новий адміральський картуз. Цього літа моряки запросили Крайнюка в Севастополь, і під час зустрічі сивий адмірал зняв свого картуза і подарував його письменнику. А матроси піднесли теплий і ширий адрес у червоній оксамитовій оправі, з срібною монограмою. Він також лежить у шафі, перевитий чорною матроською стрічкою з золотими якорями. А поруч — заповітний чорноморський камінь, відполірований морем. На ньому олійними фарбами намальовано пам'ятник затопленим кораблям, і катер ріже круту хвилю, і чайка має білим крилом. Камінь — теж подарунок військових моряків. І то найдорожче з усього, що є в цій кімнаті. Правда, на столі ще лежить рукопис нового роману, в якому йдеться про складне і величне життя нашого сучасника, але він ще не закінчений, і Крайнюк нічого не може про нього сказати.

За стіною прокинувся онук і вже гріє ложкою в двері.

— Діду моряк! Діду! Давай бороться...

Милий, рідний онук.

— Іду, Костику! Зараз іду, — гукає йому Крайнюк. — Давай тільки бабці на роботу подзвонимо.

— Давай! — радіє Костик і лопотить босими ноженнями, танцює, в долоні плеще. Радий, що дід кинув свої папери й одразу озвався. А з ким же йому радіти, як не з дідом? Батько й мати цілий день на роботі, бабуся теж,

а глуха тітка тільки те й робить, що заставляє їсти та ку-тає його немилосердно і тягне на вулицю. З нею Костик не приятелює. От дід зовсім інше діло. Він завжди дома. По-грюкає кулаком у двері, й дід озветься.

Крайнюк набирає номер телефону, стримуючи хвилювання:

— Наталю. Ти чуєш мене, Наталю? Мій лікар, виявляється, живий! Ну, севастопольський, Павло Заброда... Що? Та ні. Допіру листа прислав. Воскрес із мертвих.

З кухні прочиняються двері, на порозі стає стривожена мати.

— Воскрес лікар? — питає вона.

— Воскрес, мамо! Воскрес! — весело вигукує Крайнюк, злегка обіймаючи матір за худі, згорблені плечі. — Я до нього лечу. Негайно, зараз... На море...

— Ой лишенько, — бідкається мати. — Схаменися, Петре! Вічно ти з своїм морем. На війні мало не втопився, а тепер воно знову тебе тягне... Мало я наплакалася з твоїми дітьми при німцях?..

Петро Степанович швидко одягається і виходить на гамірливі вулиці й майдани, де шумливим прибоєм гуде людський потік. Та він нічого не бачить і не чує в тому потоці, тікаючи до тихого Дніпра, на високу кручу, де можна вдень знайти затишок і спокій. Тут віє вже золотою осінню, мрійно шумлять дерева й кущі, а внизу велично і рівно пливе сивий Дніпро.

Крайнюк сідає на горбку край урвища і дивиться за синій обрій, наче йому видно з цієї гори той Севастополь і море. А таки видно. От заплющив очі й уже бачить його, знову чує ласкавий шепіт хвилі на слизьких камінцях.

Та зараз його думки не про Севастополь. Заброда... Виходить, батальйонний лікар Павло Заброда живий. Отой Заброда, що врятував йому життя, що так багато розповідав колись про себе, про свою Суху Калину... Не забулося, ні!

Десь там за мостами й перелісками, у милій Слобожанщині, лежить тихе й чарівне село Суха Калина за річкою Осколом. Біленькі хатки, криті соломною в навал, без гребеня, потопують у зелених садах. За садами біжать до берега городи, в леваді чисті джерельні кринички. А за левадою, скільки око бачить, мріють широкі артільні лани, вже без обніжків, хуторів і куркульських наділів. Вільно

по них гуляють трактори і комбайни, є де розвернутися, і трактористи не бояться зачепити чинсь межу.

Коли Павло Заброда приїхав весною прощатися з Сухою Калиною, то й не впізнав її, так вона вигналася на всі боки і вгору, так розбагатіла й змінилася. Кілька років тому, коли виїздив з неї до далекого й невідомого Ленінграда, була вона якась приземкувата й біднувата, розхристана і гола. Клуні та обори повалилися, позвозивши на колгоспний двір, і в кожному обійсті тоді вітер гуляв. Думав, що й не позаростає ніколи. А от позаростало, загоїлось. На хатах радіощогли стоять, по вулицях електричні дроти на нових стовпах розбіглися на всі боки. До кожної хати світло провели, радіо. І вже стара дерев'яна церква, що колись панувала над селом і пишалася своєю красою, зблякла і потьмарилась перед новою цегляною школою і великим клубом з білими колонами. Біля школи стояв і новий медпункт, і родильний будинок, і великий сільмаг, де можна було купити який завгодно крам, не виїжджаючи до Харкова, Куп'янська чи Вовчанська. І люди в Сухій Калині якісь невідомі стали. Хлопці нову моду завели — одні тягнуться до міста і вчаться на інженерів та агрономів. Інші взяли до машин і моторів, ставши добрими механізаторами. Дівчата стали ланковими на буряках, доярками на фермах. Виїздив Павло вчитися, то було їх у селі десятеро перших комсомольців, а комуністів і зовсім ще не було. А тепер комсомольців півсела, десять комуністів, вчителі всі з дипломами, лікар свій з Київського медінституту, фельдшер і акушерка. А колись, бувало, заболить зуб чи вкинеться якась пошесть, запрягай коні, трясись до лікарні аж у містечко за десятки верст.

Павло на свіже око одразу те все помітив і збагнув, погостювавши в Сухій Калині щось із тиждень. Там же в нього не тільки мати і сестра, а повно родичів. Кожен до себе тягне. Кожному кортить пригостити першого в Забродиному роду лікаря. І не звичайного лікаря, а хірурга Військово-Морського Флоту. Синій кітель з блискучими гудзиками, на яких так і сяють золоті якорі. І матроский кльош. І мічманка з срібним крабом, з-під якої вибивається кучерявий чуб. Одні розпитують, як там у Ленінграді? Інші, хто рідніший і ближчий, жаліються на якусь слабкість, просять, щоб послушав. Павло так і носив з собою стетоскопа, вислуховував усіх, оглядав, і вони були дуже задоволені, бо він їм говорив те саме, що і їхній лікар. Значить, Павло теж тямить добре у медицині. І просили

рецепта виписать, але нікуди його не здавали, а берегли на спогад, бо ж на ньому була кругла печатка, на якій ясно читалося: «Павло Іванович Заброда», а в середині, там, де герб мав бути з серпом і молотом, одно слово: «Лікар». Он який їхній Павло Заброда, син удовиці з похиленої хати, де ростуть дві високі тополі і повен двір дівчат. Одні на виданні, інші ще вчаться і в колгоспі роблять. Старша, Катерина, так і затялася: піде й вона на лікарня вчитися у той далекий Ленінград. І таки пішла.

Усе їм Павло розказував, тільки не говорив про те, як йому тяжко було перші роки. Зранку вчився, а вечорами ходив у порт вантажити вугілля, робив кочегаром, був слюсарем на заводі. Сам собі заробляв на прожиття і вчився, бо з дому не ждав підтримки. Матері й так важко. На старших курсах почав по лікарнях бігати, на нічне чергування за фельдшера у прийомний pokій, потім до ординаторської. Отак і працював, і вчився. Тепер кожному заздро глянути на його круглу лікарську печатку, а ніхто не знає, як вона тяжко йому дісталася. Через те й додому на літні канікули не приїздив, а все заробляв собі на зиму, ще й матері трохи грошей присилав.

Хвалилася Домка сусідам:

— Отепер уже я можу й помирати. Вийшов мій Павло в люди, вибився на ясний шлях. Тепер піде в широкий світ.

А наодинці синові інше сказала:

— Ну, чого тобі, Павлику, їхати на тее море? Зоставайся в Сухій Калині, серед своїх людей. А цей дохтур, що в нас, поїхав би до свого села чи містечка, звідки він родом. Та й було б усім добре. І нам, і йому...

— Не можна, мамо, — стріпував кучерявим чубом Павло.

— Чому не можна?

— Так треба, мамо, я ж на лікаря вчився. Туди мені лежить дорога, на море, — тихо, але твердо казав Павло.

— Оженився б тут, я б онуків доглядала. А так завієшся десь, що я й онуків не побачу. Он глянь, як наші дівчата в'ються коло тебе...

— Не можу, мамо. Я ж вам сказав, і все тут, — з притиском відповів Павло геть-чисто так, як і його покійний батько, коли стояв на чомусь своєму.

Мати на прощання просила:

— То хоч бережи ж себе на тому морі. Не втопись, не дай господи...

Усміхнувся, обняв матір:

— Люди, мамо, на морі рідко топляться, а більше в калюжі..

— А в гості на Петра і Павла приїдеш? — допитувалась мати. — Вже скільки літ жду тебе на Петра і Павла, а ти все не їдеш. Печу пироги, дітям і сусідам роздаю, а тебе все нема та й нема. Приїдь хоч цього літа. Приїдеш, синку? То ж твій день...

— Приїду, мамо...

Напочатку листи писав і гроші прислав, а потім уже й вісточки від нього не було. Ходила мати, потай від дочок, до ворожки, кидала на бубнового валета, а втіхи ніякої. Все випадала дальня дорога, казенний дім, великі клопоти й бубновий інтерес якоїсь трефової дами.

Дама тая, що випала на картах, і насправді жила в Севастополі, на Корабельній стороні, під кам'яною горою, де притулився чепурний будиночок вусатого слюсаря з морського заводу. Будиночок був змурований з білого інкерманського каменю, мав три кімнати, велику веранду і весь потопає у виноградних лозах, так що його важко було й примітити. Росте собі виноград, зеленіють у садочку мигдалі й абрикоси, а що там за ними стоїть, то й не видно. І стежка до будиночка захована в кущах. Не скоро й знайдеш. Власне, не стежечка, а крутий корабельний трап, вирубаний ламаними переходами в камінні.

Тільки Павло ще не знав цієї стежки і дами трефової поки що не знав. Іншим була заклопотана його буйна голова. Що хоче від нього начальник школи зброї учбового загону полковник Горпищенко? Зустрів він молодого лікаря холодно й непривітно, почав до всього чіплятися. Навіть пробирав його за санітарний стан гальюнів. Павло кипів, сперечався, а того й не знав, що полковник Горпищенко його на всьому вивіряє, зважає: чи твердий буде з нього командир, чи так собі — ні риба ні м'ясо? Він навіть пробував екзаменувати Павла, жартома під'юджуючи:

— Ну от покажіть мені, товаришу лікар, де в торпедному апараті курок? Де він, цей механізм, яким вистрілюється торпеда? Ану, полізьте в апарат і покажіть нам, де той курок!..

— І покажу, — кипів Павло й, зірвавши з голови мічманку, заліз у торпедний апарат, шукаючи там курка. В апараті було темно і душно, пахло тавотом і спаленим порохом.

— Що? Нема курка? — допікав Горпищенко і реготав: — Пропав, значить, курок?

Павло виліз із апарата червоний і злий, витираючи з чола піт, а поруч стояли штабні офіцери й мало не лягали від реготу.

— А вони можуть показати, де курок, — гримів Горпищенко. — Ось де він! З самого верху, і не треба за ним лізти в апарат. Бачите, товаришу лікар?.. То ж то й воно... Не до чмиги воно вам? Хочете й нам екзамен зробити? Прошу. Кожен вам покаже, де в нього серце, печінка, легені, аорта. Де вухо й руки, хребет і ключиця. Отакі діла, товаришу випускник медичного інституту, та ще й Ленінградського...

— Це не входило в курс мого навчання, — глухо кидав Павло.

— А я хочу, — гримів Горпищенко, — щоб лікар збройної школи знав досконало всі види морської зброї, яку вивчають його пацієнти... Тільки тоді він буде справжній лікар, бо завжди попереджуватиме всі травми...

Молодому лікарю нічого було заперечити, і він, зціпивши зуби, почав вивчати зброю, пригадувати забуте, осягати нове. А полковник усе не вгавав, усе не давав Заброді спокою. І від нього вимагав бути таким, як сам, крутим і суворим. Але це йому з Павлом ніяк не вдавалося — така вже була у того вдача.

Та одного разу, пробігаючи довгим коридором школи, Павло мимоволі почув, як Горпищенко розмовляв по телефону. Владно, голосно і таким тоном, який не терпів найменшого заперечення:

— Що? — гримів його бас. — Неправда. Моя школа — лідер по запливах і на змаганнях. У комісії має бути тільки мій лікар. Ясно? Інакше ви не почувете від мене — «добро». Що ти сказав? Який лікар? Ну, браток, це ти занадто. Мій лікар усім вашим бородатим та окуляристим п'ять шарів форі дасть. Що? Та він не тільки першокласний хірург, а й плавець першокласний. Йому бухту переplistи як раз плюнути. Точка. Членом комісії буде він.

Павло знітився від почутого. Йому зробилося ніяково за підслухану розмову, і він щодуху влетів до шкіперської кімнати, ніби розшукував там свого санітара. Матроси стали перед ним струнко, старший відрапортував. Павло подав команду «вільно» і вийшов, одразу шмигонувши до сусідньої кімнати електриків. Він чув, як його вже шукали по всій школі, викликаючи до полковника, але нарочи-

то довго не озивався. Тільки тоді, як оголосили по радіо, він став перед Горпищенком, ніби нічого й не сталося.

Полковник запросив його сісти, тихо сказав:

— Штаб флоту призначив вас головним лікарем комісії, яка буде визначати командну й особисту першість на запливі матросів і робітників Севастополя через бухту. Я хотів було заперечувати, бо ви ще лікар молодий і не встигли навести повного порядку в нашій школі, але потім роздумав і погодився. Вашу руку...

Павло подав руку, і полковник міцно її стиснув, рвучко потягнувши донизу, наче звиряв на лікареві свою силу. Це означало, що він пішов з молодим лікарем на деяке замирення, будучи задоволений його роботою в останні дні.

— Тільки глядіть, — попередив полковник, — судити чесно, але й не забувати головного. В запливі бере участь школа зброї. Наша школа. Чуєте, лікарю: наша...

— Чую... — тихо відповів Павло й спробував заперечити: — Але переможці...

— Ніяких але. Ви вільні, — кинув Горпищенко і одвернувся до великої карти морського рейду, що висіла у нього над головою.

Павло знав, що полковник служить на флоті давно, що він учасник громадянської війни, один з організаторів розгрому банди Шкуро. Вчився в різних військових школах, закінчив військову академію, але звички часів громадянської війни міцно засіли в ньому, іноді проривалися ще й тепер. Що вже тут робитимеш з цим старим порубаним моряком, який чесно і запально несе свою службу?

Павло Заброда навіть не підозрював, що події цього дня приведуть його в отой садочок під горою на Корабельній стороні.

Він стояв з членами комісії на березі бухти коло фінішу плавців і вже прийняв не один десяток матросів і чубатих комсомольців морського заводу, що перепливли бухту, як раптом помітив, що з групи плавців вільним стилем вирвався хтось далеко вперед. Павло схопив бінокля і побачив, що це дівчина. Вона пливла вільно і легко, розгинаючи бронзовим налитим тілом мармурову воду. Пливла, наче гралася на малій хвилі й сміялася до сонця. Павло одіклав бінокля і з секундоміром в руках побіг до причалу.

Дівчина вийшла з води, повиснувши на гнутих білих поренчатах, наче загойдалася на шовковій гойдалці. Пругка і рівна, мов точена в талії, з гострими дівочими грудь-

ми, що здригалися від глибокого, пришвидшеного дихання. Легкий бронзовий загар укривав її оксамитове тіло, а краплі чистої води світилися і сяяли проти сонця, мов маленькі діамантові намистинки. Павло давно клацнув секундоміром, засікши точний час, у який дівчина торкнулася до причалу, і взяв її за руку, ловлячи пульс.

— Нормальний, — дзвінко сказала дівчина, наче проспівала.

— Навряд, — заперечив Павло й хотів насупити брови.

Але не вийшло. Дівчина рвонула з голови рожеву гумову шапочку, і з неї впала на голе ніжне плече важка чорна коса. Вміло тріпонувши косою, дівчина одкинула її за спину і граціозно вигнулася, немов граючи своєю красою.

— Не клопочіться, лікарю, я теж медичка, — просто і буденно кинула вона, а Павлові здалося, що хтось камінчики сипонув у чисте джерело й вони срібно задзвеніли в кришталевій воді.

— Я закінчив Ленінградський медінститут цієї весни, — не знати для чого похвалився Павло й хотів уже вилаяти себе в думці за такий необачний крок.

Та дівчина не зважила на те, тільки знову тихо засміялася:

— А я в Сімферопольському вчуся. У нас теж не погані професори... Чули про них?

— Чув, — сказав Павло, хоча нічого не знав і не відав про сімферопольських медиків.

— Я можу допомогти вам, коли хочете. У мене докладніспекти. Стенограми лекцій, — раптом запропонував Павло і сам здивувався, де в нього набралось стільки сміливості.

— Дякую. Я тепер байдики б'ю, відпочиваю, — кинула через плече дівчина.

— Дозвольте приєднатися? — випалив Павло.

— Доганяйте. Море широке...

І побігла хистким дощатим причалом, навіть не озирнувшись на Павла, що вже вихоплював з води інших плавців, слухав їхні пульси, здається, мало що розуміючи в їхньому ритмі. У вухах і досі дзвенів і тенькав отой бен-тежний дівочий пульс, гарячий і нестримний, що заглушав собою всі останні.

А вона стояла в гурті заводських дівчат, розсипаючи кругом себе тисячі сонячних іскор краси, молодості, сили і невгамовного реготу. Щаслива, свіжа, безтурботна.

Потім її поставили на високий постамент поміж двома стрункими матросами, що завоювали друге й третє місця, і флотський оркестр, блиснувши на сонці нікельованими трубами, заграв бравурний туш переможцям змагання. Дівчина стояла, високо піднявши голову, і дивилася поверх людей у відкрите сліпуче море. Їй вручили кришталеву вазу, повиту матроською стрічкою в золотих якірцях — найвищий приз. З рішення судейської колегії Павло дізнався, як її прізвище, ім'я та по батькові. Шкода, що там не було сказано, де вона живе, ця Оксана.

Павло хотів кинутись слідом за дівчиною, але до причалу підлетів на катері Горпищенко і владно поманив до себе лікаря. Павло підбіг до трапа й зупинився, але полковник запросив його на катер. Вираз обличчя Горпищенка не обіцяв нічого хорошого. Павло подумав, що полковник, мабуть, з катера спостерігав за ходом змагань і все, що робилося на березі, бачив у бінокль. Мотори заревли, й катер помчав у відкрите море. Коли минули бонову загорода і старий равелін, Горпищенко, тамуючи злість, спитав:

— Значить, дівчинка! Нашій школі третє місце, а дівчинці перше? Здорово постарався, помічник смерті... А я, дурний, думав, що ти патріот школи... Тепер все. Точка. Я тобі цього ніколи не забуду...

— При чому ж тут я? — скипів Павло і, одвернувшись від полковника, поглянув на строкату юрбу матросів і дівчат, що гойдалася й пливла на тому, вже далекому березі, де він допіру стояв і говорив з Оксаною. Дивився, але нічого не бачив. В очах йому щось запекло й залоскотало, наче війнуло піском.

Горпищенко нічого не відповів — на катері вахту несли матроси й могли почути цю розмову. Покусуючи густі пишні вуса, кинув рульовому:

— В Артилерійську...

— Єсть в Артилерійську! — повторив наказ рульовий, і катер вихором полетів назад у порт, повернувши до найглухішого причалу, де швартувалися рибальські човни, старі водолиї і всякий корабельний брукхт. Над цією бухтою вирував стоголосий базар, вищали перекупки, п'яні шевці вистукували молотками, латаючи старі черевики. Гіршої образи для лікаря не могло бути.

Катер підлетів до цього людського ревища й штовхання, й полковник наказав Павлові:

— На берег. Я далі йду, на об'єкти.

Павло зціпив зуби, але стримав себе, тільки й кинувши:

— Щасливого плавання.

Полковник не відповів, одвернувся, і катер знову полетів у море.

Злість і досада взяли Павла, і він шодуху побіг вузенькими завулками на широкий простір. Він бродив коло Графської пристані, на Приморському бульварі, кидався то в один, то в другий бік, помітивши в гурті дівчат біле шовкове плаття і важку чорну косу на плечі. Але Оксани ніде не було. В Будинку офіцерів Чорноморського флоту теж нічого не дізнався і знову побрів на Матросський бульвар, плекаючи єдину надію — зустріти Оксану в святковому натовпі моряків. Але це була дуже непевна надія. І тоді в очі йому впав диктовий кіоск довідкового бюро. Він мов нарочито виріс перед Павлом, коли той уже хотів повертатися до своєї холостяцької квартири. Павло назвав Оксанине прізвище, і миловидна дівчина дала йому точну адресу на Корабельній стороні. Всю родину списала на бланку. Батька, матір, сестру Ольгу, брата Грицька, а Оксани чомусь не записала.

— Пробачте, але тут, здається, вони не всі, Горностаї? — спитав Павло.

— Всі! Хто прописаний у Севастополі, то всі, — пояснила дівчина і, раптом охнувши, спохватилася: — Стричайте, товаришу капітан, у них ще Оксана є...

Павло мало не затанцював од радості:

— А певно, що є Оксана. А де ж їй подітися?..

— Так, але ж вона прописана в Сімферополі, бо там вчиться. А зараз вона тут. Допіру по радіо передавали, що завоювала перше місце в запливі через бухту.

— Оксана? Перше місце? — так широко здивувався Павло, що дівчина аж образилась і почала пояснювати:

— Що ж тут дивного? Вона плаває змалку. Вся їхня родина з моряків. І дід, і батько.

— Це ми знаємо, — похвалився Павло і, подякувавши дівчині, побіг до трамвая. Насилу втиснувся до переповненого вагона. Йому здалося, що трамвай їхав до кінцевої зупинки цілу вічність. І тут Павло завагався. Чого він туди їде і що скаже, ступивши на незнайомий поріг? Хто він їм такий, отим Горностаєм? Знайомий чи родич? Це ж нахабство. Не спитавши дозволу в Оксани, увалитися до їхньої хати. Ні, так не можна.

Вийшов з трамвая і закурив. А серце так і ние, так

і колотиться в грудях, наче само його жене: «Іди, не бійся, бо завтра пізно буде. Ти ж не з лихим наміром ідеш. Ну, коли побачиш, що вони холодно тебе зустрінуть, то щось можеш і вигадати, буцімто не до них прийшов, а помилився адресою. Іди, не муч-себе, бо вдома тобі спокою не буде цілу ніч, як не підеш до неї зараз...»

І він пішов, і сміливо відчинив хвіртку в затишний, чарівний садочок, з якого віяло цілющою прохолодою й великим спокоєм. І зацікавився у нестямі, не знаючи, хто йому вийде зараз назустріч і яке він скаже перше слово? Наче колись у дитинстві, закрався в чужий сад по яблука і остовпів, не знаючи, що далі робити: і тікати жалко, і стояти далі лячно. Оце б глянув на тебе полковник Горпищенко, то й до нових віників не забув би тобі такої розгубленості.

Павло обсмикнув і так наче влитого кітеля і ступив крок уперед за густі кущі.

В саду було аж тісно від дерев та кущів, а виноград вився по високих паколах і спадав над головою з усіх боків, затуляючи небо, кам'яну гору, весь чепурний будиночок під ясно-червоною черепицею. Скрізь цвіли й буяли квіти. Рожеві й білі троянди затопили весь дворик, війнувши на Павла солодким ніжним духом гарячого літа. Поміж них тягнулися до сонця гостролисті півники, чорнобривці, холодна м'ята, а густий барвінок слався на доріжку, спадаючи крізь дощані штахети, аж на крутий камінний трап. Тихо й дрімотно гули бджоли. В глибині саду, за ґратчастою альтанкою, що тонула в зелені, голубіли вулики.

Десь згори почувся дзвінкий хлопчачий голос:

— Ну чого ти там длубаєшся? Ясно ж тобі сказав, що ізоляція лежить під столом у ящику. Чуєш? У мене вже коліна заболіли...

Павло глянув угору і побачив на високому стовпі за смаглого хлопця в червоній футболці. Він обняв обома ногами стовпа, тримаючись руками за великі білі ізолятори, до яких бігли два дроти.

З кімнати крізь відчинене вікно почувся співучий ніжний голос:

— Іду вже, йду...

Павло стрепенувся від того голосу. Вона. І тихо прошигнув далі в сад, опинившись біля самого стовпа на якому сидів хлопець. Так буде краще. Поки Оксана принесе ту ізоляцію, то він уже буде тут свій чоловік.

— А що там сталося, моряче? — тихо спитав хлопця Павло і привітався.

— Овва! — здивувався хлопець від того, що в їхньому саду десь узявся справжній моряк та ще й його назвав моряком.

— Може, тобі допомогти. Ти ж упадеш...

— Не впаду. Я балетки смолою намастив. Морока мені з цими бабами, та й годі. Їх повна хата, а в техніці нічого не петрають...

— А то ж чому?

— Та ось бачиш, — показав на дроти хлопець. — Виноград щоразу замикає проводку, і радіо не хоче говорити. І в хаті мовчить, і в альтанці. Я в альтанку його сам провів, без монтера. А вона не може й досі ізоляції знайти, голова малосольна.

— Сестра?

— А то ж хто. Ну, давай знайомитись. Я — Грицько. А ти з корабля?

— Ні, я з школи зброї, — назвав себе Павло.

— От здорово! — свиснув Грицько. — А чи є на світі така торпеда, щоб у ній матрос сидів і правував? Вона мчить морем, а він правує, куди треба. А потім одривається на плавучому поясі, а вона летить далі на ціль і висаджує в повітря ворожого крейсера. Я всім кажу, що в нас уже є такі торпеди, а хлопці мені не вірять.

— Скоро повірять, — запевнив Павло.

— Красота! — кинув Гриць і з вітерцем з'їхав на землю, подав Павлові руку, спитавши: — Ти до неї?

— До неї...

— Тоді сідаймо на лавочку і поговоримо трохи, — запропонував Гриць, — бо вона тепер не скоро вийде. Зараз почне перевдягатися. Бабське діло... Тепер ми удвох все змайструємо. Добре?

— Добре, Грицю. Тепер ми що хочеш змайструємо... Я тобі принесу кабель ізольований.

— Жилку? Таку, що просвічується?

— Еге ж. Просвічується, — сказав Павло й тривожно озирнувся на розчинене вікно, в якому промайнула дівоча постать з чорною косою. — А де ж тато й мама?

— Старі в гості пішли, — байдуже кинув Гриць. — І малу з собою забрали. Юльцю. Без неї спокійніше...

— Вредна?

— Та не те що вредна, а скрізь свого носа суне. Кон-

структора мені поламала, паруса на яхті порізала і давай своїм лялькам плаття шити... Морочлива...

І тут вибігла вона. Легка і свіжа, наче щойно вийшла з води, весела дзвінкоголоса, дівчина одразу заповонила веселим щебетом увесь сад, і кам'яну гору, й краєчок моря, що синів на обрії крізь густі виноградні лози. Побачила Павла і зашарілася, притуливши до високих грудей неспокійні руки. Він був для неї, як видно, несподіванкою. Але вона не розгубилася й швидко опанувала себе, весело сказавши:

— Добридень...

Павло схопився з лавки і не знати для чого цокнув закаблуками, а тоді спохватився. Зняв картуза, відповідаючи на привітання.

— Та ти сиди, Павлушо, хай тепер вона постоїть, коли не могла ізоляції знайти, — смикнув Павла за рукав Грицько.

— Я так хотів поздоровити вас, — звернувся до дівчини Павло, — але тут підлетів отой катер, і я мусив одійти в море. Там було одне завдання.

— Завдання? — здивовано перепитала дівчина.

— Так. Невеличке. Хіба ви не знаєте нашого Горпищенка?

— Чула трохи, — непевно сказала дівчина і озирнулася.

— Він завжди у вихідний день щось вигадася, аби тільки моряк не погуляв... Ну, як здоров'ячко?

— Дякую. Нога вже не болять, — сказала дівчина.

— Нога? А що таке з ногою? — затурбувався Павло.

Грицько так і підстрибнув.

— На горі бігала і гримнулася об камінь. Ото не бігай!..

— Грицьку! — турнула його дівчина. — Ти знову за своє? От вредний. Не дасть дорослим і поговорити...

— І дуже пошкодили ногу? — спитав Павло.

Дівчина, навіть не заїкнувшись, точно назвала по латині діагноз ушкодження. Павло здивувався:

— Як же ви плавали?

— Я плавала? — засміялась дівчина.

— Ого! — підстрибнув Гриць. — Вона плаває, як сокира, наша Ольга...

Павлові в очах потемніло, в грудях аж похололо. Він непомітно вщипнув себе за долоню і розгублено озирнувся. Вже й рота розтупив, щоб спитати: «То, виходить, ви

не Оксана?» Але своєчасно отямився. Хай не подумують, що він такий розтелепа. Тихо кахикнув і закурив.

— То сестра моя плаває, — пояснила Ольга. — Допіру сусідка говорила, що вже й по радіо передали про Оксану. Вона там перше місце завоювала на плавбі.

— Так, перше місце, — сказав Павло. — Я був у судівській колегії.

— І через те прийшли до нас? — раптом випалила Ольга. — Так чи ні?

Павло збáгнув небезпеку, вмить знайшовся.

— Ні, не зовсім так, — твердо сказав він і засміявся. — Я чув, що у вас... здається кімната і хотів її зайняти. Тут тихо й на роботу буде близько. Ну, а вже разом і Оксану поздоровити. Де вона зараз?

— Кімната не здається. У нас і так тісно, — сухо кинула Ольга.

— А може, в сусідів здається? — не відступав Павло.

— І в сусідів нема, — одрізала Ольга. — Ви вже не крутіть, товаришу капітан медичної служби...

— Стривайте, Ольго, не гнівайтесь. Ви, певно, думаете, що я вас переплутав з Оксаною?

— І переплутали. Я одразу догадалася. Нас усі плутають, — ображено і якось сумно сказала дівчина й потупила очі в землю.

— Я не переплутав. Ось нехай він скаже, — показав на Грицька Павло.

Грицько ствердно хитнув головою, спідлоба глянувши на Ольгу: «А що! Заробила на горіхи, піймала облизня?.. Це тобі не якийсь жевжик, а моряк... Прикуси, сестричко, і ти свого язичка...»

— Я просто хотів пожартувати, — вів далі Павло. — Адже вам приємно...

— Кепські жарти, — знову холодно кинула Ольга.

— Ой, — удавано схопився за голову Павло. — Давай-те ж радіо полагаємо. Може, там ваша Оксана нового рекорда встановила, а ми нічого й не знаємо? Грицю, ану гайда на стовпа...

— Єсть, на стовпа! — вигукнув Грицько і швидко поліз угору.

— А ви, Олю, ізоляцію несіть. Де вона там? — весело командував Заброда. І ці слова розтопили лід, що почав було затягувати дівоче серце. Ольга миттю принесла ізоляційну стрічку і разом з Павлом допомагала Грицеві. Незабаром у саду залунала чарівна пісня:

Ой немає морозенька та й не буде,
Люблю чорноморчика, люблю дуже...

А за якусь годину Павло почував себе тут як удома: розглядав альбом з родинними фотографіями, допомагав Грицеві полагодити парус на саморобній дитячій яхті, витяг з глибокої криниці двоє відер води і разом з Ольгою поливав дерева й квіти.

Оксана, що нарешті прибігла з міста голодна й захекана, тільки руками сплеснула від несподіванки, почувши, як впевнено й невимушено поводить себе тут цей молодий, безвусий лікар. Холодно зміряла його поглядом і побігла в хату.

— Оксано! — загукав Павло. — Ми вітаємо вас із перемогою. Всі вітаємо!

— Ура-а-а! — закричав Грицько.

— Вітаємо-о! — заплескала в долоні й Ольга.

Дівчина зупинилася на ганку і, крутнувшись на одній нозі, скочила назад у дворик. Побачила їхні щирі, веселі посмішки, радісні обличчя й сама тихо засміялася.

— А бодай вас у морі скупало, як ви мене розсмішили. Тепер гніватись не можу. От хочу, а не можу... Дайте ж мені хоч перекусити чогось. Адміральський час давно минув, люди скоро вечерятимуть, а я й рісочки в роті не мала...

— Полундра! — схопив Грицька на руки Павло і закрутив довкола себе. — Поїхали до ресторану. Всі до одного.

Сестри сторожко презирнулися, і Оксана одразу збила йому гонор:

— Ні, капітане. То не наша стихія, ресторани...

— Але ж треба відзначити вашу перемогу, Оксано, — галантно вклонився Павло.

— Можна й дома, — вклонилась Ольга.

Оксана не встигла й рота розкрити, як Павло з Грицьком уже затупотіли вниз по кам'яних сходах, прямуючи до крамнички, що стояла навпроти, біля самого моря.

В садочку за пляшкою легкого вина ще дуже подружили. Потім пили чай і пригощалися шоколадом. Ольга з Оксаною вибрали тарілочку своєї суниці і частували нею щедрого Павла. А він не зводив з сестер очей і все не міг розрізнити точно, котра ж з них Оксана, а котра Ольга, так вони були схожі одна на одну.

Так і до міста з ними пішов, узявши обох під руки, все плутаючи їх імена. Спочатку відвідали кіно, а потім

побували на концерті відомого співака, який приїхав у той день на гастролі до Севастополя.

Лише коло моря, де вони мало не всю ніч просиділи втрьох, Павло розрізняв уже сестер. Оксана була більш стримана, холодніша, відчувалось, що вона пишається своєю красою. Ольга, здається, мала більш відкрите серце, була простіша. А зовні обидві сестри були схожі між собою, мов дві краплі води. Ну, чисті близнята, й край. Але вони були погодки: Оксана народилася в травні, а Ольга в червні через рік. Оксана вчилася в медичному, Ольга працювала на морському заводі корабельним маляром і закінчувала вечірню середню школу. Дівчата охоче розповіли про своє просте життя і обіцяли знайти йому кімнату десь поблизу школи на Корабельній стороні. Павло повідав їм про свої студентські роки і про Суху Калину, що потопала в садах.

Павло мріяв лишитися з Оксаною наодинці, але вона й на крок не пускала від себе Ольгу. Так і сиділи втрьох над морем. Скрізь, де чувся приглушений гомін чи шепіт, було по парі, а вони усе втрьох. Здається, вже про все переговорили, кілька разів поривалися додому йти, але все не зважувались. Ще трошки, а там ще трошки та не зогледілися, як і світанок підкрався. А ніч у Севастополі коротка, пролетить — і оком не моргнеш. Море шумить і заколисує, вода грає на камені, піниться крута хвиля, а зорі в небі великі, мов срібні черешні в саду.

І раптом... Що це?!

Над містом гримнув страшенний вибух. Запахло ядучим димом і порохом, почувся крик і стогін поранених, і в той бік полетіла машина швидкої допомоги.

— Боже, війна, — злякано прошепотіла Ольга. — Тікаймо...

І вони побігли на свою Корабельну сторону, повз розбитий дім, де команда моряків гасила пожежу, а лікарі перев'язували перших поранених.

Оксана заплакала. Павло схопив її за плечі й почав злегенька трусити, наче хотів розбудити з якогось важкого й гіркого просоння.

— Оксаночко, ну що з вами? Ну заспокойтеся. Я все зараз виясню. Це якась помилка...

Так почалася війна. Так народилося Павлове перше серйозне кохання. Він несподівано для обох сестер вхопив у обійми Оксану й гаряче поцілував. А потім кинувся з крутих сходів, наче полетів головою в море.

До стор. 41.

Оксана більше не поїхала в медінститут, а другого дня стала до своєї колишньої роботи в наборному цеху, бо всіх хлопців і чоловіків з друкарні забрали в армію. Ольга залишила батьківський дім і перейшла жити на морзавод, де для робітників влаштували гуртожиток, перевівши їх на казармений військовий режим. Павло дістав перше стягнення від полковника Горпищенка за те, що спізнився на великий збір по бойовій тривозі.

ТУТ

Розділ третій

Довкола все цвіло й пишалось ніжним теплим духом дозрілої весни і молодого літа. В горах шуміли буйні трави, завітчані червоним маком і дикими тюльпанами. Понад Чорною річкою слалися зелені луги і поливні городи, потопаючи в затишних байраках та кучерявих гаях. На високому італійському кладовищі, яке збереглося ще з часів першої оборони Севастополя, густо і рясно зазеленіли молоді кактуси, пославши свій колючий килим кругом старої католицької каплиці. На кам'яних стелах у каплиці лежали оскалені черепи італійців, що прийшли на цю землю як непрошені гості, як завойовники. Прийшли і безславно навіки тут полягли. Трохи далі й англійське кладовище, й французьке. А там ще бовваніли й рештки турецьких могил. Скоро вже сто років буде, як вони лежать під Севастополем, оці чужі кладовища, свідки чорної ганьби і безславної діяльності царів, міністрів і королів. Їх не руйнували, не оскверняли, бо що винна німа могила? І вони заростали квітами й кущами, наче дикі байраки, куди рідко й людська нога ступала.

Красувалися польовими квітами крута Сапун-гора, похмура й гостра Сахарна голівка, весело шумів дубняк на Мекензієвих горах. Море було тепле й ласкаве, і наливавсь зелений виноград у кожному дворіку Севастополя й Балаклави. Вже вилітали з гнізд пташенята. Духмяно паморочили голову троянди; на всіх бульварях та на балконах кипіли рожевою піною буйні олеандри.

Тільки легкий і білокам'яний Севастополь якось одразу почорнів серед цієї краси, немов тяжко журився. На ясних і веселих вікнах з'явилися смуги сірого паперу. Наче хтось дошками навхрест позабивав вікна, як холодну пустку, як труну. Білі стіни будинків нарочито позабризкували чорною й рудою фарбою, щоб вони здавалися воро-

жим льотчикам руїнами. Камуфляж. І люди, здається, почорніли. Наказом коменданта всім матросам і офіцерам Чорноморського флоту було категорично заборонено носити білу й легку форму номер один. Та вже білого не одягали й севастопольці. І дівчата вже не так чепурилися, як це було щороку, кожної весни, коли Севастополь вирував і сміявся над морем, немов готувався злетіти білою чайкою в чисте небо.

Серед міста було тихо й дрімотно, тільки лунали кроки матроських батальйонів, що виходили ранком у поле, та чулися тривожні гудки санітарних автомобілів, — у порт прибували з Одеси перші поранені. Назад кораблі везли батальйони морської піхоти, зброю, боеприпаси і продукти. Одеса була вже в облозі, й там не вистачало хліба, цукру, м'яса. І овочів не вистачало, бо всі поля й городи були вже по той бік фронту. Севастопольці на продуктову скруту не жалілися, але вже й тут виростали черги за хлібом, молоком, маслом.

— Ти мені, Оксано, дивись. Тепер війна. А хто він такий, ~~цей~~ медичинський капітан, ти знаєш?

— Знаю. Не бійтеся, — тихо, але твердо сказала Оксана.

— Не бійтеся? А чого він ховається від мене?

— Та він не ховається, мамо. Вас же тоді не було вдома... — виправдувалась Оксана.

— Не було вдома? А він так і вибирає, щоб мене не було вдома. Моряк... П'ять год у студентах морячів, а моря й не бачив, — з серцем кинула Варка. — Покажи-но мені його, нехай хоч подивлюся.

— Зараз, мамо.

— Зараз? Як то зараз? — здивувалася Варка і раптом осіклася.

— Дуже просто. Тупну ногою, і він з'явиться тут, — тихо засміялася Оксана і побігла за куші, де був матроський табір і так само, як і тут, гукнули важкі ломи, бряжчали об камінь заступи, виблискували проти сонця замашні кайла.

День у день севастопольці разом з матросами й солдатами будували в горах і на рівнині військові укріплення, копали окопи, зводили бліндажі, довбали в камені дзоти і доти, протитанкові рови, прокладали глибокі ходи сполучення. Керував роботами сивий генерал, командували морські і піхотні офіцери, уповноважені міського комітету партії, представники заводів і підприємств. Грунт був тяж-

кий. Усе камінь та корчі гірського дубняка. Люди працювали на заводах і в порту, а після зміни йшли сюди, в гори, і знову ставали до роботи. Працювали не покладаючи рук. Дві години копають і крешуть каміння, потім короткий відпочинок. Знову дві години роботи й відпочинок. І ніхто не питався, для чого це все, адже війна йшла далеко, десь під Одесою, але кожен знав, що вона може прийти й сюди, в Севастополь.

Часом тільки Варка виказувала дочкам свою злість, але так, щоб ніхто інший не почув.

— Знов заднім розумом хитрі. Скільки я живу тут, а все пам'ятаю, що укріпляли наш Севастополь тільки з моря. На морі й училися, на море й стріляли, а по оцих горах ніхто й не ходив. Де ж їхні очі були, отих начальників, що їх блискучими гудзиками пообтикували? На парадні ворота все повивозили й розмалювали, а за ворітьми хоч і трава не росте...

— Мамо, ви ж нічого не знаєте, — тихо суперечила Ольга, стріпуючи важкою косою. — Он бачите оті батареї в горах? Вони повертаються кругом, на сто вісімдесят градусів, і можуть стріляти в який завгодно бік. Нові блндажі он вирости. Бетонні, — показувала на північ і гори задумлива Ольга.

— Не тоді коня годують, як у плуг треба запрягати, — похмуро кидала Варка.

— Так чого ж ви хочете, мамо? Щоб ми покинули тут працювати? — скипіла Ольга і гримнула заступом об камінь.

— Я хочу, — поволі та ясно вимовляла кожне слово Варка, — щоб по цій землі до нас не проліз навіть вуж, а не то якийсь гітлерівець. Щоб у цьому небі не пролетіла жодна чужа пташка, доню. От чого я хочу і буду добиватися свого, разом з усіма людьми...

І з того часу вже так пильнувала на своїй Корабельній стороні, хто вийшов на роботу в гори, а хто не вийшов. Сама працювала не розгинаючись і других підганяла, щоб гав не ловили, не байдикували. А коли примічала, що котрась дівчина переморгується з матросами і лясні з ними точить, то одкликала її набік і так уже пекла та шапірувала, що та, бідна, й голови більше не підводила. І ніхто не міг Варварі щось зауважити, бо вона виходила на роботу найраніше, упоравши ще вдосвіта усе хатнє господарство. Виходила з обома дочками та ще й брала з собою Грицька і найменшу Юльцю. Грицько носив камінь, обру-

бував коріння, а часом і копав, коли земля була чиста, без гранітних валунів. Юльця гралася біля матері. Сивий генерал ставив Варку за приклад іншим севастопольцям. Про неї написали в газеті і помістили фотографію. Дебела, висока Варка, аж чорна від сонця й вітрів, стоїть на високій горі з великим кайлом на плечі, а біля неї Грицько з лопатою і маленька Юльця з лялькою на руках. Мати дивиться в морську далину, готова боронити своїх дітей...

В куцах щось зашепотіло, тихо вискнуло, і несподівано вигулькнула Оксана, ведучи за собою Павла, що на ходу застібав кітеля на всі гудзики, обтрушував з штанів куряву.

— Познайомтеся, мамо, — тихо сказала Оксана, випускаючи Павла наперед.

Варка зміряла капітана від голови до п'ят, тихо зітхнула й подала йому руку. Павло назвав себе й прицокнув закаблуками збитих на камені черевиків. Мати відчула на його гарячій долоні огрубілі від лопати і кайла мозолі. І одразу подобрішала.

— Хіба й лікарі довбуть камінь? — жартома спитала.

— Що лікарі! У нас і адміralи довбуть, і генерали. Всі доганяємо те, що колись прогаяли, — спокійно відповів Павло.

Варці припала до серця Павлова відповідь. Значить, і він так думає, як вона. Видко, серйозний лікар, не стрибунець по кущиках. Виходить, що даром і гнівалась на нього.

— А коли ж ви воювати учитесь?

— Позмінно. Одні працюють, інші вчаться. Але на фронт усі рвуться, — тихо пояснив Павло.

— Рвуться? — мало не скрикнула Варка.

— Так, — сказав Павло. — От посиляли першу бригаду, так усі до одного подали рапорти і просили комісара й командира, грозилися, що коли їх не пошлють добровільно, то самі повтікають на фронт. Морока з ними, та й годі...

— А ви ж як? — пильно глянула Варка.

— Просивсь і я. Не пустили, — насупив брови Павло.

Варка блиснула очима на Оксану, немов сказала: «А чула, дочко? Полетить він од тебе і, може, й не вернеться більше. Що я тобі говорила?»

Оксана і бровою не повела. Тихо переступає з ноги на ногу й мало не мліє від радості, ледве стримується, щоб не загукати до матері: «А бачили, який він, мамо? Хіба такий

може обдурити? Ви ж самі мене вчили — вірити людям... І серце мені підказує. Серце не може обдурить...»

— І добре зробили, що не пустили, — раптом сказала Варка. — Лікарі їй тут потрібні...

— Ой ні, — заперечив Павло. — Тут усі здорові, а там помирають. Там лікарів он як треба. Не сидіти ж мені вічно в тилу, коли на фронті кров ріками ллється. Самі подумайте, Варваро Гнатівно...

— Думала. Он бачиш, що вибудовуємо, — сказала йому на «ти» і не пожаліла, не спохватилася, а далі своє вела: — Прийде і твоя черга. Не спіши поперед батька в пекло. А що з дому пишуть? Як там у них?..

— Писали, а зараз не пишуть, — глухо сказав Павло. — Там було все гаразд. А вчора гроші мої назад повернулися. Матері послав. Значить, там уже німці, я так думаю. Німці...

— От лиха година, — голосно зітхнула Варка.

— А я хотів до своїх у відпустку поїхати. І вашу Оксану з собою взяти, — раптом сказав Павло.

— Оксану? — мало не скрикнула мати.

— А що тут такого? — здивувався Павло. — Мати давно мене просила, щоб привіз до неї ту, котру вподобаю. На Петра і Павла вона завжди пироги пече, день мого народження святкує. А я вже три роки там не був. От би їй поїхали удвох з Оксаною. Там красиво. Але тепер уже й не знаю, як воно буде, коли-то вже поїдемо?..

І, побачивши маленьку Юльцю, що вкладала своїх ляльок спати, вхопив її на руки, запитав:

— А ти, Юльцю, любиш свою маму?

— Люблю, — плеснула в долоні дівчинка, бо пізнала Павла, який уже не раз бував у них і приносив їй цукерки.

— А підеш до мене на корабель?

— Не хочу, — надула губки Юльця.

— Чому?

— Бо ти вредний, — раптом випалила дівчинка.

— Я вредний? А чого ж я вредний, Юльцю? — засміявся Павло і вииняв з кишені цукерку, дав дівчинці.

Вона взяла гостинця, почала розмотувати яскравого папірця і, не дивлячись на капітана, сказала:

— Бо ти хочеш нашу Оксану собі забрати...

Всі так і покотилися з реготу, а Юльця запрячалась, випорснула на землю й побігла під кущик до своїх ляльок.

— От капосна дитина. І хто її навчив? — бідкалась Варвара, позираючи то на Оксану, то на Ольгу.

Дочки мовчали, а Гриць не витримав. Грюкнув кайлом об землю й сказав:

— Та вони ж самі й навчили. Я все чув.

— Як? — так і кинулась до нього мати.

— Не хоче Юльця пити риб'ячого жиру, от вони й страхають. «Пий, а то оцей дядько забере в нас Оксану». А дядько й собі: «Заберу, Юльцю, заберу твою Оксану, як не вип'єш повну ложку...»

— Ох ти горе мое, — роблено вхопився за голову Павло. — Так оце ти так, Грицьку, виручаєш товариша в біді? А ще й моряком хочеш бути... Як тобі не соромно!..

— Чого соромно? — здвигнув плечима Гриць. — Я за правду. Хіба за неї соромно?

— Так я ж пожартував, — виправдувався Павло.

— А вона жартів не розуміє. Мала ще, — показав на сестричку Грицько.

Пролунав сигнал ставати всім до роботи, а старій зміні йти на перепочинок, і Варка сказала:

— Заходьте ж до нас, не цурайтеся. Заходьте ввечері, коли й батько буде вдома. Хай і він з вами поговорить.

— Дякую, зайду, — пообіцяв Павло і побіг до своїх матросів.

Там його ждав якийсь капітан-лейтенант, розіклавши на камені топографічну карту. Побачивши Павла, він скочив на рівні ноги, назвав себе:

— Званцев Олексій. Представник військ зв'язку.

— Добро. Чим можу служити? — спитав Павло.

— Прошу обминути траншеями цю висоту, — показав Званцев на карті. — Тут буде головний пункт зв'язку. Хоч кабель пролягає й глибоко, але його можуть пошкодити земляні роботи. А ми тут будемо ще нарощувати лінії. Тут утвориться щось на зразок підземного адміралтейства зв'язку. Такий собі уявлюваний і невидимий шпиль адміралтейства. Як ота золота голка, що в Ленінграді. Вам доводилось її бачити?

— То ви з Ленінграда? — зрадів Павло.

— Так. Я закінчив у Ленінграді училище зв'язку на Суворовському проспекті, — повідомив Званцев.

— А я медін закінчив, — сказав Павло. — Виходить, ми наче й земляки по Ленінграду?

— Виходить, що так, — кинув Званцев і додав: — Прошу не забути цієї висоти. А завтра сюди прийдуть мої зв'язківці.

— Не забуду і змінному офіцерові передам, — запевнив Павло й розпрощався з лейтенантом.

І більше його не бачив, не зустрічав, хоч потім воювали майже поруч. Тільки не раз чув його прізвище. То там, то тут, у найтяжчі дні оборони, тихо й скупко телефоністи перемовлялись: «Званцев наказав! Доповідай Званцеву! Просіть Званцева, без нього не можемо. Званцев для вас усе зробить! Знищено кабель? Званцев дасть вам радіо. Тільки шифруйте розмову...»

І не знав Павло, й не думав, що його доля так гірко переплететься з долею лейтенанта Званцева там, на Херсонському маяку, в трагічний останній день Севастополя.

Одно знав Павло: війна неблаганно насувається на Севастополь. І він невідступно вчив своїх матросів перев'язувати рани, подавати першу медичну допомогу, пояснював, як зупиняти кров, що робити при переломах ніг і рук, як поводитись при контузії. Він день у день проводив навчання з своїми санітарами й санінструкторами, домагаючись, щоб вони досконало оволоділи професією рятівників людського життя в бою. І вони оволоділи цією важкою, але благородною професією, час від часу відвідуючи переповнені госпіталі, куди прибували поранені з Одеси й південного фронту. Тепер поранені лежали не тільки в Севастополі, а й по всіх санаторіях Південного берега Криму, в палацах Лівадії, в Ялті, Гурзуфі й Алушті. Коли не вистачало санаторіїв, їх клали в школах, казармах, а тяжких відправляли на Кавказ і далі, в глибокі країни.

На серці було гірко. Фашисти все лізли на схід. Упали Київ, Полтава, Харків. Доживала свої останні дні облоги на Одеса, вів героїчну оборону Ленінград.

Ворог вийшов на Перекоп і став на порозі Криму. І тоді відпала потреба обороняти Одесу, і Приморська армія залишила її однієї темної ночі, прибувши морем до Севастополя на допомогу морякам. Збагачені досвідом оборони Одеси, приморці прямо з кораблів рушили під Перекоп і зайняли нові позиції в голому степу під Турецьким валом, увійшовши в контакт з сусідньою армією, що займала правий фланг за Джанкоєм і розтягнулася на схід до Арабатської стрілки й Керченського півострова. На допомогу піхотинцям з Севастополя вийшли батальйони морської піхоти. Знаючи давню німецьку тактику рватися в стик наших армій, командування зміцнило цей стик ударними резервами військових моряків.

Севастополь був спокійний. Фронт стояв від нього да-

леко, на Перекопі. Школа зброї, в якій служив Павло, дала для фронту достойне поповнення, а спеціалісти евакуювалися на Кавказ, де була організована нова школа. В Севастополі з медпрацівників школи лишився тільки лікар Павло Заброда, один фельдшер та кілька санінструкторів. Полковник Горпищенко добре приглянувся до Павла і, відчувши в ньому твердий характер і волю, залишив його при спорожнілому училищі, бо й сам zostався тут, ждучи нового поповнення з морської піхоти.

Павло все рідше бачився з Оксаною, і це його непокоїло. В квартирі Горностаїв, куди він часто забігав, завжди заставав вічно заклопотану і злу Варку з обома дітьми, а старого слюсаря і дочок не було. Платон Горностаї з Ольгою працювали й жили тепер на морзаводі. Оксана — в друкарні, а у вільний час в морському госпіталі допомагала доглядати за пораненими. Павло ж удень не міг вирватись, бо мав у себе й так повно клопоту. Іноді вечорами він вибігав до міста й проходжувався під високими вікнами друкарні на вулиці Фрунзе, де грюкотіли машини. За чорними, щільно затемненими вікнами працювала Оксана, і Заброду завжди тягло в цей бік. Де б не ходив, де б не бував у Севастополі, а однаково опинявся біля друкарні.

Одного разу не витримав і зайшов на прохідну, сам не знаючи, що скаже охоронникові.

— Документ! — сказав сивовусий охоронник, перегородивши дорогу карабіном.

Павло вийняв особисте посвідчення, подав вусатому. Той осідлав синюватого носа окулярами в залізній оправі, прочитав і вже лагідніше, наче зрадівши, спитав:

— Горпищенко? Він! Ох ти ж молодець! Колись і я в нього служив. Баталером. Крутий, а справедливий. В обиду моряка не дасть...

— О, не дасть, — у тон старому докинув Павло.

— А вам до кого? — спитав старий.

— До директора, а коли нема, то в наборний, — пояснив Павло.

— Гай, гай, — свиснув беззубим ротом охоронець. — Нема директора.

— А де ж?

— Там, де й усі. На Перекопі, — махнув рукою вусатий в бік Північної бухти. — Усі там. Самі дівчата й підлітки zostалися. Та ще отакі, як оце я...

— Мені, власне, газетку свіжу, завтрашню глянути, —

сказав Павло перше, що спало на думку. — Яке там зведення Інформбюро? Чи вже є про наш Кримський фронт?

— Є, — глухо відповів дід. — Там написано — важкі бої на підступах до Криму, а читати треба так: на Перекопі діло наше швах. Раз важкі, то скоро здамо й Перекоп... Так скрізь було. Як тільки почуєш про важкі бої, то так і знай, що завтра здамо... А далі ж куди, трясця його матері?

— Далі, діду, Москва, — твердо сказав Павло.

— Думаєш, не здамо? — допитливо блиснув очима дід.

— Не можемо. Аж отак не можемо, — провів себе ребром долоні по горлу Павло. — Була Москва і буде... факт!

— Факт? — з великою надією перепитав дід.

— Точно! — рубонув рукою повітря Павло і спитав: — Так я можу пройти?

— Проходь, коли так. Тепер уже проходь. Ось тільки пропуска випишу.

Павло вийшов на подвір'я, перекопане глибокими ровами, куди, певне, ховалися робітники від бомбардування.

Павло був трохи знайомий з друкарською справою, бо колись у Ленінграді не раз вантажив із студентами в друкарні важкі рулони паперу, заробляючи собі на прожиття. І тепер одразу пригадав порядок розташування цехів: складальний, стереотипний і цинкографія, друкарський, брошуровочний, палітурний, експедиція. А як воно тут? Проїшов у перші вузькі двері й опинився серед гуркоту великих і малих машин, що так і поглинали полотна білого паперу, складаючи цілі стоси готових газет, аркуші брошур і книжок, строкаті плакати й відозви міського комітету партії й командування. Були тут відозви і на німецькій, румунській та італійській мовах. Ті, що їх скидали з літаків у війська противника. Павло взяв одну німецькою мовою біля крайньої машини, прочитав перше слово — зольдатен — і, гидливо скривившись, поклав назад. Зробилося противно, наче вхопив щось бридке й отруйне...

Біля машин стояли літні жінки й дівчата. Вони вже помітили молодого моряка, кидали на нього цікаві погляди, готові щомиті дати пояснення, коли щось питатиме. Та моряк швидко йшов далі, спритно лавіруючи між стосами паперу й рядами високих машин. Подумав: «І як вони в такому гуркоті чують сигнал повітряної тривоги? Як дізнаються, що на Севастополь знову падають бомби? Мабуть, у них своя сигналізація. Небезпечно. Тут для Оксани

небезпечно. А що ти зробиш? Усім небезпечно. Де ти її подінеш, свою Оксану? Забереш до себе в школу? Ого! Горпищенко так тебе задрать, що й своїх не пізнаєш».

У складальному було тихо. За похилими касами стояли жінки, дівчата й кілька стариків, дзьобаючи правою рукою з повних кліточок по одній літері. В лівій кожен тримав блискучу верстатку, на яку й складав літеру до літери. Павло швидко окинув поглядом робітниць і не знайшов серед них Оксани. Не знайшов і розгубився. І хоч це тривало лише якусь мить, його розгубленість одразу помітили. До Павла підійшов начальник цеху:

— Вам що, товаришу капітан?

Павло, не задумуючись, сказав:

— Зведення Інформбюро... Ясно?

— Ясно! — козирнув начальник і подав йому відбиток зведення на ще вогкому папері.

Павло пробіг його очима, злегка похитав головою.

— Погано, товаришу капітан, — озвався начальник цеху. — Дуже погано. Уже й у нас на Перекопі почалося. Ну, як ви думаєте, що там буде, на Перекопі?

— Я візьму це зведення. Поки газета вийде...

— Беріть, прошу вас. Беріть.

Крізь відчинені двері почувся шипучий брязкіт лінотипів, і Павло пішов йому назустріч. відчувши, як у грудях враз потепліло й дужче забилося серце. Деся там була його Оксана. Далеко ж їй бігти по тривозі. Через усі цехи...

Зразу ж од порога попрямував у куток, до крайнього вікна, що виходило на море, до Артилерійської бухти. Там схилившись біля гарячого лінотипа, працювала Оксана. Павло пізнав її одразу. Рівний чіткий профіль рожевого задумливого личка на чорному тлі руберойду, яким забите вікно. Вперта зморшка лягла між бровами. Важку косу, що вінком обвинула голову, прикриває червона косинка. Тонкі, бронзовані сонцем і морем пальці вправно бігають по блискучій клавіатурі лінотипа. Пальці хірурга. На підвіконні стоїть вазон у полив'яному горщику, обмотаному білим папером з вирізаними зубчиками. Калачик. Він цвіте рожевим цвітом. Буйно, весело...

Павло підійшов тихо й непомітно, наче підкрався, злегка торкнувши Оксану за плече. Так і кинулась... Побачила Павла і розгублено зойкнула, спалахнувши густим рум'янцем, що враз затопив усе обличчя і навіть розлився по тонкій, мов точеній шиї.

— Ох, як ти мене налякав, Павлику... Аж серце зайшлося.

— Так було задумано. Контроль по тривозі, — лукаво усміхнувся Павло. — Не можу так більше. Ти тут, а я там. Бродив містом і от наважився зайти.

— Я так боялася за тебе. Уже почалося й там, на Перекопі. Чув?

— Чув, — показав зведення, відтиснуте на вогкому папері.

— Що ж тепер буде?

Павло не відповів, а раптом спитав:

— А хто тебе заміняє, коли захворієш чи щось трапиться вдома?

— Ученицю маю. Сама вивчила. Вже добре набирає...

— Молодець. Я так і знав, — похвалив Павло.

— Я тобі хусточку вишила. І не одну. Вранці хотіла передати матросами, — ткнула йому Оксана невеличкий пакуночок, повитий вузькою рожевою стрічкою. — Бери. Не забувай Оксани...

Павло взяв пакунок, що легко пахнув духами «Кримська троянда», чемно вклонився, помітивши, як за ним уже стежать десятки цікавих дівочих очей. Тихо сказав:

— Я б тебе зацілував, Оксано...

— Ой, що ти! Хіба можна? Он глянь, скільки нас. І всі вже тут, очима й вухами... Не жартуй, — і враз одхилилася за машину, ніби щось там поправляла біля бачків, де клекотів розплавлений метал.

До них підійшов сивий начальник цеху, в потертому флотському кітелі, на якому аж сяяли начищені гудзики з якорями. Застебнув верхнього, прокашлявся.

— В чому справа?

Оксана кинула на нього благальний погляд і опустила очі в землю. Ну, що ти йому скажеш? Як поясниш, хто він їй, оцей капітан медичної служби? Родичем назвати? Не повірить. Знайомий? Коли б не так...

Павло спостеріг Оксанине замішання і звернувся до старого з несподіваним запитанням:

— Ви знаєте, що товаришка Горностаї вчилася в медичному інституті і могла б працювати в госпіталі?

— Знаю... Тобто чув трохи, — зам'явся начальник цеху.

— Чули, а нічого не робите, щоб кимсь замінити її тут. Такі, як вона, повинні зараз бути біля поранених.

— Дозвольте, але ж вона нічого мені не говорила, — виправдувався той.

— Не говорила. А самі не могли догадатися? — настав Павло.

— Так. Але ж для цього є військкомат, — не здавався друкар.

— Військкоматові й без цього вистачає клопоту, самі знаєте, що зараз на Перекопі діється. Треба й без військкомату дещо робити. Отож готуйте їй на завтра заміну, — показав на Оксану лікар.

— Добре. Заміна буде. Ми все зробимо, раз так треба. Бувайте здоровенькі, — поспішив старий до своєї конторки.

— Ох, як ти мене налякав. І його, — легко зітхнула Оксана.

— Ні, я серйозно. Тобі нічого тут робити. Підеш у госпіталь. У той, що в новій школі над Карантинною бухтою. Полковник медичної служби Карташов. Подаси йому цю записку...

Павло написав у блокноті кілька слів і, вирвавши листочка, подав Оксані.

— Павлику, як же це так? — розгублено закліпала Оксана довгими пухнастими віями. — Коли ж це ти надумався?

— Допіру. Глянув на тебе і надумався.

— А мене ти спитав, чи я згодна? — вдавано сердито мовила Оксана.

— Я був певен, що ти згодишся. Жди мене в госпіталі. Я прийду увечері. А будеш вільна — дома жди. Гаразд?

— Гаразд. Я ждатиму, Павлику, — схопилася Оксана, простягнувши йому свої теплі, шорсткі від металу долоні.

Павло вхопив їх і потягнув Оксану до своїх грудей, але вона запручалась і рвонулася назад, тихо сказавши:

— Не треба тут. Не треба. Хай вони нічого не знають. Нам більше щастя буде...

Павло низив плечима і швидко пішов з цеху.

Але ні увечері, ні наступного дня Павло не прийшов до Оксани в госпіталь, де вона тепер працювала медсестрою. Повернувшись уночі до школи, він побачив у дворі цілий натовп збуджених матросів, що викочували з складів кулемети, міномети й легкі гармати. Вантажили на грузовики гранати, патрони, протитанкові, піхотні міни, а потім і самі побатальйонно вишикувались біля машин. Фельдшер бігав біля санітарної машини.

— Вас полковник жде, — сказав він Заброді, — я вже все повантажив. Зараз рушаємо...

Павло вбіг до Горпищенка, який швидко ходив по голму кабінету, що вже світився пустою.

— Ну от і все, — глухо сказав полковник. — Прощайся, лікарю, з обжитим гніздом. Надовго прощайся. Йдемо під землю, в гори. Пан або пропав. Ні, мабуть, таки пан! Дідька лисого пропав. Матрос не пропаде й на землі.

— Так скоро? — тихо спитав Павло.

— Коли б не було пізно, — кинув Горпищенко і підійшов до карти Криму, що висіла й досі на стіні. — Вони прорвали Турецький вал, ішунські позиції. Ми ждали їх отут, на стикові двох армій. Це місце було підсилене залізним кулаком матросів. Вони завжди били в стик, а на цей раз схитрували. Почався дощ. Розгасла земля. Машина не пройде. Хіба конем проїдеш. А там же гармати, тягачі, техніка вся... Дощ і туман, а в морі шторм. Кораблі на Кавказ пішли за підкріпленням. А німці, створивши видимість наступу на стиках, рвонули танками через наш голий лівий фланг на Саки і Євпаторію. Приморська армія залилася в їхньому тилу. Тепер вона відступає, коли це можна назвати відступом... В Севастополі порожньо. Всі регулярні війська там, під Перекопом. І німці рвонули сюди. Джанкой горить. Вони прорвалися до Бахчисарая...

— Ганьба! — скрикнув Павло, стиснувши кулаки.

— Мовчи! — звелів полковник. — Ще накричишся в атаках. Мовчи і слухай далі. Тут стоїть тридцята батарея. Перед нею залягли підрозділи учбового загону, а далі училище берегової оборони. Ескадра вже йде нам на допомогу. Поруч з курсантами займе оборону і наш полк.

— Полк? — здивувався Павло.

— Так. Перший Севастопольський полк морської піхоти під моїм командуванням. Його допіру сформували, він ще не повний. Доберемо сили по дорозі. Поки сформується санслужба, будеш сам усе робить. Один на весь полк. Ясно?

— Ясно. Але ж я начальник санслужби в третьому батальйоні, — пояснив Павло.

— Тепер будеш на всі батальйони. І гляди. Коли хоч один поранений моряк вкриється сосновим бушлатом з твоєї вини — шкуру спущу. Так собі й зарубай на носі. Це тобі не заплив через бухту, коли якийсь дівчисько обскакало моряків...

— То не дівчисько, прошу вас, — спробував заперечити Павло.

— Знаю вже, знаю, — поблажливо усміхнувся одними очима полковник. — Ти й кімнату по сусідству найняв. І хусточки... Вишивала я платочок, сльоза капнула на грудь...

— Павле Пилиповичу, я ж серйозно. Оксана в госпіталь перейшла, — широко сказав лікар.

— Давно пора. Такими, як вона, греблю не гатять. Я її батька знаю добре, матір. Моряки з діда-прадіда... Молодець. Держатися за таких, то ніколи в морі не потонеш... Дай мені якогось порошка, щоб я знову рівний став, бо щось серце дуже розкалаталося. А горілки зараз не можу пити.

Вбіг бистроокий, рухливий, наче живе срібло, Горпищенків ад'ютант Михайло Бойчак:

— Товаришу полковник, дозвольте доповісти. Полк вирушив. Хворих і відсталих нема. Веде начальник штабу. Боекомплект воєнного часу. Харчів на сім день. Вам треба переодягнутися в піхотну форму. Ось я приніс. Гімнастюрка, штани, чоботи. На голову пілотка чи картуз? Вибирайте...

— Я ось тебе виберу! — гримнув полковник. — Кругом марш!

Мишко крутнувся на одній нозі й хвацько пристукнув закаблуками, кинувши через плече:

— Наказ командуючого. Весь полк уже переодягнувся в піхотинське.

— Знаю я те переодягання. Безкозирки поховали при собі, бушлати в мішках, а тільник на кожному. Ану, розстебни коміра!

Бойчак рвонув коміра, обернувся. На грудях засинів тільник.

— Молодець. Так і держать!

— Єсть, так держать! — молодцювато виструнчився Бойчак, весело позираючи на лікаря хитруватими очима.

Горпищенко зняв з стіни карту Криму, подав ад'ютантові:

— Повісиш у бліндажі. Пішли. Спасибі дому цьому, підемо ік другому, як говорив колись мій покійний дід, — сказав полковник і вийшов останнім з свого обжитого кабінету.

Сідаючи на пікап, він якусь мить дослухався, як тихо і злагоджено воркотіли його машини з матросами, беручись під круту гору, за Малахів курган, а там понад хутором Дергачами на долину, де їх ждали нові глибокі окопи й бліндажі серед каміння й густих заростей гірсь-

кого дубняка. І ніщо не забрязкотіло в дорозі, не задеренчало. І світла він не побачив у темряві.

— Над містом і морем лежала глибока чорна ніч, за горами гриміло й рехло штормом розгніване море.

І раптом зловісний гомін моря, що перекочувався сто-кратною луною в горах, розірвав страшенний гуркіт і грім. Спочатку над землею щось спалахнуло й загорілося високим полум'ям, освітивши припишклий Севастополь і мертві гори, а потім земля застогнала й задвигтіла, аж дерева загойдалися, ронячи на землю свій обпалений лист. Пролунав один вибух. За ним другий і третій. А потім уже їм, здається, й кінця не було.

На Корабельній стороні з брязкотом вилітали шибки. Посипалась людям на голови глина з стелі. Люди прокидались, вибігали надвір, несучи з собою заспаних дітей. Матері з острахом позирали на чорне небо, але там було тихо й спокійно. Ні вогника від розриву зенітних снарядів, ні спалаху гострих прожекторних мечів. Що ж це таке? Хто підняв цю пекельну стрілянину, якої зроду не чули севастопольці?

— Тридцята батарея, — сказав Горпищенко. — Ще не чули такого грому? Звикайте.

— Чому? Я чув, — зрадів ад'ютант Бойчак.

— Нічого ти не чув, — осік його полковник, — бо вона ніколи не стріляла вся разом. На маневрах били окремі гармати. Це вперше вся разом. А там, на Херсонесі, її сестра стоїть, тридцять п'ята. От коли вони удвох заговорять, тоді почуєш. Що ти там чув у своїй Кіровоградській області? Трактора та ще комбайна...

— Краще трактора й комбана чути, ніж отаке горе, — сухо озвався Павло.

— Що ви сказали? — перейшов одразу на «ви» полковник, даючи цим знати, що гнівається, але стримався, звів усе на жарт. — Ага, розумію. Мирне життя краще за всяку війну? Згоден. Але лишіть це при собі, на потім. Лишіть, як будемо живі...

До світанку не замовкала тридцята батарея, перего-родивши німцям єдину дорогу, що вела з Бахчисарая на Севастополь. А на світанку вступили в нерівний, жорстокий бій і моряки.

Павло втратив відчуття часу й простору. Він забув назви днів, пам'ятав лише числа, та й то, коли записував у журнал поранених.

А вони прибували до санроти день і ніч, закривавлені,

брудні, в пошматованій одежі й жовті, як віск. Давно не голені бороди й вуса робили їх набагато старшими, через велику втрату крові деякі з них нагадували мерців. Павло з фельдшерами й санітарами зупиняли кров, робили перші перев'язки, накладали на руки й ноги дротяні шини, видавали, замість милиць, дубові ціпки, що їх нарізали санітари. На той час у полк вже прибув медсанбат, і Павло став до своєї основної роботи в санроті третього батальйону.

Поранені не кричали від болю, а тільки тихо стогнали й часом тяжко лаялись, кленучи Гітлера. Деякі марили, в нестямі кликали матір чи дівчину, просили на руки дитину і знову впадали в забуття. Велика землянка й прилегла до неї окопи були вже забиті пораненими до краю. Найважче було з евакуацією. Не вистачало транспорту, і Павло з санітарами виносив тяжкопоранених на шлях, зупиняв машини, які возили на фронт боеприпаси та їжу, і клав на них матросів. Легкопоранені йшли на шлях самі, добираючись у Севастополь на першому-ліпшому транспорті, що вертався до міста порожняком, — на возах, грузовиках, санітарних машинах.

Іноді поранені ображали молодого лікаря, не вірили в його знання, здібності, косо позираючи на комсомольський значок, що червонів краплиною крові на потертому кітелі: що, мовляв, цей молокосос уміє? Павло мовчав, зціпивши зуби, і швидко, спритно, невтомно робив свою справу. Він не раз чув, як котрийсь із санітарів усовіщав, заспокоював поранених:

— Ти не дивись, папашо, що він молодий. У нього диплом лікаря. Він людей з того світу повертає. Ми при ньому день і ніч. Надивилися. Він Ленінградський медінститут закінчив... Он як!..

— Ой не агітуй, — стогнав поранений. — Роби щось мені або дострель у потилицю, щоб не мучився...

— Терпи, браток, ще танцюватимеш...

Павло не спав третю ніч, бо тільки ночами він міг відправляти поранених у Севастополь. Вдень всі шляхи прострілювались. Німці вже сиділи на високих горах і бачили все, що робилося в нас у тилу. Павло виставив був над своєю санротою червоні хрести на полотні, на диктових таблицях, але їх за одну мить обстріляли фашисти. Міни й снаряди рвалися довкола, наче тут проходила лінія окопів.

Десь на четверту ніч в тил прорвалися якісь артиле-

ристи з гарматами. Вони везли їх тягачами, але й самі підпирали руками й ногами, мало не повзаючи біля високих коліс навкарачки. Артилеристи були роздягнуті, в самих гімнастюрках, але всі при зброї. Дізнавшись, що вони знову серед своїх, у тилу під Севастополем, артилеристи розвернули гармати жерлами на північ і попадали коло них, голодні й безсилі. Їхній капітан, зарослий посивілою бородою, прийшов до Павла, подав важку чорну руку:

— Командир батареї Крайнюк. Води.

— Води! — наказав Павло, і його санітари кинулись напувати й годувати артилеристів, що не могли самі й підвестися.

— Звідкіля ви? — спитав Крайнюка Павло.

— Звідти, — махнув рукою на північ Крайнюк.

— Поранили нема? — затурбувався Павло.

— Нема. У горах залишилися, — глухо сказав Крайнюк і блиснув гарячими очима. — Але ось вони, живі. Бач, які стоять... — Він показав на важкі гармати, забризкані багном і кров'ю, пояснивши: — Там, у горах, круті урвища. Ми кидали під колеса свої шинелі, ватянки, аби вони пройшли, наші гармати, не зірвалися в провалля. І от вони пройшли. Жодного снаряда не загубили... Всі оптичні прилади цілі. Нагодуйте нас, і ми знову заграємо Гітлеру...

Павло потягнув Крайнюка в землянку, дав йому свою ватянку, нагодував і підніс склянку спирту. Крайнюк одразу розм'як, наче відтав з великого морозу, й наказав своєму начальнику штабу зв'язатися з командуванням.

— Як же це ви там, на Перекопі, га? — спитав Павло.

Крайнюк довго мовчав, наче пригадував щось важке й далеке, а потім тихо заговорив:

— Вони прорвали наші позиції трьома дивізіями. Їхній генерал-полковник Манштейн одразу кинув у прорив ще три свіжі дивізії. Гренадерські. Він посадовив їх на бронетранспортери, дав їм мотоциклістів з мотомехбригади Циглера. І вони полетіли по кримському степу, обганяючи наші частини, що вже відступали. Ми були розкидані по всьому полю. Не мали транспорту і не могли маневрувати. Фашистам вдавалося бити наші дивізії по частинах. Вони скрізь навалювались на нас переважаючими силами. Одна група мала оточити нашу Приморську армію й знищити її. Друга група хотіла одсікти п'ятдесят першу армію, яка відступала на Керч. Наші приморці, куди входить і мій полк, рвонулись до Севастополя. Ми знали, що у вас

військ нема. Нас одрізали від Севастополя, і вся Приморська армія відступила на Ялту. А зрадники з місцевих жителів провели німців на гори, що виснуть над Південним берегом, і ми знову опинилися під вогнем, притиснуті до моря.

Крайнюк попросив води і випив цілу квартиру.

— Мій полк прорвався сюди через гори. Ми майже на руках несли й котили гармати. Ось зараз почуєте, як вони заграють.

— Авжеж почуємо, — сказав Павло, щоб якимось заспокоїти капітана Крайнюка, й спитав: — То Приморська армія жива?

— Жива. Тепер жива, — повеселів Крайнюк. — Основні її сили вже по цей бік перевалу. Десь за Байдарськими воротами, по ялтинській дорозі до Сапун-гори йдуть. Це варто записати, товаришу капітан медичної служби, не знаю як вас на ім'я та по батькові...

— Павло Іванович, — пояснив Заброда.

— Так, записати, Павле Івановичу, про цей новий залізний похід, щоб не забулося, — сказав Крайнюк і, трохи подумавши, додав: — Та все часу нема. Ох, нема. Так, мабуть, і померемо, не знайшовши вільного часу...

Надворі гримнули гармати, і Крайнюк схопився.

— Мої! Щасливо zostаватися! — сказав він і побіг.

Далеко в горах хвилею прокотилося голосне солдатське «ура». Це прибула Приморська армія і прямо з ходу повела наступ на німців, займаючи нові рубежі оборони кругом Севастополя.

Крайнюк даремно розпрощався з Павлом. Його гармати тепер підтримували піхоту в наступі. А санітарний батальйон капітана Заброди йшов слідом за піхотою, підбираючи поранених. У тім бою була відбита висота Азіс-аба, на якій п'ять матросів, на чолі з політруком Фільченковим, обв'язавшись гранатами, кинулися під німецькі танки.

Розділ четвертий

Та ось усе затихло. Три тижні здригалася земля і тріскалось каміння від вибухів бомб і снарядів; три тижні все довкола палало в пекельному вогні і смерть косила людей, а це раптом усе завмерло й вільно зітхнуло на повні груди. Вперше після довгих днів матроси почули, як

заспівала в кущах синиця й зальотно почали висвистувати червоногруді снігурі. Знову пролунав гудок морського заводу, покотивши свою луну далеко в гори. І гори озвалися до Севастополя глибоким спокоєм, що запанував тут так неждано й негадано.

Німці захлинулися у власній крові й тепер зализували рани, добре окопавшись на вигідних позиціях. Полонені показували, що фон Манштейн дав наказ припинити перший наступ на Севастополь і почав готуватися до другого, більш жорстокого й навалного. Він навіть розписав карту своїм дивізіям, в якій було точно визначено строки: 19 грудня зайняти всю північну сторону Севастополя, 20 — оволодіти Сапун-горою, 21 — Малаховим курганом і потім усім містом, 22 — ліквідувати рештки наших військ, притиснуті до моря. Новий рік вони думали зустрічати в Севастополі.

Таку карту роздобув Прокіп Журба ще з одним моряком, коли ходив уночі до тихої Бельбекської долини у розвідку. Там у кущах, на околиці татарського хутора, стояла малопомітна баня, в якій правовірні мусульмани робили свої обмивання. Прокіп давно за нею стежив і таки добився свого. Тієї ночі, переодягнувшись у німецьку форму, він з товаришем підповз до бані і, знявши ножем вартового, захопив німецького полковника з усіма його документами. Журба з матросом забили йому кляпом рота, зв'язали і, загорнувши в плащ-палатку, приволокли до Горпищенка в штаб. Серед полковникових документів і знайшли ту карту.

Отож настала тиша, коли не брати до уваги окремих штурмів та атак, що відбувалися на різних ділянках фронту з обох боків, та стрілянини, що часом спалахувала то там, то тут. І нальоти ворожої авіації на Севастополь стали вже не такі масові й дошкульні, як то було в дні першого наступу.

Павла викликали в штаб бригади до Горпищенка.

Спритно пригинаючись, а де й поповзом Павло нарешті добрався до командного пункту бригади на Сапун-горі. Оперативний черговий провів Павла глибокими ходами сполучення до кругого урвища, де й містився бліндаж Горпищенка. Поруч розташувались політвідділ, рота розвідників, медпункт. В бліндажах було чисто, тепло, наче в кубриках на кораблі.

За дверима гримів розкотистий густий голос полковника, і Павло одразу пізнав, де сидить Горпищенко. Чер-

говий прочинив двері, впустивши Павла. За столом сиділи Горпищенко, його ад'ютант Бойчак і комісар.

Заброда виструнчився й відрапортував про своє прибуття.

Полковник розгладив пишні вуса, злегка тріпонував головою, наче хотів прогнати чорну хмару, що було найшла на нього й оце зняла таку гарячу суперечку. Обличчя його одразу пом'якшало, очі потепліли.

— Добро. Сідай до столу, — тихо сказав він. — Зараз поїдеш з Бойчаком до Севастополя в складі фронтової делегації. Міськком партії і комсомольці просять. Та глядіть мені там, не дуже до чарки прикладайтеся. Це я йому кажу, — полковник показав очима на Мишка.

Павло побачив на стіні стару карту Криму, яка колись висіла в полковниковому кабінеті. Сині стріли перетнули її всю, збіглися вістрям до червоної підкови, яка вогнисто горіла круг Севастополя. Поруч карти висіла полковникова флотська форма. Новий синій кітель з натертими до блиску гудзиками, мічманка, чорна шинеля. Сам ходив уже в піхотному. Гімнастюрка. Штани з підшитими трикутниками на колінах, великі кирзові чоботи. У цій формі полковник здавався набагато старішим, наче аж згорбатів.

— Візьмете з собою наш рапорт, — сказав він Павлові. — Тут написано, скільки ми фашистів послали на той світ. Скільки танків підбили, гармат, автомашин з піхотою. Скільки в полон взяли, скільки «язиків» привели. Прочитайте там, у Севастополі. Так треба. По дорозі заїдьте в Дергачі... Ідіть. Повернетесь завтра вранці.

Хутір Дергачі стояв у глибокій долині, край Севастополя, і там містилася частина тилів бригади Горпищенка. Різні майстерні, склади, кухні і щось на зразок маленького клубу, в глибокій та довгій землянці під товстим накатом залізобетону, де щовечора пускали кіно.

В землянці було тісно, жарко, і двері розчинили навстіж. За високим снарядним ящиком, що був накритий червоною скатеркою, сиділи інструктор політвідділу та літній робітник з морзаводу, а збоку стояла красива чорнява дівчина з довгою косою через плече. Квітчасте шовкове плаття щільно облягало її гнучкий рівний стан.

— Іще просимо вас; товариші бійці, — говорила дівчина, — допоможіть нам роздобути хоч кілька ялинок чи сосонок. Ми хочемо поставити їх у бомбосховищах, де живуть тепер діти й старики. Ми прикрасимо ялинки, наготуємо дітям подарунків. Серед них є багато сиріт. Хай во-

ни хоч трошки порадіють... Хай і для них Новий рік буде святом. Наші комсомольці вже скрізь виходили, до самого фронту добиралися, а жодної ялинки чи сосни ніде не знайшли. Не везти ж нам їх з Кавказу. Самі подумайте.

І усміхнулася так лагідно, ніжно, торкнувши важку свою косу білою рукою.

— Павло! — гаряче шепнув до лікаря Мишко Бойчак. — Це ж Оксана?

— Ні, — заперечив Павло. — Це Ольга. Оксанина сестра.

Мишко вже бачив Оксану, був з нею знайомий, бо не раз передавав їй листи від Павла, коли їздив до Севастополя в полковникових справах. Красуня. Але ця, її сестра, так і прикувала Мишка до землі. Як прихилився до одвірка в землянці, так і завмер. Тільки, стиснувши Павла за лікоть, гаряче прошепотів:

— Царівна. Що там ялинка?! Та я для неї не то ялинку, а цілого кипариса принесу. Отакого, як у Ялті ростуть. Все. Точка.

Але його попередив інструктор політвідділу:

— Це, я думаю, в нашій силі. Я доповім командуванню ваше прохання, товаришко Горностай...

— Царівна, — шепотів Мишко. — І як це я раніше не знав її? А тут ще й опізнилися... Що ж тепер буде?

— Не бійся. Я познайомлю, — кинув Павло. — А що з того буде, не знаю...

— Буде. Ти тільки познайом. Все добре буде, — радів Мишко.

— Коли б то так, — зітхнув Павло. — Ти її не знаєш. Кремінь, а не дівка...

— Люблю таких, — кинув Мишко.

— Гляди, щоб іскри з тебе часом не посипались. Вона тут з матір'ю. Он бачиш, під стіною жінка сидить з дівчинкою на руках?

Мишко насупив брови й нічого на те не відповів.

Офіційна зустріч з шефами закінчилася, жінки й дівчата висипали у двір і розійшлися по землянках, що їх матроси називали й досі кубриками. Шефи почали оглядати, як живуть фронтовики.

Павло підбіг до Варвари Гнатівни й Ольги, зашарівся, наче рідну матір побачив. Пізнала його і Юльця, одразу на руки пішла, колупає пальчиком червону зірку на картузі, торкає комсомольського значка. А він і гостинця їй не приготував. Хто ж знав, що так раптово поїде до міста

з командного пункту полковника. Треба десь тут, у каптьорів, хоч цукру дістати кілька грудочок.

Юльця зняла йому картуза, куйовдить буйного чуба, питає:

— А скоро ти проженеш німців?

— Скоро, Юльцю. Вже скоро, — гугає її Павло.

— А скільки ти їх убив?

Павло так і остовпів, не знаючи, що й казати.

— Юльцю, я не вбиваю, я людей лікую.

— І німців лікуєш? — здивувалася дівчинка.

— Лікую, коли вони поранені потрапляють у полон, — тихо сказав Павло.

Варка мов стрепенулася:

— Ти лікуєш німців? О господи праведний!.. То ходи ж до нас у Севастополь та подивися, що вони, прокляті душі, роблять своїми бомбами.

Павло озирнувся, шукаючи очима Бойчака, щоб познайомити його з Ольгою і якось погасити цю неприємну розмову. Але Мишко сидів з гітарою в руках серед матросів і тихо, ніжно виводив:

Живет моя отрада
В высоком терему,
А в терем тот высокий
Нет входа никому...

Мишків дзвінкий тенорок плив над людським гомоном, і матроси підхоплювали соковитими басами:

Нет входа никому...

Бойчак хитрий. Павло манить його до себе очима, а він не йде, усе співає та співає з матросами. Хоче своїм голосом привернути увагу Ольги, а вже тоді й познайомиться буде простіше.

— Прозрій же, лікарю наш, — не вгаває Варка. — Подивися, як вони дітей наших убивають, матерів. Як поранених бомблять на причалі. Добре ж їм видно, що поранені лежать на носилках, усі в білому. Голови й руки в бинтах, у крові. Ждуть, поки їх понесуть на корабель. А він налетить і бомби кидає. Схаменись, Павлушо! Люди як почують, що ти німців рятуєш від смерті, то вони ж тебе проклянуть. Хрест святий, що проклянуть.

— Так конвенція ж міжнародна, Варваро Гнатівно. Конвенція Червоного Хреста, — виправдувався Павло. — Що я можу вдіяти?

— А ти людей спитай, вони тобі й скажуть, що діяти, — рішуче кинула Варка й забрала від нього дитину.

До неї підбігли два моряки, а як побачили Павла, стали струнко:

— Дозвольте, товаришу капітан?..

— А в чому справа? — невдоволено спитав Павло.

— Та ось вони, Варвара Гнатівна, білизну нам перуть і нову шиють, на всю бригаду, значить. І латають, і теплі носки плетуть. Вся їхня вулиця на Корабельній стороні працює для фронту, а Варвара Гнатівна за бригадира, значить. От ми й хочемо подякувати...

— Дякуйте, — одступив убік Павло.

— Та ні, ми хочемо конкретно, — пояснив матрос. — Ось у їхньої Юльці взуття на зиму нема. Геть обносилася, а в магазині тепер не купиш. Так ми й хочемо пошити Юльці черевички. Подаруночок їй зробить під Новий рік, значить...

— А ви шевці? — спитав Павло.

— Так. Дозвольте, ми тільки ногу Юльці зміряємо, а на ранок черевички будуть і готові. Можна?

— Прошу.

— І охота вам клопотатися, хлопці? — затурбувалася Варка. — Вже б якось і так перебула зиму моя Юльця...

— Е, ні. Якось не можна. Там вогко, в бомбосховищі, холодно. Застудитись може, — гомонів матрос. — Ану, Юльцю, подавай свою праву ніжку. Так. Молодець. Які ти хочеш черевички? Жовті чи червоні?

— Червоні! — заплескала в долоні Юльця. — Такі як у Діда Мороза. Такі, як у моєї ляльки. Високі, черво-
венькі...

Лікар роздивлявся збиті й давно порвані дитячі черевички, на яких було знати не один слід невмілої жіночої руки, що латала їх білою ниткою, і по його тілу пробіг дрож, наче не Юльці, а йому було холодно. Він зрозумів, чому Варка держала Юльцю весь час на руках, замотавши хусткою ноженята.

— Ходімо ж і я подивлюся, — сказала Варка, подякувавши морякам.

І рушила до бліндажів. Поруч з нею йшов і Павло.

Мишкова гітара жалібно бренькнула й завмерла. Ткнувши її якомусь матросові, Мишко кинувся навздогін Павлові, швидко поправляючи флотську кобур, що важко звисала мало не до колін.

— Варваро Гнатівно, — сказав Павло, — дозвольте вас познайомити з ад'ютантом нашого Горпищенка.

— А чого це він ваш, Горпищенко? — раптом заперечила Горностаїха. — Він морський — значить, наш, севастопольський. — І подала руку Мишкові, що вже підійшов і назвав себе, непомітно позираючи на Ольгу.

Дівчина схилилася над Грицьком і щось йому нашіптувала, рвучко застібаючи гудзики на його потертому пальтечку.

— Так оце ви й будете нашому полковникові за няньку? — якось насмішкувато промовила Варка. — І за куховарку, і за матір, і за старшого, куди пошлють?

— Так точно! — весело козирнув Мишко. — А часом і за перукаря...

— Знайомтеся ж далі, — запропонував Павло.

— Ольга, — подала руку дівчина й злегка повела головою, відкидаючи важку чорну косу за плечі.

Рука гаряча, пружка. Так і пащить силою. Але разом з тим і якась лагідна, ніжна. Здається, приклади її до рани — і біль зразу зніміє. Мишко думав, що Ольга, знайомлячись, опустить очі. Де там. Глянула на нього широко відкритими очима, як на давнього товариша по роботі. Навіть лукавої іскорки не помітив у її карих очах. Тільки рожеві уста трошки розтулила, показавши рядок білих зубів.

«Ну й гарна ж, бодай йому добра не було», — подумав Мишко і не знати для чого спитав:

— Скучаєте, Ольго?

— Нема коли, — грудним голосом одказала дівчина.

— Невже так багато роботи? — знову спитав Мишко, блискаючи очима на Павла, щоб той скоріше одвів матір убік, до того гурту, що ходить за матросами з землянки в землянку. Але Павло наче не розумів ад'ютанта, стояв і далі з Варварою поруч та ще й пильно прислухався до їхньої розмови.

— Багато, — зітхнула Ольга. — На заводі була, то там по всіх цехах крутилася день і ніч. А оце забрали інструктором у міськком комсомолу, то вже не на одному заводі, а по всіх мотаюсь. Треба ж вас не тільки обшивати та обпирати, а й снаряди вам робить, міни, зброю вашу ремонтувати.

— А своє, особисте? — спитав Мишко.

— Оце ж воно і є. І там, і отут, — показала очима дівчина в той бік, де в тумані синіли холодні гори, де пролягала лінія фронту. І на Севастополь показала, що приишк і якось раптом осиротів біля самого моря.

Павло глянув на мовчазного Бойчака, наче сказав: «А що? Одбрила? Я ж тобі казав, будь обережний...» А вголос промовив:

— Ходімо до гурту. Гляну і я, бо давно тут не був. Як то він живе, цей другий ешелон?

З однієї землянки вже виходили жінки й дівчата, ділилися своїми враженнями:

— А в них чисто.

— Постіль біла.

— І карточки в головах висять. У кого мати, у кого дівчина, дружина...

Жінки побували на камбузі, покуштували страву й зауважили кокові, що багатенько кладе у флотський борщ червоного перцю й лаврового листу. Перець дуже на воду тягне, а її тепер обмаль. Кашу з м'ясом похвалили. Добра. Зазирали й до баталерки, застукавши баталера серед розгардіяшу, якому він не міг дати ладу. Влетіло йому від гострооких господарок. Перевірили й продуктовий склад.

Оглянувши все, запросили матросів до себе в гості.

Павло знайшов хвилинку, спитав Варвару:

— А як там Оксана? Давно була вдома?

Жінка холодно глянула на нього.

— Тобі ж краще знати. Зірвав дівчину з роботи, кинув у госпіталь та ще й питає. Сам повинен знати. Кров там, смерть щодня, а вона ж молода. З таких років, а вже страху набереться...

— Варваро Гнатівно, вона ж майбутній лікар. Цього їй однаково не минути. Такі, як Оксана, там дуже потрібні. Вони часом і лікаря можуть замінити...

— Знаю й без вас, — сказала Варвара і озирнулася довкола. — Де ж це моя Юльця? От циганська дитина. Так би й ходила по чужих руках... І Грицько вже там запанібрата з ними... Шибеник, а не Грицько... Більш ніколи не візьму його з собою...

Флотські шевці пустили розголос про дитячі черевички, і Юльця не сходила з матроських рук. Літні моряки, що мали своїх дітей і залишили їх дома, у далекій і окупованій німцями стороні, щедро і тепло бавили дівчинку, частували її нехитрими солдатськими гостинцями, гутали на руках.

Матросам наче приснився рідний дім, своя, тепер далека родина, і вони тішилися цією золотокосою кирпатенькою дівчинкою, що нагадувала їм дочок і синів. Як то во-

ни там, бідолашні, під чужинцем? Що їдять, у що вдягаються? Чи згадують свого батька? А мабуть, згадують.

За якусь мить уже всі знали, хто вона така, ця Юльця, відкіля родом, хто її мати й батько, де її старші сестри. І про історію з черевичками вже знали, хвалячи за винахідливість своїх батальйонних шевців. Бач, які молодці, знайшли, чим віддячити працьовитій Варварі Горностай, що ночей недосипає, дбаючи про матросів.

А неподалеку повагом походжав полковників ад'ютант Мишко Бойчак, тихо розмовляючи з Ольгою.

— Ви не думайте, Олю, що коли я в Севастополі вже давно, то в мене тут повно знайомих дівчат.

— Я нічого й не думаю, — непевно низала плечима дівчина. — Я просто сказала, раз ви тут ще до війни вчилися у школі зброї. Я там декого знаю...

— Їх уже нема... — бовкнув Мишко.

— А де ж вони? — затурбувалася Ольга.

— Евакуювалися на Кавказ. Там уся школа, — швидко пояснив Бойчак.

— Жаль, — зітхнула Ольга.

— Чому, дозвольте вас спитати? — зазирнув він дівчині в очі.

— Добрі вони комсомольці. Сміливі й розумні, — пояснила Ольга. — Тепер би дуже пригодилися в Севастополі. І там, на фронті, і навіть тут, у тилу...

Мишко глянув на дівчину. А вона дивиться вперед, на високі сині гори, що мріють у сірому тумані, наче когось там шукає, в тій далекій північній стороні.

— Так от я й кажу, — продовжує своє ад'ютант, — що полковник так мене ганяв по всіх дисциплінах, так вишколював на торпедних апаратах і грів на бойових катерах у морі, що мені вгору ніколи було глянути. Вибіжу часом на яких дві-три години до міста, сходжу в кіно і назад за книжки. Вибивав з мене полковник отой, як він казав, цивільний дух, що я його приніс із своєї Клекотини. Це мое село так називається — Клекотина, в Кіровоградській області. Правда ж красива назва? Клекотина...

— Красива. Клекіт. Клекотина. Журавлиний клекіт, — роздумливо проказала Ольга. — Багато є на світі красивих назв, а проте такої, як Севастополь, нема. О, нема...

— Згоден з вами, Ольго, — підтримав дівчину Мишко.

Помітивши, що шефи вже збираються від'їжджати, Мишко заговорив квапливо:

--- Послухайте, Ольго. Я так хотів би з вами зустрітись у спокійній обстановці...

— Приходьте в міськком...

--- Хіба там спокій? Телефони. Засідання. Вічно якісь люди приходять і виходять. Як там поговориш? Може, дозволите колись до вас на квартиру заскочити?

— Прошу, але навряд чи застанете. Я рідко буваю вдома... Дуже рідко...

— На машини. Гей, на машини, — загукав Грицько, передаючи команду старшого офіцера.

Матроси винесли легкий трап і, підтримуючи жінок, посадили всіх у відкритий грузовик і самі там розташувалися вздовж бортів. Машина виїхала з Дергачівської балки і покотилася до Севастополя, одразу сховавшись у глибокому яру, по дну якого вилася покручена стрічка асфальту і вбігала з розгону на першу тиху вулицю — Лабораторне шосе.

Чисті маленькі дворики потопали в садах і виноградниках. До кожного від дороги вели круті вузькі східці, прорубані в камені. Під вікнами доцвітали осінні квіти, гарячим жаром іскрилося пожухле виноградне листя. Тихо і сумно було тепер біля колись веселих і гомінких будинків. Одні стояли вже з забитими навхрест вікнами й дверима. Коло інших поралися згорблені бабусі та діди. Ні сміху молодого, ні голосів дзвінких давно вже тут не було чути. Люди день у день працювали на заводах, у госпіталях, а молоді давно пішли на фронт.

Порожнім і якимсь пустельним видався Павлові й увесь акваторій порту, всі бухти й причали. Ще ж недавно тут було тісно від кораблів, катерів і підводних човнів, а зараз тільки холодний вітер гуляв на дикому просторі моря, котив до берега круту хвилю, й вона ревіла на камені, пінилась білими бурунами, наче гнівалася і стогнала. Та ще чайки жалібно квилили над водою. Білі колони Графської пристані аж почорніли від вогню й порохового диму, геть побиті осколками бомб і снарядів. В багатьох будинках не було шибок, і вітер гуляв по квартирах, дориваючи білі фіраночки та люто хрюскаючи зірваними з петель дверима. Трамвай давно не ходив. Його колія позаростала травною, яка вже й сама почорніла, почала вмирати перед зимою. І людей не видно на вулицях.

— Де ж ви живете? — спитав Павло.

— А ми там, під землею, — показала під колеса грузовика Варвара. — Ось побачите зараз...

— А де ж ваші крамниці, хлібні ларки?

— І вони під землею, — пояснила жінка. — Нащо людей збирати серед вулиці? Той же собака налетить, і хоч бачить, що самі жінки й діти стоять за хлібом, а бомби кидає, обстрілює... От і пішло все під землю... Хліб видають на кілька день зразу. Часом видають борошно, щоб самі пекли якісь там перепічки... Біда всього навчить. Він, проклятий, ні на що не зважає. Отже ж бачить, що несуть труну на кладовище, проводжають чоловіка в останню путь, а налетить і обстріляє всю процесію.

Грузовик під'їхав до високої скелі й зупинився.

— Отут ми й живемо. Прошу до господи, — сказала Варвара.

Пасажири висипали з машини, обтрушують одяг, озирються.

— Заходьте, не бійтеся, — запрошують матросів жінки, показуючи дорогу в бомбосховище.

Круті кам'яні сходи ведуть глибоко вниз. Там прибулих зустрічає чергова з червоною пов'язкою на рукаві, й раптом спалахують голосні, дружні аплодисменти. Всі, хто тут живе під землею, дружно вітають матросів. Це літні жінки, дівчата, підлітки і діти. Діти висипали наперед цілою юрбою, беруть фронтовиків за руки, щебечуть, тягнуть за собою в глиб печери.

Під високою кам'яною стелею ясно горить електрика. На стінах розвішані плакати і навіть репродукції відомих картин. У першій залі довгими рядами йдуть широкі столи, на яких встановлено швейні машини. Гори готової білизни лежать поруч. Далі ватяні штани, бушлати, цигейкові жилети, шапки і навіть теплі рукавиці з двома пальцями, щоб можна було в них стріляти з гвинтівки. Тут ціла швейна фабрика.

В другій половині печери робітниці сплять. Рівні ряди ліжок з білими подушками, на тумбочках салфетки, фотографії, квіти й жмутки осіннього листу в полив'яних кухликах. А ще далі, в просторій штольні, матросам показали підземну школу. Парти. Чорна дошка, і на ній крейдою написано: «Все для фронту, все для перемоги!» І дзвоник справжній, шкільний. Ось він задзвонив, і діти кинулись за парти, розкрили зошити й книжки, ждуть учительку. Прийшла сива вчителька, і матроси тихо подалися назад, вийшли з школи. Крізь вузьенькі двері, що були наглухо зачинені, їх провели на промкомбінат, де виробляли ложки, котелки, солдатські мисочки й кварта.

— А міни й міномети ми виробляємо в Інкермані, на заводі. Там і ремонтуємо зброю. Теж під землею, в штольнях, — пояснила матросам Ольга. — Таких бомбосховищ, як оце, де, як бачите, не тільки живуть наші люди, а й працюють, у Севастополі чимало. Вони розкидані по всьому місту. Мають між собою постійний зв'язок, чіткий розпорядок дня, виробничий план. Менші бомбосховища є в кожному дворі. Це ініціатива наших комсомольців, гаряче підтримана всіма домогосподарками... Тут безпечно. Ніяка бомба і снаряд не проб'ють цієї стелі. Тут гора каменю лежить... Може, запитання будуть?

— Будуть, — вихопивсь Мишко. — Як тут з аварійним запасом? Продукти, вода, освітлення?

— Маємо на місяць запасів. Вони опечатані. І вода є в бочках. Світло запасне маємо. Коли буде пошкоджено електрику, перейдемо на акумуляторне. Потім на гасове освітлення. Лампи наготові.

— Як з медобслуговуванням? — спитав Павло.

— В кожному сховищі є свій медпункт. Лікар і медичні сестри. Крім того, багато домогосподарок закінчили курси першої допомоги. Курси при Товаристві Червоного Хреста... Вони після роботи ходять чергувати в госпіталі. Допомагають доглядати поранених.

— Інфекційних захворювань нема? — знову спитав Павло.

— Ні, поки все обходилося щасливо, — пояснила Ольга.

— Дітям віспу щеплювали? І дифтерит?

— Не знаю, — тихо сказала Ольга і почервоніла, розгублено закліпавши густими пухнастими віями.

— Я можу бачити вашого лікаря? — спитав Павло.

— Прошу, я тут, — озвалася з натовпу висока худя жінка в білій косинці.

Павло підійшов до неї, поздоровкався, й вони тихо заговорили про щось своє, вже не цікаве ні матросам, ні жінкам, що жили й працювали тут. Жінки вітали матросів, роздавали їм подарунки. Брусочки мила, вишиваний кисет на махорку, часом бритва, нитки, голка і обов'язково надушені хусточки. Прокіп Журба під веселий регіт оповідав, як він спіймав у бані німецького полковника і притягнув його в свою бригаду. Потім почався концерт самодіяльності. Павло, дізнавшись у лікарки, що госпіталь з Карантинної бухти вчора переїхав на Максимову дачу, написав політрукові записку, щоб його не ждали, і побіг шукати свою Оксану на новому місці.

Морський госпіталь, до якого Павло добився попутною санітарною машиною, містився у двоповерховому будиночку серед густого парку під високою кам'яною горою. Поруч стояв завод шампанських вин з глибокими підвалами і штольнями, які при потребі можна було перетворити на палати для поранених, що поправлялися після операцій.

Оксана вибігла, розчервоніла й збентежена, якось боязко озираючись на всі боки. Вона була в білому халаті й хромових чобітках, пов'язана шовковою косинкою, з-під якої виразно виступала туга коса, викладена короною на голові.

— Ох, як ти мене налякав, — гаряче зашепотіла Оксана.

— Чим? — здивувався Павло.

— Мені як сказали, що ти вже тут, то я мало не зомліла. Думала — поранений. І одразу кинулась у прийомний покій. Нема. Тоді я в операційну. І там нема. Хіба ж так можна?..

— Як, Оксано?

— Ну, так необачно, — надула губки Оксана. — Прилетів і бахнув санітарові: «Передайте товаришці Горностаї, що лікар Заброда вже тут...» А той радий старатись. Козирнув, клацнув закаблуками і одрапортував. А де це — тут, з якої причини — нічого не сказав... Я поки бігла, то вже все передумала...

— Не бійся, дурненька. Бач, живий і здоровий. Як то кажуть, пронесло, бог милував...

— Не говори дурниць, — тупнула ногою Оксана. — Мені переказували, як ти на передовій бігаєш не пригинаючись, наче на футбольному полі. Переказували.

— Так то ж під час перерви, — виправдувався Павло. — Німці з трьох годин до чотирьох обідають і в цей час не стріляють. Вони пунктуальні. Тоді можеш бігати на повен зріст.

— Ох, Павлику, не жартуй. Я так тебе прошу, так благаю...

— Добре, не бійся. А хто ж це тобі доносить на мене?

— Санітари. І самі поранені, що з вашого батальйону прибували.

— Ну і як вони? Не дуже мене лають?

— Хвалить. Кажуть, дарма, що молодий, а здорово від смерті рятує... Я всіх розпитувала про тебе... Всі такої думки...

— Дякую за атестацію, — і вхопив Оксану за руку,

рушив уздовж тінистої алеї в глибину тихого саду, що вже засинав і в'янув перед білою зимою, яка насувалася з високих гір.

— Стривай же, я відпрошуся. Мене подружка підмінить, коли щось там трапиться. Куди ж ми підемо?

— Не знаю. Давай просто підемо у світ. Оцим гаєм, отим лісом, а там до моря. Хочеш до моря, Оксано?

— Хочу. З тобою в вогонь і воду хочу...

— А може, головний не відпустить? То я сам до нього зараз піду.

— Відпустить. Він тебе поважає. Ота записка, що ти мені написав, подіяла на нього просто магічно. Одразу мене прийняв і все влаштував. Вже краще я сама піду. Коли він захоче тебе бачити, то скаже мені і ми потім удвох знайдемо...

— Роби, як знаєш. Та не барися.

І довго дивився їй услід, як легко бігла мармуровими сходами на другий поверх молода й хвилююче красива серед зелених пальм, що буйно росли в дубових кадубах. І йому здалося, що пальми раптом стрепенулися, ожили, наче їхніх віт торкнулася далека тропічна весна, якої вони й не бачили, скіючи отут на кам'яних сходах, за грубими мурованими стінами.

Він стояв схвильований, замислений, забувши про війну, про своїх поранених, про холодні окопи. Про все на світі. Він, затамувавши подих, ждав цієї зустрічі, бо вона йому снилася довгими ночами, бентежила його кров, що була гарячою хвилею в молоді груди.

Розділ п'ятий

Довго жила в бомбосховищі Варка Горностаї. Здається, цілу вічність. А звикнути до нього ніяк не могла. Якась загадкова сила весь час тягла жінку до свого дому, на тиху Корабельну сторону, мов на погибель. Коли б не діти, то давно б пішла звідциль, та діти не пускали. Заради них і була тут, боячись за їхнє життя. Тут безпечно. Тут діти можуть цілу ніч спокійно спати, а вдень перебути який завгодно артилерійський обстріл чи наліт ворожої авіації. Дома ж вони жахалися ночами, плакали, коли хапала їх сонними на руки й сама, простоволоса, бігла в маленьке сховище, що його видовбав чоловік у кам'яній скелі.

А може б, там і ночувати можна з дітьми? Ні. Холод-

но, вогко. Ще застудяться. Тут хоч тепло і серед людей якось веселіше. І лікар під боком. Варка примічала останні дні, що діти почали худнути, стали жовті і якісь кволі без свіжого повітря. Хіба то прогулянка, коли через кожні півгодини — повітряна тривога і діти стрімголов біжать знадвору в сховище, захекані й полохливі, як звірята, загнані в пастку? Вони з острахом позирають на стелю. Чи видержить, чи не трісне. Лихо, та й годі. А в своєму садочку діти були б цілий день на повітрі. Поруч і сховище. Вони тепер добре розпізнавали сигнал повітряної тривоги, ясно вгадували ворожі літаки в небі й ховалися б самі. А вона спокійно шила б матросам білизну і ватянки за своїм столом, у рідній хаті, а вечорами заносила б пошиті до бомбосховища. Та й не обов'язково самій заносити. За готовою роботою можуть і комсомольці прийти. Бездітні жінки так і роблять. Дома все шують і в бомбосховищі не живуть.

Війна розкидала всю родину Горностаїв, одна Варка з меншими й залилася. Оксана день і ніч у госпіталі пропадає. І нічого не вдієш, бо вона вже на військовій службі. Медсестра. Ольга тепер по всіх усядах бігає, бо все їй болить. Там пекарню розбомбили, і завтра люди без хліба залишаться. Тут треба нових комсомольців на фронт виводити. Десь водогін пошкоджено, і треба негайно шукати старі криниці й джерела. І вона шукає з своїми комсомольцями, допитуючись у старих людей... До того ж, треба стариків усовіщати, щоб не сиділи в Севастополі та евакуювалися на Кавказ. Пайка їхнього хліба придасться здоровим людям, що воюють на фронті, що працюють на фабриці й заводі. А старі не хочуть їхати з Севастополя, хоч гвалт кричи. От і агітуй їх, проси, наказуй.

Варка тепер дочок своїх мало коли й бачить, бо в сховище вони до неї не ходять. Тільки як часом навідається до своєї хати на Корабельній та побачить, що в шафах усе перерито й у скрині перем'ято, то вже й догадується, що дочки були вдома. Повдягались у чисте, а брудне поскидали в корзину. Ніколи й поспати було. Ставай мати та обпирай дочок. Так і чоловік приходив. Коли вночі, а коли й удень. Його сліди в хаті теж пізнавала Варвара. Набридло! А що могла зробити? Треба б їх хоч вряди-годи докупити збирати. От Варка й вирішила зробити це сьогодні. Переказала чоловікові на завод, подзвонила Ользі в міськком комсомолу, який тепер містився в бомбосховищі, там, де й міський комітет оборони Севастополя. Ольга обі-

цяла зв'язатися з Оксаною, і всі вони повинні прийти увечері на Корабельну сторону, в рідний дім. Хоч на годину, але щоб усі знову були вкупі. Отож Варка і зібралася в дорогу.

— А нащо ви дітей берете? Нехай тут застаються. Ми доглянемо, — сказала сива лікарка.

— Не хочу тут! Не хочу! — застрибала Юльця.

Вона була вже одягнута й виставляла усім напоказ свої нові червоні черевички, що їх учора привіз з фронту матрос з коротеньким листом: «Зноси на здоров'я та ще в кращі взуйся». Черевички обійшли по руках мало не все бомбосховище, і матрос наставляв, щоб Юльця їх взула при ньому й потанцювала. Дівчина охоче виконала бажання моряка й тепер не розлучалася з черевичками.

— Не хочеш? — перепитала Юльцю лікарка і додала: — А там, надворі, грязь, і ти забрудниш черевички. Зоставайся тут, мама скоро повернеться...

— Не хочу. Я обійду грязь, — щебетала Юльця, — а калюжу перестрибну...

— Я не жартую, Варваро Гнатівно, — вела далі лікарка. — Їхній наступ на Севастополь може початися з години на годину. Коли ви навіть щасливо прийдете додому, то назад уже не зможете повернутись. Подумайте...

— Коли-то воно буде, — байдуже махнула рукою Варка. — Он скільки гомонять про той наступ, а й досі тихо. А скоро ж їхне, німецьке, різдво. Вони не почнуть на різдво... Гріха побоятися...

— Ох, яка ви наївна, — холодно кинула лікарка.

— Та й дітей пора мені викупати, — вела своє Варка, — білизну їм чисту одягнути. І дочкам усе до порядку привести. Та й старому. Обносився, мабуть, і він. Скільки ж удома не була? Самі подумайте...

І пішла, взявши за руки Грицька і Юльцю.

Сторожко позирала на небо, але там було тихо і спокійно. Перебігла порожні вулиці і скоро додому прийшла. Одімкнула хату, затопила грубку і давав чепурити все та прибирати. Як тут без неї занехаяли й захарастили житло! Кожен брав, що бачив, кидав, де попало. Видно, всі поспішали, забігаючи на якусь коротку мить, та й знову бігли до своєї клопіткої роботи.

Не зогляділася, коли й смеркло. А тут і вони прийшли, обидві дочки з батьком. Радіє Варвара, не знає, де й посадити которого, кожному прислуговує. Напекла в грубці картоплі, накраяла тоненькими кусочками сала, яке хто-

зна-де у неї збереглося. Вечеряють та все її хвалять, та всі радіють, що докупи знов зійшлися. Дітей разом купали, роздивлялись Юльчині черевички — високі, з білим рантом, з мідними пістонами. Таких і в магазині, бувало, до війни не купиш...

Мати вже не докоряє Оксані за Павла. Він начебто нічого собі хлопець. Серйозний, статечний, розбитний. Бач, усі хвалили їхнє бомбосховище, а він одразу помітив недолік. А віспу дітям прищеплювали? А проти дифтериту уколи давали? Ні. Чому? Нема сиворотки. І другого дня він десь там поговорив, і для дітей прислали сиворотку. Видно, гарний чоловік. Варка й слова проти нього тепер не скаже.

Ользі ж не змовчала. Коли всі полягали спати, вона підсіла до дочки, заговорила:

— Як же це так, доню, виходить? Сашко в Ленінграді б'ється з ворогом під водою. Листи тобі пише. Кохає тебе вірно. А ти?

— І я його, мамо, — бореться із сном Ольга, кусаючи губи.

— А нащо ж морочиш голову отому кучерявому? Він хоч і ад'ютант у нашого Горпищенка, а якийсь дуже шустрий... По таких завжди золоті верби ростуть. Де ступить, там і ростуть.

— Нікому я не морочу голови, — тихо каже Ольга.

— Не морочиш? А чого ж він і сюди вже двічі прибігав, сусідка розказувала... І до мене в бомбосховище заходив. Як тільки приїде з передової по якомусь ділу, так неодмінно й заглядає до мене. Жінки вже й посміхаються: новий зятьок у Варки... Ще хтось візьме та й одпише Сашкові в Ленінград. Що тоді робитимеш?

— Хай одписують. Я вірю Сашкові, а він мені. Нас і водою не розіллють, а не то якимись там листами... Ми, мамо, навіки удвох. Ось нехай-но війна закінчиться, і все буде добре. Нехай тільки живі зостанемось...

— Ой, що ти? — забідкалась Варка, наче злякалася. — Хіба можна таке говорити, не при хаті згадуючи, про смерть? Схаменися, доню...

— Війна, мамо. І смерть скрізь ходить, — кидає Ольга. — Що ж я такого сказала? Це правда...

— Правда. Гірка правда, але хоч ти її не накликай... І тому ад'ютантові якось так делікатно натякни про Сашка. А коли не схоче зрозуміть, то вже й прямо одріж. Добре, Олю?

До стор. 45.

— Спить, мамо. Мені скоро вставати, — шепоче Ольга й одвертається до стіни.

Вони сплять міцно, дихають рівно й глибоко, тільки Варка не може запліщити очей, чатує їхній сон. А що, коли він знову налетить? Чи почне обстрілювати з гармат? Не встигнуть вже й прокинутись. А так вона всіх розбудить. Та й яка б це мати заснула такої ночі, коли вся родина знову зібралася до рідного дому й тихо спочиває? Вона мусить берегти їхній сон, раз сама зібрала всіх сюди, силою скликала.

За вікнами пливе й поволі минає довга груднева ніч. Вие холодний вітер, і море гнівно реве й стогне, б'ючись у камінні береги. І береги запінилися білими бурунами, наче гойдаються і рвуться кудись уперед. Скрізь темно. Ні вогника, ні іскорки ніде. Варка одіпнула причільне вікно, щоб видно було весь Севастополь, і розгніване море, і чорне холодне небо.

Вона слухає ніч, схилившись то в головах своїх дітей, то біля чоловіка. Тому поправить ковдру, що сповзла на долівку. Тому подушку підсуне, щоб вище стало в головах і не так хропів. А сама мов та струна, що так і бринить від найменшого дотику. Не була б то мати. Нехай вони посплять, а вона вже якось і так переб'ється. Матроси ж в окопах не сплять.

Вона іноді чує лункий стукіт крупнокаліберних кулеметів, що його доносить вітер з фронту. Наче хтось пробіг попід парканом і заторохтів палицею по штахетах. Часом ударить і гармата. Глухо, наче великий камінь одірвався на верховині й покотився у прірву, розбудивши сонні гори, змітаючи все на своєму шляху. Мінометів сюди не чути. Вони б'ють десь далеко, за горами. Лише вгадується їхній суцільний невиразний гул. Наче глибоко в морі клекотить шторм.

Там, на фронті, час від часу спалахують ракети, бо німці бояться матросів і серед ночі. А коли ракети гаснуть, то над горами палахкотить вогонь з гармат і кулеметів. Він гойдається понад обрієм, наче марево, й не пригасає всю ніч. Його тривожні спалахи грають тьмяним та холодним блиском у хаті Горностаїв. Он засвітилася на столі кришталева вазочка з райдужними безсмертниками і враз погасла. Потім жовта хвиля ковзнула по зашкленних фотографіях, розвішаних уздовж стіни, проти вікон.

Котра тепер година? Варка нахиляється до годинника і, тихо зітхнувши, будить чоловіка:

— Платошо! Чуеш-бо, чоловіче! Пора вставати...

— Га? Що? — схоплюється Платон і, зиркнувши по хаті, тихо шепотить: — Ага, так-так. Уже пора. Іду, Варочко, зараз іду...

Він хлюпає на лице водою з кварти, розчісує зламаним гребінцем посивілого чуба. Випив склянку молока, що його вчора не знати де роздобула Варвара, і вже готовий йти.

— Дітей бережи, — каже він, кидаючи очима на Грицька і Юльцю, що міцно сплять на тапчані.

— Не вчи мене, Платоне, — озивається Варка й питає: — То як же бути з тими облигаціями?

— Хіба ти ще не однесла? — дивується Платон.

— Ні. Все тебе ждала...

— Даремно. Однеси сьогодні ж. Усе однеси. І облигації, і золоті каблучки, і мою срібну цигарничку, і оту сахарницю. Здається, у нас більше нічого такого нема?

— Нема, — сумно похитує головою Варка.

— Не журися. Ось закінчиться війна, я тобі ще кращого накуплю, — каже Платон і злегка обіймає за плечі дружину. — А це, Варочко, на танкову колону. Хай і наша частка там буде...

— Добре. А коли ж ти прийдеш? — питає жінка.

— Не знаю. Мабуть, знову днів через десять, — прощається Платон і цілує Варку. — Я тобі подзвоню в бомбосховище... За мене не бійся... Дітей мені доглядай...

І тихо, якось причаєно, зник, навіть не хряснувши хвірткою. І кроків його не почула на крутому, кам'яному трапі. Вернулась до хати з сіней, а Оксана з Ольгою вже й повставали. Пишні коси розчісують, заплітають. Почала їм чай гріти.

— Не треба, мамо, ми поснідаємо там, — махнула рукою Ольга кудись убік, до моря.

— Там у нас своя пайка, — докинула й Оксана. — Чого ж ми будемо вас об'їдати? Бережіть он Юльці та Грицькові. А ми й на роботі поснідаємо. За нас не клопочіться. Ми ж тепер на фронтових харчах.

— Бодай його повік не знати, отого всього, що на фронті, — зітхнула Варка.

Дочки змовчали. Оксана спокійно припудрювала носика, Ольга викладала коси. Потім одягнулися, глянули мовчки одна на одну й підбігли до матері, поцілували в чоло. Бувай, мамцю, здорова і не тужи. Ми тут недалеко, майже поруч. Покличеш і знову прибіжимо. Вхопилися за руки і подалися з хати. Свіжі, молоді, наче допіру вийшли

з моря. У дворик у затримались, почали рвати останні квіти. Оксана пораненим у госпіталь, а Ольга комусь у штаб оборони. Варка вже й не допитувалася, милуючись дочками крізь вікно. І полетіли, легкі й чепурні, мов ластівки.

За роботою не помітила, коли надворі розвиднілось, зарожевіло й з хмари виглянуло сонце. Воно торкнулось Юльчиного личка, залоскотало по віях, і дівчинка прокинулась:

— Ой мамцю, сонечко!

— Ат! — кинувся на постелі Грицько. — І поспати не дасть... От уже язиката...

— Грицьку! — озвалася мати.

— А чого ж вона репетує? Сонечко! — сердився Грицько, кутаючись у ковдру.

— Уставай вже, скоро підемо. Ось чаю вип'ємо та й рушимо, — сказала Варка, розставляючи на столі чашки.

— Знову той чай! — пробурчав Гриць.

— Сьогодні з молочком, синку, — похвалилася Варка.

— Ого! Тоді я вже вмиваюся, — стрибнув з постелі Гриць і одразу захлюпав водою, голосно пирскаючи й пританцьовуючи біля вмивальника.

Напилися чаю з молоком і чорними сухарями, й Варка випровадила дітей з хати, щоб побавилися на свіжому повітрі, поки вона білизну сполосне. День зайнявся гарний і, мабуть, буде сонячний, бо й море почало замовкати. Наказала дітям:

— Та глядіть мені, ховайтеся, коли zenітки заграють...

— Добре мамцю, — гукнув з порога Гриць.

Вони гралися в садочку під вікнами, й Варка їх добре бачила, пораючись біля цинкової балії. Грицько тягнув якісь дроти, прив'язуючи їх до стовпа, наче паруса хотів напинати. Юльця посадила свою ляльку і тикала кругом неї зелені гілочки. Садочок свій заводила. Білим пісочком скрізь посипала.

В небі тихо, ясно. Замовкло трохи й на фронті чи, може, то Варка втомилася за ніч і вже не чує того гуркоту й грому? Нехай і так. Аби було хоч сьогодні тихо й вона спокійненько запорає свою роботу, а діти подихають трохи свіжим морським повітрям.

На морі пригасає крута хвиля, тануть білі буруни, і рибальські човни вже виходять на головний рейд, розгортаючи свої сіті. Під гору беруться навантажені снарядами грузовики, важко стугоняють перегрітими моторами.

Десь грає радіо. Мабуть, на стовпі біля вокзалу. Тільки море, як і вчора, знову порожнє й німе. Кораблів нема й не чути. Вони знову не прийшли цієї ночі з отого, тепер уже далекого Кавказу. А вона ж так сподівалася кораблів. Думала, хліба привезуть, цукру. І, може, хоч трошки м'яса дітям і масла. В магазинах його давно нема. І в неї комірчина спорожняла...

Діти щебечуть під вікном, не гиркаються. На серці легко стало, тепло, як ото завжди буває матері, коли все по-робить та вже може й спочити хвилинку, поклавши на коліна свої гарячі, натружені руки. Домела кімнату, і вже хотіла розігнути спину...

Але не розігнулася. Не встигла. Тільки почула, як над головою щось люто й страшно засвистіло, наче в хату вкручувався якийсь велетенський гострий свердел. А потім тяжкий грім упав на голову й збив Варку з ніг. Тільки в нестямі крикнула:

— Ой доню!

І наче падала в глибоку й темну криницю, в якій і дна нема. В грудях запекло, вдарило їдким духом пороху й міленіту, який вона вже не раз чула, коли десь близько рвалися бомби й снаряди. Гіркий, смердючий, противний дух. Боже мій, як же діти? Що з ними? Невже не сховалися? А коли ж могли сховатися. Одразу засвистіло і вибухнуло. Розплющила очі, а нічого не бачить. Неначе дим у хаті. Чи, може, вона осліпла? Зібравши останні сили, рвонулася до дверей, упала на порозі, почувши страшний дитячий вереск:

— Ма-а-м-о-о! — несамовито закричав Гриць.

А Юльця не закричала.

Вона лежала серед дворика, розкинувши ще теплі рученята й безсило стріпувалась.

Варка схопила Юльцю на руки й припала їй до голівки, наче хотіла вдихнути в дитину своє життя. Юльця глянула на матір уже сліпими, поскліплими очима й закотила їх, тяжко схлипнувши кров'ю. Видно, хотіла щось сказати, але слово так і завмерло на болісно скривлених, посинілих вустах. Гаряча кров текла матері по руках, і вона обгорнула дитину мокрим фартухом, наче боялася, щоб хоч крапля тієї крові впала на камінь.

А снаряди свистіли й рвалися по сусідніх дворах, по всій Корабельній стороні, та Варка їх не помічала. Вона тулила до грудей Юльцю, мов хотіла зберегти ще на якусь мить її останнє живе тепло.

— Мамо! — з усієї сили шарпнув її за спідницю Грицько. — Ховайтеся, мамо!...

Він стояв, розхристаний і вчорніший, мов земля, з острахом дивлячись на Юльчиного черевичка, в якому сходила кров'ю одбита дитяча нога, заливаючи білу вовняну панчоху.

Варка побачила закривавленого черевичка й раптом закричала не своїм голосом, немов аж тепер збагнувши все, що тільки-но сталося. Вона кричала й голосила, здіймаючи на руках мертву Юльцю, пориваючись бігти крізь вогонь і дим, куди очі дивляться, до моря, у гори, просто у білий світ.

— Люди! Платоне! Що ж це робиться? Рятуйте! Юлечку мою... Ви чуєте? Юльцю нашу...

Вона була страшна в своєму горі й лютій злобі, але якась безсила, немічна. І Грицько таки завів її в маленьку печеру за хатою, посадовивши на плескуватий камінь.

Варка дивилася каламутними очима на своє подвір'я і не впізнавала його. Молоді дерева лежали на землі, ворущачи вивернутим корінням. Виноградні лози були зрубані осколками й переплутані з гіллям старих яблунь. Весь квітник, у якому гралася Юльця, засипало чорною землею, закидало камінням. Стоп упав на стежку, обкрутившись блискучими дротами. Дворик одразу почорнів, наче його обпалило пекельним вогнем.

Почувши несамовитий крик у дворі Горностаїв, прибігла сусідка й почала заспокоювати Варку. Вона силою забрала в неї з рук мертву дитину, поклала в глибині печери, накривши білим простирадлом. Грицько побіг на завод по батька, навіть не спитавши в матері дозволу.

Скоро всі Горностаї знову зібралися до свого дому.

Юльця лежала в сосновій труні на широкому столі, вся в білому, накрита до підборіддя марлею. Варка обхопила труну руками, наче боялася, що хтось зараз прийде і забере її. Заплакана Оксана раз у раз давала матері нюхати щось із пляшечки. Платон сидів край столу, схиливши на руки важку голову. Ольга щось шепотіла Грицеві, витираючи мокрим рушником його замурзане, заплакане обличчя.

Підійшла сусідка, взяла Варку під руку, наче звеліла:

— Варко, ти чуєш, Варко? Вже вечоріє. Скоро не можна буде ходити по вулиці. Треба ж щось робити. Уставай та підемо й ми...

— Ой донечко моя рідненька. Ой на кого ж ти нас по-

До стор. 122.

кинула? Ой дай же мені твою рученьку, — ридала Варка, похитуючись на втомлених ногах.

Вони винесли труну і пішли понад морем до кладовища комунарів. Севастополь весь горів і був затягнутий їдким димом, що слався над бухтами, гойдався над зрубаними деревами. Вогненний ураган, що бушував тут зранку, вже затих і клеkotів десь там, у горах, де матроси вже й забули, який сьогодні день.

З-за повороту вилетіли побиті осколками грузовики й, порівнявшись з труною, зупинилися. З переднього вискочив технік-лейтенант Каблуков і зняв обпалену мічманку, наче вклонився Юльці на її останньому шляху.

— Ставте на машину, — сказав він тоном, який не терпів заперечень. — Ми ідемо повз кладовище.

І допоміг Платонові поставити труну в кузов першого грузовика. Потім посадовив туди всю родину Горностаїв і сам сів коло них на розбитого ящика. Грюкнув у кабінку, й машини рушили, але вже тихо й поволі не так, як досі летіли.

— На ремонт везу машини. Так побив, проклятий, що ледве ідуть, — пожалівся Каблуков. — На ранок підлатаємо.

Платон мовчав.

Перед кладовищем, що жовтіло свіжими горбками й чорніло допіру накопаними могилами, машини зупинилися. Каблуков допоміг зняти труну.

— Прощайте! Тут ви вже самі, бо я спішу на ремонт.

Скочив у кабінку, й грузовики заревли моторами, помчали до Карантинної бухти.

Варка глянула їм услід і ще дужче зайшлася голосним плачем.

— Ну годі-бо, Варочко, — всовіщав її Платон. — Вач, чужі люди, і ті зглянулися на наше горе. Матроси...

І взяв труну на плечі й пішов на кладовище, важко переставляючи ноги, наче хилився од вітру, що вже налітав з моря. Він ще здаля побачив копачів, які тепер тут, здається, й жили. Побачив їх по тому, як над ямою блискотіли їхні лопати, викидаючи на поверхню жовту глину. І поніс труну просто до них.

Коли труну опустили в яму й на неї з глухим гуркотом посипалися грудки глеюватої землі, Варку наче хто вдарив у серце. Вона вже не плакала, не схлипувала, ніби у неї висохли всі сльози, тільки поривалася до хати, наче її там ждала негайна й невідкладна робота. Дочки вговоря-

ли, щоб не йшла додому, бо добре знали, що там їй буде ще важче: погляне на Юльчині ляльки, почне перегортати в скрині її платтячка і знову затужить та заголосить, ще лиха якогось накоїть...

— Вам не можна до хати, мамо, — сказала Оксана.

— До людей тобі треба, Варочко, до людей, — озвався Платон, наче прокинувся з тяжкого забуття.

Перебираючись де завулками, а де й через свіжі руїни та згарища, вони привели Варвару до бомбосховища, коли вже геть смеркло. Поклали її на твердому тапчані і самі посідали. Незабаром до них посходились усі вільні від роботи жінки. І лікарка прибігла, холодно глянувши на Варку, наче промовляла своїми втомленими погаслими очима: «А що я тобі казала, молодице? Я ж просила тебе — не бери дітей, а ти не послухала...»

Оксана одкликала набік лікарку і щось довго з нею говорила. Платон підійшов до старшої в сховищі, яку всі жінки звали позаочі боцманшею, коротко розповів, що сталось. Лише Ольга з Грицем сиділи біля матері невідступно, не даючи їй на лікоть звестися. Лікарка скоро вернулася й разом з Оксаною зробила їй укол, наказавши не вставати. Коли Варка заснула, Платон пішов на свій завод. За ним і дочки розійшлися. Оксана в госпіталь, бо вже пора було в операційну на чергування. Вночі саме звозили поранених. Побігла й Ольга, пообіцявши навідатися через годину. Один Грицько zostався при матері, прихилив свою чубату голівку біля неї на тапчані та й заснув.

Прокинулась Варка рано, мабуть, перед світанком, і помітила коло себе Гриця, що спав, укритий чиеюсь великою ватяною. Не інакше як боцманша вкрила його. Глянула на довгі столи з швейними машинами й здивувалася. Жінки чомусь не шили, а щось писали і згортали якісь пакунки, перев'язуючи їх вузькими стрічками й тасьмою.

Варвара причесалася, підійшла до них:

— Що ви пишете?

— Листи на фронт.

— Кому?

— А кому припадає. І подарунки вкладаємо. Скоро ж Новий рік...

— Давайте і я напишу...

— Пиши. Ось папір і олівець... Сідай коло нас...

— Але ж я не маю подарунків, — пожалілася Варка.

— То ми тобі дамо. Ось вибирай. Гуртом накупили

на зароблені гроші. Тут мило пахуче, одеколон. Осьдечки пачкова махорка, а отам гребінці, бритвочки, носові хусточки. Конверти й чистий папір, щоб матроси одписували нам...

А надворі знову почалося. Бомби й снаряди рвалися по всьому місту, й стеля в бомбосховищі аж гула, струшуючи жінкам на голови великі каламутні краплі. Коли бомба чи снаряд розривалися зовсім близько, електрика враз притухала й починала миготіти, наче під стелею горіла газова лампа і на неї подувало з моря штормовим вітром.

У важкі двері, обшиті стальним листом, хтось сильно загнукав, і їх відчинила боцманша. У штольню вскочив захеканий і розчервонілий Мишко Бойчак, обтрушуючи на колінах глину й пісок. Він був у сірій ватянці, міцно підперезаний офіцерським поясом, на якому теліпалася чорна флотська кобура з парабелумом. На грудях висів автомат, через плече польова офіцерська сумка, повна якихось паперів і книжок. Буйний чуб вибився з-під сірої кубанки з синім суконним верхом.

Деякі жінки, що були в складі шефських делегацій у бригаді Горпищенка, одразу пізнали Бойчака й кинулися йому назустріч, наче він їм мав принести довгожданий порятунок.

— Ну, як там у вас? — спитала боцманша.

— Жарко, — витер хусточкою лоба Мишко. — Так і лізе, так і пре хмарою, але ми стоїмо. Часом один проти десяти. Але того, що Гітлер задумав на Новий рік погуляти в Севастополі, не вийде. Ми на смерть стоїмо. Він, падло, ще не знає, що таке моряки, та ще тут, у Севастополі. Тепер знатиме. І, глянувши на пакунки й листи, здивувався: — Невже й пошту сюди перевели?..

А сам очима так і стріляє сюди-туди, поки не побачив Горностаїхи. А побачив, то одразу й опинився ніби ненароком коло неї.

Варка глянула на нього холодними очима.

Ад'ютант присів до неї на ослінчик, тихо заговорив:

— Варваро Гнатівно, просто так я б не забіг сюди, але був у вас дома і все бачив, усе знаю. Я був допіру в Ольги, але вона дуже зайнята і не може до вас прийти. Простила, щоб я забіг і провідав вас. Ви тільки не думайте. Я б і без неї забіг до вас... Якщо вам чогось треба, то скажіть. Я дістану... У мене наказ полковника і, коли треба, я можу все робити від його імені...

— Пізно вже. Тепер мені нічого не треба. Нічого, — якось дивно, наче крізь сон, заговорила Варка, не чуючи вже ні Мишка, ні його голосу.

Але раптом спохватилася, опанувала себе й почала мацати рукава, а потім полу його ватянки, спитавши:

— Ну, як вони, наші бушлати? Добрі на знос?

— Та їм і зносу нема, — запевнив Мишко.

— А теплі?

— Як радіатори...

— А не дуже важкі?

— Мов пір'їночки, — усмішливо піддакував Бойчак. — Весь фронт дякує вам за такі бушлати.

Варка знову не почула його голосу, наче провалилася кудись у небуття. Блукає каламутними очима по вогкій стелі, мов чогось там шукає і не може знайти. Наморщила болісно лоба, силкується щось пригадати і ніяк не пригадає. Не чує й того гуркоту і грому, яким так тяжко стугонить уся земля. І стеля, і стіни, і увесь білий світ. Перед очима й досі стоїть кладовище, холодні грудки грюкотять об дитячу труну.

— Ви ж скажіть Ользі, що я був у вас, не обминув. Скажете?

Варвара Гнатівна дивиться на Мишка байдужими очима, наче вперше бачить, заперечливо хитає головою:

— Не скажу. Нічого я не скажу. Хай сама розплутує, коли наплутала. Її доля десь у Ленінграді, під водою... Не дорікай мені, хлопче... Іди собі своєю дорогою...

— Добре, я зараз піду, — тихо бубонить Мишко і задкує до дверей, поманивши за собою Грицька.

— Ну, бувай здоровий. Я вже побіг. На тобі на пам'ять пачку галет. Флотські, з бортового пайка... Розмо-чуй у окропі, і їж на здоров'я. І скажи Ользі, що я тут був і все знаю... Скажеш?

— Єсть, сказати Ользі, — козирнув по-військовому Гриць і побіг з Мишком до дверей та одразу ж відсахнувся назад, мало не гримнувши спиною об землю.

Крізь прочинені двері, куди вискочив Бойчак, хлопця так і вдарило гарячим духом і вогнем, наче хтось стусонував його в груди. Так он який він, цей Мишко! В саме пекло побіг, не злякався, а Грицько боїться. Ні, треба й собі звикати до війни, треба вискакувати з цього сховища, коли бомбить і обстрілює, та дивитись, що там надворі робиться. Мишко ж побіг... Ось нехай лишень мати засне, то Грицько й хвилини тут не всидить. Він щось таки вигодає,

аби прорватися й собі надвір та хоч краєчком ока глянути на Севастополь.

А сміливий ад'ютант, якому вже зайшло у звичку бувати щодня серед вогню, переждав у свіжій вирві наліт авіації, збагнув, куди падають снаряди, і побіг навпростець до порту. Де пригинці, де поповзом, а таки вибрався на головну вулицю, з якої дорога повертала на Лабораторне шосе, куди не так долітали і бомби, і снаряди. Там він причатував грузовика з червоною смугою на радіаторі, — такими возили снаряди, міни й патрони, — і вискочив на приступку до шофера, вчепившись ліктем за спущене вікно у дверцята кабінки. Бойчак тепер тільки так і їздив. Так було краще: видно кругом і можна своєчасно стрибнути й упасти в кювет, коли він налетить або почне обстрілювати дорогу.

В кабінці біля шофера сидів якийсь неголений, худий інтендант і клював носом від довгого недосипання, яке вже тиждень змагало весь фронт.

— Чиє хазяйство? — пересилюючи грім війни й гуркіт мотора, закричав йому над саме вухо Бойчак, показавши на ящики з снарядами.

— Двадцять п'ята Чапаєвська! — гукнув інтендант.

— Добро. Я ваш сусід, від Горпищенка, — загукав Мишко. — Як там Ніна Онілова поживає, чапаєвська Анка? Ти давно її бачив?

— Вранці...

— Косить фріців?

— Косить. Тільки патрони подавай...

— А зимове обмундирування вам уже видали?

— Ніколи. Зараз патрони й снаряди головне... Там і так жарко...

— Тут обстрілює дорогу, — показав на Ялтинське шосе ад'ютант.

— Проскочимо, грім би його вдарив! — гукнув шофер і наче прикипів до руля. — Полундра!

Машина летіла на повнім газі, круто обминаючи глибокі вирви від бомб і снарядів. Ялтинське шосе лишилося праворуч, і тут було вже тихше й спокійніше. Мишко помітив обіч дороги потрошені грузовики, побитих коней, над якими вже кружляло вороння, і згадав, що вранці тут було чисто. Значить, уже й цю дорогу вони взяли на приціл.

Бойчак показав шоферові очима на побитих коней край дороги, наче спитав: «Що це?»

— Полундра! Грім би його вдарив! — крикнув шофер

і повів очима на високу гору, на якій уже сиділи німці. — Він все бачить. У нього оптика — цейс. Ця дорога перед ним наче на долоні. Тікаймо в яр!..

Він круто повернув машину вправо й опинився в глибокій ущелині, що лежала між інкерманськими штольнями, де були підземні заводи, госпіталі, продовольчі й матеріально-технічні склади. Сюди оптика ворожих спостерігачів не досягала, і снаряди й бомби падали рідко. Але дорога тут була нерівна, вибоїста й дуже вузька, з крутими кюветами по обидва боки. Машина їхала обережно, не гоцала на ямах, — в кузові не сухарі, а снаряди.

На дні ущелини Бойчак розпрощався з шофером, і той гукнув йому вслід:

— Бережись коло Чорної річки! Там обстрілює, грім би його вдарив...

— Добро. Там уже моє хазяйство, — весело кинув Мишко і побіг під кам'яною стелею в напрямі третього батальйону.

По висотах на Північній стороні, на Мекензіївих горах, і далі за Інкерманським монастирем, що був висічений у скелях, все горіло, повите густим ядучим димом. Дим був жовтий і задушливий — рвалися снаряди й міни. Старі землянки й бліндажі переорано, на тому місці бовваніють купи землі й каміння, осиротіло стирчать потрощені шпали й колоди.

В печері, де містився санітарний взвод, пахло кров'ю і ліками. На закривавлених носилках попід стінами лежали вже забинтовані матроси, ждучи відправки в госпіталь. В глибині печери щойно доставлені поранені, постогнуючи, ждали прийому, що відбувався за диктовою стіною, двері в якій були завішені білим простирадлом з рудими плямами марганцівки. Там при світлі корабельних акумуляторів ворожив над столом спокійний і якийсь наче кам'яний Заброда. Ніщо його, здається, не турбувало, ніщо не могло вивести з рівноваги. Він тільки суворо погукував на свого фельдшера й санітарів, що прислужували йому за операційним столом.

Бойчак помітив на стіні телефонний провід і пішов за ним у бічну нішу, де сидів телефоніст, притиснувши до вуха трубку. Той пізнав ад'ютанта бригади і хотів звестись, але Бойчак легким помахом руки звелів йому сидіти на своєму місці.

— Викличте штаб. Першого, — сказав ад'ютант.

Першим називали Горпищенко, і, телефоніст скоро йо-

го розшукав, назвавши по черзі два паролі: «ринда» і «кубрик».

— Товаришу перший, — заговорив Мишко, — ваш наказ виконано. Пакет прийняв сам командуючий.

До операційної внесли матроса Федора Горбача. Отого самого Горбача, що завжди першим кидався в атаку і вів за собою всю роту, безшабашно, орудуючи то прикладом, то багнетом, то фінським ножом, якого не знати де й роздобув. Такі ножі бували тільки в розвідників, що ходили в глибокий тил на зв'язок з кримськими партизанами.

Заброда знав, що у Горбача самою перев'язкою не обійдешся, і з тривогою думав про майбутню операцію, але тепер не показав своєї тривоги й жартома кинув матросові:

— Ого! І ти завітав до нас? А я думав, що такі, як ти, ніколи не попадаються на мушку. Що ж там у тебе, Федоре?

— Ногу перебило осколком. Так і розбатовало, — кусаючи сполотнілі губи, тамуючи стогін, сказав матрос Горбач.

— Терпіти вмієш? — спитав Забрда.

— Вмію, — глухо процідив крізь зуби матрос.

— Значить, танцювати скоро будеш, — повеселів Забрда і grimнув на санітара. — Наркоз!

Санітар налив повну склянку горілки і подав матросові. Горбач потягнув носом, зморщився і випив горілку до дна. Це й був увесь загальний і місцевий наркоз лікаря Забрди, що про нього вже йшла чутка на передовій. Матроси вірили в його цілющу силу.

Горбач кволо тріпонував чубом і ліг на стіл. Санітар розмотав бинти, а фельдшер приготував потрібні інструменти, що кипіли на електричній плитці.

Осколок бомби перебив обидві гомілкові кістки правої ноги і сам глибоко засів у м'язах. Забрда швидко і вправно витяг великого осколка, обробив рану, наклав шви. Забинтувавши і добре запакувавши ногу в дротяну шину, кинув Горбачеві на прощання:

— Бувай здоровий і не ворущись!

Матроса винесли і поклали в дальньому кутку, де стояли ящики з ватою, бинтами й медикаментами. А капітан Забрда вийшов у вузьку печерку, де стояв його столик, жадібно затягнувся цигаркою й коротко почав записувати в книгу найголовніші дані про чергову операцію в польових умовах.

Тут його і впіймав Бойчак, тихо сказавши:

— Павлушо, я допіру з Севастополя. Там горе в Горностаїв...

— Знаю. До матері піде лікар з госпіталю. Я домовився. Як ти невчасно прийшов. Приходь увечері. Бач, що тут робиться! Усе несуть та й несуть. Так ще ніколи не було... А в госпіталь боюся одсилати. Помруть у дорозі. Не можу. Сам мушу найневідкладніші операції робити...

— Полковник наказав узяти в тебе список поранених за цей день, — передав наказ Бойчак.

— Он там книга. Сідай і виписуй сам. Я не можу, — і пішов до операційної, похитуючись від втоми.

Зробивши список, Мишко тихо вислизнув з печери й побіг ходами сполучення у саме пекло, в той другий батальйон, куди не міг пройти сьогодні жоден з трьох зв'язкових. А що він мав робити? Полковник Горпищенко ждав уже його там, готуючи останні сили для нової атаки.

Павло вийшов з операційної весь мокрий від поту і блідий. Оглянув решту поранених і наказав фельдшеру з санітарами змінити їм пов'язки, впорснути сиворотку проти стовбняка. Тяжкопоранених уже не було. Та чи надовго? Заброда вийшов надвір, вхопив маленькі гантелі й почав ними вимахувати. Вгору, вниз, убік. Щоб руки не тремтіли, коли знову стане до операційного стола.

А бій не стихає й на мить. А сніг валить у горах і залітає вже на долину. А вітер виє і пече першим морозом. От би на лижі стати, як колись під Ленінградом. Та що це він? Збожеволів? Вертайся мерщій до своєї роботи, бо ж знову несуть когось санітари просто на чпаш-палатці, геть засипаній снігом.

Підійшов, відгорнув ватянку і сам здивувався. Це був капітан Крайнюк, жовтий, наче віск, з міцно затиснутими, почорнілими від порохового диму вустами.

— На стіл! — звелів санітарам і сам зробив укола, уважно оглянувши артилериста.

Крайнюк тихо застогнав, глибоко схлипнув і розплющив очі. Впізнавши Заброду, одними губами прошепотів:

— Добридень...

— Мое шанування, — усміхнувся Павло. — Ну, як?

— Ох, важко, — простогнав Крайнюк.

— Де? — затурбувався лікар.

— Там, — показав очима Крайнюк на засніжені гори, що мріли вдалині крізь печерний отвір,

— Бачу, — сухо сказав Заброда.

— Нічого ви не бачите з цієї печери, нічого не знаєте, — з якоюсь злістю видувив з себе Крайнюк. — У нас одна дивізія, а в них чотири. У нас одна батарея, а в них десять. Де наші танки? Де автомати, я вас питаю?

— Заспокойтеся, колего, — поклав йому долоню на лоба Павло.

— Який я вам колега? — злостився Крайнюк. — Ви людей рятуете від смерті, а я кидаю їх на смерть без танків, без автоматів, мало не з голими руками. Написати б про це все, та хто ж надрукує?

— А ви напишіть і одішліть у Москву, в Генеральний штаб, — зопалу порадив Павло і сам злякався такого зухвальства.

— Напишіть, — мало не передражнив його Крайнюк. — А потім що? Тоді й уколи ваші вже не врятують. Ганьба! Так вихвалялися своєю силою, так гарно співали та грали на парадах, а прийшлося до діла, голі руки проти ворога виставляємо...

— Тихше. Вам не можна хвилюватися, — звелів Заброда. — Там поранені.

— А що поранені? Вони більше знають і бачать, як ми з вами. Тільки мовчать, — кинув Крайнюк і закусив шорсткого рукава гімнастюрки, одвернувшись лицем до глухої стіни.

747

Розділ шостий

До землянки входить вістовий, щоб звернути на себе увагу, голосно покахикує, але ніхто навіть голови не підводить на його голос. І він каже:

— Браточки! Тут ще одна посилка прийшла.

Всі схоплюються, простягаючи до нього руки.

— Стій! — гукає Журба. — Розіграти, раз так.

— Давай жеребки! — стрибає з нар боцман Верба.

— Не можна, — зупиняє боцмана вістовий. — На ній резолюція командира роти: прочитай і передай товаришу. Натє читайте.

І подав Прокопові маленького диктового ящичка, обв'язаного шпагатом, а сам вибачливо вклонився на порозі й зник у довгому темному окопі.

Прокіп розпечатав посилку й остовпів. Там лежав знайомий черевичок, навпіл розрубаний осколком, а в ньому закривавлена дитяча панчоха з білої вовни. Матрос під-

няв черевичок над головою і потряс ним у повітрі, стиснувши кулаки.

— Братці, що ж це таке?

— А що? — кинувся до нього боцман Верба.

— Черевичок... Це ж матроси шили отій дівчинці...

В землянці стало тихо. Тільки важке гаряче дихання виривалося з грудей матросів. Притих за стіною і командир роти. Тільки надворі тупо татакав кулемет і десь у горах ухкала одинока гармата. Постріл. Свист снаряда. Вибух. Постріл. Свист снаряда. Вибух. Методично, акуратно, нестерпно.

Прокіп стояв з черевичком у руці й дослухався, наче ждав знадвору відповіді на своє пекуче запитання. Але там було мертво. Ні голосу людського, ні гомону. Лише вітер вие та війна будить сонну землю.

— Он записка якась випала, — тихо каже боцман Верба.

Біля його ніг лежить аркуш паперу з дитячого зошита в косу лінійку. Прокіп розгортає його й уголос поволі проказує написані там слова:

«Дорогий боєць! Це черевичок моєї вбитої донечки. Вона гралася з лялькою в садочку, як упав снаряд. Помстися за неї, дорогий боєць. Варвара Горностай. Корабельна сторона. Вулиця матроса Кошки, номер п'ять».

Прокіп безвільно опустився на нари, його дужі руки повисли між колінами. В одній черевичок, у другій лист. Глухо і якомсь розпачливо, не знати кого, спитав:

— За віщо?

Боцман взяв у нього черевичка і листа. Журба, здається, нічого й не почув. Так і залишився сидіти на своєму місці, глухий до всього і німий.

Матроси поволі вставали з постелі, застібали коміри, скося позираючи на холодні автомати, що тьмяно полискували на стінах. Хтось знову закурив і натужно закашлявся. Хтось підкинув у залізну бочку, що правила за грубку, сухих дров, і полум'я освітило покрайні зморшками матроські обличчя, великі, чорні від пороху і землі руки.

Черевичок і лист ходили з рук у руки. Перед очима в кожного стояв рідний дім. Він оживав веселими дитячими голосами, сміявся весь і щебетав. Діти простягали до батька свої худенькі рученята, просили цукерочку, тягнулися на руки. Нежонаті матроси бачили своїх маленьких братів і сестричок, що десь там, за Перекопом, були раді шматочкові хліба. Роздягнуті й кволі, вони немов

кликали до себе матросів, показуючи їм свої босі, посинілі від холоду ноженнята.

На порозі знову виріс вістовий і забрав черевичка з листом.

— Ти куди? — кинувсь до нього боцман.

— Наказано далі його передати. По всіх окопах з роти в роту. Там же написано: прочитай і передай товаришу, — пояснив вістовий і тихо зник.

І вже за якусь мить матроси почули глухий, але збуджений гомін в сусідньому окопі, де досі було мертво. Боцман Верба щільніше причинив двері, і гомін у сусідніх окопах одразу затих наче потонув у морській глибині.

Прокіп устав з постелі, поправив пояса, застібнув на грудях ватник.

— Ну, хіба мене сьогодні не пошлють по «язика»!

— Ти вчора ходив, — кинув хтось із кутка.

— Ну, ходив і ще раз піду. Однаково не буду я тепер спати. Просто не можу...

— Візьми й мене з собою, Прокопе, — почулося з темного кутка.

— І мене! — схопився на рівні ноги вусатий матрос у плетеному підшлемнику. — Я добре бачу вночі. Як та сова...

— Мабуть, і я піду з тобою, — схопився й боцман Верба. — Моя черга давно минула...

— А тут не крамниця. Кого пошле командир роти, той і піде, — сердито кинув Прокіп, що давно був не в ладах з боцманом, який ще до війни неправильно дав йому позачерговий наряд, а потім ще й засперечався з ним за якусь дівчину.

— Так підемо, братці? — весело спитав Прокіп.

— Підемо! Хай командир дає «добро»! — загули кругом матроси.

— Я так і доповім командирі, — сказав Прокіп і рушив до виходу.

Але там, за дверима, раптом почулись якісь сторожкі вигуки і неясний гул людських голосів. Спочатку здалека, а потім усе ближче чулася стримана, але чітка команда: «Струнко!». Слідом за нею летіла й інша: «Вільно!». І так усе ближче й ближче до самого бліндажа, в якому стояв Журба і не міг уже вийти.

— Мабуть, знову якась інспекція, — вгадував боцман.

— А може, уколи будуть давати! Першій роті вчора давали, — озвався вусатий, що бачив у темряві, як сова.

— Ні. На уколи так не командують. Це хтось з начальства йде, — пояснив Прокіп і сів на свої нари.

Двері рипнули, і на порозі несподівано виріс полковник Горпищенко. Високий, стрункий, у піхотинських чоботях і ватнику, в сірій кубанці на голові. Але навіть ця форма не могла зіпсувати легкої, рухливої постаті підтягнутого військового моряка.

— Струнко! — гаркнув боцман, витягнувшись перед командиром бригади. — Товаришу полковник, розвідники третьої роти відпочивають після обіду. Хворих нема. Надзвичайних подій не сталося. Черговий по бліндажу боцман Верба...

— Вільно! — тихо, але чітко сказав полковник. — Сідайте, товариші.

Він пройшов у бліндаж і сів посередині, на табуретку, яку хвацько вихопив з-під свого ліжка боцман. За полковником увійшов капітан медичної служби Заброда, ад'ютант Бойчак і командир роти.

— Чому не спите? — спитав полковник.

— Ще рано. І атаки ждемо. Може, вони знову полізуть? — пояснив боцман.

— Не полізуть. Вони всі сили кинули на Північну сторону. До бухти рвуться. Там зараз жарко. Допіру ми вибили їх з братського кладовища. То вже околиця Севастополя.

— А зараз? — не витерпів Журба.

— Важко й зараз, але не так. Ленінград стоїть в обороні, мов неприступний маяк. Під Москвою Гітлеру одрубали кігті і в наступ перейшли. Під Севастополем він теж добре загруз. Навіть ті дивізії, що їх перекинув до нас із Керчі, не врятували його. Всі строки, які він призначав для взяття Севастополя, минули. Бачите, вже й у вас він затих. В атаку вже не лізе... А скоро ви почуете ще одну радісну й несподівану для себе новину. Але поки що говорити про неї не маю права... Наш флот скоро знову себе покаже...

І, глянувши на Прокопа, що нервово крутив у пальцях нову люльку, сказав:

— Можна закурити, хто хоче...

З'явилися з кишень оксамитові вишивані кисети, змайстровані дівочими руками. Пішла по колу стара газета на цигарки, міцний димок повився над головами матросів.

— Скарги є? — раптом спитав Горпищенко.

Матроси принішкли, низько опустивши голови.

— Нема ніяких скарг, товаришу полковник, — підхопившись, відрапортував боцман Верба.

— Сядьте, боцмане. Я матросів питаю, а не вас, — осік його полковник. — Так що, товариші? — знову спитав полковник. — Я жду.

— Компоту на третє не дають, — кинув хтось.

Сказано це було жартома, але полковник задумався. Він добре знав: на флоті завжди був на третє компот і матроси так до нього звикли, що не могли собі уявити обіду без компоту. І тому відповів серйозно:

— Правильно. Який моряку обід без компоту? Налагодимо ось водопостачання, і компот буде обов'язково.

Наперед виступив Прокіп Журба.

— Є скарга.

— Прошу, — лагідно усміхнувся полковник в густі вуса.

— От сьогодні скрізь були шефи з Севастополя, в усіх окопах подарунки роздавали. А до нас не прийшли. Боцман приніс цілий мішок пакунків і висипав отут. Розбейте братва, який кому попаде. А воно ж так не повинно бути. Одне діло сам візьмеш, а друге, коли тобі дівчина подарує і ти з нею поговориш про те, про се...

— Правильно! Оце законна скарга? Чом нас обминули? Хіба ми в бога теля з'їли? — загули кругом.

— Ми ж приготувалися до зустрічі! Закуски зібрали. Чарку зберегли. Три дні в рот не брали, а шефам усе лаштували. Ось хай і боцман скаже...

— Точно, товаришу полковник, — випалив боцман.

— Так от чого третя рота заснуть не могла? — засміявся полковник. — До вас же важко пробиратися. Але це можна поправити. Шефи скоро знову прийдуть і вже одразу до вас. Так і знайте. Даю вам слово...

— Спасибі!

— Будемо ждати!

— Тільки хай зарані повідомлять...

— Гаразд, повідомимо, — пообіцяв Горпищенко.

— Тільки скоріше, — сказав Журба, — бо так важко, Павле Пилиповичу, без людей. Як ті кроти в норі живемо. Тільки й знаємо фріців убивати! А тут ще лист з дитячим черевичком.

Полковник насупив густі брови, наче зітхнув:

— Читали вже!

— Читали. Знаємо, — озвалося кілька голосів.

— Ну і що думаєте?

— Пустіть нас туди, у ворожий тил, — так і схопився

Журба, аж затремтів увесь. — Ми з порожніми руками не вернемося. Принесемо матері тієї дівчинки трофеї. І живих, і мертвих. Нехай бачить мати, хто ми такі для неї...

— Правильно!

— Нехай бачить і знає мати...

— Пустіть нас, товаришу полковник...

— Ми тут усі стежечки знаємо...

Вони просилися щиро й невимушено, наче великі незаймані горем діти рвалися на якусь веселу прогулянку.

Полковник перевів подих, розгладив вуса:

— Для того ж я до вас і прибув. Намічається тут одна операція. І ще: дітям Севастополя треба дістати ялинки, а ялинок ніде нема. Усі по той бік фронту і біля нашої передової. Вони ростуть найближче від вас. Дітям по всіх великих бомбосховищах хочуть влаштувати ялинки. З Дідом Морозом, подарунками, святковим концертом. Це велика справа, товариші. Нас просить міський Комітет оборони Севастополя і особливо комсомольці... Вони вже оббігали за цими ялинками всі гори і байраки довколо Севастополя і ніде не могли знайти... Поможемо комсомольцям?

— Поможемо! — загули з усіх кутків. — Це ж рукою подати...

...На світанку матроси вантажили ялинки на машину. Ходили за ними разом з розвідниками Павло Заброда і Мишко Бойчак. Повернулись хлопці забрюхані, вимазані у глину, але веселі, задоволені успіхом.

— А де ж там мій Мишко? — спитав полковник, оглянувши трофеї.

— Я тут, Павле Пилиповичу, — виріс Бойчак на порозі.

— Іди сюди, моя дитино, — покликав його полковник. — Дай же хоч глянути на тебе. Нічого. Молодець! Видать, лазив по земельці рідній...

— А лазив. Там інакше не можна, — весело одказав Мишко.

— А тепер проси чого ти хочеш за свою хоробрість. Розвідників ми нагородимо, а тебе не можу. Командуючий не допустить. Скаже — сімейственість. Ну, так чого ти хочеш?

— Пошліть мене з лікарем у Севастополь, — несподівано сказав Мишко, хоч можна було сподіватись, що він у відпустку попроситься чи хоч б нові хромові чоботи зажадає.

— У Севастополь? — здивувався Горпищенко. — Дивно. Ти ж і сам можеш поїхати туди. Без мого дозволу, коли підійде банний день.

— Ні, я хочу з оцими ялинками поїхати. Одвезти, значить, їх севастопольцям. На грузовику, до самого комітету комсомолу...

— Ого! Бач куди загнув, а я собі й ні гадки, — усміхнувся полковник. — Ну, гаразд. Везіть. Тільки нікому й гілочки по дорозі. Доставити всі до одної в комсомол...

— Але ви ж не дзвоніть їм про ялинки, Павле Пилиповичу, — просив Мишко. — Нехай це буде несподівано. Сюрприз, значить...

— Добро, — сказав полковник. — Щасливої дороги.

І рано-вранці на тихому Лабораторному шосе несподівано загуркотів дивний грузовик, доверху навантажений справжніми зеленими ялинками, що велично звішували з обох бортів свої пахучі, вічнозелені віти.

Йому назустріч вибігали з двориків жінки й діти, привітно махали руками, хусточками, наче просили, щоб зупинився. Та він не зупинявся, а все котив і котив тихою вулицею до Графської пристані, де в глибокому бліндажі містився тепер Комітет оборони Севастополя.

Люди бачили веселого Бойчака, що стояв на приступці грузовика і посміхався. У кабіні коло шофера сидів Павло Заброда, але ні його, ні шофера севастопольці не бачили. Героєм дня для них був сьогодні Мишко Бойчак, ад'ютант полковника Горпищенка.

Поки шофер розвертав машину біля Комітету оборони та ставив її під захисну стіну в бункер, Мишків і слід прохолов. Він пірнув у задушливе й темне підземелля і, навіть не постукавши, влетів у кімнату, де жила й працювала Ольга Горностаї. Дівчина аж одсахнулася під стіну від такої несподіванки.

— Олю, ялинки! — вигукнув Мишко. — Вісімнадцять штук. Повен грузовик! Нарубали на передовій. Я їх уже привіз. Вони там лежать, на машині.

— Ой Мишуню, милий! Я вас розцілую, — стрепенулась Ольга і кинулась до Бойчака.

Він навіть не зоглядівся, коли дівчина його поцілувала. Гаряче, швидко, в самі губи. Тільки й почув, що запахло чимсь хвилюючим і ніжним, наче він торкнувся вустами росяної троянди, що допіру зацвіла. Отямившись, він підбіг до Ольги, хотів схопити її в обійми, але дівчина вже стояла до нього спиною, щось радісно гукаючи в телефон. А на дверях уже стовбичив Павло Заброда, обтрушуючи з штанів зелену пахучу глицю.

Розділ сьомий

Петро Крайнюк стояв на руїнах своєї редакції і, здавалось, нічого не чув, що йому пояснював вартовий. А що тут пояснювати, коли й так усе зрозуміло. Тонна бомба рознесла вщент будинок, стяла вогненною косою й спепелила весь густий сад, що вже зав'язав плоди після буйного цвітіння. Завалило весь підвал, де стояли друкарські машини, розбило два грузовики. Двох кореспондентів убито, троє важко поранені.

— Наші переїхали на Максимову дачу, — пояснює вартовий, якого тут залишили, щоб показував дорогу на нове місце кореспондентам, що поверталися з фронту до редакції, ще не знаючи, що тут сталося.

— Вам треба вийти на Лабораторне шосе і там, у полі, повернути...

— Та відчепися ти від мене, голубчику, — з серцем кинув Крайнюк і далі стояв серед обпаленого громаддя, скинувши потерту мічманку. Потім сів на гарячий камінь.

Цілий день на фронті повзав, смерть бачив, думав, хоч тут спочине. Та от і спочив.

Тепер Крайнюк уже не так гостро і болісно сприймав поразки на фронті, як у перші місяці війни, як у той день, коли німці прорвали наші позиції під Перекопом і він з своєю батареєю ледве встиг пробитися під Севастополь. Багато довелось зазнати йому із своїми артилеристами, особливо під час другого наступу німців на Севастополь, коли його непритомного принесли в санчастину до Павла Заброди.

Батарея Крайнюка стояла позаду піхоти, а фашист так натиснув, що вибив усіх піхотинців, а хто лишився живий, той відповз назад, і артилеристи залишились на передовій, віч-на-віч з ворогом. Добре, що настала ніч і противник не зорієнтувався в обстановці. Коли б зорієнтувався, то десь би гнили Крайнюкові кості на Мекензієвих горах.

Тоді він зібрав під своє крило розпорошену піхоту, зайняв кругову оборону біля гармат і вів цілу ніч і цілий день нерівний бій з німцями. І як тільки вистояв, уже й сам не пам'ятає. Німці на танках, бронетранспортерах. У них автомати і міномети. У нас трилінійна гвинтівка, мінометів не вистачає, автоматів нема. Не чути ні наших танків, ні літаків. Піхотинці поприпадали до гарматних коліс і сидять під ними, бояться й носа далі показати. Гармати били прямою наводкою, стволи вже стояли гори-

зонтально, навіть були похилені до землі і такі гарячі, що рукою не доторкнешся.

Крайнюк водив піхотинців у атаку, щоб відстояти свою батарею, щоб вона не замовкала й на мить. Він зовсім охрип і оглух. З носа пішла кров. Забув, що не вмивався і не їв. Не голився і не спав. Усе забув, аби тільки вони стріляли, його гармати, аби ворог не зайняв цього класика кам'янистої землі до підходу резервів. Крайнюк таки дочекався, він чув, як нарешті підходили ті довгождані резерви. Але саме в цю мить його стукнуло, присипавши землею й камінням. Очумався вже по дорозі до санчастини, коли його несли на палатці. І знову ясно почув голоси своїх гармат. Вони тонули в суцільному гулі, стократ перехрещені несамовитими вигуками «полундра».

Вже тепер, у вільну хвилину, Крайнюк міг оцінити тодішню важку тактичну й стратегічну обстановку, і йому зробилося соромно за свою суперечку з милим і лагідним лікарем Забродою, який врятував його від смерті. Тепер уже прояснилося, а тоді ж ще ніхто не знав, чому німці так нашвидкувалися взяти Севастополь саме в ті грудневі дні. Крайнюк читав захоплений нашими розвідниками наказ командуючого 11-ю німецькою армією в Криму Манштейна: «Перед 11-ю армією стоїть завдання взяти штурмом останню твердиню противника в Криму — Севастополь. Чим раніше буде розпочато цей наступ, чим менше буде часу дано противникові на організацію його оборони, тим більше буде шансів на успіх. І тим меншою буде небезпека висадки противника з моря».

Ворог складав далекосяжні плани. Крим був йому потрібний як трамплін для дальшого стрибка на Кавказ і Закавказзя. А без Севастополя німці не могли вважати себе повними володарями Криму. Севастополь стояв їм на заваді, був більмом на оці. Він заважав німцям перевезити морем війська. Він прикував до себе три корпуси з величезною кількістю артилерії. І, нарешті, Манштейн цілком справедливо побоювався висадки з моря.

І ця висадка таки звалилась на нього, як грім з ясно-го неба. В той час, коли над Севастополем нависла тяжка загроза і ворог уже прорвався в район самого міста на Північній стороні, а його передові загони спускалися в долину до Чорної річки, в Керчі було висаджено наш десант з моря. Операція була такою несподіваною й наважною, що німці не витримали і здали Керч. Потім вони здали й Феодосію. Весь Чорноморський флот брав участь

у цьому десанті. Частина кораблів прийшла і в Севастополь. Лінкор «Парижская коммуна» відкрив тієї ночі нищівний вогонь з гармат головного калібру. І манштейнівці похитнулися під Севастополем. Вони спішно почали перекидати свої резерви під Керч і Феодосію.

Севастопольські моряки пішли в наступ. Тієї ночі, коли по великих бомбосховищах і школах спалахнули новорічні ялинки, бої на Керченському півострові вже перекинулися в район містечка Старий Крим. Під Севастополем фашистів одігнали на п'ять, а то й на десять кілометрів. Над містом запанувала дивна тиша. Бомби не падали, снаряди не рвалися. На руїнах, але серед повного спокою й тиші, місто зустрічало Новий рік.

Після видужання Крайнюк знайшов свою батарею далеко за Мекензієвими горами, мало не над Бельбекською долиною. Та цього разу він недовго воював. Поїхавши до Севастополя, потрапив під бомбардування й зовсім несподівано для себе опинився в госпіталі на Максимовій дачі, де його й викрила Оксана Горностай, знайшовши серед інших документів письмenniцького квитка.

Спочатку письменник обурювався, що його зірвали з батареї, а потім скорився своїй долі. А трохи згодом і зовсім заспокоївся, бо почав бувати на всіх ділянках фронту, в усіх чотирьох секторах, на які було розподілено оборону Севастополя. Колись він знав тільки свою батарею та її найближчих сусідів. Тепер же знав і писав у газеті про бригади Горпищенка, Жидилова, Потапова. Про славний полк Тарана і Чапаєвську дивізію. Про розвідників Волончука і залізний гарнізон Генуезької башти під Балаклавою. Він познайомився з багатьма матросами й солдатами, про яких потім писав у газеті. Світ одразу став ширшим і яснішим. Крайнюк зробив спостереження, що, незважаючи на наші поразки в перший рік війни, на тяжкі бої під Севастополем, матроси й солдати не вішають голови. Тільки й жаліються на пошту. Листи до Севастополя дуже довго йдуть. Раз на місяць...

Листи...

Одні, чия рідна сторона була на волі, хоч і з великим запізненням, але все ж одержували їх, а от ті, чий край був під п'ятою окупантів, гірко зітхали. Їхня земля була тепер у ярмі, і вони тяжко переживали свою особисту самотність. Тільки жадібно накидалися на газети, де часом писалося про партизанську війну в тилу ворога. І Крайнюк добре їх розумів, бо й сам був у такому становищі.

Коли почалася війна, він одвіз своїх маленьких дочок на село до батька, бо Київ уже бомбардували і діти не висиплялися ночами, плакали, почали хворіти. Їх доводилося носити серед ночі у вогке й задушливе бомбосховище. А на селі було тихо й спокійно. Там діти будуть у безпеці. Крайнюк вірив у те, що ми й п'яді своєї землі нікому не віддамо. Він теж був засліплений тією хибною оцінкою передвоєнного становища, яку давав Сталін нашій країні. От тепер і розплачується. Діти опинилися на окупованій території, бо ворог одрізав село десантом вже на другий день. Крайнюкова дружина кинулась туди в надії вирвати якось дітей, але вже було пізно, й вона пішла на фронт, у польовий госпіталь. От уже цілий рік він шукав свою Наталку через різні установи й організації, через друзів і знайомих у Москві, але ніде не міг знайти. А тут ще й думки різні лізли в голову. А що, коли на селі хтось бовкне гестапівцям, що то діти письменника? Всякі бувають люди... І знову ж Наталка... Вона тяжко полаялася з ним, коли виїздила з Києва. За дітей полаялась. Сама ж настояла, щоб вивезти їх на село, а тепер у всьому був винуватий чоловік, бо нібито примусив її зробити так. Гірко й боляче було згадувати про це все... Ось чому він завжди приносив у окопи українцям і білорусам якісь вісті про партизанські дії в їхніх краях. Старанно збирав їх по газетах і радіо та й повідомляв землякам з Полісся і їхнім сусідам — білоруським сябрам. Може, за це вони його й полюбили. Коли приходив у окопи, то завжди радісно його оточували, частували їжею і куривом, ділилися найпотаємнішими думками і сподіваннями, бо й він їм розказував про своїх дітей і дружину. І вони завжди питали Крайнюка, чи не чути чогось втішного про його Наталку? Ні, не чути. Про дітей уже й не питали. Крайнюк завжди заспокоює кожного матроса і солдата, знаходить для всіх найтепліші слова. То чому ж себе не може заспокоїти?

— Петре Степановичу, товаришу капітан третього рангу, — торкає його за плече вартовий.

— Га? — прокидається із задуми Крайнюк. — Ти мене кличеш?

— Еге ж. Ховаймося, бо он уже летить, — показує Іван на небо, де спалахують і тріскаються пухкі, наче ватяні кулі від розриву зенітних снарядів.

— На нас уже не впаде, — криво посміхається Крайнюк.

— Не впаде? Чому не впаде? — якимось радісно скрикує Іван.

— На одне й те саме місце рідко коли падає бомба. І снаряд теж, — байдуже пояснює Крайнюк.

Іван нервово пересмикує плечима.

— А вже пізно. Вас там ждуть у редакції. Наказували, щоб усі, хто сюди з'явиться, скоріше туди йшли... Я й забув вам сказати...

— Подождуть. Я вже своє написав у завтрашню газету, — каже Крайнюк.

— Написали? Коли ж? — дивується Іван.

— А в полі. Як ішов сюди з передової, то сів під кущем і написав. Щоб одразу й здать у набор. Там, на полі, тихо, гарно. Квіти пахнуть, пташки співають. А як твоя дівчина? Що пише? — раптом спитав Крайнюк.

— Горе мені з нею, та й годі, — чухає потилицю Іван, вайлуватий парубок з Кубані.

— А то ж чому?

— Та, бачите, вона просить, щоб я карточку з себе вислав, а я не можу. Служу в Севастополі, де матроси і кораблі; а пошлю карточку в сірій шинелі, в обмотках. Хіба так можна? Вона думає, що я в матросах. І пише, що я вже не раз їй снівся у безкозирці. А де я візьму ту безкозирку, коли тут і тільника не дістанеш?..

— Ну, це діло поправимо. Одягай мого кітеля й мічманку та й знімайся. Що тут довго думати? — щиро сміється Крайнюк.

— Не повірять. Я її знаю.

Іван з острахом позирає на небо, де вже почався повітряний бій. Крайнюк бачить по очах, що він би залюбки сховався в підвал, та ніяк не наважиться при старшому командирові, коли той сидить собі, та ще й посміхається, теревені з ним править.

Збагнувши це, Крайнюк розпрощався і швидко пішов на розвилку дороги. Спочив у попутну машину.

На фронті було тихо. Після другого штурму німці закопалися в камінь і сиділи в своїх норах, наче ховрахи. Боїв особливих не було. Вони не наступали, ми не одбивалися. Тепер на фронті діяла артилерія та снайпери. Ночами воювали розвідники. Але ж так довго тривати не могло. Крайнюк це добре знав. Раз гітлерівці почали свій вирішальний наступ на Керч, забрали вже Феодосію, то скоро вони почнуть і тут, під Севастополем. Давно подіюють у штабі про великий німецький наступ на півдні.

А літо вже на порозі. Трава почала жовтіти й вигоряти на сонці. Пташенята повилітали з своїх гнізд. На морі все частіше залягає штиль. У горах тремтить гаряче марево. Пересохли всі ручаї й калюжки по долинах. Ніде пташці й води напитися. Сонце пече важко й немилосердно, а білу форму номер один, легку, заборонили носити ще в перший день війни. От і печися в суконній, яку моряки носили тільки взимку та восени. Мабуть, доведеться-таки переодягтися в піхотинську. В ній легше, і не така вона помітна, коли ходиш з батальйону в батальйон по передовій...

З гушавини англійського кладовища вибігла якась дівчина, метляючи білою косинкою. За нею піхотний командир. Крайнюк глянув на них і тепло усміхнувся, радіючи чужому щастю. Він прискорив крок, щоб поминути їх, але дівчина весело загукала, щоб підождав, і Крайнюк пізнав Оксану Горностай. А біля неї і Павла Заброду. Обсмавав кітеля, розправив плечі, радо потиснувши їхні гарячі руки.

— Гуляєте? — спитав широко й невимушено, без краплі єхидства, як часто буває в таких випадках.

— Ні, — тріпнула головою Оксана, — в госпіталь ідемо. Воєнлікар має там медикаменти одержати і хірургічні інструменти.

І показала веселими очима на Павла, наче була йому просто знайома чи попутниця в дорозі. Але Крайнюк спостеріг у її очах щось більше й ласкавіше і змінив розмову.

— А як у вас дома, Оксано? Як поживає мама?

— Дякую. Вже заспокоїлась трохи. Оце ж ми і йдемо від неї. Я зустріла Павла Івановича на Корабельній стороні і силою затигла до нас у гості. Нехай він скаже...

— Мати почуває себе добре, — озвався Павло. — Варить зелений борщ з молоді кропиви і носить щодня на Малахів курган... Така вже клопітна й непосидюча, що й повірити важко...

— Борщ на Малахів курган? Кому? — перепитав Крайнюк.

— Пораненим, — вихопилась Оксана.

Павло її перебив:

— Це мені лікар з того медсанбату говорив. Вона щодня приносить до них чавунець зеленого борщу і дає його по ложці, по дві кожному пораненому. Та ще й примовляє, знаючи, що малувато хліба: «Їж, хлопчику. Раз хлібця, два борщику...» І знову десь зникає, певно, шукаючи продуктів для нового борщу, на завтра...

— А таки й шукає, бо в магазинах не купиш, — пояснила Оксана, непомітно схиляючись Павлові до плеча.

— Таких людей треба шанувати! — запально сказав Крайнюк. — Та про них пісні треба складати. Легенди!..

— Та хіба ж вона тільки одна, моя мама? — здивувалася Оксана. — Зайдіть до кожної хати в Севастополі і обов'язково знайдете щось подібне. Коли не борщ, то щось інше...

Вони йшли пекучим полем. Крайнюк попереду, за ним Оксана з Павлом. Крайнюк не хотів їм заважати й знову занурився в свої думки. Тільки перед госпіталем, прощаючись, аби щось сказати, спитав Павла:

— А як твоя польова хірургія? Прощає?..

— Де там! У нас тихо. Хоч не смійтеся і не наврочте, — пожартував Павло.

— А я не сміюся. Я цілком серйозно, — пояснив Крайнюк.

— Ой, навряд. Тоді так мене рознесли, як уколи вам давав, що й досі пам'ятаю.

— Ні, я вже не той став, — усміхнувся Крайнюк. — Війна і мене дечому навчила. Я побачив, що тут не тільки вбивають, а й виховують.

— А медицина? — хитро прискалив ліве око Павло.

— Що ж медицина? Вона так і залилася, — сказав Крайнюк. — Війна і медицина, голубе мій, найбільші вороги людства.

— Чому? — здивувалася Оксана.

— Бо війна забирає з світу найздоровіших людей, а медицина залишає на світі найнещасніших... Спробуйте заперечити.

— Ну, ви просто неможливий, Петре Степановичу. Хіба ж так можна? — кинув Павло.

— Можна, — сказав Крайнюк і пішов до редакції, сутулячи широкі плечі.

Він коротко доповів редакторові про бачене на фронті і поклав перед ним свій нарис про пошук нічних розвідників знаменитого Волончука. Того самого Волончука, який серед штормової ночі непомітно й тихо підійшов на шаландах до Євпаторії і налетів на німецький гарнізон. Перебив увесь штаб, обеззброїв охорону табору полонених і випустив в'язнів на волю, показавши їм дорогу до партизанів у гори. І зброю видав з німецьких складів. І запас харчів. Сам же сів на свої шаланди, захопивши мало не весь євпаторійський гарнізон, і спокійно вернувся в Се-

вастополь. З того часу матроси про цю операцію говорили тільки так: «Волончук навів порядок у Євпаторії». Тепер він повернувся з своїми розвідниками з-під Ялти, і про це написав Крайнюк. Редактор прочитав нарис і здав його до набору.

— Але спочивати вам не доведеться, — сказав він. — Ви маєте заступати зараз на чергування. Справа в тому, що ми зайняли підвал винного заводу і викотили всі бочки з вином у двір. Завтра їх заберуть звідсіля, але попереду ціла ніч. Поруч знаходяться тили морської піхоти. Дізнаються про ці бочки матроси, і може бути велика неприємність. Ви флотський офіцер, і вам буде легше з матросами впоратись, коли щось і насправді трапиться. Бажаю удачі...

Крайнюк незадоволено чмихнув і вийшов у двір через другі двері.

На великому плацу, під горою, стояли цілі яруси со-рокавідерних бочок з вином, а біля них тупцював якийсь дідок, як виявилось, головний винороб заводу. Він клеїв на кожну бочку чіткого ярлика. Людський череп, під ним дві схрещені кістки і напис: «Отруєно!» За бочками вже походжали два якихось матроси, весело насвистуючи мотив з опери.

— Я черговий по редакції, — підійшов Крайнюк до діда. — Коли ви його заберете звідси, оце вино?

— Завтра. Ну, найпізніше — позавтра. Ми не можемо його тут держати. Он, бачите, вже ходять, посвистують. Коли в підвалах стояло, то й тоді відбою від них не було. А тепер і поготів...

— Воно справді отруєне?

— Скажу вам по секрету, — зашепотів дідок. — Як почався другий штурм, ми хотіли його отруїти і оці таблички з черепами заготовили. А потім німців одбили, і так воно й залишилося. Це вищі сорти, які йдуть на виготовлення шампанського. Вони цілком готові вже. А в менших бочках — виноградний спирт. Коли ласка покуштувати, то прошу до моєї лабораторії.

— Дякую. Хай іншим разом...

— Я дуже прошу вас, товаришу капітан третього рангу, пильно охороняти його цієї ночі. А завтра ми вже якось заберемо.

Крайнюк зібрав свій караул, що складався з літніх робітників складального цеху, шоферів грузових машин, на яких перевозили друкарню, та двох інтендантів, що

чомусь були прикомандировані до редакції, але писати до газети зовсім не вміли. Серед караульних був і Іван з Кубані, який уже покинув свій пост біля старого розбитого будинку, бо всі журналісти й фотокореспондент повернулися з фронту.

Більш надійних вартових Крайнюк поставив на воротах, понад яром і від морського госпіталю, а Івана — під горою за рясними кущами винограду, що буйно обплітав круту, прямовисну стіну.

Смеркло раптово, як і взагалі смеркає на півдні. Надворі лежала глибока і якась липка темрява. Щоб привычитись до неї, треба було довго кліпати очима, вийшовши з освітленого й добре замаскованого підвалу, де Крайнюк вичитував коректуру свого нарису. Час від часу він відкладав свою роботу і вибігав надвір перевіряти пости. Все було тихо й спокійно. Друкарі й шофери добре несли вахту, виконуючи цю роботу вже не перший раз.

Здолавши перший приступ сну, Крайнюк сидів над своїми записками, перебираючи в пам'яті фронтові зустрічі останніх днів. Пригадав він стрункого й веселого матроса Прокопа Журбу і його остаточне примирення з боцманом Вербою. Після вилазки у ворожий тил за «язиками» вони стали найкращими друзями. Боцман лікувався у санвзводі Павла Заброди, і Прокіп Журба часто його одвідував, приносив гостинці. Усі в третій роті дуже дивувалися з такої несподіваної дружби. Прокіп Журба почував себе винуватим у тому, що боцмана поранило під час операції, якою він керував. Може, це й було першою класною, яка зблизила їхні серця. Поставав у Крайнюковій уяві колоритний образ Мишка Бойчака з його невдалим залицянням до Ольги Горностай, якого він не залишив і досі. Милі, хороші люди. Як тільки зостанеться Крайнюк живий, то обов'язково напише про них, щоб знали читачі, як у Севастополі не тільки воювали, а й жили воїни фронту й тилу. Далі йшла історія кохання Павла й Оксани, короткий опис Оксаниної матері. Старий Горностай евакуювався на Кавказ із заводом, а Варвара не захотіла. Так і зосталася в Севастополі з дочками та задержуватим Грицьком. В бригаді Горпищенка невтомну Варку називали вже не інакше, як «наша мати», а Комітет оборони виставив її портрета на дошці кращих людей тилу, які допомагають фронту.

Перед очима постають десятки нових і нових картин, які треба хоча б коротенько нотувати в зошит, бо даром

кажуть: найкраща пам'ять — олівець. Замріявшись при тій роботі, Крайнюк уже двічі пропустив перевірку постів і спохватився аж на третій раз, силою одіклавши свого зошита.

Була друга година ночі, як він тихо вийшов надвір і причаївся біля густих заростей дикого плюща, щоб овоїтися з темрявою. До сторожкої тиші іноді вривався далекий гул фронтového життя. Далекий не за відстанню, а тому, що тут була долина, а над нею звисала кам'яна гора і гуркіт нічної стрілянини не так виразно чувся в цьому затишку.

Але Крайнюк прислухався й почув дивний шум під кущами густого винограду, де на посту стояв Іван. Що за напасть? Шумить коло бочки, виразно чується дзюркіт вина у залізну посудину. Тихо підкрався і мало не остовпів з несподіванки.

Темрява трохи розсіялась, і він ясно побачив двох моряків, що точили шлангом з бочки вино. Перед ними стояв уже повний бідон, а тепер вони точили в чималий нікельований чайник, які бувають у камбузах на кораблі. А Іван спокійненько стояв собі збоку з безкозиркою на голові, примірюючи до грудей смугасту матроську сорочку. А бодай тобі добра не було! Оце доглянув, оце дослуживсь караульний начальник.

Крайнюк кинувся до них, уже не криючись, люто зашипів, ковтаючи слова від злості:

— Струнко! Ви хто такі? Ви арештовані!..

Матроси побачили перед собою не піхотного офіцера, а справжнього капітана третього рангу й, кинувши шланга й чайника, виструнчилися. Вино захлюпотіло на землю. Іван кинув у кущі тільник, рвонув з голови безкозирку, одягнувши пілотку.

— Товаришу начальник, дозвольте пояснити, — похитнувся високий моряк.

Крайнюк пізнав у ньому Прокопа Журбу. Пізнав, і вся його злість одразу пропала, наче її вітром здуло. Тільки в голосі ще вона бриніла, мов натянута струна:

— Які там ще пояснення? Вино ж отруєне...

— Ми знаємо, але завтра нам вручають ордени. Так от ми і просимо вас, товаришу капітан третього рангу...

— І не просіть! Отруєне, — кинув Крайнюк.

Тоді озався й другий моряк, боцман Верба, лукаво нахилившись до Крайнюка.

— Товаришу письменник, ви не турбуйтеся. У нас є та-

кий лікар, який що завгодно може розтруїти. Просто чародій, а не лікар...

— Який лікар? Хто такий? — не знати для чого питав Крайнюк.

— Та наш же, Павло Заброда. Хіба не знаєте?

Крайнюк стояв сам не свій, не знаючи, що й робити з ними. Зняти тривогу? Але тоді матросів заберуть за мародерство і їм загрожуватиме трибунал. Редактор у цих справах дуже крутий. А хлопці ж хороші, хороші. Нагорить через них і бідному Іванові. І йому, Крайнюкові, дістанеться на горіхи. Ат, що буде, те й буде. Дідько з вами.

— Забивай назад чоп, — наказав Крайнюк, боязко позираючи на двері, що вели в підвал до редакції.

— Айн момент! — мало не проспівав Журба й, вихопивши гумового шланга з бочки, забив її великим чопом.

Боцман схопив чайника й поставив його в куці, відкотивши туди й бідона.

— Та молить бога, що на мене натрапили, — таємниче сказав Крайнюк. — Коли б вийшов редактор, то заспівали б ви обоє Лазаря на плавучій тюрмі... І пам'ятайте, що я вас не бачив, а ви мене не знаєте... Точка. І не смійте його пить. Отруєне.

— Невже? — серйозно затурбувався Журба.

— Так. І нікому й слова про все, що тільки-но сталося між нами. Кругом марш!

Матроси весело козиринули на прощання і так спритно й нечутно зникли в густому чагарнику, що навіть листя не шелеснуло по їхньому сліду, жодна гілочка не тріснула під ногами. Розвідники.

— Ну, Іване, ти в мене дограєшся, — кинув Крайнюк.

— Ой змилуйтесь, товаришу начальник! Я ж хотів уже стріляти вгору, як вони прийшли, але побачив новий тільки і безкозирку, і тут мене наче обплутала якась нечиста сила. Простіть мені. Більше ніколи цього не буде, — благав Іван. — Він же мене з світу зживе, той редактор, як дізнається...

— Мовчи! — гримнув на нього Крайнюк. — Чув, що їм було сказано? Отак і ти мовчи, як вони... Зрозумів?..

— Ой спасибі ж вам, Петре Степановичу. Вік буду дякувати, — зашепотів Іван.

— Досить, — обірвав його Крайнюк. — Не ляпай зайвого. Через півгодини підеш спати...

І кинувся геть від бочок по сходах до підвалу, і, вправ-

ши на свою постіль, несамовито зареготав, уткнувшись обличчям у набиту сіном подушку. Хотів по гарячих слідах записати й цю історію, але вже не міг, так його душив регіт, схоплюючи спазмою горло.

Коли б хоч редактор не викликав для якоїсь потреби, бо не витримає перед ним і обов'язково зарекоче. І щоб його тут не знайшли, вибіг знову надвір та отак і бродив між тими бочками до самого ранку, як заправський служака нудної караульної служби. Вранці він здав виноробу всі до єдиної бочки, і старий нічого не помітив. А скоро прикотили грузовики й почали вивозити вино до Інкермана, в штольні.

Але на цьому історія з вином не закінчилася. Змівшись з караулу, Крайнюк приліг спочити в землянці під горою. Тут його й розбудив новий начальник караулу, повідомивши про те, що прийшли якісь два моряки і хочуть негайно бачити Крайнюка. Хто вони і чого прийшли, не кажуть.

— Так проси їх сюди, — сказав Крайнюк і схопився з нар, кинувши на плечі кітеля.

До землянки увійшов Прокіп Журба, а за ним — боцман Верба. Обидва чисто поголені, напахчені одеколоном, у добре випрасуваній флотській формі. Прокіп торкає на грудях орден Червоної Зірки, боцман наче ненароком поправляє медаль «За відвагу».

— Ми на хвилиночку, — вибачається Прокіп. — Бігли оце з політвідділу і надумалися вас провідати. Як можна йти мимо і не забігти?

— І подарунка вам принесли, — злегка вклонився боцман, торкнувшись пальцем своєї мічманки.

— Сідайте, прошу вас, — посунувся на нарах Крайнюк.

Сіли. Мовчки перезирнулися, і боцман Верба подав Крайнюкові замотану в пергамент, єдину, ще довоєнну цигарку «Северная пальмира». Тоді в Севастополі було важко з куривом, і цей подарунок припав усім до смаку.

Крайнюк запалив цигарку, і вони, всі троє, по черзі її вичурили, згадавши добрі мирні дні, коли отакі цигарки можна було купити в кожній крамничці. Не те, що тепер. Курять виноградне листя, якусь тирсу і мало не сухий бур'ян. І кресала позаводили, бо сірників нема. Виглянеш уночі з окопу, і по всьому фронту іскри летять від тих кресал, наче десь у кузні.

Помовчали, і після паузи Прокіп Журба спитав:

— І що воно таке, Петре Степановичу, сталося з вами?

Ви ж бували у нас на фронті не раз. Їли кашу з одного котелка. Ми ділили з вами радість і горе. Потім читали в газетах ваші нариси й статті. І скрізь ви писали й говорили правду. Жодного разу не покривили душею. А тут взяли, вибачте на слові, та й збрехали...

— Коли? — почервонів Крайнюк, але не розгнівався.

Його приємно вразила і оця цигарка в пергаменті, і оте, що вони звернулися до нього не по військовому званню, а на ім'я й по батькові. А це у флоті вважалося ознакою особливої приязні. І він повернувся до них, зазвичай, слухаючи далі.

— Та вчора ж, з отим вином, — продовжував Прокіп. — Ми вам повірили і, звичайно, до лікаря свого не пішли, а вирішили самі його, те вино, розтравить.

— Ну і як? — хитро прискалив око Крайнюк — Розтравили?

— Та підождіть лишень, — вів усе по порядку Журба, а боцман тільки головою ствердно хитав, показуючи. — Притягли ми, значить, того бідона з чайником на передову, заховали в куцах і давай раду радити. Лікар наш хлопець свій. Але ж там у нього санітарки такі, що одірви та кинь. Одразу Горпищенко взнає. Так що медичний аналіз одразу відпав. Тоді ми вирішили, щоб ніхто не знав, зробити по-своєму. І тут же, не показавшись на очі командирів рот, начебто й досі ще в місті затримались у бані, рушили своєю знайомою стежечкою за лінію фронту. Ми вже так тихо й обережно повзли, що ніхто по нас і не стрельнув. Коротше кажучи, вхопили ми там німецького єфрейтора, першого, який до вітру вибіг під кущі, і приволокли до себе. Посадовили в яму і давай поїть отим вином. П'є, зараза; цілу ніч і ще просить. А ви ж казали, що вино отруєне? Що ж нам тепер робити з тим німцем? Де його подіти?

Крайнюк так і покотився з реготу. Ну, хіба можна таке вигадати, сидячи за письмовим столом? Ніколи в світі. Та будь ти найгеніальнішим письменником, а не вигадаш того, що допіру почув від цих неперевершених моряків.

А вони сиділи рівно і якось насторожено, навіть не усміхалися. Тільки здивовано позирали на Крайнюка: ну що він за чоловік? Розказали йому все, як батькові рідному, а він регоче.

— Так що ж нам робити, Петре Степановичу, з тим фріцом? Пристукнути його ненароком, щоб дуба врізав, чи випустити на всі чотири вітри? Скажіть. Це діло серйозне.

— Не смійте! — раптово отямився від реготу Крайнюк і став знову задумливий і наче якийсь злий. — Я подзвоню зараз Горпищенку і попрошу, щоб прийняв вас обох. Сам на сам. І дивіться, щоб свідків не було. От ви йому все й розкажете, як воно було. Він зрозуміє, і, я думаю, все буде гаразд.

— Ох і спасибі ж вам, Петре Степановичу, — легко зітхнув Журба.

— Бувайте здоровенькі, — докинув і боцман. — Приїздіть до нас іще. Тепер ми вам який завгодно матеріал роздобудемо для газети. Ніхто такого не роздобуде, як ми з Прокопом... Приїжджайте, прошу вас...

— Дякую, — гаряче потиснув їм руки Крайнюк, і вони пішли.

А він накинув шинель наопашки, побіг дзвонити до Горпищенка. Ледве знайшов його і езопівською мовою, натяками домігся згоди, що полковник вислухає наодинці обох своїх розвідників і прихильно поставиться до їхнього прохання. Полковник дорікнув Крайнюкові за те, що він уже двічі був у сусідній бригаді, а його бригаду чомусь обминув. Хіба це морський порядок?

— Приходь сьогодні увечері, товаришу письменник, ми будемо тебе ждати.

Та Крайнюк не прийшов.

Того дня він вибігав мало не все місто й околиці, готуючи репортаж про таких, як Варвара Гнатівна, що прали матросам сорочки, варили пораненим зелений борщ, частували зеленою цибулею й часником, щоб врятувати від цинги. Виявилося й справді, що Варвара не була одинокою подвижницею. Мало не в кожному дворі він знаходив таку жінку чи бабусю. Йому розповіли про славу сестру милосердя Дашу Севастопольську часів першої оборони, коли тут командував адмірал Нахімов, а рятував від смерті хірург Пирогов.

Щоб узагальнити картину міського життя в облозі, Крайнюк забіг і в Комітет оборони, зустрівши біля бліндажа флотського лікаря Заброду і Мишка Бойчака. Вони обоє були чимсь стурбовані й нерішучі. Певно, завагалися на самому порозі; зайти до бліндажа зараз чи трохи підждати? Павло був одягнутий у свою повсякденну форму піхотного капітана, кишені знову набиті індивідуальними пакетами, марлею й бинтами та ще якимись ліками невідкладної допомоги. Зате Мишко виглядав справжнім кави-

лером. Флотський новий кітель з блискучими гудзиками й золоченим шевроном на рукаві, мічманка з стальним каркасом і блискучі черевики з крупним шитим рантом. З-під кітеля теліпалася до колін чорна кобура, а в ній полискував трофейний парабелум. Вирядився хлопець, мов на парад.

— Привіт героям! — потиснув їм руки Крайнюк.

— Та які там у біса герої! — зітхнув Мишко. — От бродимо кругом-бігом, а зайти сміливо і сказати про все ніяк не відважимося...

— Овва! А чому ж так?

— А хто його знає, — непевно знизав плечима Мишко. — Боїмося. А що, як вона гарбуза викотить.

— Хто?

— Та хто ж, як не Ольга. Оце ж до неї й прийшли. Самому якось страшноувато, так я Павла Івановича прихопив. Як не кажіть, а він тепер найближче стоїть до Горностаїв через свою Оксану, — пояснював Мишко.

— Це нічого не значить. Коли що, то Ольга й мене виставить за двері. Ти її не знаєш, — пожалівся Павло. — Вона така, що часом і не приступишся. До неї йти, як оце зараз до Горпищенка. Рознесе на клоччя.

— А що з Горпищенком? — спитав Крайнюк.

— І не питаєте, — почухав потилицю Мишко. — Грім і блискавку на всіх метає... Наче якийсь Ілля-пророк. Кращих розвідників бригади посадив на губу...

— Розвідників? Яких розвідників?

— Прокопа Журбу і боцмана нашого... Одібрав зброю і посадив на п'ять діб у камбуз картоплю оббирати, котли мити, помий виносити... Біда!

— За що ж така напасть?

— Та вони нібито в баню ходили і затрималися в міс-ті довше, як належить. А потім у них якогось п'яного фріца знайшли. В заваленому окопі, куди вистріляні гільзи і обойми висипають. Біс його знає, що воно за фріц? Кажуть, якийсь надплановий, — пояснив Мишко.

— Надплановий фріц? Я вас не розумію, — широко здивувався Крайнюк.

— А що тут розуміти? Кожного полоненого, якого приводять розвідники, вони здають у штаб під розписку. А цей виявився без обліку, ніде не заприходований. От полковник і казється...

— І варто через якогось там фріца таку бучу здійсмати? — кинув Крайнюк.

— Та не в цьому справа, — виправдувався Мишко. — Полковник правди добивається. Де той фріц узявся, чого його приховали, хто його напував цілу ніч вином? І він таки доб'ється правди, наш Горпищенко...

— Ото лихо, — зітхнув Крайнюк.

— А мені ось лихо подвійне. І йти боязко, і терпіти далі не можу, — тріпонував чубом Бойчак, витираючи хусточкою клейонку всередині мічманки.

— Не бійтеся. Сміливіше йдіть. Вона ж вас не поїсть, Ольга, — підбадьорив Крайнюк. — Пан або пропав. Двічі не вмирати.

— А ходіть і ви з нами, — раптом запропонував Мишко. — При вас вона одразу зрозуміє, що це не жарт. Вона книжку вашу якраз читає. Сам бачив...

— Ні, — заперечив Крайнюк, — де два йдуть, там третьому робити нічого. Ви й самі добре впораєтеся з цим ділом. Ідіть. А я забіжу в Комітет, візьму деякий матеріал для газети і буду вас ждати десь отут. Удачі вам, орли...

— Ну, пішли удвох. Що буде, те й буде, — випроставсь Мишко, обсмикнувши кітеля.

— І ти не міг знайти для цього іншого часу й відповідної обстановки? Десь удома чи над морем? — невдоволено кинув Павло. — Парубок нещасний.

— А не міг! Вона ж то по заводах мотається, то по бомбосховищах, то їде з делегацією на фронт. І все не до нас, а в інші полки й бригади. А сюди прибіжу, так у неї повна землянка людей, і телефон раз у раз деренчить. Спробуй поговори... А коли й випаде вільна хвилина, то вона до свого дівочого хазяйства припадає. Треба ж і по-прати, й полатати все...

— Тоді заходь спочатку сам, а я в коридорі постою. Потім мене покличеш, — сказав Павло, і вони пірнули крутими сходами під землю, де в глибоких печерах працював Комітет оборони Севастополя, міськком партії й комсомолу.

Всі працівники тут і жили, так що вдень і вночі їх можна було застати на своїх місцях, якщо вони не виїздили кудись у терміновій справі.

Мишка тут знали всі, бо він був у них частий гість. Напочатку приїздив з полковником, а потім і сам почав навідуватись.

Комсомольці давно помітили, що Мишко не так до них учащає, як до Ольги. То букетик польових квітів, зірваних десь на фронті, принесе й тихо поставить на Ольжи-

ному столику. То флакон одеколону передасть для неї. А одного разу навіть забрав Ольгу з бомбосховища і пішов з нею прогулятися на Приморський бульвар. Повернулася Ольга якась тривожна і сумна. Чи не посварилися, бува, з Мишком? Начебто й ні. Але сіла в своєму куточку, біля залізного ліжка, застеленого сірим солдатським одіялом, і взялася перечитувати старі листи з Ленінграда. Читала, читала, потім одклала набік, витягла вишивання, а за якусь мить — вишивання під подушку й знову за листи...

Ольга за ці місяці роботи в міськкомі помітно виросла й покращала. Висока й струнка, з голубими очима й чарівною посмішкою, вона зовсім не пишалася своєю красою, одягалась дуже просто, буденно, була напрочуд тиха й скромна, навіть соромлива. Багато молодих людей захоплено позирали на неї, але вона рішуче не хотіла ні з ким зустрічатися, хоча була до всіх лагідна й привітна.

Мишко кашлянув для годиться і, постукавши в диктові двері, увійшов до Ольжиної кімнати. Але її там не було. У телефон щось кричав інструктор, двоє дівчат пакували щось, певно знову подарунки бійцям на фронт. Бойчак привітався до них і, розмотавши з газети букетик польових квітів, поставив його у полив'яний горщик. І сів на табуретку біля порога. Як довго тягнувся час. Здається, минула ціла вічність, поки в коридорі почувся дзвінкий рідний голосок. Ольга вбігла свіжа й весела, у касці, захисній гімнастйорці під солдатський пояс і такий же спідниці та у великих кирзових чоботях. Але ця форма, на диво, ще більше підкреслювала її красу.

Побачила букетик на своєму столі й сплеснула руками:
— Ой!..

Потім глянула на Мишка, що вже схопився з табуретки, і стримано привіталася:

— Добрий день!

— Здрастуйте, — тихо цокнув закаблуками Бойчак.

— О! Вас можна привітати? — глянувши на орден, сказала Ольга. — Вітаю, від усього серця вітаю.

І стомлено зняла з голови важку сталеву каску, в якій тепер ходила і їздила скрізь.

— Олю, — якось непевно сказав Мишко. — Я хотів би з вами поговорити...

— Прошу, — здивовано глянула на нього Ольга і озирнулася по кімнаті.

Дівчата вибігли в коридор. Кинув телефонну трубку й інструктор і теж подався за ними.

Мишко й Ольга zostалися удвох. Нарешті. Коли б хоч ніхто не зайшов і знову не задзвонив оцей клятий телефон. Він знову все може зіпсувати.

— Олю, я давно хотів вам сказати... Настають гіркі для нас дні, будуть важкі бої... Все може трапитись за цей час. Я на фронті день і ніч, а ви тут, під бомбами й снарядами. Я так не можу, Олю...

Ольга стрепенулася і одійшла до столу, опустивши голову. Вона вже догадувалася, до чого він веде.

— Я ще ніколи вам цього не говорив, але ви добре знаєте, Олю, що я люблю вас, — випалив одним духом Мишко і наче сам злякався своїх слів. Прислухався, чи не відлунюють вони десь там, у дальніх коридорах.

Але там чулися інші звуки. Цокотіла друкарська машинка, хтось голосно кричав у телефон про кількість людей на хлібозаводі. Хтось просив для поранених води. Над головою двигтіла кам'яна стеля, бо нагорі знову почалось бомбардування.

— Я давно хотів вам про це сказати, Олю, але не зважувався. Просто боявся. А далі мовчати не можу. Я люблю вас, Олю. Чуєте? Люблю...

Ольга розгублено постукує пальцями об край стола. Йй так важко, так боляче. Вона не хоче образити славного хороброго хлопця. Але обдурювати його теж не може. Вона повинна сказати йому правду. Хоч і гірку, але правду. Так її навчили змалку, так вона робить завжди.

— Мишко, я не криюся. Ви мені теж подобаєтесь... Але... Але ми можемо бути тільки друзями. У мене є наречений. Він воює в Ленінграді. Ось під подушкою його листи. Я люблю його. Ми дали одне одному слово. Мій батько, ви знаєте, евакуювався з морським заводом на Кавказ і живе тепер у родині Сашка... Ви не гнівайтесь на мене, Мишуню. Я дуже прошу вас. Давайте будемо й далі хорошими друзями...

Бойчак кусає сполотнілі губи, ковтає давку слину і важко дише, наче йому забракло повітря. Він хоче рвонути тісного коміра в кітелі, може, від цього хоч трохи полегшає. Але опановує себе. Міцно зціпивши зуби, важко зітхає, наче силою видавлює з себе:

— Спасибі, Олю, за відвертість.

І подає дівчині руку.

— Стривайте! Куди ж ви так скоро? — спиняє його Ольга. — Ми ж знову друзі. Там у коридорі хтось ходить. Певно, з вами прийшов?

— То наш Павло, лікар, — нехотя каже Мишко.
— О! Так кличте його сюди. Чого він там ховається?
І, визирнувши в коридор, покликала лікаря:

— Павле Івановичу, прошу до господи. Чого ви там ховаєтесь?

— А я не ховаюся, Ольго. Я ждав, поки ви свою розмову закінчите, — увійшов Заброда й, глянувши на похмурого Мишка, все зрозумів.

Ольга кинулась до своєї тумбочки, і на столі за однією з'явилися три склянки чаю, а на тарілочці три грудочки цукру і три чорні сухарі.

Чай був не дуже гарячий, але заварка справжня, пахуча й міцна. Мишко з Павлом випивають його одним духом, залишаючи на тарілочці цукор і сухарі.

Крізь прочинені двері видно, як знадвору понесли на носилках якусь поранену жінку й дитину. Жінка важко стогне. Дитина плаче.

Павло зітхнув:

— І тут фронт...

— А хіба в Севастополі є тил? — здивувалася Ольга. — Нема. Давно вже нема...

Вона тисне на прощання Мишкові руку, але не витримує його сумного погляду й раптом, підвівшись навшпиньки, обіймає його:

— Мишуню, ви такий хороший... Такий хороший... — І, відвернувшись до своєї тумбочки, затурбувалася: — Стривайте-бо! Я ж вам хоч подарунки фронтові дам. Як можна без подарунка вертатися в окопи? Не можна... Де ж це я їх поділа? Ага. Ось вони де... Ось!..

І подала кожному старанно загорнутий у папір пакуночок, провела до самого виходу, по крутих сходах. Там ще раз тепло й привітно розпрощалася, наказавши Мишкові, щоб нічого лихого не думав про неї, а й далі заходив у гості, коли буватиме в Севастополі.

Над містом слався ядучий дим від пожежі, стовпом стояла курява від допіру вибухлих бомб і чулися дружні голоси жіночої рятівної команди, що десь зовсім близько розбирала завал, шукаючи під ним засипаних дітей. Війна увійшла до Севастополя грізною ходою, і вже зупинити її ніхто не міг.

Павло з Мишком одбігли за кам'яну скелю, що звисала над морем, і лікар сказав:

— А давай глянемо, що тут за подарунки? Може, знову безпечна бритва? Я вже їх одержав з п'ять штук.

— Не знаю, — байдуже кинув Мишко і закурив.

— Ні, тут щось не так, — здивовано сказав Павло, пильно розглядаючи покуночок.

На чистому папері, що був перев'язаний шпагатиком, стояв напис олівцем. Ясно і чітко було виведено: «О. Горностай. 400 гр.»

— Ану дай свого, — сказав Павло і почав роздивлятися й Мишкового подарунка. І на ньому теж був той самий напис: «О. Горностай. 400 гр.»

І лікар розгорнув папір. Там лежав шматок чорного і гіркуватого севастопольського хліба, що трохи пахнув димом війни і солонуватим духом моря. Такий хліб був і в Мишковому пакункові.

— Стривай-но, — сказав Павло. — Що ж це виходить? Ольга віддала нам свою пайку хліба. Так чи ні?

— Так, — глухо кинув Мишко.

— Але ж вона одержує на день не чотириста грамів, а вісімсот. Така її денна норма. Я добре знаю.

— Ну і що з того? — байдуже спитав Мишко.

— Як то що? — обурився лікар. — А нашо ж тоді той, хто видає хліб, розрізав її денну норму на дві пайки і написав на кожній Ольжине прізвище і позначив, що там саме по чотириста грамів? Ти щось тямиш у цьому ділі чи ні?

— Та одчепися ти од мене, — сердито кинув Мишко. — Нічого я тепер не тямлю. Нічого...

— Ні, як так цього не залишу, — вигукнув Павло. — Я повинен усе з'ясувати. Давай свого пакунка. Я побіжу зараз до неї, а ти подожди мене тут. Побіжу і, якщо вона одірвала від себе, то одразу їй і поверну. Ти не проти?

— Ні. Повертай, — сказав Мишко і сів на камінь біля самого моря.

Павло скоро й вернувся. Та не сам, а з Крайнюком, певно розказавши йому по дорозі про нещасливу розмову Мишка з Ольгою. Бо й Крайнюк ішов якийсь похмурий і мовчазний, що з ним траплялося рідко.

Щоб попередити зайві розпитування про невдале женитися Мишко перший спитав:

— Ну, що там? Чий це хліб?

Павло показав йому обидва пакунки, тихо пояснивши:

— Я ж так і знав. Ольга одержує вісімсот грамів, але половину віддає сиротам. Добровільно. Отже, щодня вона має тільки чотириста грамів хліба. І оце вона віддала нам

свою пайку за два дні. Добрий мені подарунок. Нічого сказати. А сама що буде їсти?..

— А чом же ти не віддав назад? — кинувся до нього Мишко.

— Кому? Вона вже десь полетіла. А секретар їхній не захотів узяти. Ще й присоромив мене. Каже, подарунки вертають тільки злі люди... От і говори з ним...

Крайнюк прихилився плечем до скелі і почав щось нотувати до своєї записної книжечки. Певно, оцю розмову про севастопольський хліб, якого вже було обмаль не тільки в місті, а й у окопах на фронті.

Розділ восьмий

Крайнюк давно вже забув, що таке страх. Його опанувала якась тупа холодна байдужість. Він майже не реагував на осоружне завивання бомб і снарядів, що з самого ранку до пізньої ночі сіяли довкола смерть. Він терпів голод і спрагу, давно забувши назву дням, втративши лік часу. Пам'ятав лише числа, які пропливали перед очима на першій сторінці газети.

Газета тепер виходила маленька. Її друкували на ручній «американці», яку крутили по черзі робітники й журналісти. Всю друкарню розбило, коли вона переїздила з винзаводу ближче до Північної сторони, де був напрям головного удару ворога. Тоді загинуло багато робітників редакції, друкарів і шоферів. І живі працювали за мертвих. Один за трьох. Газета повинна була виходити щодня. І вона виходила щодня. Стиль заміток, статей і нарисів був гранично короткий, майже телеграфний. Журналістам важко було звикати до нього, але звикли. Тепер їх лишилося мало, а фронт був такий же великий, як і раніше. Правда, й він поволі звужувався, все ближче підступаючи до Севастополя, але війна не замовкала й на мить в усіх чотирьох секторах оборони, від Балаклави до Північної бухти, в якій був колись головний рейд Чорноморського флоту. Тепер не було вже ні головного рейду, ні кораблів. Кораблі приходили й швартувалися далеко від Севастополя, при голому березі, десь у Стрілецькій, Комишевій та Північній бухтах, десь там, на крайньому шматочку ще вільної землі, біля маяка, на Херсонському мисі.

Місто горіло день і ніч, поволі втрачаючи своє стратегічне значення. Якщо німці увійдуть у нього, то це вже

буде не Севастополь, а купа битої цегли та обпаленого каміння. Місто без активних людей, без хліба, світла й води. Справжньої прісної води тут давно вже не було, бо в кам'яні резервуари, де вона зберігалася, попали трупи вбитих під час бомбардування людей. Вода тхнула мертвими, таїла в собі заразу. Єдина водочачка давно була по той бік фронту. Печеного хліба теж давно вже не було. Людям роздали борошно, і жінки самі пекли якісь коржі чи перепічки. Вогонь бушував день і ніч на кожній севастопольській вулиці.

Крайнюк тяжко переживав усе це. Він не міг довго сидіти в душних бліндажах редакції, ждати товаришів, які не завжди поверталися з фронту. Сьогодні один не вернувся. Завтра другий. І так щодня Крайнюка невтримно тягло на фронт до матросів, бо там думали не про смерть, а лише про одне: фашист не повинен тут пройти. Він не пройде. І тому, коли серед ночі до тісного бліндажа, де спочивали потомлені журналісти, прибігав секретар редакції й знову питав, хто піде у такий-то сектор, де точаться важкі бої, першим схоплювався Крайнюк. Поки хлопці прочувувалися, він уже стояв з автоматом на плечі, тихо казав:

— Я піду...

— Так ти ж щойно вернувся...

— Ну і що з того? Хай хлопці посплять, а я виспався, — казав Крайнюк і брів серед ночі на смертельні вогні, що палахкотіли розпеченою підковою кругом Севастополя. Брів навпростець, тільки йому одному відомими стежками, бо так було ближче до матросів. І знову повертався вночі з коротенькою заміткою про незвичайний подвиг якогось, досі не відомого матроса, солдата чи артилериста. А на світанку, коли його вже й не кликали, він ішов на фронт сам, спитавши дозволу в редактора.

За плечима в нього були бої на Халхін-Голі, потім коротка, але важка фінська війна, проте такого, як тут, він ще не бачив і не уявляв собі.

Ну, що повинен робити матрос, коли в автоматі кінчилися патрони, вийшли всі гранати, залишився тільки ніж, а гітлерівці наседають з усіх боків? Лишити собі останню кулю і все? Ні. Він кидався на ворога з ножем, хватав його за горлянку і душив. Часом він підпускав до себе фашистів зовсім близько, а потім кидався їм під ноги і рвав кільце останньої гранати.

Видно, історія героїзму йшла з глибини сивих віків.

коли ще тут воював матрос Петро Маркович, якому дали фронтове прізвисько Кошка. Видно, цей героїзм гартувався на палубах броненосця «Потемкин», на революційних кораблях всієї ескадри, яку за наказом Леніна потопили самі моряки. Видно, любов до рідної Радянської Батьківщини увійшла в плоть і кров кожного матроса й піхотинця. Це сталося не за один день. І не на війні. Це зріло роками в серці кожного севастопольського воїна.

З особливою яскравістю проявилася ця любов у дні останнього, третього, штурму Севастополя.

Крайнюк давно вже не вів свого щоденника, який згорів з усіма його речами, коли редакція переїздила на нове місце. Та цих днів він не міг забути й не забуде, поки житиме. Письменник пам'ятав усе до найменших подробиць.

І отих поранених матросів, що самі не поїхали з Севастополя, а пустили замість себе дітей, послухавши Прокіпа Журбу. Вони довго ждали кораблів у Північній бухті, але так і не діждалися. Їх вивезли у голий степ і там, у Комишівій бухті, ледве встигли посадити на корабель. Прокіп Журба, в якого нога вже трохи загоїлась, не сів з ними. Він поступився своїм місцем іншому бійцю, який не міг ні ходити, ні сидіти. Прокіп Журба дізнався, що в того бійцядесь є жінка і троє дітей, а він же один, як палець. Що йому втрачати? Він так і залишився в бригаді Горпищенка при санчастині Павла Заброди.

Про це все треба написати в газету, але не можна — місця мало. А телеграфним скорописом не вийде. Цього так не зрозуміють, як хотілося Крайнюкові.

Останній штурм застав Крайнюка в бліндажі третьої роти. Рівно о п'ятій ранку він вибіг з землянки і остовпів від страшного гуркоту і грому. На Севастополь з усіх боків летіли сотні месершмітів і юнкерсів. Зайшовши на ціль, вони лаштувалися один за одним кильватерним строєм і кидали бомби, обстрілювали всі наші об'єкти і рубежі. Одні бомбили, другі верталися за новим боезапасом, треті заходили на ціль. Небо було сіре від ворожих літаків. Крайнюк уже не чув навіть артилерійської канонади, що почалась одразу з двох боків. Це був якийсь страшний конвейер смерті, який працював з педантичною німецькою точністю.

А на полі ні душі живої. Все пішло під землю. Рідко де проповзе якийсь зв'язківець або промчить одинока машина. І все. Фронт наче вимер.

Тільки вогонь і дим та чорні смерчі каміння й землі здійснюються стовпами до неба.

Матроси сиділи в бліндажі тихі і якісь сонні. Перед їхніми очима ясно ходили ходором важкі стояки, а на голови весь час сипалась земля. І так цілий день, шістнадцять годин підряд; фашисти кинули на Севастополь стільки літаків, скільки їх могло вмістити небо над цим залитим смертю п'ятачком. Літаки аж стикалися в повітрі і часом розбивалися, не долетівши до цілі.

Рівно о двадцять першій, коли згас останній промінь сонця, бомбардування припинилося. Люди вилізли з душних землянок дихнути свіжого повітря. У небі було тихо. Працювала тільки артилерія з обох боків. А ранком, о п'ятій нуль-нуль, все почалося з початку. І так тривало аж п'ять днів: бомби сипалися на Севастополь, і земля горіла в нас під ногами.

— Ну, що ти думаєш, боцмане? — спитав Крайнюк припинського і якогось сумного Вербу.

— Нічого, — спокійно відповів боцман. — Ось нехай він у наступ перейде на землі, а не під хмарами. Отут ми йому й покажемо, де раки зимують. Ми цілі всі, здорові, бо в землі сидимо... Ось нехай вирвемось, то буде йому непереливки...

— Так оперативний же простір малий, — нарочито під'юджував боцмана Крайнюк.

— А то не біда. Дайте нам з фашистом віч-на-віч стати, — люто блискав очима боцман. — Відступати, правда ваша, нам уже нікуди. Позаду — море. І коли треба вмёрти, то вмеремо, а не здамося! Даром свого життя не віддамо...

Шостого дня почався штурм на землі. Німці були приголовнені. Мертве поле, перекопане на значну глибину їхніми бомбами й снарядами, раптом ожило й задвигтіло. Назустріч ринула громовна невгамовна хвиля морської піхоти, залунало оте страшне й безконечне слово «полундра».

Це не в'язалося з найпростішими законами воєнної логіки. За п'ять днів авіаційної й артилерійської підготовки гітлерівці кинули на Севастопольський оборонний район сорок шість тисяч фугасних бомб, зробили дев'ять тисяч літако-вильотів, випустили сто тисяч снарядів. Причому вони вперше за війну стріляли й з нової надпотужної гармати «Карл», один снаряд якої важив близько ста пудів.

І от після цього всього севастопольські окопи й бліндажі знову ожили, вибухнули смертельним вогнем, наче воскресли з мертвих. І цього ніяк не могли зрозуміти ні гітлерівські солдати, ні їхні генерали.

Стояв червень невиданої спеки, дні й ночі були сповнені великої напруги й нелюдських зусиль. Холодна костомаха косила матросів, як чума. Але вони стояли на смерть, і німці йшли до Севастополя по коліна в крові, переступаючи через гори своїх трупів. Вони прорвалися на північну сторону Севастополя, але їх зупинили на Ялтинському шосе. Вони зайняли Інкерманський монастир, але їх поклали на Сапун-горі. Фронт був порваний, але стояв непохитний, мов скеля. Чи надовго стане цієї скелі? Адже й камінь тріскає у вогні. Наші сили танули, поповнення морем більше не прибувало. Припинила свої дії і наша авіація, бо з північної сторони ворог уже обстрілював єдиний аеродром на Херсонесі й контролював усі бухти за містом: Карантинну, Стрілецьку, Круглу, Комишеву і Козачу. Ту саму Козачу бухту, з якої колись запорожці випливали на своїх чайках через Чорне море до далеких анатолійських берегів.

Крайнюк добре знав цю бухту ще тоді, коли писав свій історичний роман про запорожців, а тепер вона йому затямилась на все життя. Він уже не йшов, а повз до Севастополя, бо не міг і голови підвести — такий смертельний вогонь бушував скрізь по кам'янистих горбах і видолинках. Він бачив багато бродячих котів і собак, що втекли в поле з розгромленого й спаленого Севастополя, а потрапили ще в гірше пекло. Вони сновигали й гризлися, зранені й голодні, обсмалені вогнем. Крайнюкові стало жалко їх, але що він міг зробити, коли сам не мав уже й сухаря і був голодний та злий.

Недалеко від Севастополя, за хутором Дергачами, він помітив у долині якусь землянку й приповз до неї. Біля землянки було порожньо і мертво. В бункері під навісом стояла одинока машина з червоними хрестами на обох бортах. Санітарна. Біля неї сторчма прихилені брезентові посилки з плямами ще свіжої, але вже засохлої крові, над якими хмарою гули зелені мухи.

Пересилюючи гуркіт бою, Крайнюк загукав у чорний отвір землянки.

— Гей! Хто там є, живий чи мертвий! Дайте води! Чуєте?..

Йому довго не відповідали, а потім загойдалася плащ-

палатка, якою був закритий вхід, і показалася кудлата голова з непокірним буйним чубом. Весь блідий і почорнілий від куряви, визирнув Павло Заброда.

— А-а-а! — зрадів він і поманив до себе Крайнюка.

В землянці було не так жарко, як надворі, але й тут стояла якась мертва задуха, перемішана з млосними пахощами ліків і крові. Стіни землянки здригалися від фронтального гуркоту. Два дерев'яних стояки ходили ходом, а з стелі весь час сипався пісок і суха земля.

— Води! — знову гукнув Крайнюк...

— Нема води, — вибачливо посміхнувся Заброда. — Є шампанське...

— Давай шампанське, чорт з ним. Тепер шампанським замість води радіатори в машинах заливають, — спробував і собі усміхнутися Крайнюк, та не вийшло.

Заброда налив дві кварта з пляшки, що стояла під нарами, гукнув кудись у темний закуток:

— А ви будете пити, хлопці?

— Хто там ще? — спитав Крайнюк.

— Шофер і Прокіп Журба, — пояснив Заброда. — Оце і вся моя команда тепер... Вже й телефона зняли. Третій бліндаж міняємо, відколи почався штурм. І, мабуть, цей буде останнім.

— А поранені? — тривожно спитав Крайнюк.

— Тепер їх мало. Дуже мало, — зітхнув Павло. — Тепер більше на смерть б'ють. А кого поранить, то не встигнеш перев'язати, як уже й добило. Хіба ви не бачили, що там робиться?

— Бачив, бодай вороги мої отаке бачили, — вилаявся Крайнюк.

— Де були?

— У Чапаєвській дивізії, — зітхнув Крайнюк.

— Ну і як там?

— Нема дивізії. Зупинила ворога на Чорній річці і сама полягла. Жменька їх zostалася. Прапор та жменька штабних офіцерів з автоматниками. Все. Кінець...

— І нашого третього батальйону вже нема, — сумно сказав Заброда, допиваючи тепле і каламутне вино. — А хто zostався живий, ті пішли в загони прикриття нашого відступу. Ото вони й воюють ще...

— А далі що з нами буде, як ми відступимо?

— Не знаю. Наказ такий: пробиватися до партизанів у гори. А хто не проб'ється, то має ж останню кулю при собі, — пояснив Заброда.

Він говорив тихо, спокійно, здається, без хвилювання, наче розповідав про щось байдуже й буденне, наче над його головою ще не нависла смерть. Стоїчний, холодний спокій польового хірурга, який бачив у цьому полі не одну смерть, вирвав у неї не одне матроське життя, глибоко вразили Крайнюка. Він аж нахилився до Заброди, заглянув йому в очі. Та очі в Павла були теж спокійні. Глибокі, сірі, з густими віями, що, здається, ніколи й не кліпали, навіть у лютий шторм. І пальці були спокійні, не тремтіли. Довгі й гнучкі пальці хірурга із зрізаними до самої шкіри нігтями. Хіба можна, щоб такі пальці тремтіли?

З темного кутка вистрибнув на милиці Прокіп Журба. Його нога вже зажила, але ступати на неї вільно він ще не міг. Щось там кололо в кистці й боліло. Матрос тримав у руці дві в'язки протитанкових гранат, сміливо вимахуючи ними.

— Куди ти, Прокопе? — спитав його Заброда.

— Розминку роблю, щоб краще вцілити, як приповзуть і сюди, — байдуже кинув моряк, стрибаючи по землянці.

— Випий вина...

— Не можу перед боєм. Не можу, — одмахнувся Прокіп.

— І набагато тобі їх вистачить, гранат? — спитав Крайнюк.

— А он ще в шофера лежать. Покладемо добрий взвод, коли замкнуть з усіх боків... Мені тепер нічого не жаль. Нажився...

— Не мели дурниць, — осік його Заброда. — Ось прийде наказ, і поїдемо в бухту. А там вночі кораблі придуть... Не зостанемося тут, не бійся...

— А я й не боюся. Вже ляканий. Тільки кораблів більше не буде, — тихо свиснув Прокіп.

— Чому? Хто тобі сказав? — так і схопився Заброда.

— Сам собі сказав, — зухвало пояснив Прокіп. — Рейди всі він обстрілює. Кораблі не можуть під обстрілом на погрузку ставати? Не можуть. От і все...

— Да, братці, от і все, — кахикнув з кутка і шофер, побрязкуючи гранатами, які перетирав чистою ганчіркою.

— Ще вип'єте? — спитав Заброда письменника.

— Ні, дякую. Тепле і якесь противне. Не те, що чиста вода, — зітхнув Крайнюк і замріяно додав: — А десь же є холодний нарзан, боржом, а ще краще, холодна і чиста вода з кринички на полі. Аж зуби ломить, така холодна...

— А ви, бачу, не поспішаєте, Петре Степановичу? — перебив його Заброда.

— Нікуди. Газета і без мене завтра вийде. У мене сьогодні нема до неї матеріалу. Усе смерть та смерть. А вона й так набридла всім. Як про неї в газеті писати? Уже пробував. Як подвиг, так і смерть. Я вже й не знаю, куди мені сьогодні йти... На сапунгорські позиції чи знову до редакції?

— Як то — не знаєте? — здивувався Заброда. — Вас же командуючий розшукує. По всіх телефонах передавали. Знайти письменника Крайнюка і доставити адміралові. Знайти і негайно доставити адміралові — то не жарт, Петре Степановичу...

— А хто передав, хто шукав? — схопився Крайнюк.

— Усі телефоністи. А їхній бог зв'язку капітан-лейтенант Званцев, що здіймав отут телефон, ще раз вигукував цю команду на всі свої пости, які ще zostалися і живуть. Ми чули, — з жаром кинув Заброда.

— А чули! — озвався й Прокіп Журба.

— Так точно, шукають, — докинув і шофер.

— Що ж мені робити? Адмірал, кажете? Нащо я йому здався? От лихо, — безпорадно питав Крайнюк, озираючись по землянці.

— Вам видніше, — кинув Заброда.

— Де там! — замахав обома руками Крайнюк. — Я вже й сам не доберу, що тут робиться і де той адмірал тепер сидить? У підводному човні чи десь на морі?..

— То підждіть трохи, і разом поїдемо. Всім гарнізоном. Прямо в бухту, там і знайдете адмірала, — запропонував Заброда.

— Ні. Побіжу, тобто поповзу, пробачте на слові, — гірко усміхнувся Крайнюк і вискочив із землянки, потиснувши всім трьом руки. — До скорої зустрічі.

— На тому світі, — тихо й злостиво кинув шофер, але так, щоб не почули ні Заброда, ні Прокіп Журба.

Заброда визирнув з траншеї і знову припав головою до бруствера, почувши свист міни. Він пильно стежив за Крайнюком, що повз серед поля, то зникаючи, то виринаючи, наче плив морем. А потім дим став заволікати поле, в очах з'явилася вітряна сльоза, і лікар звелів Прокіпові:

— Бінокля!

Матрос подав і сам притулився грудьми до траншеї. Довкола стрибали горобці й польові жайворонки та пере-

пели. Горобці були якісь розкошлані, настовбурчені, а жайворонки худі й цибаті, наче олов'яні солдатики. Зате перепели вигравали ситим тілом, весело скублися дзьобиками в крильцях. І дивно, що жодна пташка не злітала, коли Прокіп простягав до неї руку. Що за диво? Ручні вони стали чи голодні? Матрос кинув на пташок безкозирку і накрив нею одного перепела. Підтягнув за стрічку, взяв пташку в долоні й, пильно роздивившись, вигукнув:

— Овва! Так вони ж безкрилі тепер...

— Як — безкрилі? — здивувався лікар, не одриваючи бінокля від очей.

— А так. У них крила прострелені. От і стрибають по землі, а літати не можуть. Он який тут вогонь! Пташок косить, а ми ж люди, — сумно хитнув головою Прокіп.

— Стривай-но! — шарпнув його за руку лікар. — Там щось сталося. Він звівся на коліна, але туди, здається, гримнула міна. І він упав навznak. Так. Упав. І не підводиться. Ти чуєш, Прокопе? Не підводиться. Невже наповал і його? Що ж нам робити? Ану, давай санітарну сумку, я поповзу туди.

— І я з вами, — кинувся до землянки Прокіп і виніс зелену сумку з червоним хрестом.

— Ні, ні! Ти тут будеш. І шофер нехай буде наготові. Я подам знак. Дивися за мною в бінокль. Складіть усе на машину. Скільки в нас бензину?

— До бухти вистачить, — запевнив Прокіп.

— Аби вистачило. Котра тепер година? — вихопив кишенькового годинника Павло і додав: — Добре. Я побіг...

І спритно викинувся з траншеї, пружний та дужий, як гімнаст. Припавши грудьми до землі, почав загібати то правою, то лівою рукою, наче плавець у бурхливому морі.

Міни вже рвалися далі й трохи праворуч, бо німець бив не по якійсь конкретній цілі, а взагалі по всій площі, в шахматному порядку. Це була стара й давно відома їхня тактика — сіяти паніку в тилу, на всіх шляхах і стежках, що вели до фронту. Щоб паралізувати всі комунікації, а певніше — посіяти страх серед інтендантів і тилових команд, які постачали фронт.

Нестерпно пекло сонце, випалюючи останню траву, і земля від того ставала рудою, навіть сизою. На ній тепер кушилися якісь колючі будячки, сизі й мертві, наче по полю вже пройшли перші заморозки і впав нічний іній. Павло повз, важко відсапуючи, обминаючи тіла убитих,

що лежали по всьому полю. Їх побило таким же випадковим вогнем, який захопив і Крайнюка, але, мабуть, ще до того, як санвзвод Заброди перебрався у цей бліндаж. Трупи тепер не прибирали, і вони розкладалися на пекучому сонці, отруюючи і без того важке від спеки й диму повітря. Дим валив не тільки з фронту, а й з Севастополя, що хтозна-скільки днів і ночей уже палав у страшному вогні. Видно, там уже й пожеж не гасили.

«А як же Оксана? Що з нею тепер буде?» — гірко подумав Павло і до болю закусив спрагли, потріскані губи.

Павло озирнувся й побачив над своїм бліндажем блиск бінокля. Прокіп не зводив з нього очей. Молодець. І це мов підштовхувало Заброду вперед і він почав ширше загрибати землю, швидше запрацював обома ногами, одкидаючи набір санітарну сумку, що билася об голову й заважала швидко повзти. А отут ще й кишені в штанах понабивані бинтами й різними ліками, що їх завжди носив при собі. Треба ж було перекласти їх до сумки. Думав це зробити і забув захапавшись.

Він повз, не знаючи, який тому буде кінець. Його штовхала вперед фронтова звичка лікаря, який уже добре знав і сміливо застосовував польову хірургію. Перед його очима упав моряк, і він поспішав до нього, він повинен подати йому першу допомогу. Це вже була його професійна звичка, вироблена тут, під стінами Севастополя.

У ямі вгледів нерухомого й німого Крайнюка, що підпливав кров'ю, і кинувсь до нього.

— Рука, — ледве чутно простогнав Крайнюк і розплющив великі, повні благання, мов у дитини, очі. — Моя рука.

Павло вихопив ножиці й розрізав порваний осколками міни лівий рукав. У зяючій рані, що густо сочилася кров'ю, він побачив перебиту кістку і рвані пасма синюватого сухожилля. Все. Розтровощено ліктьовий сугав. Таких негайно кладуть на операційний стіл. Ампутація. Тільки ампутація. Руки вже нема. Але де ж він, той операційний стіл, серед цього палаючого степу, коли тут курява і бруд, коли зелені мухи вже п'ють Крайнюкову кров? Може, в бліндажі? Ні. Там пісок зі стелі сиплеться. Гангрена. Почнеться гангрена. Не повинна б. А стовбняк? Треба укол...

Крайнюк притих, наче зів'яв, але сторожко дослухався, жде присуду, який йому зараз винесе лікар Заброда. Очі горять, питають: «Що я моєю рукою? Вона буде

жити? Ти не покинеш мене тут, врятуєш? Чого ж ти мовчиш? Скажи хоч слово...»

— Як же це вас так? — замість відповіді тихо питає Заброда.

— Не знаю, — ворухить посинілими губами Крайнюк. — Я навіть не чув свисту. Тільки щось грюкнуло дуже і кинуло об землю. А потім бачу — повна долоня крові... І серце одразу зайшлося...

— Серце? У вас хворе серце? — так і кинувся на нього Павло.

— Давно, — байдуже кивнув головою Крайнюк.

— Чом же ви нікому не сказали? Хіба ж так можна? Ганьба. Здається, культурна людина, і на тобі. Як ота сільська баба в піжмурки грається...

— Не лайтеся. Хіба тепер до серця нам усім, коли таке скрізь, — тихо і якимось винувано вимовив Крайнюк і боляче скривився. — Ну що з рукою? Буде жити чи ні?

— Буде! — грубо кинув Заброда і почав бинтувати рану розірваним стерильним пакетом. — Обкарнаємо трохи, і буде... Добре, що я не спускав з вас очей, а то б мали тут, у полі, собі халепу. Просив же не йти, а підождають. Де там. Давай гони, набирай темпів...

Потім зробив укол і, звівшись на коліна, замахав матросу Журбі пілотною. Махав півколом, наче крутив якесь колесо чи показував, як треба заводити ручкою грузовика. Журба ще якийсь час поблискував окулярами бінокля, а тоді, видно зрозумівши Заброду, стрибнув на дно траншеї.

— Ну, поїхали, голубчику, — сказав Заброда.

— Як?

— Верхи на копках, — усміхнувся лікар. — Отак, як колись у дитинстві, тільки вже не на повен зріст. Ви ляжете мені на спину, а я поповзу. Так, як усі санітари повзуть. Може колись доведеться описувати їхню роботу, то придивляйтеся. За це їм ордени дають, коли з бою поранених виносять із зброєю. А лікарям не дають. Не положено за це орденів... Отакі-то діла, голубчику...

Він обережно накотив на себе Крайнюка, обвив його здоровою рукою себе за шию й поповз напростець до вибалка, де пролягла дорога, що вела до останнього Забродиного бліндажа.

— Не трясє? — жартома спитав лікар.

— Ох, рідний мій! Куди ж ви мене?

— До адмірала. Тільки до адмірала, — хекав Павло,

облизуючи солоний піт, що градом котився по обличчю.

У вибалку їх ждала машина.

— Усе забрали? — спитав Заброда.

— Все, — козирнув матрос Журба.

— Ну, тепер ми в твоїх руках, братухо. Довезеш? — спитав шофера Павло.

— Довезу. Дайте мені палубу, то я вас і на Кавказ доведу, — кинув шофер і, озирнувшись, спитав: — А куди ж везти?

— У госпіталь. На Максимову дачу, — пояснив Заброда.

— Ампутація? — злякано спитав Крайнюк.

— Ні, — сказав Заброда.

Він посадовив Крайнюка в кабінку, поруч з шофером, а сам став збоку на крило, підтримуючи пораненого через відкрите вікно.

Вибалком, а там поза горбками машина спритно обминула зону обстрілу й вихопилася між круті гори, повернувши перед Лабораторним шосе ліворуч, на Максимову дачу.

Там було тихо, безлюдно і якось пустельно.

На госпітальних дверях стояв вартовий з автоматом і перегородив дорогу:

— Не можна.

— У мене поранений, — кивнув на машину Павло. — Термінова операція.

— Госпіталь виїхав. Там — міни, — тихо пояснив вартовий, нахилившись лікарю до вуха... — Небезпечно...

— А вони можуть підождати з півгодини, твої міни? — настоював Павло.

— Не знаю.

Павло рвонувся до підвалу, але вартовий і тут його зупинив:

— Чуєте? Не можна.

— Гей! Люди! — загукав у підвал Павло, почувши якийсь знайоме тільки йому одному гудіння, докинув: — Не виключайте автоклава. Хто там є живий? Негайно сюди!..

По кам'яних сходах вибіг високий і худий чоловік у рудому від марганцівки халаті, які носять хірурги в операційній. Павло пізнав у ньому лікаря Чапаєвської дивізії капітана Момота, який мав десь тут поблизу свою аптеку і кілька приватних кімнат для легкопоранених, що видужували після операції. Момот теж пізнав Павла, й вони потиснули один одному руки.

— Інструменти й стерильне, — кинув Павло. — У мене письменник Крайнюк.

— Крайнюк? — здивовано розкрив червоні від безсоння очі Момот.

— Він самий. Допоможіть мені. Наказ адмірала, — твердо сказав Павло, щоб Момот більше не вагався.

— Сестро! Зупиніть там мінерів. Чуєте! — звелів Момот.

— Чую! — озвався з підземелля дзвінкий, але вже охриплий і втомлений жіночий голос.

Вони знесли Крайнюка на носилках і поклали на операційний стіл.

І тоді з темряви глибокого коридора, мов на крилах, вилетіла Оксана. Вона була вже без халата, в голубому платті й легких тапочках на босу ногу. Важка коса по-давньому лежала короною на високому чолі, злегка напнута яскравою шовковою косинкою.

— Ой Павлику! — тихо скрикнула вона і, немов злякавшись Павла, раптом уся затремтіла.

— Оксано! — кинувся до неї Павло. — А ти ж чого тут? Чого?

— Мене не взяли. Я тут лишаюся, — тихо і якось винувано прошепотіла Оксана.

— Так я тебе візьму. Збирайся, — наказав Павло.

— Не можу, Павлику. Ох не можу...

— Чом? — пильно глянув на чапаєвського лікаря Павло.

— Сама не знаю...

— А мама, Ольга, Гриць?

— І вони не можуть, Павлику. Я все тобі поясню. Потім. Там уже матроси міні закладають, — і показала в темну глибочінь лункого підвалу...

— Наркоз! — владно, але якось глухо звелів Павло.

— Що ви надумали? Боже мій! — заволав Крайнюк і одразу зблід, вкрився холодним потом.

— Рану треба вичистити, а у вас серце хворе. Це дуже боляче, — спокійно пояснив Павло і додав: — Не робіть дурниць, Петре Степановичу. Тут ми над вами старші.

Крайнюк вдихав якісь холодні гострі пахощі і все глибше й глибше провалювався кудись, де було так тихо й дрімотно, що одразу пропав і оцей скажений гуркіт, і осоружне завивання бомб, і владне та невмолимє слово «полундра». Велика тиша дзвеніла скрізь, наче на дні морському.

Операцію робив Павло. Момот допомагав йому, часом

дещо радив. Оксана подавала інструменти, марлю, опустивши повні сліз очі.

Надворі противно засвистіло, і десь поруч вибухнув далекобійний снаряд. Підлога задвигтіла і, здається, похитнулася, наче палуба в шторм. Момот здригнувся і мало не випустив нікельованого кохера з рук. Павло косо глянув на нього, кинув:

— А вам не можна так...

— Як?

— Ну, лякатися...

— Не можу. Нерви здали... — виправдувався Момот.

— Нерви, — кинув Павло, продовжуючи операцію. — А коли операцію на кораблі, у шторм? Хірурга тримають два здорових матроси, щоб не впав. А він оперує. Іншого виходу нема. Кругом море. Земля далеко. Поранений не може ждати...

Момот сухо кашлянув крізь маску, нічого не відповів.

Рану зашили і добре, надійно забинтували, не сподіваючись на те, що перев'язка може бути скоро.

Павло зірвав маску, прозорі гумові рукавиці і вибіг у коридор.

Прокіп Журба вже тримав йому напихваті скручену з махорки цигарку й запаленого кресалом гнота. Гніт був сухий і добре горів.

Павло жадібно затягнувся і витер долонею мокрого, гарячого лоба.

З операційної вийшов Момот. Він тримав велику миску, в якій серед закривавлених бинтів, бежала жовта мертва Крайнюкова рука, одрізана вище ліктя. Павло нервово пересмикнув плечима й одвернувся. Але краєм ока помітив, як Момот поставив миску на землю, посипав у неї білої хлорки і, накривши диктом, побрів у дальній темний кінець коридора.

Заброда кинув недопалену цигарку в урну й повернувся до операційної.

Оксана плакала. Павло послухав пульс письменника, глянув ще раз на свого годинника, тихо сказав:

— Пора.

— Павлусю, — кинулась йому до грудей Оксана і гаряче поцілувала.

Він гладив своєю огрубілою жорсткою долонею пахучі незабутні коси, цілував заплакані очі й гарячі ніжні губи, а Оксана горнулася до нього всім тілом, тремтіла вся й болісно здригалася.

Крайнюк лежав блідий і жовтий, наче мертвий.

— Так чом же ти не виїхала з госпіталем? Я ж усе влаштував, — спитав по довгій мовчанці Павло.

— Мене залишили тут.

— Тебе? — здивувався Павло. — Що ж ти можеш тут?

— Ох, Павлику, я все можу. Ти не дивись, що я дівчина. Я одразу піду в свою друкарню.

— Хто тебе залишив?

— Багрій. Комітет оборони... Ольга...

— І ти дала згоду?

— Дала. А на кого ж я маму покину?

— А він, цей Момот?

— І він. Вже й документи видали. Він повинен зараз переодягтися, і матроси закладуть тут міни. Ти не бійся. Я буду берегти себе. Для нашого щастя, Павлусю. Ми ж будемо всі разом. І мама, і Ольга, і Грицько... А ти розшукаєш на Кавказі тата, і все, чисто все йому розкажеш. Добре, Павлику?.. Мій милий... Коханий мій... Тільки бережи себе, там, у морі...

Надворі все гриміло й здригалось, наче тріснула земля й заклекотіла вогнем, викидаючи на поверхню брили розпеченого каміння.

У дверях став Прокіп Журба.

— Чого тобі? — невдоволено кинув Павло.

— У долині батальйон бригади Жидилова вже оборону займає. Ми можемо запізнитися. Снаряди вже лягають коло нас.

— Прощай, Оксано, — тихо сказав Павло, ковтаючи гарячу, давку слину.

— Ой Павле! — кинулась йому на груди Оксана і замерла, наче хотіла злитися з ним в одне ціле й нерозлучне. Наче хотіла загородити йому своїм тілом дорогу. Щоб не кидав її, не йшов у те важке і тепер неспокійне море. І все цілувала й цілувала в губи, в брови, в чоло, не даючи й слова промовити.

— Прощай, — злегка відсторонив її Павло, і вони вивнесли Крайнюка на машину, підмостивши старого матраца під носилки.

— Гони! — сказав Павло, стрибнувши до шофера на крило.

І ще довго бачив Оксану, що стояла край дороги, самотня й німа, притуливши до грудей засмаглі гарячі руки. А потім вітер нагнав у очі сльозу, й Оксана почала двої-

тися, пливати в якомусь тумані, як ото буває часом в кіно, коли механік не дотримає фокуса.

— Зазноба? — серйозно спитав шофер.

— Мовчи! — процідив крізь зуби Павло.

Шофер розуміюче закивав головою і тихо замуликав своєї давньої пісні. Він і не співав, а тільки вимовляв слова:

Возле мыса Херсонеса
Полюбилась мне вода,
Севастополь и Одесса —
Это чудо-города...

Вони увірвалися до Севастополя, щоб проскочити найближчою дорогою знову в поле, на Херсонеський мис, і тут їх обдало пекельним вогнем пожежі, обкутало ядучим димом, що слався скрізь, видаючи очі.

Серед пожежі розпачливо кричали жінки, голосно плакали діти, і Павло зіціпив до болю зуби, наче це могло заглушити той страшний людський крик, що краяв серце.

А обіч, по всіх дорогах і стежках, виходили з міста поранені. Вони брели на милицях, або спираючись на саморобні палиці. Одні йшли самотужки. Інші трималися за здоровіших, у кого були цілі ноги, а поранено руку чи голову. Павло зупиняв машину біля кожної такої групи і забирав у кузов найважчих. І поки виїхали за місто, до кладовища Комунарів, поранених набилося повен кузов. Вони обліпили машину мало не з усіх боків. Почіплялися на борти й на підкрилки. Машина їхала важко й поволі, щоб їх не трусило, щоб знову не пішла кров, не відкрилися рани.

Крайнюк пробудився й побачив свою куцу, забинтовану руку.

— Рука! Де моя рука? — злякано крикнув він.

І одразу помітив кругом себе чорних, зарослих бородами матросів та солдат, що були забинтовані закривавленою марлею. Ноги, руки голови, груди. І де їх стільки набралось?

— Лежіть тихо, — нахилився до нього Прокіп. — Он бачите, які вони? Хто без руки, хто без ноги, а не кричать. Так чого ж ви?.. Лежіть собі, та й годі.

По обличчях людей градом котився солоний піт. Вони витирали його рукавами, розмазуючи бруд. І Крайнюк лежав, примруживши очі, й боявся глянути на свою забинтовану руку, тішив себе тим, що ясно почував, як ворухаться на тій руці пальці і навіть сверблять. Як же так?

Руки нема, а він почуває її, ворушить пальцями, стискує їх у кулак, розправляє? Дивно. І пальці слухають його, і рука не болить. А над ним пливуть якісь руді хмари, стелиться по небу кудлатий дим, закриваючи сонце. І від того все довкола зробилося якесь неприродне й зловісне. І небо, і похмурі брудні обличчя поранених.

Нарешті машина вилетіла в поле, й поранені жадібно повернулися до моря, затаївши подих.

Так минули одну бухту й другу, але кораблів ніде не було. Аж ось біля третьої бухти поранені радісно загукали:

— Братці! Тральщик...

— Стоїть!..

— Людей бере!..

— Давай! Чого ж ти став?

І десятки рук загрюкали до кабіни, мало не оглушивши шофера. А коли він під'їхав до причалу, враз сипонули з машини, наче їх вітром здуло, пошкунтильгали до корабля. А там уже кипів і вирував розбурханий натовп, рвучись на палубу. Матроси ледве стримували ошалілих людей, перегороджували трап автоматами.

— Братці! — гукав охриплий боцман. — Вночі ще придуть кораблі. Вночі. Удень не можемо. Поб'є і потопить усіх. Розходьтєся...

Та його не слухали. Всі рвалися вперед, до трапа, навіть не озираючись назад, де стіною стояли офіцери й поранені.

І тут біля натовпу з'явився Мишко Бойчак. Розхристаний, страшний, у збитих брезентових чоботях, обвішаний гранатами.

Поперед нього поволі ступав сутулий чоловік у ватянці наопашки. Ступав повільно й важко, опустивши широкі плечі, наче його придавила якась кам'яна гора.

Павло, несучи з шофером на носилках Крайнюка, подумав було, що Мишко веде полоненого. І поспішив слідом за ним в надії скоріше пробитися на корабель. Той, що йшов попереду Мишка, не озирався, опустивши очі в землю.

— Полундра! Ану пропустіть! — гаркнув щосили Мишко.

Натовп навіть не ворухнувся. Стояв, як мур.

— Горпищенко йде! — крикнув дужче Мишко, і лікар Забрודה пізнав у похилений і самотній постаті свого полковника. Збоку помітив, як він нервово кусає вуса.

Натовп гойднувся набік, загув, але знову не поступився.

Тоді Мишко рвонув з плеча автомата і полоснув довгою чергою над головами людей. Не високо і не дуже низько, саме так, щоб кулі просвистіли над вухом. Він торохнував з автомата раз і вдруге. А потім ще й утретє, знову голосно загукавши:

— Полундра! Горпищенко йде. Дай дорогу...

Натовп розступився, даючи вузький прохід полковнику.

Горпищенко глухо кашлянув, озирнувшись, побачив Павла Заброду з носилками.

— Хто? — показав очима на носилки.

— Крайнюк. Письменник Крайнюк, — швидко сказав Павло.

— Не вберегли... Як же це так?

— Вберегли. Я сам робив операцію, — пояснив Павло.

— Несіть! — оступився з дороги Горпищенко, і Павло з шофером швидко побігли з носилками на палубу тральщика.

В натовпі почули про Крайнюка, а дехто й упізнав його, і прохід став одразу трохи ширший. За носилками йшов Горпищенко, насуплений і злий, тримаючи на перев'язі поранену руку. За ним поспішав і Мишко, тримаючи в руках автомата. Його хтось шарпнув за рукав, і з натовпу почулося:

— А ти зараз вернешся назад! Чуєш, ад'ютант? Ти не підеш у море, бо рознесемо корабля!..

— Ну й вернуса! — гаркнув Мишко. — І не злякаюся. Полундра!...

На палубі наче почули цей злобивий перегук, і командир тральщика сказав у блискучий мегафон:

— Беру двох останніх. Полковника і цього на носилках. Все. Більш не можу...

Павло поставив носилки на палубу й, схилившись до Крайнюка, тихо сказав:

— Щасливого плавання. Напишіть моїм у Суху Калину. Хай мати знає, де я... Прощайте...

— Я заїду до матері, — блиснув повними сліз очима Крайнюк.

На мостику пролунала команда:

— Трап забрати! По місцях стояти! З якоря зніматися!

Горпищенко обхопив рукою Мишка й тричі міцно поцілував. Потім Павла. І шофера поцілував, щиро сказавши:

— Спасибі за службу...

І вони всі троє збігли з корабля на кам'яний пірс і одійшли далі від розбурханого натовпу. Тільки задиханий і розпалений Мишко зухвало гукнув:

— Полундра! Хто там репетував, щоб я зійшов? От я й зійшов! Підходь, коли хочеш, поговоримо...

Але натовп мовчав. На Мишків голос там ніхто вже не озвався. Павло зібрав поранених, посадив їх у глибокій вирві і почав заспокоювати. Він же нічого не вигадує, а каже чисту правду. Самі ж чули, що сказав командир тральщика. Кораблі не можуть підійти до берега вдень. Вони підйдуть увечері. Треба ждати. Он бачите, всі, хто здоровий і товпився допіру біля причалів, уже слухають команду якогось полковника. Вони займуть оборону, щоб ворог не прорвався хоч до цієї бухти. А вночі прийдуть кораблі. А в кого рана болить і давно не перев'язана, він — польовий хірург з бригади Горпищека — зараз огляне і перев'яже. Нічого хвилюватися. Він весь час буде коло них.

Гамір серед поранених стихав.

Тральщик поволі виходив у море, і на його палубі сидів, підтримуваний полковником, Крайнюк, пильно дивлячись на берег.

Він ще довго бачив Заброду, що стояв над глибокою вирвою від бомби і все щось говорив пораненим. А потім у море впав перший снаряд. За ним другий, — німці помітили тральщика. Третій снаряд упав на сушу, поблизу тієї вирви, в якій сиділи поранені. Письменник побачив, як догори полетіли милиці, сувої бинтів, якесь шмаття... Крайнюк заплющив очі й болісно застогнав.

...Осиротіло стояла машина з червоними хрестами на бортах, якою привезли до бухти Крайнюка, і до неї ніхто не підходив. Фронт на Херсонському мисі так звузився й притиснув рештки наших військ до моря, що на машини тепер дивилися як на щось давно забуте й нікому не потрібне.

Рештки наших військ під командуванням генерала Новикова зайняла нову й останню лінію оборони на стародавньому валу часів адмірала Нахімова.

Жорстокий бій кипів до вечора, а як потемніло, почав стихати. І тоді вибух страшної сили струсонув землю і гори. То злетіла в повітря могутня тридцять п'ята батарея з своїми залізобетонними капонірами, підземними механізмами й електростанцією. І рейки, по яких возили до батареї важкі снаряди, тихо задзвеніли й скрутилися кільцями.

Вночі підійшло кілька кораблів і забрали поранених. Кораблі в бухту не зайшли, а стали на рейді, і матроси возили поранених катерами й шлюпками. Ледве забрали найважчих. Вже було одержано наказ про залишення Севастополя, хоча бої тривали і другого, і третього дня. Рештки військ під командуванням генерала Новикова мали або загинути, або пробиватися в гори, через Балаклаву, до партизанів.

Мишко Бойчак на корабель знову не попав. Його поранило в ногу, коли вже кораблі були далеко в морі. Він приповз до маяка і, зібравши сяку-таку команду, почав будувати пліт. Він добре знав, що кораблі вже не придуть і трагічна доля решток військ, що обороняли Херсонський мис, вирішена.

Пліт вийшов великий і міцний. Його збили залізними скобами з шпал, що лежали на під'їзних коліях тридцять п'ятої батареї. Поставили на нього кабінку розбитого грузовика. На ній закріпили турельного кулемета. Два парашути мали правити за парус, який і понесе цього дивного корабля у відкрите море.

Мишко стрибав на милицях, біля плоту, командував будівниками і давав останні розпорядження, поки там, на древньому валу, йшов останній бій. Браві розвідники вантажили на пліт десь роздобуті сухарі, два величезні, обплетені лозою бутлі з дистильованою водою, знайдені в якійсь санітарній землянці, і ще припаси, хтозна-де роздобуті.

Але пліт вийшов важкий. Руками його в море не спустиш. І ад'ютант розіслав своїх розвідників шукати якийсь буксир — машину чи, може, й тягача. І сам пострибав шукати вздовж берега, де бовваніло безліч порожніх машин.

До Бойчака підбіг розтріпаний і якийсь наляканий техник-лейтенант і заволав, мало не падаючи на коліна:

— Браток! Рятуй! У мене в протигазній сумці дванадцять тисяч грошей. Зарплата на весь батальйон. Поки я їх одержав, поки добрався на місце, то батальйону вже й нема. Всі, як один, полягли. Ти, бачу, тут найстарший начальник коло того плоту. Забери в мене ці гроші, тільки розписку дай. Забери і роздай матросам. Скільки бігаю, молю всіх, а ніхто не хоче взяти. Що я з ними робитиму? Не хочу я гріха на свою душу брати в такий важкий час. Ніколи не брав, а тепер і поготів не візьму...

— Склади акта і пали гроші, — кинув Мишко й пострибав далі.

А Фрол Каблуков так і залишився один серед поля, при-
тулившись до грудей сумку з грішми. Самотній і розгубле-
ний, мов дитина, що заблудилася в голому степу. Він по-
стояв, сумно похитав головою і побіг далі понад морем,
затулившись вуха. Щоб не чути, як тяжко стогнуть поране-
ні і просять їх дострелити. Щоб не бачити, як матроси
рвуть на дрібні шматочки документи, як піхотинці каска-
ми носять пораненим воду з калюжі.

Мишко теж бачив усе це страхіття, та він уже звик.
До нього тепер ніхто не звертався, нічого не просив, бо
всім було ясно, що то вже не начальник і не командир, коли
на милиці. Що він може? Нічого. Тепер він і собі ради не
дасть. Он скоро вже й на валу затишне бій, і німці прийд-
уть сюди і будуть спокійно дострілювати поранених, як
це вони робили завжди і скрізь.

А кораблів нема й нема. Море чисте й сліпуче. Воно
наче сміється з людей, граючи живим сріблом. Спробуй
його взяти, живе срібло, кінчиком гострого ножа? Так і
тут. Спробуй врятуватися з голими руками, з простріле-
ною ногою...

Та ось загурчав трактор і посунув до плоту. І Бойчак
одразу стрепенувся й побіг назад, уже не понад берегом,
а навпростець. І тут, під самим маяком, уже порожнім і
холодним, він побачив Ольгу Горностай. Вона сиділа,
втомлено прихилившись до цегляної стіни маяка, худа і
почорніла, наче поринула в якийсь важкий летаргічний
сон. Тільки слюзи котилися із заплющених очей та вітер
грав косою, що вибилася з-під шовкової хусточки на пле-
че. Збоку лежав поранений інструктор міському ком-
сомолу. Він теж ніби спав, здригаючись і стогнучи
крізь сон.

— Олю! Рідна моя! — так і кинувся до неї Мишко. —
Що ви тут робите?

— На пляж прийшла, — гірко усміхнулася Ольга.

— Я не жартую. Скоро тут будуть гітлерівці. Я від-
пливаю плотом у море. Там нас підберуть кораблі. Олю,
пливіть з нами. Я все зроблю для вас, Олю. Не бійтеся...
У мене на плоту всі моряки... Ходімо, Олечко.

— Ні, — рішуче тріпонула головою дівчина. — Коли
вже я літаком не полетіла, то тепер і поготів...

— Літаком? Яким літаком?.. Коли?

— А вчора. Для мене було місце в останньому літаку,
яким усі наші вилітали. А тут принесли пораненого гене-
рала. Ну, він і полетів...

— Олю! У нас лічені хвилини. Пліт уже тягнуть на воду. Он бачиш, — перейшов Мишко на «ти», показавши очима на гору, де гурчав трактор.

І дівчина відповіла йому теж на «ти».

— Не проси, Мишуню. Ти знаєш, що я цього не зроблю. Мене від цієї землі ніхто не одірве... Ніхто... — І, глянувши на його поранену ногу, додала: — А ти пливи, щасливий. Тільки сядь коло мене на хвильку, я тобі щось скажу...

Мишко покірно сів.

— Де твій партквиток? — спокійно запитала Ольга.

— Тут, — лапнув себе за ліву кишеню гімнастюрки Мишко.

— Там одразу знайдуть, — незаперечно заявила Ольга.

— Хто?

— Все може бути, Мишуню, мій дорогий. Тільки не гнівайся на мене. Ми ж з тобою друзі. Дай я тобі так заховаю партквитка, що вони ніколи не знайдуть...

Вона розмотала його ногу, не чіпаючи нижнього шару бинтів, і вийняла з сумочки білу вишивану хусточку. Розгорнула її на колінах, і Мишко побачив на тій хусточці дивне і несподіване. На одному ріжечку було вишите слово «Ольга». На другому — «Мишко». На третьому двоє слів: «Севастополь. 1942». А на четвертому ріжечку нічого не було.

— Гарно?

— Гарно, — прошепотів Мишко.

— Сама вишивала, — похвалилася Ольга, — але ти вже не приходив більше, і так вона й залилася в мене, ця хусточка...

— Олечко, рідна моя! Я не міг прийти. Таке робилося, — швидко заговорив Мишко, хапаючи дівчину за руки.

— Не заважай. Давай квитка, — строго кинула Ольга. Мишко подав.

Ольга старанно загорнула його у вишивану хусточку, приклала до рани і швидко забинтувала, наче досвідчена сестра в госпіталі. Закінчивши, усміхнулася самими очима й суворо сказала:

— Все може трапитись, Мишуню. Якщо тебе схоплять вороги, вони ніколи не перев'яжуть твоєї рани і квитка ніколи не знайдуть. А якщо тебе наші підберуть, то вони найперше кинуться рани перев'язувати і самі побачать квитка. От як воно буде...

Вже вечоріло, і над полем спускалась прохолода.

— Олю, ходімо на пліт. Востаннє прошу, — гаряче заговорив Мишко.

— І не проси, — одрізала Ольга.

А його вже кликали з плоту, подавали сигнали. Потім прибігли два чужих моряки і силою потягли Мишка до води, де вже погойдувався пліт. Мишко навіть не розпрощався як слід з Ольгою, навіть не поцілував її. Тільки озирнувся востаннє до маяка, де вона стояла, німа й далека, наче висічена з каменя. Такою й запам'ятав її на все життя.

Дужий зюйд-ост повіяв з берега.

Два напнуті парашути набрали його повні груди й понесли важкий пліт у відкрите море. Він ішов важко, рипів і захлинався хвилею, важко погойдуючись на білявих баранцях, що вже котилися по воді. До нього стільки набилось народу, що він ледве виринав з води, та й то на короткій хвилі. А так весь час був покритий водою, і люди сиділи й стояли на ньому теж у воді.

Мишко сидів у кабіні грузовика, підібравши на продалене сидіння прострілену ногу й усе дивився та дивився на даленіючу землю, що клекотіла й тріскалась від вогню. Маяк був темний і німий. Недалеко від нього він побачив одну шлюпку, яка теж пливла в море. Троє весел дружно злітали над хвилею, разом поринали у воду. Видно, там пливли матроси. Потім, десь на траверсі мису Фіолент, він побачив і шестивесельного яла, що теж спритно і швидко віддалявся од берега у відкрите море. Трохи згодом, недалеко від плоту, пройшла ще одна шлюпка, в якій шалено працювали веслами чотири матроси. Вони здивовано поглянули на громіздкий пліт, не кидаючи своїх весел, і пішли далі вперед.

— Ого! Та ми не одні в морі, — зрадів Мишко. — За нами цілий ескорт іде.

Але йому ніхто не відповів на той жарт, бо всі на плоту з заздрістю й сумом подивилися на шлюпку, що так швидко й рвучко обігнала їхню посудину.

Проте як би там не було, а пліт їхній таки плив на свіжій хвилі. Він не тонув, дарма, що ховався під водою. Він був міцний і врятував їх від смерті. А кабіна з турельним кулеметом надавала йому ще й грізного вигляду. Здала він навіть скидався на підводного човна. Грубезна дошка, припасована сторч між збитими шпалами, правила за кермо, і пліт ішов заданим курсом на Кавказ. Цілу ніч на плоту ніхто й очей не стулив. Усі чогось ждали, сторожко прислухаючись, як стогнало й пінилось море.

На світанку вітер зати́х і море почало жовтіти, потім позеленіло і стало враз червоним, як маків цвіт. Сонце викотилося раптово й швидко, затопивши своїм світлом усе навкруги. І люди наче ожили, почали усміхатися. І враз усі помітили, що навкруги панує глибока тиша, якої вони не знали от уже цілий рік. У вухах, правда, й досі ще гуло, рвалося й гриміло. Але ж то відтіля, ще з Севастополя такий грім стояв. А тут було тихо й мертво, наче десь у печері під водою.

Бійці прези́ралися, придивляючись один до одного. Заговорили. І кожен побачив, що на плоту багато надутих автомобільних камер. На них сиділи матроси й піхотинці. Інші одягли їх собі через плече. Увечері цих камер ніхто не помітив, а тепер вони одразу кинулися в очі. Тепер плисти безпечніше. Ці камери ще можна поприв'язувати по краях плоту, і він одразу підніметься над водою.

Хтось не проспівав, а голосно проказав давню одеську пісеньку:

Пливеш, пливеш,
А берега не видно.
Буде качка,
Буде й рвачка,
Буде й братська підначка,
Хоч лягай та помирай!...

Але йому не відповіли, й він замовк. Добрий настрій скоро знову підупав.

Над плотом несподівано пролетів фашистський розвідник, проклята «рама», яка завжди накликала біду. Це добре засвоїли всі ще там, на фронті. -

— Ну, держись, браточки! Зараз вони прилетять, — зітхнув Мишко і закурив. — Таки точно, що наш пліт на підводного човна змахує... Точно. Оця кабіна і турельний кулемет на ній... А бодай йому добра не було...

— Хай летять! — зухвало гукнув хтось. — А ми на камери — і в море... Всім вистачить камер... Добре, що набрали з собою...

Мишко оглянувся навколо, але не побачив шлюпок, що вчора пропливли повз них, тримаючи курс на Кавказ. Не побачив і Херсонеського маяка, біля якого залилася Ольга. Що вона там робить зараз, бідна? Що з нею сталося?

І не встиг він так подумати, як проти сліпучого сонця вже з'явилися шість бомбардувальників. Вони летіли кільватерним строем, готові до прицільного бомбардування, і вже заходили в піке. Бійці навіть не встигли камери свої

покидати в море, коли страшно і важко завили перші бомби, здійнявши велетенські гейзери кругом плоту.

Хто був скраю, кинулись у воду. А в наступну мить оглушливий грім розітнувся на утлій посудині. Страшний вогонь облік бійців. Пліт розвалився.

Мишко в нестямі обхопив руками першу, яка попалася, шпалу і прикипів до неї всім тілом. Встиг ще подумати: «Добре, хоч Ольга мене не послухала. Добре!..»

А потім щось блиснуло над головою, вогнем ударило в очі, й він почав падати в якусь темну й холодну безодню, якій і краю не було.

Падав довго, боляче, аж у вухах щось заклекотіло й противно загуло...

Розділ дев'ятий

Останнім літаком з Севастополя прилетіли командуючий флотом і член Військової ради. Більше літак нікого взяти не міг. Підводним човном прибули члени Комітету оборони, зазнавши в морі важких бомбардувань глибинними бомбами. В районі Керчі їх ледве не потопили ворожі катери, натрапивши на слід. Люди задихалися на великій глибині, а спливати на поверхню моря не могли: з усіх боків на них чатували. Вони запросили допомоги по радіо з Новоросійська, і їм назустріч вийшли тральщики, в небі з'явилися винищувачі. Тільки тоді німці припинили переслідування і підводний човен, увесь побитий і подряпаний, вплив на поверхню, захиляючись чистим, свіжим повітрям. Крім людей, у ньому привезли весь грошовий запас Севастопольського банку, всі цінні документи і матеріали.

Це було все. Більше кораблів з Севастополя не ждали, бо вони вже не могли туди навіть підійти. Катери і тральщики ходили на Севастополь кілька разів, але тримались далеченько від берега. Підібрали п'ятох матросів, що чудом zostалися живі на рятувальних колах.

З катерів бачили високу заграву над містом, яка дедалі дужче й дужче розгорялася, обійнявши мало не півнеба. І в тій заграві клубочився дим, а на його хмарах літали якісь чорні птахи, може й чайки, що почорніли в кіптяві за оті важкі дні.

Севастопольці, що прибули на Кавказ щасливо, виходили тепер до моря й довго стояли на березі, усе когось

виглядаючи. Кожен з них у цій битві загубив не одного вірного друга, а хто й дружину та дітей. І до болю в обпалених очах дивилися щодня на море, не втрачаючи надії. А може, врятувалися? А може, ще припливуть? Та море було порожнє до самого обрію, на добрих сорок кілометрів. І на ньому не було навіть цяточки, схожої на шлюпку чи катерок. Часто виходили до моря Горпищенко і Крайнюк. Подовгу ходили берегом, з надією вдивляючись в далечинь, і похмурі та мовчазні повертались додому.

Але сьогодні море повинно було порадувати їх.

— Ось бачите, не встиг я вас привести сюди, як уже й катери з Севастополя вертаються. Вони наших везуть...

— Справді?! Везуть?! — зрадів Крайнюк, глянувши на море, де рвали бурунами воду три маленьких катерки невідомої Азовської флотилії. — Значить, ви мене нарочито сюди привели, Павле Пилиповичу? Значить, ви знали, що вони прийдуть, ці катери.

— Атож! Я просто з штабу по вас забіг. Готуйтеся до зустрічі. Може, вони і лікаря нашого привезуть...

До них підійшов старший політрук з політвідділу бригади, той, що займався шефською роботою в Севастополі. Він стримано привітався, став збоку, затиснувши під рукою червону папку.

Підїхали дві криті санітарні машини, і флотський патруль закрив доступ у порт, замкнувши ґратчасту залізну браму.

Катери наближались, важко поринаючи у воду. Чорні, обпалені, побиті осколками бомб, з глибокими вм'ятинами на бортах. Видно, побували вони в добрих бувальцях. На щоглах гордо майоріли військово-морські прапори. Вони не були приспущені. Значить, там усі здорові. Мертвих нема. Полковник з Крайнюком помітили це і легко зітхнули.

Ось уже кинуті трапи. І матроси почали нести на брезентових ношах замотаних кривавими бинтами севастопольців. Вони лежали жовті й виснажені не тільки від втраченої крові, а й від лютого шторму, який шарпав їх у відкритому морі. Горпищенко з Крайнюком побігли назустріч пораненим.

— Мишко! Дорогий! Ура! — закричав Горпищенко, кидаючись до носилок, на яких лежав його ад'ютант.

Він схилився над Бойчаком і гаряче поцілував його в пересохлі, потріскані губи.

— Живий, козаче? Ото молодець! Що ж у тебе болить,

синку? — промовляв Горпищенко, забувши про будь-яку субординацію.

Політрук помітив це й, неприємно зморщившись, холодно подивився на полковника.

— Живий! Тільки душа болить, — тихо озвався Мишко. — А ви ж тут як? Усі здорові?

— Здорові. От і письменник наш, медаль уже одержав. І тебе нагорода жде...

До них підступив політрук і, показавши очима на Мишка, холодно вимовив:

— І цей без партквитка?

Мишко підхопився на лікті, мало не кинувшись на нього з носилок:

— Неправда! Давай лікаря, хай розбинтовує рану...

Підбіг лікар і нахилився до закривавленого бинта на голові.

— Та не там! — зупинив його Мишко. — На нозі! Ногу, гади, прострелили.

Розмотуючи несвіжий засохлий бинт, лікар наткнувся на вишивану хусточку з загорнутим у неї партійним квитком. Розгорнув і показав Горпищенку. Той усміхнувся, а потім люто глянув на політрука, процідив крізь зуби:

— Бачили? Ото ж то!

— Хусточку! Хусточку ж не кидайте. Дайте її сюди! — заволав Мишко.

Здивований лікар подав йому хусточку, і Мишко обережно поклав її в бічну кишеню.

По трапу збіг командир катера, верткий і гнучкий, як пружина, капітан-лейтенант, і, впізнавши Горпищенка, коротко пояснив усе, наче відрепортував:

— Ми підібрали їх у морі. Хто плавав на камерах, хто на шпалах. Оцей ваш герой був неприємний, але так вчепився обома руками в шпалу, що ледве одірвали. Очунав аж на палубі. Вони на плоту пливли, і фашист їх розбомбив. Ми ходили далеко в море і побачили це бомбардування. Підійшли до того місця, але плоту вже не було. І багатьох, котрі пливли на ньому, теж не було... А всіх тих, що трималися на воді, ми врятували...

— Спасибі за службу, — сказав Горпищенко і міцно потиснув капітанові руку.

Мишко пізнав Крайнюка і радісно до нього посміхнувся.

— А я перед самим відплиттям знаєте кого бачив? — спитав він. — Ольгу...

— Де бачив? Що вона тобі говорила? А про Оксану чув? — так і кинувся до нього Крайнюк, припавши на коліно перед носилками.

Поранених зносили на берег і клали в санітарні машини. Горпищенко придивлявся до кожного, скрушно похитуючи головою. Мишко перехопив його тривожний погляд, тихо попросив Крайнюка.

— Скажіть йому, що там наших нема. Я один zostався.

— А лікаря нашого, Павла Івановича, ти не бачив там?

— Ні, — тихо сказав Мишко і від втоми заплющив очі.

Санітари поклали його в машину, щільно зачинивши задні дверцята. Машина рушила, забравши з собою і полковника, а Крайнюк zostався коло моря сам, не знаючи, що йому далі робити, куди тепер іти.

Море при самому березі ніжно пінилось і тихо грало. Вода була чиста, прозора. На дні ясно проступали обточені хвилею і пойняті сизою хугою округлі камінці. Між ними тремтливою зграйкою в'юнилися мальки скумбрії. Незграбні краби, зачувши небезпеку, враз відштовхувались усіма ніжками, рухаючись боком. Велично погойдувались гіллясті водорості, розвіявши свої зелені й брунатні коси в той бік, куди плинула морська течія. Вони тягнулися до сонця й немов хотіли вирватися з холодної глибини, та корінь їхній придушило каміння і він навіки прилип до морського дна, наче опинився на мертвому якорі. Тільки сріблясті медузи вільно розгойдувались під водою. Дуже красиві у воді ці білясті водяні парашутики. А викинеш на берег, і вони тремтять на пекучому сонці, наче їм холодно. Тануть на очах і скоро висихають, лишаючи неприємний слід засохлого колодіума.

І так усе, що живе під водою, на дні морському. Доти й красиве та принаadne, поки знаходиться в рідній стихії, а виймеш його з води — і все пропало, одразу потьмарилось, наче вкрилося мертвою іржею.

Крайнюк гірко примружує очі і заздро позирає на одинокую чайку, що голосно квилить і падає до води. Вільна, безтурботна чайка. От би Крайнюкові чайні крила хоч на день! Полинув би він у Севастополь краєм ока глянути, що там діється... Із Севастополя він полетів би до свого села і опустився б на розлогому осокорі біля матеріної хати. І глянув би на своїх діток. Чи живі вони? А в чому і як перезимували? Крайнюк завіз-бо їх до матері в літній легенькій одежі, а зима була люта, снігова. Не послухав дружини, не схотів брати дітям теплої одежі з Києва. Усе

надіявся на краще: ми чужої землі не хочемо, але й з своєї не відступимо й на крок. От і не відступили... Війна все переплутала. Батька з дітьми розлучила, чоловіка з жінкою, сина з матір'ю, дівчину з коханим. А бодай вона вже була останньою на цьому світі!

Та нема Крайнюкові чарівного крила й не буде. Замріявся над морем, наче над чистим папером, коли починав писати нову книгу. А те й забув, що кругом війна і навіть тут, на тихому кавказькому березі, горе прийшло майже в кожен дім. Де сиротами діти zostалися, де жінка — вдовою. Хліба обмаль, а до хліба шукай собі сам. Діти ростуть худі, голодні, з ранку до ночі роблять важку непосильну роботу. Одні на заводах, інші в полі хліб добувають батькам і братам на фронт. А ще ж і собі, й матері треба. Доношують батькову одержу, що zostалася. Один робить за двох, а то й за трьох. Людей понаприймали, евакуйованих з України й Білорусії. Жінок і дітей. Тісно стало жити. А що зробиш? Тісно, та не кривдно. У всіх одне горе.

Крайнюк лапнув себе за порожній рукав і наче пробудився з глибокої задуми. Його рана гоїлась добре. Скоро вже й з госпіталю випишуть. Лікарі, що оглядали руку, щоразу захоплено говорили про того хірурга, який так вдало зробив Крайнюкові ампутацію в складних фронтових умовах. Мабуть, здібний був хірург, бо, видно по руці, мав уже свій, я вони казали, «хірургічний почерк». Жаль, що загинув. А хіба Крайнюкові не жаль? Ще й як! Та хіба про це скажеш? Не всі й зрозуміють. Краще написати в книзі. Про матросів і про хірурга Заброду. Як він їх від смерті рятував та як вони його за це полюбили.

Крайнюк, мабуть, почне свій роман з того, як на фронті під час затишшя вийшли погрітися на сонечку легко поранені матроси, що їх порятував від наглої смерті хірург Заброда. Він десь пішов на передову ще вдосвіта і тепер не повернеться аж до ночі. Над пораненими у санітарному взводі лишився за найстаршого вусатий санітар та ще матрос Прокіп Журба. Пораненим воля. От вони й склали того рецепта для фріців, який потім обійшов усі медсанбати.

— «Санітарно-курортна довідка для панів генералів, офіцерів, унтер-офіцерів і нижніх чинів німецької армії!» — читав Прокіп Журба, урочисто й бундючно, наче проповідь якусь.

А потім прокашлявся, почепив на носа десь роздобуту оправу від окулярів, без скла, і давай виголошувати, як справжнісінький ескулап:

— «Підступи до Севастополя прекрасно помагають. Дві крапки. А. Від головного болю. Досить тільки показатися в зоні радянського обстрілу, і біль голови одразу як рукою знімає. Разом з головою. Бе. Від ревматизму, подагри та інших нестерпних хвороб, рішуче й назавжди лікують біль в суглобах разом з усіма суглобами. Ве. Від хвороб судинно-серцевої і нервової системи, а також шлунково-кишкового тракту шляхом введення до фашистського організму заліза у вигляді багнета, кулі, осколка і так далі. Всі чисто скарги на вищезгадані хвороби припиняються негайно після вводу в організм цих універсальних радянських ліків».

Поранені реготали, а Прокіп, хоча б усміхнувся, вів далі:

— «Найбільш діючі лікувальні процедури. Новинка сезону. Дві крапки. Перше. Ванни. А. Холодні — морські й дощові. Бе. Грязево-лежачі, напівлежачі. Сидячі — в окопах. Друге. Уколи. Штикові. Третє. Термотерапія! Лікування холодним і вогким повітрям. Чудесно приводить до порядку розладнану розумову діяльність. Четверте. Гарячі припарки. Артилерійські. П'яте. Свинцеві примочки з першокласних радянських куль. Шосте. Масажі. Прикладом. Сьоме. Компреси мінометні. Восьме. Витверезні душі. А. Кулеметний душ Шарко. Піхотинський! Бе. Висхідний і спадаючий. Авіаційний. Ве. Душ кулеметний і автоматний. Віялом! Душ кільцевий. Душ фланговий і тилловий. Партизанський. Всім пацієнтам забезпечені окремі палати. (В землі.). Лікування провадиться по всьому фронту, день і ніч...»

Крайнюк глянув на порожнє море. От що ти, чоловіче, роби́тимеш завтра, коли тебе випишуть із госпіталю? Куди дінешся? Твій дім під німцями, давно пограбований і спалений. Твоя бібліотека давно знищена. У тебе й одержі нема на зиму. Оцей кітель та ще побита осколками шинелька — і все твоє багатство. Дадуть тобі, безрукому, інвалідності, спишуть у військкомат, а там іди на всі чотири вітри. Куди підеш?

«Ну-ну! Ти не скигли, — посварився Крайнюк на того другого, що почав останнім часом, після того як одрізали руку, подавати свій сумний голос, пройнятий песимізмом, — Он бачиш, як людям важко? Замри і не диш! Я те-

бе не визнаю і не слухаю. Крайнюк таки напише роман про матросів, про грізне море».

Так у тривозі й нерішучості минали дні. Крайнюк не розстався з моряками. В палаті вісім поранених. І він щодня сидів то біля Мишка Бойчака, то біля інших моряків, що останніми прибули з Севастополя. Його цікавило все, і він жадібно розпитував моряків. А потім ночами десь у прийомному покої нотував почуте до свого нового зошита.

Та ось одного дня командуючий флотом викликав до себе Крайнюка.

— Ми тут порадилися з членом Військової ради, — сказав віце-адмірал, — і прийшли до висновку, що вам нема рації кидати службу в газеті. Вас, звичайно, демобілізують, але ж ви можете залишитися в редакції по вільному найму. Там є такі посади. Я скажу, щоб вас демобілізували з правом носити військову форму. Севастопольська епопея ще не закінчилась. Ми маємо з Севастополем радіозв'язок через партизанів, живий — літаками, які ходять у гори... Я чув, що ви почали писати книгу про Севастополь.

— Ще не почав, але думаю, — пояснив Крайнюк.

— Добре. Ми допоможемо, коли щось буде потрібно, — вів далі командуючий. — Я хочу, щоб ви були свідком того, як ми братимемо назад Севастополь. Ну, ще рік, може, мине, але Севастополь знову буде наш. Я наказав негайно зв'язувати вас з кожним матросом і солдатом, який прибуде до нас морем із Севастополя. Розпитуйте про все. Для книги знадобиться.

— Дякую. Я давно хотів просити вас про це, — щиро сказав Крайнюк.

— А потім дамо вам відпустку, поїдете до Москви, зустрінетеся з літераторами. Побуваєте в Генштабі, де є цікаві документи. Я подзвоню туди. Ну й спробуйте дізнатися про свою родину... Тільки не загулюйтеся довго. У нас скоро знову почнеться гаряча пора.

— А коли б я зміг поїхати до Москви? — спитав Крайнюк, тамуючи хвилювання.

— Я думаю, що скоро, — відповів командуючий. — Ось переждемо, хай прийдуть з Севастополя останні моряки, хто ще в морі бродить, і тоді поїдете...

— А хіба є ще такі?

— Так. Я маю деякі дані.

Віце-адмірал говорив тихо, навіть лагідно, хоч був

стомлений і знервований до краю подіями, що сталися в Севастополі, на морі й у Керчі.

— Якщо ви згодні, то я звелю оформити це все, — сказав командуючий.

— Згоден. Я не тільки згоден, а вже й не знаю, як дякувати вам, — схопився Крайнюк, тиснувши віце-адміралові руку.

— Дякувати будете своєю книгою.

Петро Степанович формально став цивільним співробітником військової газети. Він оселився на квартирі старого боцмана Зотова, під горою, майже коло самої військової гавані, і з несподіваним натхненням узявся за роман.

Щодня, до того як іти на роботу, він встигав написати кілька сторінок роману. Це було важко. Не мав спокою ні вдень ні вночі.

Одного ранку прибіг до нього офіцер зв'язку від командуючого.

— Прошу вибачення, командуючий наказав прибути вам на пірс. Негайно. Вони вже підходять.

— Хто?

— Шестивесельний ял, і на ньому дванадцять моряків. Йдуть із Севастополя своїм ходом. На веслах. Допіру одержано радіограму. Їх помітив у морі наш сторожовик і хотів узяти на борт. Відмовилися. З ніг валяться, а хочуть торкнутися берега своїм ходом.

— Скільки, либонь, днів минуло, як Севастополь здали? Це ж просто нечувано! — захоплено вигукнув Крайнюк, одягаючи мічманку на посивілого чуба.

— А вони плывуть. Їх веде капітан третього рангу Нікульшин.

Скочили в мотоцикл з коляскою, і офіцер примчав Крайнюка у військову гавань.

Тут уже стояли дві санітарні машини, лікарі в білих халатах, комендант порту і віце-адмірал. Останній потиснув Крайнюкові руку, тихо сказав:

— Ну, що я вам говорив? Мабуть, і не вірили?..

— Вірив, але не дуже, — признався Крайнюк.

— Ну так пересвідчитесь на фактах, — сухо сказав віце-адмірал і, взявши Крайнюка за лікоть, підвів на пірс, до самої води. — Вони висаджували в повітря порт, телефонну станцію, потопили бонову загороду. У них був катер. Але де він? На ялику йдуть...

На глибокому рейді малим ходом ішов сторожовик, а поперед нього прямував до берега облізлий, цошарпаний

морем ялик, у якому важко і кволо похитувались на веслах матроси. Всі вони були худі й зарослі бородами, вчорнілі від сонця й голоду, аж сірі від морської солі, що вкривала їхній одяг.

Під берегом вони зупинилися на мить і одягли свої безкозирки, повільно діставши їх з якоїсь корзини, що стояла на дні ялика. Капітан третього рангу, що сидів на кормі біля руля, зірвавши з голови брудну хусточку, одягнув мічманку.

Помітивши командуючого, моряки одразу впізнали його, але реагували на це мляво, тільки знову налягли на весла. Мовчазні, похмурі, наче сонні. Давно не голені щоки позападали, ніс у кожного загострився, шия стала тонка, наче билинка. Тільки блискають спідлоба хворобливі очі. Механічно, як заводні, гойдаються моряки слідом за веслами, наче кланяються рідній землі.

Ялик глухо стукнув носом об кам'яний пірс, і гребці, похилившись на важкі весла, так і залякли, впавши головами на коліна. Наче раптом знемогли і поснули глибоким страшним сном. Тільки котрийсь із них, не підводячи голови, тихо застогнав:

— Во-о-о-ди-и!

Капітан підвівся з корми і, хитаючись, поволі ішов яликом. Він ішов довго, боячись упасти, і тому хапався за плечі матросів, що були нерухомі й німі, наче закам'янілі. Він ворухив спраглими губами, щось, певно, говорив, але його слів ніхто не почув.

— Не давайте їм спати! Не давайте! — крикнув лікар.

Віце-адмірал стрибнув у ялик і підтримав Нікульшина за плечі.

Той вирівнявся і, пересилиючи млосну гіркоту в горлі, козирнув, але рука одразу впала й загойдалася, мов чужа. Тихо й повільно, наче вчився заново говорити, прошепотів:

— Товаришу командуючий, наказ виконано...

Командуючий схопив його в обійми й, не давши договорити, міцно поцілував, відчуваючи, як неслухняно й безвільно хилиться голова моряка.

— Не смійте давати води! Чаю! Тільки чаю! — знову крикнув, не знаючи на кого, лікар.

І знову госпіталь. І знову та сама палата, в якій лежав Крайнюк, а тепер лежать моряки з шестивесельного яла з своїм капітаном третього рангу. Тільки Крайнюк сидить під дверима і жде, поки їх знову й знову напоять чаєм з

дрібненько покритими сухарями. Він жде довго й терпляче, аж поки за дверима не починається тихий і кволий гомін і чується голос Нікульшина.

— Бритву! Де ваша бритва?..

— Потім. Пийте чай, — усміхається лікар. — Ось гості до нас прийшли. Письменник Крайнюк... Прошу, Петре Степановичу.

У вікнах червоніє захід сонця, сліпить очі морякам.

Крайнюк злегка вклоняється на всі боки, до кожного ліжка, і сідає на табуретці біля капітана третього рангу. Нікульшин недовірливо обводить його глибоко запалими очима, починає говорити першим. Глянувши на порожнього рукава, суворо, наче десь на допиті, питає:

— Де це вас так?

— Під хутором Дергачами, — спокійно відповів Крайнюк.

— Під яким таким хутором? — дивується Нікульшин.

— Під отим самим, що в Севастополі. За кілька днів до здачі, — ще спокійніше і навіть якось байдуже пояснює Крайнюк.

Койки під матросами закрипіли, і вони всі повернули до нього свої голови, широко розкривши здивовані очі. Так он який він, цей письменник Крайнюк! А вони думали, що він сидить на Кавказі й посилає поштою свої матеріали до їхньої газети в Севастополь. От тобі й маєш...

— Ну, тоді добро. Лади, — усміхнувся Нікульшин. — Що ж вам потрібно від нас? Матеріал у газету?

Перший раз у житті Крайнюкові зраджує його професійна витримка газетяра. Кусаючи пересохлі губи, він несподівано запитує:

— Я хірурга свого шукаю, отого, що від смерті мене врятував під Дергачами. Він був начальником санслужби в третьому батальйоні бригади Горпищенка. Його прізвище Заброда. Павло Іванович Заброда. Може, ви його випадково бачили чи хоча б чули щось про нього там, у Севастополі?

— А який же це Заброда? Чи не той, бува, що його матроси хірургом Пироговим прозвали? — спитав Нікульшин.

— Той самий. Він. Павло Іванович Заброда, — гаряче підтвердив Крайнюк.

— Ні, не бачили, — сказав Нікульшин. — Чути чули, а не бачили. Нашого катера снарядом спалило, і zostались

ми, як ті горобенята, що випали з гнізда. На ялику пішли в море. Без карти. Тільки компас був і зорі на небі...

— Це добре, що компас був.

— Усе й було б добре, але скоро анархія почалася, — зітхнув Нікульшин. — Тільки це не для преси. Ясно?

— Ясно, — усміхнувся Крайнюк і збрехав, показавши порожнього рукава. — Де вже мені тепер до преси? На фронт шлях заказаний. Більше по тилах доводиться...

— Жаль, — співчутливо сказав капітан третього рангу і, глянувши на останню койку біля дверей, додав: — Он бачите отого Жоржика. Він, голубчик, із Одеси родом і почав мені на ялику свої порядки встановлювати. Почав морську воду потайки пити. А це ж смертельно! Ну, я його мало не розстріляв. Матроси поручилися і сам поклявся, що і в рот більше не візьме морської води...

І, сам того не помічаючи, капітан третього рангу скупо, але ясно розповів Крайнюкові, як воно все сталося, як вони зробили цей героїчний подвиг, перепливши Чорне море на звичайному ялику. Матроси аж звелися на своїх койках і затамували подих, бо вперше чули цю розповідь командира про свою звитягу в морі. І тому, що чули вперше, то й самі здивувалися. Невже це про них іде мова? Невже то вони витримали такий важкий тягар? Дивилися один на одного, наче вперше бачили.

— Та ви запитайте першого-ліпшого лікаря або навіть професора, — тихо говорив капітан третього рангу, — і кожен вам скаже, що пити морську воду, та ще при голодуванні, небезпечно, навіть смертельно. Я про це чув давно, ще у військово-морському училищі. Вона паралізує серце, отруює весь організм. А вони мені не вірили. Ну що ж!.. Може, тепер повірять?..

Матроси понуро глянули на свого командира й опустили очі в землю. Ніхто не відповів командирові, хоч його запитання стосувалося кожного з них.

— Мовчите? Мовчіть, бурлаки, мовчіть і думайте, яке воно, наше море, коли кишки марш грають, а спрага душить за горлянку.

Він трохи передихнув, певно збагнувши, що менторський тон і докори тут ні до чого, й, підждавши якусь мить, заговорив спокійніше. Наче оповідав якийсь сон:

— Все кругом горіло. На нас почала займатися одежа. У вогні обсмалювались брови і вії. Я вже не кажу про чуби. Щастя наше, що ми оцю шлюпку знайшли, коли згорів наш катер. Де вже там було думати про хліб і воду?

Так і одпливли, вирвавшись з самого пекла. Що ми мали з собою? Може, забули, то я нагадаю, браточки. На дванадцять вже тоді голодних ротів ми мали на своєму балансі: сухарів — десять кілограмів. Раз. Цукру піску — півтора кілограма. Два.

За кожним разом він загинав пальці — такі худі й кістляві, що наче аж торохтіли.

— Цукерок — п'ятсот грамів. Це вам три. І три фляги прісної води. У кожній флязі по три чверті літра. Оце вам чотири. І все. І точка. Більше нічого не було, хоч вовком завий серед голого моря. А сонце пече, наче кругом розілявся розтоплений метал. Все так і горить. Мені здавалося, що в мене під черепом почав плавитись мозок. Спрага. Пити і пити. А кругом же води ціле море, та, як каже народна приказка, нею і віл не нап'ється, не то — людина. Не вбило бомбою, то сонцем почало добивати. Я видавав кожному з них по тридцять грамів води на день. А потім скоротив і цю норму. Почав видавати по столовій ложці. Я беріг воду як зіницю ока. Та що там зіницю. От і слова токого не знайду, щоб сказати, як я її беріг. А морську пити категорично заборонив. Але дехто з них не витримав і крадькома почав сьорбати морську воду. А що з ними сталося? Ще не забули? Почало нудити, всі нутроші вивертало. А потім — страшний понос. Вони були схожі на божевільних. І я знову категорично повторив свій наказ про заборону пити морську воду, загрожуючи розстрілом кожному, хто до неї приторкнеться.

І, глянувши на матроса, що лежав коло дверей, спитав:

— Що, тепер соромно, Одеса-мама? Ховаєш очі? А тоді чом не ховав, як злазив з борту без трусів. Наказ командира є наказ. Війна ще не закінчилась, і ти це собі зарубай на носі. Спрага була такою нестерпною, що я наказав усім полоскати морською водою рота, обливати голову й одєжу. Потім ми почали купатись у морі. Це трохи тамувало спрагу. Але голод брав своє... Так брав, що аж в очах темніло, голова йшла обертом і ясний день часом перетворювався на глуху ніч. А пливти ще далеко. А берега все нема й нема. Та вони молодці, мої матроси. Це я гримав на них. Щоб дужче затямилось. Ніхто не повісив носа, жоден не пустив сопель. Всі поробились якісь наче кам'яні й закляті. Але лікаря вашого ми там не бачили. Просто не могли бачити, бо він, мабуть, на іншому курсі був. Не на тих румбах, що ми...

Прийшла медсестра знову з чаєм і сухарями.

— Дівчинко, а коли ж ковбаса буде та хоча б по сто грамів?

— Лікар не велить. Ждїть і чаюйте собі на здоров'ячко. Зараз будемо температуру міряти...

Крайнюк подався боком до дверей, винувато спитавши:

— А можна мені до вас і взавтра зайти?

— Заходьте. Просимо, — широко сказав Нікульшин.

— Добре. Я зайду, — вклонився Крайнюк і вилетів з палати, так йому раптом стало жарко і млосно від почутого, що він одразу захотів чистої і холодної води з гірського джерела.

А просто перед ним світилося і грало безкрає море, якесь чуже й зловісне. І мимоволі пригадалися рядки з якогось давнього англійського вірша чи то матроської пісеньки. Крайнюк не знав її на голос, але слова проказав: «Вода кругом, вода близка, но нет! Не выпьешь ни глотка».

Та скоро Крайнюк дізнався й про інше. Якось на світанку його знову підняв з-за робочого столу офіцер зв'язку, й вони полетіли в район Сухумі швидкісним катером.

В сивому тумані, що вже танув під першими променями сонця, Крайнюк зійшов на сторожовик, який повертався з нічної патрульної служби до берега, і командир судна молоденький капітан-лейтенант скупю розповів йому про все, що сталося цієї ночі далеко в морі.

Сторожовик патрулював у заданому квадраті, матроси пильно несли вахту на всіх бойових постах. Десять о другій годині ночі було помічено на морі якийсь сторонній предмет, що тихо дрейфував по течії. Командир наказав включити додаткові прожектори, і скоро їхні сліпучі промені вихопили з темряви однушку шлюпку, що гойдалася на тихій хвилі.

В шлюпці лежали четверо матросів, невпізнанні й страшні, здригаючись від нічної прохолоди. На кормі, закутавши рушником плечі, лежав їхній командир, безвільно звисивши руки в море. Їх негайно підняли на палубу і ледве привели до свідомості. Жоден з них не міг стояти на ногах. На судні у них почалася морська хвороба, якої вони досі не відчували у своїй шлюпці. Це були останні захисники Севастополя, що під командуванням Михайла Білого вийшли на шлюпці в море від Херсонеського маяка, майже без запасу їжі й води. Вони були в морі шістнадцять днів і ночей. Їм щастило ловити в морі медуз, якими вони до деякої міри тамували голод і спрагу. Безсилий і змучений командир, Михайло Білий, плутано і тихо, губ-

лячи свідомість, розповів, як вони пили морську воду. Правда, не багато, але пили. Їли медуз і пили морську воду.

Корабельний лікар зробив їм необхідні процедури, напоїв солодким чаєм і поклав у окремому кубрику, щільно закутавши кожного двома ковдрами.

Крайнюк тихо зайшов у кубрик. На підвісних койках лежали худі (шкіра та кості), жовті, мов мерці, матроси. Над ними стояв корабельний лікар, сторожко дослухаючись до їхнього дихання. Вони дихали якимось уривчасто, наче зітхали крізь важкий сон, навіть схлипували.

— Ледве заспокоїв, — пояснив лікар.

— А що? — спитав Крайнюк.

— Дуже просили їсти. І все кидалися з койок, наче у воду. Кожен белькоче якісь страшні слова. — «Добий, браток. Не муч... Пусти на дно... Полундра!.. Води!..» Видно, зазнали горя.

Сторожовик став на рейді, ждучи, поки врятовані матроси прокинуться. Їх напоїли чаєм з галетами, але давали всього потрошку. Крайнюк поїхав з ними в госпіталь і сидів коло них до вечора, одягнувши білого халата. Моряки думали, що він лікар, бо й розпитував їх про лікаря з бригади Горпищенка, про якогось чубатого хірурга.

Ні. Вони не бачили того хірурга на Херсонському маяку. Хіба там можна було щось побачити? Дайте спокій з тим баченням. Якийсь кошмар. Земля горіла кругом. Вони й самі не пам'ятають, як їм пощастило вирватись у море. Може, він бачив картину Брюллова «Останній день Помпеї» чи хоч копію з неї? Ото і є щось подібне.

Крайнюк написав і про цих відважних моряків у газету. Але йому ніяк не хотілося вірити в загибель Павла Заброди. Час від часу він навідувався у партизанський штаб. Проте нічого втішного йому не могли повідомити. На шифроване запитання по радіо кримські партизани відповіли радіограмою, в якій точно сказали, скільки до них у гори пробилось матросів і солдат. Командирів навіть перелічили на прізвища. Але Павла Заброди серед них не було. Він мов у воду впав. Значить, поліг у бою, вічна йому пам'ять і слава.

Через кілька днів прийшла відповідь із Москви, з Генерального штабу, яка ще раз підтверджувала, що капітан медичної служби Заброда Павло Іванович загинув у боях з німецько-фашистськими загарбниками під Севастополем.

А в Севастополі раптом усе затихло. Так довго гриміло й нестерпно гуло, наче у велетенському корабельному казані, якого клепають з усіх боків сотні котельників. Усе так раптово затихло, наче обірвалося. І Ольга вперше за довгі дні почула, як жалібно квилить чайка над морем. В'ється коло мертвого маяка і кигиче. Ольга навіть ви-зирнула з верхньої башти на вузьку площадку, що виходила з маяка на море, і чайка сполохалась, полетіла геть від берега, в морську далину.

Над морем, край високої кручі, стояли тупорилі німецькі танки з чорними павукастими хрестами. Досі Ольга їх бачила лише на фотографіях у газеті, а тепер вони були зовсім близько, живі й гарячі, загрозливо дивилися на світ чорними зіницями гармат. Трохи далі, вилаштувавшись підковою, теж стояли танки, націливши свої кулемети на скопану бомбами й снарядами землю, де конали наші поранені. Німці, поскидавши мундири, засукавши рукава, походжали між окопами й вирвами, владно погукували на полонених, зганяючи їх за лінію танків, де вже чорнів людський натовп. Важкопоранених, які не могли самі йти, вони дострілювали, майже не дивлячись, мимохідь.

Ольга болісно заціпила зуби, подумала:

«У кожного ж, мабуть, із очих вояк є рідна мати і наречена. А може, й дружина з дітками? Хай би прийшли та поглянули, що їх синочки роблять... А ще хваляться, що в бога вірують. Де ж той бог?..»

Звідусіль лунало верескливе:

— Хальт! Цурюк! Ахтунг! Век! Капут!..

Слова звучали тупо, уривчасто, наче хтось забивав у колоду іржаві цвяхи. Голоси все наближалися, ось-ось вони залунають у високому прольоті маяка, на крутих гвинтових сходах. Дівчина більше не може ховатися, бо їй же буде гірше. Вона вихоплює з рефлектора велику надтріснуту лінзу й, притискаючи її до грудей, збігає вниз, торохтячи по сходах збитими підборами. Що вже буде, те й буде! Кат з ним. Німецьку мову Ольга трохи знає, лінза від маяка у неї в руках, одяг на ній поношений, цивільний. Не причепляться. А коли й запитають, чого вона тут опинилася, то в неї вже готова відповідь. Покійний дядько не один рік служив на цьому маяку, Ольга часто бувала тут і знає маяк, як свої п'ять пальців.

Дівчина притишує біг на останніх сходинках, переводить віддих, щоб заспокоїтись, і виходить з маяка просто на двох німців. Вони так і одсахнулися, побачивши дів-

чину, і щось загалалакали, звівши на неї автомати. Чого вони так репетують? Хіба вона глуха? Зрозумівши, чого від неї хочуть, Ольга піднімає руки вгору. В правій руці вона тримає блискучу лінзу з маяка, наче якийсь дивний смолоскип. І, не давши німцям отямитись, вже сама гукає до них:

— Ахтунг! Ахтунг!

І показує очима на свою лінзу, а потім на високу башту німого маяка. Ольга гарячково пригадує потрібні німецькі слова й з допомогою міміки пояснює німцям. Вона служить на маяку прибиральницею. І німецьке командування повинно їй дякувати за те, що вона, проста дівчина, врятувала маяк від руйнування. Червоні матроси заклали в маяк страшні міни, щоб вони вибухнули, як тільки німці придуть сюди. Вона повитягала міни і скотила їх у море, ген під оту скелю. Можна піти й подивитися. Вони там і досі лежать. А оце головна лінза, без якої маяк не зможе світити.

Німці потроху починають її розуміти, але їм дивно, що саме в Севастополі для них знайшлася така помічниця. Рудий щось кричить на білявого, і той вихоплює з кишені свистка й щодуху свистить, вирячивши очі. До них підходить молоденький офіцер, і рудий рапторує йому, показуючи очима то на Ольгу і на лінзу в її руці, то на маяка. Офіцер перебиває його й починає сам перепитувати Ольгу.

Дівчина повторює офіцерові все те, що допіру говорила солдатам. Офіцер наказує солдатам вести Ольгу в маяк і сам іде слідом. Ольга показує нішу, в якій нібито лежали міни. А там тільки й було, що в'язка протитанкових гранат і тол у ящиках. Один ящик з толом і кілька гранат лежать ще й зараз. Ольга сміливо торкається їх рукою, показуючи офіцерові, як вона їх витягала, як носила до моря й скидала з високої кручі у воду. Потім вона пояснює офіцерові й солдатам будову рефлектора, в якому стояла оця головна лінза.

Офіцер ще не йме віри, і тоді Ольга йде на останній крок. Вона запрошує офіцера сьогодні увечері до себе в гості. Вона живе з мамою і сестрою Оксаною в своєму власному будиночку на Корабельній стороні. У них нема в хаті мужчин, таких, щоб могли воювати на фронті. Є один брат, Грицько, але він ще такий малий, що тільки й здатний ганяти голубів.

— Таубе! Таубе! — радісно вигукує Ольга, згадавши нарешті, як зветься по-німецькому голуб.

— Молодець! — весело вигукує по-своєму офіцер. — Данке! — Він пояснює їй, що німецьке командування зовсім не чіпає тих людей, які подають допомогу солдатам великого рейху. Нехай фрейлен Ольга це добре затамить і всім розкаже про це. Особливо тут, у Севастополі, де люди якісь скажені. Німецькі солдати не звірі. Він обіцяє прийти до Ольги увечері в гості, і вона сама у цьому переконається... Що вона хоче на знак подяки від німецького командування?

— Я хочу до мами, — широко просить Ольга, гаряче вигукуючи: — Майн мутер!

Вона хапливо добирає німецькі слова, пояснюючи офіцерові, що їй треба негайно до мами, щоб хоч трохи спочити й приготуватися до приходу пана офіцера. Тут, на маяку, все буде в порядку. Тільки пан офіцер має поставити варту, бо його солдати, які нічого не знають у цих механізмах, можуть ненароком усе попсувати.

— Гут! Гут! — піддакує офіцер.

І тоді Ольга, щоб остаточно схилити його на свій бік, блискавично вистрибує на круту драбинку й ставить лінзу на порожнє місце у великому сліпучому рефлекторі, що вже райдужно переливається всіма барвами сонячного спектра.

Офіцер після деякого вагання остаточно вирішує: ні, така не може бути диверсанткою. Це звичайна собі дівка серед руських матросів, яка не дуже перебирала ними, і вони забавлялися з нею тут, на маяку. А чому це він не може мати її в своєму розпорядженні? Пора вже цим фанатикам, що лишилися голодні в Севастополі, показати гуманізм солдатів великого рейху.

— Гут! — похвалив офіцер і подав їй зелену перепустку строком на один день. — Іди і всім розкажи про нас, фрейлен Ольго...

І дівчина пішла не озираючись, кусала в нестямі потріскані губи, й пекуча злість клекотіла в її грудях. Ну як вона могла так спокійно з ними говорити? Чом не вчепилася тому офіцерові в горлянку і не задушила його? Живі, зухвалі фашисти стояли перед нею, і вона не вихопила у них автомата, не пришила їх навіки до землі. Що їй на це люди скажуть, матроси, які, може, бачили всю оту сцену? Проклятий ворог стояв поруч, а вона забула святий заповіт: убий фашиста! А втім, що вона могла зробити? Ну, вбити одного-двох німців, кинути їм під ноги гранату й самій загинути? О ні! Вони ще дорого їй заплатять за

все, за все. Вона для того і врятувалася, щоб їхня смерть була ще страшнішою і лютішою. Для того вона усміхалася офіцерові і просила його в гості. Ольга не така дурна, щоб дешево й несподівано вмерти. Може, вона кляне себе в душі, що так повелася, але їй радіє, що так легко їх обдурила. Хтось уже говорив їй, що деяких німців, не гестапівців, можна обдурити. От вона й скористалася з цієї поради.

Все обійшлося тихо, мирно й щасливо. Невже мама цього не зрозуміє, коли той офіцер заявиться до їхньої хати на Корабельній стороні? Ні. Мама повинна б усе зрозуміти. І Оксана. І Грицько... Ох, як їй важко і боляче після всього цього, що допіру сталося на маяку...

По полю серед убитих і пораних, мов якісь зловісні тіні, бродили почорнілі від горя жінки з малими дітьми, шукаючи своїх батьків і чоловіків. Вони схилялися над мертвими, довго розглядали їх, пізнаючи, а потім накривали їхні тіла шинелями чи бушлатами.

У глибокій вирві, над тілом кремезного матроса в розпанаханій на грудях тільняшці, голосила ще молода жінка, ламаючи руки. Двоє діток, налякані й припиншкі, сиділи в головах мертвого батька, тихо схлипували.

— Ой хазяїне наш, голубоньку сизий, — билася над мертвим жінка, — та на кого ж ти нас покинув отут пропадати? Та чом же ти не прийшов хоч попрощатися, соколе рідний. Та вони ж тепер повиростають, як той бур'ян при дорозі, твої дітоньки ненаглядні. Ой чом же ти нас не покликав, дружинонько моя вірная? Та ми б тебе від проклятої смерті своїми грудьми затулили... Та ми б тобі білії руки під голівку підклали, а серце твоє від вогню заховали... Ой батеньку наш ріденький! Ой соколику наш дорогенький! А вже й сонечко зійшло і весь мир освітило. А вже й пташечки защебетали, а ти ж нічого не бачиш і не чуєш. Та глянь же на своїх дрібних діток, та почуй хоч їхній голосок. Бо вже ж і гармати не б'ють, і кулі не літають, і спокій прийшов на землю, а тебе, бідного, вже й нема... Ой людоньки добрі, що ж нам, сиротам, робити? До кого ж голову свою прихилити, у кого тієї правдоньки шукати?..

Матрос лежав головою до Севастополя, викинувши вперед міцні жилаві руки, в яких на смерть був затиснутий порожній, без єдиного патрона автомат. Розкритий диск валявся поруч. Діти збирали вистріляні гільзи, єдину пам'ятку, що тепер залишилася від їхнього батька. Їхні по-

чорнілі рученята тремтіли, з очей котилися чисті дитячі сльози.

Ольга тихо обминула осиротілу жінку з дітьми й, затуливши хусткою вуха, шосили побігла вперед, не підводячи голови. Але однаково до неї долітав з усіх боків розпачливий зойк і тяжкий плач, що рвався з жіночих грудей.

І серед того плачу вона раптом почула, що її хтось кличе. Почула й зупинилася, розкутавши хустку.

— Ольго-о-о! Олю-ю-ю! — чулося десь здаля, ніби з дна морського.

Ольга озирнулася й побігла на той поклик моря, й стала над глибоким проваллям, де пінилась і шуміла тепла морська хвиля, змиваючи на камені свіжу кров.

Там, по коліна у воді, стояла якась сама не своя, пригнічена Оксана. Довга й важка коса впала з голови й розплелася на плечу.

— Оксаночко! — кинулась до неї сестра, мало не падаючи на крутій стежині, яка бігла до моря: — Що з тобою? Чого ти тут?

— Нема, — ледве чутно промовила Оксана. — І там не було, і тут нема... А ти не бачила?

— Кого? — тривожно зазирнула їй в очі Ольга.

— Павлика. Всі своїх знаходять. Одна живого, друга пораненого. Тільки його, бідного, ніде нема. Скільки я пройшла вже, Олю, скільки всього побачила, а його нема та й нема. Хоч би пораненого, а таки знайти. Що ж це таке робиться, Олю? Чи чуєш мене чи не чуєш?

— Чую, сестричко. Чую. Але ж його і там нема, — показала Ольга на маяк. — Я ж відтіля йду. Він, мабуть, поплив уночі на Кавказ. З моряками поплив. Не бійся, Ксано...

— Ох, ні! Він десь тут, — зітхнула Оксана.

— Хто тобі наговорив такого? Не може бути, — пробувала заспокоїти сестру Ольга.

— Він коло поранених стояв, мій Павлик, коли снаряд упав поблизу. Санітари переказували. Ти нічого не знаєш, — шепотіла Оксана, боязко озираючись під скелю, де лежали побиті моряки, простягнувши руки до моря, наче просили його, щоб підійшло до них ближче і взяло на свою хвилю з цієї страшної закривавленої землі.

Оксана й собі простягнула руки до моря:

— Будь вона проклята, ця війна! Навіки проклята!

— Оксано! Схаменися, — пригорнула її до своїх гру-

дей Ольга, наче боялася, що сестра зараз кине́ться в море. — А як же ми тут зостанемося, в неволі?

— Ми? — здивовано спитала Оксана і по глибокій паузі зітхнула: — А що ми? Війна мені вже скалічила молодість... Хто мені його поверне, Павлика? Хто? Поможі мені хоч мертвим його знайти, Олю. Поможі...

Вони брели понад морем, потім по горбах, обминаючи бухти, все ближче й ближче підходили до Севастополя, але Павла Заброди серед убитих не знаходили. Не було його й серед поранених зруйнованого полкового госпіталю, де молодий лікар і дві медсестри ще боролися за життя безнадійних моряків. Поїли їх водою, перев'язували рани, давали якісь ліки.

Скільки трагічного й водночас і героїчного відбувалося на цій спаленій кам'янистій землі в ці останні години оборони міста-героя!

Ось із бліндажа вискочив генерал і пішов на німців під охороною десяти автоматників. Він був при всіх орденах і медалях, у парадному мундирі, й гітлерівці розступилися й закричали з радості, що радянський генерал добровільно йде до них у полон. Генерал ішов повільно, високо підвівши голову, а матроси з автоматами щільно оточили його з усіх боків, наче боялися, щоб до нього ніхто не підкрався зненацька. Гітлерівці давали генералові дорогу, тісно ставши у дві шеренги. І тут генерал подав якусь команду, коротку й уривчасту. І автоматники вдарили в усі боки по ворогах, а генерал кинув фашистам під ноги одну за одною дві гранати, навіть не похитнувшись. Він ішов струнко, наче на параді, не зводячи очей з синьої далини, де мріла Балаклава, шуміли в горах партизанські ліси. І тоді фашисти отямилась і вдарили по цій групі з крупнокаліберних кулеметів. Генерал упав, голосно скрикнувши. Упав головою до Балаклави, далеко вперед викинувши свої чорні, обпалені порохом руки. Його добили в спину, наче з-за рогу. Матроси залягли біля нього з автоматами в руках, приймаючи свій останній бій. За мить їх накрили густим вогнем мінометів, а потім ще й танк туди приповз і розчавив гусеницями мертві, пошматовані тіла.

А трохи віддалік у морі стояла жменька матросів по коліна у воді й одстрілювалась від ворогів, що залягли на березі.

— Рус, не треба. Рус, не стріляй! Нащо? — кричали в море німці, наче просили матросів.

Але матроси не здавалися. Вони стріляли з автоматів, гвинтівок і пістолетів. Хто з чого мав. І відступали все далі ^ й далі від берега в море. Вода їм підступила вже до пояса, потім до грудей, а вони все били й били лютим несамовитим вогнем. А вороги ніяк не могли їх узяти, бо човнів ще не мали, а кидатись на матросів у море боялися. І тоді вдарили по них з кулеметів. Матроси почали осідати на дно, повільно й важко, навмисне ковтаючи солону воду, щоб більше не впливати на цей загублений білий світ...

А гітлерівці кусали від безсилля губи. Їм так були потрібні живими ці моряки, бо вони ж добре знали всі фарватери Севастополя.

Полонених гнали через палаюче місто. Все населення, переважно жінки, старики й діти, густою юрбою висипало на Лабораторне шосе. Конвоїри ледве стримували лютий розбурханий натовп севастопольців. Люди кидали полоненим хліб, сухарі, подавали воду, якої і самі вже не мали вдосталь. І намагалися пізнати серед них когось із рідних.

Оксана очей не зводила з цих сірих закривавлених лав, але Павла і тут не було. От і все. От і зникла остання надія. Вона важко похилилась на плече Ольги.

Сестер побачив боцман Верба, що йшов крайнім з перев'язаною головою й залитим кров'ю оком. Він одразу збагнув ситуацію й тихо крикнув:

— Ой мамо рідна! Рятуйте!..

Якась жінка кинулась до нього, заломивши руки:

— Синочку мій!

За тією жінкою до колони кинулись дівчата, схопили в свої обійми пораненого боцмана Вербу, одтягли його назад, за свої спини, і він ускочив у чийсь вузький дворик, пірнув у відкритий погріб, грюкнувши лядою. Конвоїри, що йшли далеченько один від одного, навіть нічого не помітили. І це стало наче якимсь сигналом. Слідом за боцманом Вербою жінки почали вихоплювати то одного, то другого нещасного, що вже валився з ніг і не міг далі йти. Полонені падали край дороги, де стояли люди, і передні жінки враз заступали їх собою, а ті, хто стояв позаду, несли поранених у двір, ховали, де тільки можна було... Жінки бігли за колоною аж у поле, гукаючи і благаючи конвоїрів:

— Пане! Пане! Там син мій. Пустіть...

Не пускали. А вони все бігли й бігли, підбирали тих, кого не встигли дострелити конвоїри.

Сонце пекло нестерпно, земля потріскалася так, що подекуди можна було долоню встромити в тріщину. Вігоріли всі трави. Листя на деревах зів'яло. Тільки море синіло, сліпуче й німе, наче й воно притихло, затамувало подих.

Оксана вже не плакала, а лише гірко схлипувала, впадши грудьми на стіл. Ольга стояла коло неї, не знаючи, що далі робити, куди йти? На столі лежала перепустка, яку їй дав на маяку німецький офіцер.

Варка ще раз глянула на перепустку, з серцем кинувши дочкам:

— Ідіть з очей! Куди хочете, туди й ідіть. Я сама з ним поговорю, як прийде...

— Куди ж ми підемо, мамо? — питала Ольга.

— Куди хочете. До тітки на Слобідку, на хутір Дергачі або в радгосп. Ідіть, щоб я вас не бачила... Там і ночуйте, коли такого сорому наробили. Де твої очі були? Німця в гості запросила, безсовісна...

— Бо він мене живою пустив, — кинула Ольга.

— Живою... Пустив... А бодай він берега пустився, проклятий, — лаялась Варка. — Щоб його в колисці були задушили...

Грицько смикав за спідницю Ольгу, шарпав за рукав Оксану, підморгуючи зляканими очима, щоб сестри не огиналися, а негайно тікали з хати, раз мати наказує. І вони мовчки вийшли, нічого не сказавши на прощання. Грицько улесливо звернувся до матері:

— Мамо, я побіжу в порт. Там склад розбило, і можна сухарів набрать...

— Що? — скрикнула Варка. — Я тобі покажу сухарів, лобуряко.

— Так усі ж біжать, — виправдувався хлопець.

— Нехай біжать, а ти будь дома. Сиди хоч ти коло мене...

Грицько насупився й засопів, почвалавши в куток, де лежали його саморобні яхти і порвані брезентові паруси.

Надвечір прийшов офіцер з двома солдатами. Одного він покинув надворі, коло порога, з другим зайшов до хати. Вийнявши розмовного словничка, він сяк-так почав говорити з Варкою, і вона збагнула, що це і є той самий офіцер, якого Ольга запросила в гості.

Вона показала йому Ольжину карточку на стіні й невинно знизала плечима, сказавши:

— Нема пане. Нема. Пішла з сестрою по воду. Далеко.

Аж до тітки в Дергачі. Бо тепер вода тільки там залилася.

— Васер? Танте? Пойшла? — перепитував німець.

— Еге ж, — вела далі Варка. — А оцю перепустку звеліла вам повернути. Щоб не думали чогось лихого. Вона в мене чесна дівчина. Візьміть свою перепустку, пане, і не думайте, що вона її комусь передала...

— Гут, гут! — схопив перепустку офіцер і заховав до планшета.

Він довго гортав заяложеного розмовника, нарешті відшукав потрібну фразу:

— Я хочу до вас приходить... Дуже хочу... Гут?

— Приходь... Про мене Семене, — непевно знизала плечима Варка.

Грицько виліз із закутка і вже не боявся офіцера, сміливо походжаючи по хаті. Німець злегенька скубнув його за чуприну і засміявся. Грицько показав йому язика і сховався матері за спідницю.

— Слава тобі господи, — полегшено зітхнула Варка, коли непрошений гість вийшов з двору.

Вранці було оголошено перший наказ окупаційних властей, щоб усі севастопольці, хто де працював, з'явилися на місце своєї роботи. Хто не з'явиться, тому загрожували розстрілом.

І вони пішли.

Оксана до розбитої друкарні, де її зустрів якийсь німець і, записавши до списку, заставив розбирати кам'яні завали разом з кількома старими друкарями.

Ольга побрела на руїни морського заводу, зустрівши там кількох своїх подруг, що вже носили покручені у вогні залізні балки. Їх теж записав німець і звелів щодня сюди приходити. Боцман Верба з'явився в порт і сказав, що він працював мотористом на водолеї, який розвозив по кораблях воду. Водолея більшовики потопили, а його, пораненого, кинули в порту напризволяще. А це його малий помічник, Грицько Горностай. Дарма, що малий, а багато чого вміє. Куди завгодно пошліть, усе зробить. Так Грицько і став коло Верби працювати в порту.

Пішов у польову жандармерію й лікар Момот, заявивши, що він лікар, а колись працював учителем фізики й математики. Його також взяли на облік.

Все починалося начебто непогано... Сестри Горностай мали зустрітися з боцманом Вербою і лікарем Момотом...

Розділ десятий

А польовий хірург Павло Заброда ще жив і боровся. Вибухова хвиля жбурнула його з високої кручі на м'який пісок, і він скотився до самого моря. Тиха хвиля пробудила його, і він прийшов до пам'яті, коли вже на небі виспали великі південні зорі. Він ворухнув руками і ногами, відчув у них давню силу. Живий. Тепер уже буде живий. Тихо звівся на ноги, озирнувся довкола і побрів понад морем навмання, шукаючи якоїсь стежки, щоб знову вийти до Херсонеського маяка. Але стежки ніде не було. Над його головою, на тій вогненній землі, все голосніше і ясніше чулася лайлива, уривчаста німецька мова і несамовиті покрики поранених матросів:

— Добий, браток!

— Ох, добий, щоб я не мучився...

Згодом німецькі вигуки почали даленіти, й Павло пішов понад морем, перестрибуючи з каменя на камінь, у напрямі мису Фіолент, бо йому здавалося, що там ще йде важкий бій наших ар'єргардних частин. Може, туди підійдуть цієї ночі кораблі?

Але кораблі так і не підійшли. Хірург Заброда залишився з голими руками, без медикаментів і перев'язочних матеріалів. Він уже перестав бути лікарем. Його сумка десь пропала, в пістолеті лишився останній патрон, і лікар беріг його для себе. Сумно і боляче, але факт. Добре, хоч сам один коло моря, серед цієї темної ночі. Оксана тепер далеко й сюди вже не прийде. Та й навіщо? Вона б тільки спиняла Заброду й таки одібрала б у нього пістолета з останнім патроном. А так він сам усе зробить. Без свідків, порадників, друзів. Над тихим морем пролунає ще один самотній постріл, і всьому прийде кінець. Зостанеться вічно гомінливе море, чорна ніч і великі зорі на небі. Та ще десь там, далеко-далеко, його рідна Суха Калина, а в ній сумна й заплакана мати. Все обіцяв прийти до неї, та й не прийшов.

Він глянув на Чумацький Шлях, що наче зумисне спав до обр'ю над Сухою Калиною, і гірко зітхнув. Кобура була розстебнута, холодна ручка пістолета неприємно залоскотала долоню. Аж здригнувся, почувши, як поза спиною побіг мороз...

І раптом у темряві побачив шлюпку й біля неї трьох людей. Вони швидко вихлюпували з неї воду, вже готуючись відпливати в море. Павло підбіг до них, спитав:

— Братці, ви куди?
— Хіба не бачиш? — глухо і якомось люто кинув вусатий. — До партизанів під Балаклаву...

— А там, на горі, що? — спитав Павло.

— Там каюк. Кінець, — кинув другий, що порпався на носі шлюпки, грюкаючи якоюсь каструлею.

— Вам буде важко втрюх, шлюпка ж на четверо весел. Візьміть мене з собою, братці, — просто і щиро попросив Павло. — Я лікар сам...

— Лікар? — здивувався вусатий, вже одпихаючи шлюпку в море і ступивши у неї одною ногою.

— Так. Лікар.

Вусатий завагався, і тоді пролунав третій, молодий голос, що здався Заброді знайомим:

— Полюндра! Стій кажу!.. Пусті лікаря!..

Вусатий знизав плечима, подав Павлові шорстку руку, і той радісно стрибнув у шлюпку, аж вона загойдалася на воді.

— Обережно, — почувся з носа шлюпки стриманий і якийсь докірливий голос. — Пішли!

— Пішли! — полегшено вигукнув вусатий, відштовхнувшись од берега довгою тичкою, що скидалася на катерний шток.

Двоє сиділи на веслах, вусатий правив. Шлюпка швидко йшла в море, слухняно обминаючи гостре каміння, що скрізь коло берега стирчало з води. Павло присів навпочіпки біля корми, і вусатий мало не впирався йому в груди своїми колінами.

— Давай! Давай! — гукнув на гребців вусатий. — Скоро світанок... Вони ж засічуть нас.

— Хай тепер солі на хвіст насиплють, — кинув молодший.

— Не хвалися. Ще наврочиш, — grimнув на нього вусатий, і той одразу замовк.

Тільки уривчасто дихав, налягаючи грудьми на весло. Видно, йому було важко гребти.

Його співучий голос з м'яким полтавським «ель» (полюндра) примусив Павла озирнутися.

Біля молодого на лавці, яка в моряків називається банкою, біліла в темряві дерев'яна милиця, і Павло радісно гукнув:

— Прокопе, друже мій!.. Невже це ти?

— Так точно, товаришу капітан медичної служби, — випалив одним духом Прокіп Журба, не кидаючи весла.

Вусатий рвучко підібрав свої ноги під банку і вже не так душив колінами в груди Павла.

— Так ви перейдіть на ніс. Тут незручно, — вже м'якше й тепліше сказав він.

— Перейдіть, — подав з темряви руку Прокіп Журба.

— Так. Це діло, — кинув і третій, посуваючись убік.

Павло переступив обидві банки, зручно вмовстився на носі шлюпки.

— Давай і мені весло, — сказав він.

— Ха! Весло! Якби ж то воно було, — гірко озвався вусатий. — Сидить уже за пасажира, а вранці видно буде, що нам далі робити...

— А чого за пасажира? — заперечив Прокіп. — Хай будуть, як отой моряк на кораблі. Він у нас називається «вперед смотрящий»...

— І ясновидящий? — жартома спитав третій весляр.

— Ні. Такого в нас нема, ясновидючого. Це в штундів так називаються пророки, — реготнув Прокіп.

— Давай греби, пророк, не плещи язиком, — загримав вусатий.

— Даю, папашо, бодай того Гітлера на вила подавало, — плюнув не в море, а собі під ноги матрос Журба й осатаніло наліг грудьми на своє весло.

Шлюпка, прямована вусатим, нарешті виплуталась з-поміж прибережного каміння і вийшла на чисту воду. Тепер стало добре видно, що вони обходять Херсонеський маяк, прямуючи далі, на мис Фіолент і Балаклаву, що вже мріла на тлі моря й неба. Небо завжди буває світліше від моря, навіть найтемнішої ночі, треба тільки довго вдивлятися в обрій. А тут і вдивлятися не довелось. Уже поволі світало.

На останньому шматочку кримської землі ще йшов жорстокий і нерівний бій. Артилерія і міномети вже не стріляли, бо їм ніде було розгорнутися на цьому п'ятачку. Осколки могли вразити і тих, хто обстрілював жменьку матросів на чолі з генералом, що ніяк не здавалися. На морі було ясно чути відчайдушні вигуки «полундра!» і круту морську лайку. І ще було чути тихий голос баяна, що рвався десь з-під землі. Одинокий, сумний баян, без людських голосів:

Плещут холодные волны,
Бьются о берег морской,
Чайки над берегом вьются,
Полные горькой тоской.

Мабуть, хтось із поранених випадково побачив коло себе того покинутого баяна і в нестямі загравав трагічну пісню серед смерті й вогню:

Миру всему передайте,
Чайки, печальную весть...

Зненацька пролунав вибух: мабуть, у той окопчик, з якого линула пісня, полетіла в'язка гранат, і баян навіки замовк.

Сонце було ще глибоко за морем, але тут уже настав ясний світанок. Він розлився на тихій воді цитриновим кольором, що на очах червонів та червонів, наче наливався кров'ю. Зловісна заграва запалила півнеба, кинувши кривавий полиск на цей незабутній шматочок землі. Рудий дим на Херсонському маяку одразу почервонів, за клубочився, наче його роздували з усіх боків, все підкладаючи пекельного вогню.

І тоді четверо в шлюпці побачили останніх севастопольських матросів. Павло навіть полічив їх. Сорок дев'ять. Матроси стояли по пояс у воді, лицем до берега, де на високій кручі залягли фашисти.

Павло став на коліна в шлюпці, зірвав пілотку й низько похилив голову. За ним і Прокіп Журба став, і молодший лейтенант, що веслував разом з ним. Заброда не бачив їхніх облич. Тільки по низько опущених плечах зрозумів, який великий жаль і гірка скорбота охопила його товаришів. Павло бачив перед собою тільки вусатого, який теж раз у раз озирався на останніх севастопольських матросів. Він і собі тихо сповз на коліна з корми й сумно сказав:

— Вічна пам'ять, синочки... Вічний покій...

А потім зашепотів собі у вуса якісь тихі й нерозбірливі слова, наче творив серед моря гарячу молитву за упокій душі безсмертних матросів.

Павло приглянувся до нього пильніше і впізнав. Це був той самий технік-лейтенант, що ховався в порту від бомбардування разом з пораненими, яких привезла на корабель Оксана. Фрол Каблуков. Де ж це його надібав Прокіп Журба?..

Каблуков помітив допитливий погляд лікаря, ніяково кашлянув, гукнувши на Прокопа:

— Гей, там на веслах! Ворушись!..

Веслярі знову припали до своєї роботи, важко погойдуючись у такт, на спинах випиналися худі лопатки. Павло

До стор. 209.

і тепер не бачив їхніх облич, але вгадував, що вони напружені й болісно перекошені від втоми. Він аж тепер помітив, що в гребців у руках були не весла, а якісь грубі й незграбні палиці. Прокіп орудував дубовим перилом, які бувають на сходах у багатоповерхових будинках. Його напарник веслував якимось дрюком, що скоріше скидався на величезну оглоблю. Вусатий правував шлюпку уламком вузької шалівки з вибитим сучком. Так от чому їм так важко гребти! Так от чого шлюпка так повільно йде від берега! Ох ти горенько моє тяжке!..

Павло оглянув шлюпку й гірко похитав головою. На дні лежали три солдатські каски, порожня камбузна каструля і три банки рибних консервів. Між ногами у вусатого Фрола лежала тісно чимсь набита протигазна сумка і складена плащ-палатка. Біля ніг лежали ще гвинтівка і кобура з пістолетом. Певно, то був пістолет молодшого лейтенанта, що мовчки грів і більше не озивався.

А де ж вода? Де їхній хліб?

Павло мимоволі здригнувся і лапнув себе за бік, де висіла солдатська баклажка, наповнена смердючою солонкуватою водою, якої він набрав у воронці біля Херсонського маяка. Під банками, вздовж шлюпки лежало ще два дрючки, які теж мали правити за весла.

Непомітно знявся пригрітий сонцем вітер. Під носом шлюпки заклекотіла хвиля, і Павло тривожно озирнувся, кинувши до гребців:

— Вітер з моря! Нас несе назад, до берега...

— Що ж нам робити? — вилаявся Фрол.

— На весла! Всім на весла! — твердо кинув Павло, наче скомандував.

І перший вхопив великого дрюка, що лежав на дні шлюпки, сів поруч з Прокопом Журбою. Каблуков також сів з своєю дошкою на сусідню банку, та скоро кинув дошку, взявши дрюка.

Вони гребли що було сили, піт градом котився по чорних, обпалених обличчях, а шлюпка, здавалося, стояла на місці. Їх навіть почало знову нести до берега.

І тут вони побачили серед моря одиноку віху, яка показувала кораблям фарватер. І погнали до неї шлюпку, важко борючись з бортовою хвилею, що так і норовила збити їх із заданого курсу. Це була важка боротьба з морем, яку вони вели майже голіруч, не маючи жодного весла, навіть рульового, яке до зарізу потрібне в морі, та ще при бортовій хвилі.

— Гей, налягай! Ох, давай, браточки! — важко видихав із себе Фрол Каблуков, умиваючись гарячим потом.

— Раз-два! Раз-два! — цідив крізь зуби Прокіп Журба, люто блискаючи великими, повними гіркого суму очима.

Його нога була вже розбинтована, але лежала на дерев'яній милиці, щільно обтягнута гумовою панчохою. Щоб вода не замочила. Рана, певно, ще не зовсім зажила. Павло повинен оглянути її, зробити свіжу перев'язку. В кишнях збереглося два чи три індивідуальних пакети. Перев'язки з морською водою повинні допомогти. Метод давно випробуваний.

Лише третій весляр, молодший лейтенант зв'язку, мовчав, кусаючи потріскані від сонця й вітру губи. Павлові здалося, що він уже бачив це бліде обличчя. От певно знав, що десь бачив, а де саме і хто це такий, ніяк не міг пригадати. Він хотів уже спитати, але тут загукав Фрол:

— Гей, лікарю, лови її, прокляту!

Павло кинув у шлюпку свого дрюка, вчепився обома руками за віху, так і прикипівши до неї.

— Єсть! Тепер вона не втече, — радо сказав він. — Тепер спочинемо, хлопці...

— Швартуйся, моряк! — кинув до Прокопа вусатий.

Прокіп рвонув з себе паска з мідною бляхою, зачепив ним шлюпку до віхи.

Павло пильніше глянув на зв'язківця і пізнав у ньому Олексія Званцева, отого лейтенанта з Ленінграда, який тягнув кабелі, коли Павло будував перші укріплення під Севастополем.

— Званцев? — спитав він.

— Я, — тихо і якимось винувато відповів той.

— І давно з ними? — показав очима лікар на вусатого й Прокопа.

— Та ні. Вночі зустрілися. А як той письменник, Крайнюк, що його шукали?

— Пішов, — махнув Павло на схід сонця. — Помирав, бідолашний, у полі, але врятували. Руку довелося ампутувати... А твоя нога як? — спитав Забрда у Прокопа.

— Зажило, як на собаці. По піску вже й ступав на неї, але ще болять п'ята, коли на каміння ступиш... Так і стрибав з милицею, як той підстрелений журавель. Ось вони і в шлюпку не хотіли мене брать за це...

І показав на Фрола Каблукова, що похилив на руки важку голову, спершись ліктями об коліна.

— Дивно, — кинув Павло.

Каблуков поволі підвів голову, втомлено сказав:

— А що тут дивного? Ви повинні мені дякувати, а не скаржитись. Я перший знайшов цю шлюпку і весла дістав. І каски, й каструлю. Чого ти гудеш? Мені жаль тебе стало, як побачив твою милицю. І боязно трохи. Який з тебе плавець на милиці? Доходяга, та й годі. Буде мені морока в морі. Але ж кажу, жаль мене взяв і я прийняв тебе в команду. Тепер мовчи та диш.

— Овва! — тихо мовив Прокіп.

— От тобі й овва, — буркнув Фрол і знову похилив голову на руки.

— Що ж будемо робити? — спитав Заброда.

— Треба старшого вибрати. Командира, — сказав Прокіп Журба. — Як можна без командира на шлюпці?

— Тут війни нема, — глухо озвався Фрол, не підводячи голови. — Вже кінчилась...

— Ой, ні, папашо, — обернувся до нього Званцев. — Ще будуть нам бої. Ой, будуть...

— Я пропоную, щоб командування шлюпкою прийняв капітан Заброда, як старший у званні серед нас, — раптом запропонував Прокіп.

— Згоден! Хай буде капітан Заброда, — твердо кинув і Званцев.

Фрол підвів голову, пильно глянувши на всіх запаленими і втомленими очима:

— Але знайте, що в мене казенні гроші. Дванадцять тисяч. Зарплата на весь покійний батальйон...

— Невже? — здивувався Прокіп. — Хіба й досі не здали?

— Кому?

— Ну, мало кому можна було здати? Скільки то часу минуло, як ви ховалися з тими грішми в порту, під час бомбардування. Пам'ятаєте?

— Та ну тебе к бісу! — огризнувся Фрол. — Це вже другі гроші. Тоді в мене було двадцять тисяч, я їх давно роздав. А ці вже нікому було роздавати — поліг мій батальйон...

— Значить, згодні?

— З чим?

— Ну, щоб командиром шлюпки був капітан медичної служби Заброда?

— Медичної служби? — здивовано спитав Фрол і хотів уже заперечувати, але Прокіп Журба одразу знайшовся:

— Так. Капітан медичної служби буде нашим коман-

диром, а ви, папашо, його заступником. По фінансовій частині, значить, раз у вас казенні гроші... Згодні?

— Нехай. Але щоб командир не дуже командував, а більше радився. Це не жарт, хлопці, коли четверо в морі й більш нікого нема... Так я кажу чи ні?

— Так, — в тон йому відказав Заброда, додавши: — Я буду демократичним командиром, папашо...

— Фрол Якимович мене звати, — кинув Каблуков.

— Дуже приємно, — кивнув головою Заброда. — Я буду насамперед лікарем, а з лікарів, як ви знаєте, Фроле Якимовичу, не дуже круті командири виходять. На цьому й помиримось. Компас і карта у вас є?

— Нема, — глухо сказав Фрол.

— Запаси їжі?

— Три банки рибних консервів, — доповів Прокіп.

— Хліб і сухарі?

— Нема.

— А вода?

— Нема й води...

— А як же ви плисти думаєте? — голосно, мало не крикнувши, спитав Заброда, і в голосі його забринів розпач.

Всі мовчки глянули на зайнятий ворогом берег, де можна було ще знайти і воду, і хліб, і компас. В тому погляді засвітився сум і якась невимовна туга. У кожного з них там лйшався шматок серця і крапля гарячої крові. Вони кликали й манили до себе чотирьох людей, але вороття вже не було. Там були вороги. Там була неволя і смерть.

— Що ж ви думаєте? — знову, але тихіше спитав Заброда. — Ну, при мені ось є баклажка води. А далі що буде?

Йому хотілося нагримати на них за таку нерозторопність. Готувалися йти в море, а про хліб і воду не подбали. Але стримав себе, безвільно махнувши рукою.

— Наш вихід у море був такий раптовий і несподіваний, що ніколи було ні про що думати, товаришу капітан, — повільно вимовляючи слова, пояснив Фрол Каблуков. — Я вже зібрався стрілятися, а тут знайшлася оця шлюпка. Якась же спасенна душа покинула її на моїй стежці! Тут і вони обоє нагодилися. Такі ж, як і я, залишались тільки кулю в лоб. Ти хіба не в тому становищі був, товаришу капітан?

Павло вийняв пістолета й розрядив його, показавши їм останнього свого патрона.

Над морем викотилося велике й гаряче сонце. Що вище воно піднімалося, то нестерпнішою ставала спека, затоплюючи своїм пекельним жаром і море, і землю, і повітря, яким знову ставало важко дихати.

На березі несамовито застрочив кулемет, наче хтось заgrimотів важкими чобітьми по бляшаній покрівлі. І в ту ж мить кулі зловісно засвітили біля шлюпки, здійнявши перед нею лункий сплеск, підкинувши вгору фонтанчики запіненої води.

— На весла! Вперед! — голосно скомандував Павло і, схопивши свого дрюка, шалено почав гребти.

Кулеметні черги з берега лягали все ближче, але шлюпка вже не стояла на місці, а швидко йшла вперед, ріжучи задертим носом свіжу хвилю. Гребцям було добре видно вогневий блиск на березі, було ясно чути постріли, але тепер кулі лягали від них усе далі й далі, і скоро шлюпка зовсім вирвалася із смертельної зони обстрілу.

Гребці важко дихали, бо були добре натовлені ще там, на землі, нічого не ївши й не пивши другий день. В очах замиготіли жовті іскри, й вони всі подумали, що то залите сонцем море сліпить їх. На долонях схопилися великі водяні пухирі й одразу потріскались, закривавивши руки їдкою сукровицею. Намокла вночі одежа парувала проти сонця, обволікаючи стомлене тіло задухою.

— Може б, весла підсушити? — спитав Фрол. — Жарко...

— Не смійте! Вони засікли нас, — кинув через плече Заброда, не розгинаючись. — Тепер вони так нас не залишать...

І не встиг він вимовити ці слова, як на березі гримнула гармата й важкий снаряд з осоружним свистом пролетів над їхніми головами, розірвавшись у морі перед шлюпкою, прямо на їхньому курсі. Високий чудернацький стовп води виріс на тихому морі, війнувши білим чубом угорі.

— Ліво руля! — гукнув Заброда.

Шлюпка здригнулася обома бортами й раптом змінила курс. Але новий снаряд наздогнав її й тут, розірвавшись зовсім близько. Гребців збило повітряною хвилею на дно шлюпки, і водяний стовп звалився на їхні голови. Сонце раптом закрутилося в небі й почало падати в якусь каламутну безодню.

Болісно закричав лейтенант Званцев, схопившись за груди:

— Кров! У мене кров...

Шлюпка була вщерть залита водою, й Фрол Каблуков гукнув:

— Шлюпку пробито. Ми тонемо... Рятуйте!..

— Замовкни! — гримнув на нього Заброда. — Де каски? Виливайте воду!

Прокіп шарнув руками під водою, подав йому каску. І вусатому подав, а сам каструлю вихопив. Почали вихлюпувати воду за обидва борти. Люто, несамовито, вже й не позираючи на берег, що ледве мрів у сизому тумані.

Званцев став блідий, в'ялий і все нижче осідав у воду на носі шлюпки. Осколком снаряда його поранило під лопатку, і він чув, як гаряча кров тече по спині, заливаючи попереk. Чув, але терпів, зціпивши зуби.

— Кріяись, браток, — просив його Павло. — Ось вичерпаємо воду, щоб шлюпка на рівновагу стала, і я тебе перев'яжу. Враз перев'яжу, не бійся, голубе...

Води в шлюпці меншало, і вона більш не прибувала. Троє гребців виливали її касками, каструлею і були вже мокрі від поту й від води.

— Значить, ціла шлюпка? — питав лікар Прокопа.

— Ціла, товаришу капітан! — радісно вигукнув матрос Журба, витираючи мокрою долонею рясний піт.

— Слава тобі господи, — тихо озвався Фрол, кусаючи мокрі вуса.

— Ти що, папашо, в бога віруєш? — спитав Прокіп.

— Не твоє діло, — буркнув Фрол. — Кожен чоловік у щось вірує. Той у бога, а той у чорта. Я в щастя вірую. От воно і врятувало нам шлюпку, наше щастя...

Коли з-під води показалися обидві банки, де сиділи гребці, й стало видно залізні запаяні баки з повітрям, встановлені для того, щоб шлюпка не тонула й мала рівновагу в шторм, Павло Заброда сполоснув у морі руки й почав перев'язувати Званцева.

Він поклав його грудьми на носову частину шлюпки, задер сорочку й почав злегка промивати край рани морською водою. Потім дістав з кишені два пакети й тісно замотав Олексієві груди. Рана була не глибока, але вразлива, під самою лопаткою, і боляче озивалася на кожен рух. В клінічних умовах така рана була не страшна, але тут, у морі, без медикаментів і перев'язочних матеріалів, викликала в Заброді законну тривогу. Та він не сказав про це Званцеву, а, навпаки, заспокоїв його:

— Дрібниці. До весілля загоїться. Тільки ти вже не

ворушись, а лежи тихо... Можеш і сидіти, але не повертайся... Вилікуємо...

— Чим? — запитав Званцев.

— А морська вода для чого? Вона, брат, дає нечуваний ефект у таких випадках. Перев'язки з морською водою ще й не такі рани заліковували...

— Щось не чув, — тихо промовив Званцев.

— А тепер почувеш. Раз ти потрапив до мене в руки, то я вже тебе слабим од себе не випущу. Так і знай, — спробував усміхнутися Павло, але не зміг.

Званцев притих на носі шлюпки, зіщулювся. Він уже не міг і ворухнутися. Не міг сісти на весла. І лікар раз у раз підморгував до нього, знову взявшись за каску. Він уже став на коліна в шлюпці, щоб не згинатися більше, й, заціпивши в нестямі зуби, хлюпав і хлюпав у море, наче хотів зробити якесь чудо з цією водою.

А сонце пекло і смажило, мов у мартенівському цеху, де кругом пашить розтоплений метал. Павло бував там не раз, коли працював чорноробом на Балтійському заводі в Ленінграді. Тепер він з заздрістю згадував ті важкі дні, бо в гарячому цеху завжди стояла холодна газована вода на льоду і всі пили її уволую. От би тепер хоч краплю тієї води... Та нема. Морської повно, а прісної нема. І берег уже даленіє, ховається в мерехтливій імлі, а з ним тане й остання надія на воду.

Нарешті вся вода була вичерпана, і люди легко зітхнули. Потомлені, голодні, прибиті сонцем і спрагою. Фрол Каблуков підвів важку голову, спитав:

— А далі що, товаришу командир?

— Далі — на весла. Йти в море, і тільки в море. На схід... Все далі й далі в море, геть від цього берега, — глухо, але твердо пояснив Павло.

— Ні, так не буде, — заперечив Фрол. — Там, у морі, наша смерть. Чує моя душа...

— А як же буде? — спитав Павло і, опустивши свого дрюка за борт, почав гребти.

За ним узявся до роботи й Прокіп Журба, скинувши мокрий від поту тільник. Фрол люто глянув на нього, але таки взяв свого дрючка й теж почав веслувати, з серцем торохкаючи ним об борт шлюпки.

Море грало сліпучим блиском, гойдалося й тихо плюскотіло, навіваючи сон. Вода була чиста, прозора, і сонце дробилося в ній, прошивало воду до самого дна тонкими й ніжними срібними струнами.

По довгій паузі Фрол Каблуков знову озвався:

— Буде так, як я сказав, хлопці. Підемо на Балаклаву і там висадимось, а далі — в ліс, до партизанів. Там своя земля і люди свої. Нам не можна одриватися від землі, бо в морі нас чекає смерть...

— Ну, добре, а як же ти підеш до Балаклави? Он бачиш, що вони йому в морі зробили, — показав на Званцева лікар. — А ти хочеш до берега йти...

— Будемо ночі ждати. Вночі підійдемо, — категорично заявив Фрол.

— А ти як думаєш, Прокопе? — спитав Павло.

— Я згоден на Балаклаву. Він правду каже, — кивнув на Фрола матрос.

— А ти, Олексію?

— Ох, води!.. До берега, — тихо промовив Званцев. — Партизани там...

Павло поклав свого дрюка, одстебнув з пояса баклажку, злегка поколотивши її. Фрол і Прокіп жадібно глянули на неї й, почувши той жаданий булькіт, тихо зітхнули, аж застогнали. І враз покинули свої весла. Заброда помітив це, але навіть не озирнувся до них, нічого не сказав. Він одлив трохи води в чарочку, якою закручувалась баклажка, і напоїв Званцева. Потім понюхав воду сам і повісив баклажку назад до пояса. А вже тоді глянув на своїх веслярів, весело сказавши:

— Ну, чого стали? Води не дам. Мало... По чарці обділю після їжі. А їсти будемо, як сонце зайде і далі од берега одійдемо. На весла!..

Фрол опустив свого дрюка у воду, заскрипів зубами. Прокіп одвернувся і, змочивши водою лоба, почав гребти далі.

Дві чайки літали над ними, падали до корми, ждучи поживи, і знову злітали в небо, жалібно квилили. Вони, мабуть, дивувалися: що то за шлюпка пливе, коли біля неї нема жодної крихти? І люди в ній сидять як люди, і веслами вимахують, а навіть шкуриночки не кинуть за борт. І квилять чайки над морем, просять їсти в голодних плавців.

На сліпучому обрії, курсом на північний схід ясно ви-малювались ще якісь дві шлюпки чи ялики. Вони йшли рівно й швидко, теж на веслах, але були одна від одної далеко. Певно, відпливали з різних кінців Херсонеського мису. Павло з заздрістю подивився їм услід, тихо сказав своїм гребцям:

— Гляньте, он же пішли на Кавказ. І не злякалися моря... І минули вашу Балаклаву...

— У них, мабуть, компас і карти в руках. І аварійний запас харчів та води, — зітхнув Прокіп.

— Що там карти й компас? У них весла справжні, а не такі, як оце, дрючки... Там порядок, — з болем в голосі кинув Фрол. — Море їм не страшно...

Берег усе зменшувався і вужчав, заволікаючись легким серпанком, але зовсім не зникав. Вони ще довго бачили шпиль Херсонеського маяка і зубчасті обриси Генуезької башти над Балаклавою. І це вселяло в серце кожному якусь хоч маленьку надію. Той манливий ліс, що густо кучерявився на горах і спадав непрохідними чагарниками від Байдарських воріт до самого моря, не давав їм спокою. Вони, здається, відчували його прохолодний подих, бачили в ньому дикі стежечки, чули дзюрчання холодного підземного джерела. Там, серед буйної зелені й прохолоди, де кожен камінь захищатиме їх, вони й знайдуть свій порятunek. Тільки там, під Балаклавою, і більше ніде.

А на небі ні хмаринки, на обрії ні цяточки. Велике й страшне небо дзвенить над ними, наче якийсь велетенський розпечений казан, у якому палають негасимі смертельні вогні.

— Води-и! — стогне поранений лейтенант Званцев.

Павло знову відстібує свою баклажку, а обидва гребці кидають дрючки, так і подаються до нього грудьми. Лікар переходить на ніс шлюпки і, добувши з бічної кишені якісь таблетки, кидає їх у баклажку. Одну кинув. Другу. І почав бовтати воду.

— Капітане! Що ти робиш? — злякано гукає Фрол Каблуков.

— Ха! — гірко усміхається Павло. — Не бійтеся. Це пантоцид. Він убиває у брудній воді всяку заразу. Хіба вам не видавали таких таблеток? Дивно. Можна брати воду з калюжі, а таблетка пантоциду знищить усі інфекційні бактерії. Пий. Не страшно...

— Я пив колись. Противно, — озвався матрос Журба і обняв поранену ногу, болісно скривившись.

Павло підводить Званцева і наливає йому один за одним два наперстки води. Бо що ж за мірка отой ковпачок, яким закручується баклажка, коли не наперсток?

Олексій п'є воду, високо задерши голову, аж гостре адамове яблуко ходить під шкірою, наче якийсь маленький шатун. Фрол і Прокіп жадібно їдять його очима, ков-

тають і собі давку слину, наче й вони вже п'ють ту воду разом з пораненим лейтенантом. П'ють, як і лейтенант, а ніяк не нап'ються.

Павло помітив їхні осатанілі, мов скляні, голодні очі і опустил голову, швидко пристебнувши баклажку назад до пояса. Треба ж щось робити, нарешті, з цією водою. А що? Дати, хай одразу всю вип'ють? Ні. Ждати ще? Важкувато. Вони скоро кинуться на нього і силою одберуть баклажку. По очах видно, що кинуться. Хоча він був терплячий, але спрага й голод вже мучили і його. Ледве стримував себе. Мочив долоню в морі, обмивав пошерхлі, мов чужі губи. Легшало трохи, але ненадовго. І він, щоб розвіяти напружену тишу, спитав:

— А який сьогодні день, хлопці?

— Ти нам зубів не забалакуй, капітане, — не витерпів далі Фрол. — Ми дні погубили ще там, на землі. Цілий рік, либонь, уже не знали, коли та неділя чи вихідний. Ти покинь ці штучки. Давай і нам води, бо силою одберемо. Вода твоя, але човен і консерви наші... Давай!..

Павло глянув на вусатого техника і побачив у його очах стільки розпачу й ненависті, що йому аж моторошно стало. Почав одстібати флягу і помітив, як очі Каблукова одразу засвітилися теплом надії й сам він зробився якийсь добріший, привітніший. І лікар знову спитав:

— А число яке сьогодні?

— Третє липня, — сухо пояснив матрос Журба.

— Так. Третє, — журно похитав головою Павло. — То що ж хлопці, будемо полуднати? Дві банки консервів з'їмо сьогодні, одну лишимо на завтра. А воду, як хочете, пийте зараз всю чи лишайте трошки і на завтра. Тут демократія. Не можу я так, коли ви їсте мене очима за ту воду. Як хочете, так і робіть.

— Оце порядок! — зрадів Фрол. — Суши весла!..

— Єсть! — гукнув матрос Журба, грюкнувши своєю палицею по борту, й скривився, наче вдарив себе по коліні.

— Нога болить? — тривожно спитав Павло.

— Болить, — якось винувато промовив Журба.

— Ану, давай гляну, — нахилився до нього Павло.

— Ні! Давайте їсти, а ногу й потім можна, — швидко одмахнувся матрос. — Вона не втече...

— І то правда. Не втече, — розгладив вуса Фрол.

Він вийняв складаного ножика і вистругав ним чотири скіпочки з своєї дошки, яка правила за кермо. Подав кожному, замість ложки, й почав відкривати консерви, ков-

таючи слину, якої десь набралось одразу повен рот. Першу банку подав Павлові, тихо сказав:

— Хліб-сіль...

— Дякую. Сідайте й ви до столу, — за давнім звичаєм, відповів йому Павло і примостився на носі біля Званцева.

Це були бички в маринаді. Павло набрав скіпочкою жовтої, пахучої маси, поклав у рот Званцеву. Той мрійно замружив очі, почав було жувати, але, так і не дожувавши, одразу проковтнув. Другу скіпочку Павло взяв собі.

— Ні, я краще сам, — сказав Званцев. — І ти сам. По черзі будемо. Раз ти візьмеш, а раз я...

— Добре, -- тихо усміхнувся Павло.

— Боже поможи, — кинув Фрол.

— На бога надійся, а сам не зівай, — усміхнувся йому Павло, придивляючись, як вони удвох їдять.

Матрос Журба їв, підставляючи долоню під скіпку. Коли на долоню капало, він злизував. Фрол розправив пальцем вуса, акуратно розжовував свою порцію. Брав на скіпочку сам і ждав, поки візьме Прокіп. Їли мовчки. І скоро дерев'яні скіпочки зашкребли по дну обох бляшанок. Юшку випили теж по черзі, по одному ковтку.

— Все? — спитав Фрол. — Компоту не буде?

— Ні. На трєте — аш два о. Вода, — жартома кинув Заброда. — Тільки по два ковтки. Не більше. Треба залишити Званцеву на завтра.

Він подав баклажку Фролу, і той, схопивши її обома тремтячими руками, жадібно припав до гарячого алюмінієвого горлечка. Аж очі заплющив. Ковтнув раз і голосно крекнув. Ковтунув удруге і важко зітхнув, передавши баклажку Прокопові. Матрос тріпонував чубом, наче збирався танцювати яблучко, міцно затис губами баклажку. Ковтнув один раз, другий і ніяк не міг одірватися від неї, хоч уже й не пив, а, здається, тільки дихав тією водою. Поволі одірвав від спраглих губів. А коли одірвав, то одразу рвучко простягнув Павлові.

Павло напоїв Званцева, випив і сам два ковтки і повісив баклажку назад до пояса. Але перед тим побовтав нею, сумно похиливши голову:

— Тільки на денці й зосталося... Коли б хоч дош пішов, чи що...

— Якось воно буде. Он же Балаклава синіє, — витер долонею вуса Фрол.

— Ну, давай твою ногу, моряк, — сказав Павло і почав стягати в Прокопової ноги гумову панчошу. Прокіп

схривився, зіціпивши зуби. Павло поклав його ногу собі на коліно, почав пильно її оглядати.

— Так, голубе, так. Нічого страшного. Рана зажила, але ти її натрудив, видно, стрибаючи по камінцях. Тепер вигрівай на сонці, і все пройде... Скоро будеш танцювати.

— Де ж те сонце? — здивувався Прокіп. — Уже заходить...

— Ну, завтра будеш гріти. Тільки не мочи у воді, — наказав Павло. — І на ніч замотай чимсь. Холоднуватو буде.

— А гребти? — з докором спитав матрос.

— Я буду гребти, а ти спочивай.

Вони сіли на веслах удвох з Фролом, і шлюпка знову пішла на схід, не гублячи з очей жаданої Балаклави.

Море почервоніло від заходу сонця, потім насупилося і зловісно почорніло, тихо й дрімотно заколисуючи шлюпку й натомлених гребців.

— Води, — знову попросив Званцев.

— Ну, знаєш... — скреготнув зубами Павло, але стримався. Одстебнув баклажку і подав Званцеву, спокійно сказавши: — Візьми до себе всю. І не одривай мене від роботи. Хочеш, випий зразу, а хочеш — залиш і на завтра. Вона вся твоя. Більш нема і не буде. Як знаєш...

Званцев узав баклажку, але не напився, а притиснув до грудей і так занімів з нею на носі шлюпки.

Згодом шлюпка повернула до берега, просто на Балаклаву. Густі сутінки обгорнули її чорною пеленою. Ніч упала на море раптово і якось несподівано, війнувши жаданою прохолодою. Гребці не спочивали. Вони-бо знали, що липнева ніч на півдні дуже коротка, а до берега далеко. Вдень вони чимдуж тікали від берега, а тепер мали повертатися до нього.

Працювали мовчки, важко відсапуючись. Долоні горіли від розчавлених пухирів, але вони на те не зважали. Перед ними все ясніше, і ясніше спалахували на березі ракети, злітали в небо довгі черги тракуючих куль, над самою водою горіло високе багаття.

Коли до берега вже лишалося якихось кілька миль ходу, над морем почався світанок. До чого ж коротка ніч! Три години, не більше.

— А бодай тобі добра не було, — глухо вилаявся Фрол.

— Назад! — скомандував Павло й затабанив дрючком у морі. — Скоро зовсім видно стане, і ми знову опинимось у німців перед носом. Вони побачать нас, почнуть обстріл...

І шлюпка повернула назад у море.

На носі тихо стогнав Званцев, раз по раз притуляючи до гарячих вуст вже порожню баклажку. Куняв над бортом Прокіп, обхопивши руками поранену ногу. Під носом шлюпки лопотіла хвиля, ознака того, що шлюпка не стоїть на місці, а йде вперед, далі від ненависного тепер берега. Ще якусь мить тому цей берег був омріяний і жаданий для них, а зараз став ненависний і осоружний, як той, біля Херсонського маяка, від якого вони вчора втікали.

Сонце зійшло з моря, гаряче, коване, наче його допіру викотили з ковальського горна тільки для того, щоб воно знову палило й пекло цілий день гребців, прибитих спрагою і голодом.

— Ні, це каторга, — озвався Фрол.

— Суши весла, — звелів Павло. — Тепер вони і снарядом нас не дістануть. Дзуськи...

— Так-то воно так, а далі як? — спитав Фрол.

Голосний гомін, стукіт дрючків об банки розбудили Олексія Званцева, й він якось здивовано оглянувся, наче не розуміючи, що з ним сталося цієї ночі і де він опинився? Певно, лейтенантові снився якийсь чарівний сон, бо він з острахом глянув на море і, пригадавши вчорашній день та своє поранення, з ненавистю промовив:

— Знову море? А бодай ти було запалося, прокляте!

— Не проклинай! — так і кинувся до Званцева матрос Журба. — Воно ж тебе на світі держить, а ти проклинаєш. Де твоя совість?

— Не можу більше. Ох, не можу, — застогнав Званцев. — Ленінград мені допіру снився, Суворовський проспект і Літній сад. Іду тим садом, а кругом біла ніч сяє. Моряки з дівчатами цілуються... А ви розбудили...

Прокіп хотів щось йому відказати, та Заброда цитнув на нього, і матрос замовк.

— Не згадуй, Альошо, — сказав Павло. — Тепер у нашому Ленінграді не краще, як і нам було в Севастополі. А бач, не здається, стоїть Ленінград... Готуйся, будемо перев'язку робити.

— Та я не про цей Ленінград, а про той, що до війни був, — зітхнув Званцев.

— Не треба. Нащо ятрити рану? — заспокоював його Заброда, розмотуючи ще мокрі від нічної вологості бинти.

— Хіба то рана? Біла ніч і Літній сад. Мене мама дома жде. Я йду з випускного вечора в училищі! Вже лейтенант. Поїду в Севастополь на місце першої служби... Хіба це рана?

— Майже так. Спогад про домівку і все таке інше розмагнічує. Навіває тугу, — тихо, щоб ті двоє не чули, говорив Заброда. — Не варто ворухити старе...

Хотів нагадати Званцеву, що він же боєць, а потім глянув на його рану... Який з нього боєць? Склав брудні, закривавлені бинти на носі шльопки, розірвав обгортку на новому, стерильному. Але це вже був останній. Рану знову промив морською водою, приклав до неї змочені в тій же воді ватяні тампони, зашиті в марлю. Перев'язки з морською водою повинні б допомогти, а от не допомагають... Поки замотав Олексія, то добре натомився, гірше, як колись після операційного дня. Чого б то так? Ага. Це ж голод дає себе знати. І спрага.

Поклав Олексія на носі шльопки, сам сів біля нього, похиливши голову на руки. В очах пішли якісь мутні кола, забігали чорні іскри, тіло враз обм'якло і все заболіло, наче його переїхали возом. А тут ще й Фрол Каблуков дратує. Його надтріснутий і скрипучий голос чується, наче з-під води:

— Гей, капітане! Чого ж ти зажурився? Командуй далі...

І лікар прокидається на той голос і скоряється йому, швидко застібаючи на всі гудзики розхристаного коміра. Набрив повні легені п'яного солоного повітря, твердо сказав:

— Слухай мою команду! Всім спочивать. Берегти сили. Цілий день лежати в шльопці, не ворухитись, без потреби не говорити. До вечора ми повинні набратися сил, щоб знову піти до берега. На Балаклаву. Ясно?

— Ясно, — відповів за всіх матрос Журба.

— Розмотуй ногу, — звелів йому Заброда і почав робити масаж ступні.

Нога трохи стухла, але ще була червона на місці зарубцьованої рани й пашіла вогнем. Наказав матросові покласти її проті сонця.

Фрол знову озвався:

— А де ж лежати, капітане?

— Зараз покажу, — перейшов до нього на корму Павло.

Поклав на обидва борти гвинтівку, до неї прив'язав плащ-палатку і міцно прикрутив її до корми. Вийшло щось на зразок полотняної колиски, в якій на Слобожанщині, коли нема лозової, дітеї колишуть. І, сам здивувавшись такій винахідливості, весело кинув:

— Лягай, інженере, відпочивай. Тільки пришвартуй її міцніше, щоб не одірвалася. Я на живу нитку взяв, щоб показати тобі конструкцію.

— Ти молодець, капітане. А як же сам будеш спочивати?..

— Я коло пораненого примощуюся. А ви лягайте удвох з матросом.

— Стривай-но. Я ж тобі плащ-палатку дам, — сказав Каблуков і поліз під корму, почав там длубатись біля свого протигаза з казенними грішми.

— А може, там і сухарі завалилися? — в'їдливо кинув Заброда, бо вночі про цю палатку інженер і словом не обмовився.

— Ти не глузуй, браток, — огризнувся Фрол. — Чого нема, того нема. А палатку візьми. Завалилася...

Павло взяв у нього з рук палатку, перейшов до носа і влаштував Званцеву й собі таку ж колиску, поклавши поперек шлюпки дубову ломаку, якою веслував матрос Журба. Поклав у колиску Званцева, а сам не ліг. Сів біля нього, задумався. Ні, не задумався, а поринув у якийсь важкий напівсон, що долав його от уже другий день.

А довкола пекло і смажило, сліпило очі, нудило від одноманітного погойдування, на зибучій хвилі. Берег тільки-тільки мрів у синій далині. Значить, шлюпку не зносило до берега. Це добре.

Так минув ще один день. Павло наче спав, але знову й знову прокидався в надії побачити хоч якусь маленьку зміну довкола шлюпки. Але все було як і раніше. Сонце і море. Море і сонце. Та ще важка нестерпна спека. Ні чайки над головою, ні хмаринки на обрії, ні димка від кораблів. Тільки страшна тиша панує довкола, скувавши голову до глухоти.

Надвечір Павло всіх розбудив, але вони, виявляється, не спали. Почувши про Балаклаву, одразу посхоплювались, загримотіли дрючками. Тільки лейтенант Званцев безпорадно розвів руками, ніби вибачаючись, що не може разом з ними гребти.

Швидко і жадібно з'їли останню банку консервів.

Кожен брав по черзі свою пайку скіпочкою і передавав банку сусідові. Так вона й кружляла між ними. І от настав кінець. Більше їжі немає. Єдина надія на отой ліс під Балаклавою.

І вони попливли до нього, якісь осатанілі, збуджені, несамовиті. Їх гнав голод і спрага, страх перед морем і

нечувана жадоба до життя. Гребли мовчки. Навіть словом не перемовились. Лише тяжко дихали й немов стогнали від напруги.

Та ось озвався Павло. Він глянув на зоряне небо й тривожно сказав:

— Братці, я бачу по спалаху ракет, що до берега ще далеко. А до світанку вже близько. Гляньте на небо. Он ранкова зірниця вже зійшла. Дивіться!

Всі глянули в зоряну безодню й угадали далекий світанок, що вже летів до них на невинних, найшвидших у світі крилах — на крилах світла.

— Так, зорі показують світанок, — сказав матрос. — Певно, вже четверта година...

Павло згадав про свого годинника і вихопив його.

— Котра? — похилився до нього матрос.

— Не знаю. Стоїть. Заведу, як сонце зійде, — роздратовано кинув Павло й скомандував: — Назад!

— Чого назад? — так і схопився Фрол.

— Не допливем. Ніч для нас коротка. Вони помітять нас у морі, коли вже буде видно. Хіба ти цього не розумієш, Фроле Якимовичу?

Світало швидко, а в шлюпці панувала могильна тиша, наче всі раптом поніміли. Тільки лейтенант Званцев кусав пересохлі, потріскані губи й тихо, сам у себе, просив води. Та ще Фрол часом озивався, не випускаючи свого весла:

— Що ми наробили, боже? Що ми наробили...

Павлові набридли його причитування, і він звелів:

— Сушить весла!

Шлюпка ще якусь мить пливла по інерції, а тоді тихо загойдалася на малій хвилі.

Всі запитливо і якимось розпачливо глянули на Павла, немов ждали від нього порятунку. Фрол висловив їхні думки:

— А далі що, капітане? Привів нас помирати сюди?..

— Жартуєш, папашо! Ще така смерть не родилася, щоб голими руками взяла севастопольців. Руки в неї закороткі до нас, — твердо сказав Павло і весело глянув на Прокопа Журбу й на Олексія Званцева.

Обидва комсомольці прибадьорились, сіли в шлюпці рівніше, глянувши ясними очима вперед, наче хотіли побачити, що там діється за сліпучою лінією порожнього горизонту.

— Пам'ятайте, хлопці, Павку Корчагіна.

— Атож! — озвався Прокіп.

— Пам'ятайте, браточки, — сказав Павло, закачавши рукава.

— Земля-матінка одно діло, а море зовсім друге, — буркнув Фрол.

— Ну, папашо, це вже ти загинаєш, — кинув Павло. — А коли б Павка Корчагін був матросом, то хіба від цього змінився б його характер? Ніколи в світі. Та він би ще не таку бурю вистояв, як на тій землі, що вся горіла...

Фрол глухо кашлянув, а відповісти не міг. Не мав чим. Тільки й сказав:

— Ну, командуй далі. Показуй приклад, а ми за тобою підемо... Я так їсти хочу і п'ю, що зараз би віддав усі казенні дванадцять тисяч за шмат хліба і відро води. Віддав би і оком не моргнув. А колись би одробив. За мною борг не пропадає.

Павло набрав повні пригорщі морської води й почав нею полоскати рота. Полоскав довго, закинувши голову, аж у горлі булькотіло. Потім намочив водою голову, обличчя. Потім розхристані груди. І, повернувшись до всіх у шлюпці, весело сказав:

— Отак робіть, браточки. Помагає... Спрагу вбиває, сонце не так пече...

І, набравши баклагу морської води, почав поливати Олексію Званцеву на голову, на груди. Примушував полоскати в роті. За ним почали обливатись водою Прокіп з Фролом. І всім хоч на якусь мить стало легше, наче напилися чистої води, наїлися свіжого хліба. Фрол навіть похвалив капітана.

А тут ще схопився західний вітер, і матрос Журба загукав, щоб ставили парус із плащ-палатки. І парус поставили, прикріпивши один кінець намертво до великого дрюка в уключині, а другий — до меншої, рухомої палиці. Попутний вітер весело погнав шлюпку на схід сонця. Він добре віяв цілий день, і біля паруса встановили вахту. Кожен стояв по годині, бо Павло вже завів свого годинника, як тільки зійшло сонце, і в шлюпці запанував точний розпорядок дня: годину стій на вахті, три години лежи в колисці. Лежи і поливай себе водою, полощи рота. Спрага, правда, минала на якийсь час, але потім знову душила за горлянку гарячими лещатами. Тільки голод вже не минав. Так брав за серце часом, що воно мало не зупинялося.

Надвечір прокинулись і побачили дивну картину.

Вітер стих. Біля паруса, впавши грудьми на банку, спав Прокіп Журба. На горизонті не видно було берега.

Омріяна й жадана Балаклава зникла безповоротно. Вони розбудили матроса, зняли паруса і вкрилися ним усі троє, наче від дощу, бо вже вечірня прохолода давала себе знати. Олексія Званцева накрили ватником Каблукова.

— От клімат проклятий, бодай йому добра не було, — лайнувся Фрол. — Удень смажить, мов у пеклі, а вночі холод. Тут і здоровий завие... Нема краще, як у нас на Волзі...

Павло важко опустив руку в море, і вона враз засвітилася міріадами зеленкуватих іскор, наче засяяла діамантами. Але ні Павло, ні Прокіп з Фролом не звернули на це сійво жодної уваги. Їм тепер було до всього байдуже.

Насувалася третя важка й голодна ніч. А скільки таких ночей жде їх попереду, серед цього дикого й безлюдного моря? Павло подумав про це й мимоволі похолов.

Гут

Розділ одинадцятий

— Хлопці, — знову ледве чутно застогнав Олексій Званцев і, простягнувши кволу руку, поманив до себе всіх трьох.

Він уже не просив ні води, ні хліба, бо знав, що їх нема. Здається, ціла вічність минула з того часу, коли він дихав солодким духом свіжого хліба, чув у роті цілющу прохолоду джерельної води. Він глянув запалими очима довкола і знову побачив ненависне море, що було, як і вчора, і позавчора, порожнє й чуже. Берег давно пропав, і Олексій навіть не міг тепер сказати, з якого ж боку він був, той рятівний берег. І чайки пропали. Побоялися вони летіти за шлюпкою в таку далечинь. Тепер севастопольці були в морі самотні й безсилі, безжально виснажені голодом і спрагою. Всі якось притихли, зів'яли, забувши лік дням і годинам. Тільки їхній командир, капітан Заброда, тримався бадьоріше.

Він прокинувся сьогодні знов, як і в перші дні, до схід сонця, вмився до пояса, виполоскав рота і, здається, трошки ковтнув води, противної, гидкої, що рвала все зсередины. Потім завіз свого блискучого кишенькового годинника і, наче те радіо, загукав, приклавши до рота обидві долоні:

— Говорит Москва! Доброе утро, товарищи! Сегодня у нас десятое июля...

Прокіп з Фролом ворушилися на кормі, плюскотіли водою, і котрийсь з них запитав лікаря:

— А який сьогодні день, капітане?

Заброда непевно розводив руками:

— А цього я вже й не знаю, хлопці. Чого не знаю, того не знаю...

Він ішов до них на корму, і вони там про щось тихо перемовлялися, дивлячись каламутними й посоловілими очима на безкрає море.

Олексій думав, що вони про нього щось говорять, і кликав їх до себе:

— Хлопці! Я не чую вас. Ідіть сюди... Може, мені легше...

І вони підійшли, важко і непевно переступаючи через банки, ковзаючи на решічастому дні шлюпки, й посідали кругом пораненого товариша, тихі й пригнічені, ждучи, що то їм сьогодні скаже їхній командир.

Павло перев'язав Званцева, знову намочивши в морській воді бинти, які він тепер сам прав і сушив на гарячому сонці. Прокіп і Каблуков побачили на спині лейтенанта роз'ятрену рану, що кривавилась і досі не заживала. Лікар кивнув обом, щоб не говорили Званцеву про його рану, коли буде питати. Але Олексій сьогодні спитав не про рану, а про інше:

— Про що ви там шепочетесь без мене на кормі? Говоріть, щоб і я почув...

— Та що там говорити? — безнадійно махнув рукою Фрол Каблуков.

— Ні, говоріть, — настоював Званцев. — А то капітан спить коло мене, а нічого не говорить. Тільки заспокоює мене... А нащо воно мені, те заспокоєння? Я ж не маленький. Війна є війна... Чого ж ви замовкли, браточки?

— А ми не замовкли, — озвався Павло, — слухай, що я кажу їм. Тут критися нічого... На веслах ми вже йти не можемо. Ти поранений, і рана твоя не заживає. Прокіп теж дуже підупав на силі. А ми удвох з Фролом з цими веслами далеко не запливем. Що нам лишається? Ждати. Тільки ждати, поки нас помітить якийсь корабель і підбере. Крім того, тут часто літають гідролітаки, це їхня траса. Вони вже обов'язково нас побачать і скинуть аварійний бортпайок, а там і катери наведуть. Я прийняв рішення лягти в дрейф. Нам треба лежати спокійно. Якомога менше розмовляти, рухатись, щоб не витрачати енергії. Людина без їжі може прожити сорок три дні. Повірте мені, друзі, я вчив про це в медінституті по курсу фізіології і

точно знаю. Один німець, забув його прізвище, голодував сорок три дні.

— Брехня! — так і визвіривсь на лікаря Фрол. — Ми через тиждень вже гинемо від спеки й голоду, а ти нам про сорок три дні торочиш! Не строй дурня...

— Ох, мовчи, капітане. І не муч нас, — заворушив посинілими губами матрос Журба.

Вони глянули на лікаря так люто й осатаніло, наче готові були розірвати його на шматки. Фрол Каблуків аж зубами заскреготів. Ну що ж! Це цілком природно в такому стані. Спокійно, лікарю. Забудь, що ти й сам голодний і вже безсилий. Пам'ятай, що вони хворі. А тебе як учили поводитися з хворими? Забув? Ні, не забув ще...

І він зовсім тихо і щиро, приклавши руку до серця, сказав:

— Чесне комсомольське, браточки! Вірте мені. Той німець таки голодував сорок три дні. Правда, він пив воду. Води йому давали вдосталь. І вода розкладала ті запаси, що були в організмі. Тим він і жив...

— А бодай він тобі смоли напився! — вилаявся Фрол, але вже не так люто, як перед цим.

— Воду пив, — мрійно якомсь промовив Прокіп Журба і раптом спитав: — А ми що будемо пити?

— І ми будемо воду пити, — просто і безпосередньо пояснив Павло. — Ось дивіться...

Він узяв свою баклажку й набрав у неї морської води. Набрав і, добре виполоскавши, вилив за борт. А потім знову набрав і, не вагаючись, притулив до рота. Ковтнув раз і болісно скривився. Ковтнув удруге і вже не так скривився. Тільки очі заплющив. Ковтнув і втретє. В животі одразу щось запекло й почало підійматися до горла, і Павло ледве стримав себе, щоб не вирвати випитої води.

Всі троє дивилися на нього мов заворожені, мов він допіру проковтнув гадюку. Дивилися з острахом і якоюсь недовірою, але в їхніх очах уже спалахнули теплі й щирі іскорки людського добра і жаданої надії.

— Ну, от і все, браточки, — важко передихнувши, сказав Павло.

І навіть усміхнувся своєю скупою, але теплою посмішкою.

Фрол пильно глянув на матроса і, показавши на лікаря, похмуро спитав:

— Ти бачив?

— Бачив, — кивнув головою матрос Журба.

— Він пив цю воду? — знову спитав Фрол.

— Пив, — підтвердив матрос.

— Ну, яка вона? — спитав уже лікаря Фрол.

— Противна. Наче касторка. Але це єдиний для нас порятунок. Іншого нема й не буде. І запам'ятайте собі, що кубометр морської води має удвоє більше поживних речовин, ніж кубометр найкращої родючої землі. Я пригадав допіру це все, бо колись вчив на морському факультеті в медичному! — вже голосніше і навіть трохи патетично вигукнув лікар Заброда.

Фрол розгладив вуса, спробував і собі усміхнутися.

— Чудасія! У нас, у Саратові, кажуть: відро води замінє склянку молока. Пий, дурню, воду...

— Молоко не хитра штука, — кинув Павло. — Його всякий дурень питиме. А ти морської водички спробуй. Солоної, з йодом і фосфором. Ото подвиг...

— Ану давай! Дідько з ним! — пожвавішав Фрол.

— Стривайте. Я вам приготую з пантоцидом. Може не така буде противна, — сказав Павло і, набравши води, кинув у баклажку дві таблетки пантоциду.

Розбовтав добре, знову випив два ковтки і подав баклажку Фролові.

Інженер розгладив вуса, кашлянув і, замружившись, ковтнув раз і вдруге, не одриваючись, не дихаючи. Потім скривився, закрутив головою і вхопився за живіт. Але не вирвав. Тільки сплюнув за борт і почав витирати долонею слюзи, наче ковтнув добру ложку міцного хрину.

Павло в душі святкував перемогу, але не показав цього, спокійно запитавши:

— Ну як, Фроле Якимовичу?

— Противно. Касторка — то ж чистий мед проти цієї зарази. А що зробиш? Тепер коли б хоч сухарчика...

— Еге! — зітхнув Павло. — За сухарчика вже вибачайте, браточки. Чого нема, того нема. Давай далі, не задержуй чарки...

Прокіп випив, навіть не скривившись, хоч і йому було дуже гидко. Але моряк не міг виставляти себе на посміх і стоїчно витерпів цю ненависну мить. Морока була тільки з Олексієм. Він двічі вирвав воду з жовчю і не міг навіть дивитися на баклажку. Та лікар не відступав від нього, поки той не прийняв першого ковтка. Тяжко звикали вони до морської води, але звикали і пили, затуляючи носа, не дихаючи. І страшна, смертельна спрага вже не так душила за горло, і голод наче відступив трохи.

— Нічого, хлопці, — заспокоював товаришів Павло. — Коли нас не підберуть кораблі і не побачать гідролітаки, то шлюпку обов'язково приб'є до берега. Морська течія не стоїть, вона відносить нас усе далі від Севастополя на Кавказ...

І, напруживши пам'ять, він пригадував давні лекції в медінституті, в яких ішлося про фізіологію голодування. Він жорстоко картав себе за те, що так легковажно тоді ставився до цих лекцій і не все з них запам'ятовував. Тепер би вони стали в пригоді йому і його трьом товаришам, що конали в шлюпці вже не так від спраги, як від голоду. Правда, відчуття голоду було нестерпним і страшним лише перші сім днів, коли тяжко боліли ноги й руки, ломило спину й попереки, а в очах плавали жовті кола. Потім відчуття голоду почало притуплятися, поступившись місцем загальній кволості і безсиллю.

Та все ж Павло Забрודה, напружуючи пам'ять, відновлював відомості про випадки голодування, які знала медична наука різних епох і віків. Що таке голодування? Голодування — це життя організму за рахунок власних складових частин. Причому напочатку витрачаються жирові і м'язова тканини. Голодування може бути повним, коли організм зовсім не одержує їжі, але дістає воду, і абсолютним, коли організм не одержує ні їжі, ні води.

Організм дуже важко зносить відсутність води. Голуби, яким дають сухий корм, а не дають води, гинуть на третій-п'ятий день. А ті, яким не дають корму, а дають воду, живуть до десяти-дванадцяти днів. Отже, голодування, яке проходить без води, є найважчим. Чому? Та, мабуть, тому, що продукти розпаду, які утворюються в організмі голодуючого, недостатньо виходять з організму, бо для цього немає необхідної кількості води. Ці продукти накопичуються в крові, тканинах і отруюють організм. Так. Тепер це все знову стало ясне для Павла Заброди.

Спогади пливли і пливли до нього, наче самі виходили з морського дна. І лікар уже клопотався тим, як би його простіше й дохідливіше розповісти все це Фролові Каблучкову, матросу Журбі та й пораненому Олексієві Званцеву. Чи зрозуміють вони його правильно, чи знову почнуть лаятись? Коли б зрозуміли. Коли б не лаялись і не бунтували знову... А для цього їм треба говорити конкретно, на прикладах, а не взагалі, теоретично...

І молодий хірург знову напружує пам'ять, згадує ті, давно забуті приклади. Поволі, важко, наче збирає крипи-

ці золота серед безмежного лану морських пісків. Від загальних положень він іде до конкретного.

Голод. Повний голод. Але ж він буває і не повний, коли організм позбавлений лише частини необхідних йому речовин: води, білків, жирів, мінеральних солей. При повному голодуванні організм живе за рахунок власних запасів, і чим їх більше, тим довше він може прожити. Здається, професор Рубер? Так. Рубер вважає, що організм людини може жити при відсутності їжі до того моменту, коли не втратить половину білків. А як же кров? Ні, склад крові при голодуванні змінюється дуже мало, бо відновлення її відбувається з тих тканин організму, які руйнуються. Білкові речовини крові утворюються з м'язової тканини і кісток. А жири — з жирових комор. Вуглеводи утворюються спочатку із запасів глікогену, який є в печінці, а коли й він вичерпається, — з проміжних продуктів розпаду білків. У зв'язку з цим зменшуються запаси жиру в організмі, витрачається м'язова тканина, зменшується кількість солей в кістках. І тільки центральна нервова система при голодуванні майже нічого не втрачає у своїй вазі. Ох, як це давно було відкрито! Ще в сорокових роках минулого століття.

Скільки людина може голодувати? Медична наука наводить різні дані. Відомий випадок, коли людина прожила без їжі сімдесят п'ять днів. Але як ти скажеш про це їм, оцим морякам, що лежать у шлюпці, зігнувшись у три погібелі? Добре, хоч спрага вже не так їх мучить. Потроху морську воду сьорбають. Звикли вже... В медичній літературі описані випадки голодування людей протягом шістдесяти днів, сорока двох, тридцяти шести і так далі. Скільки днів доведеться голодувати їм, чотирьом севастопольцям, у цій шлюпці серед мертвого й безлюдного моря? Хто ж його знає. Павло тут не вгадько. Та й загадувати наперед про це не варто.

Як же вони голодували, ті люди, про яких розповідалось на лекціях? Деякі голодували в зв'язку з вимушеними обставинами. Інші—за власним бажанням. Дивно. Дуже дивно, як можна голодувати за власним бажанням? Адже вимушене голодування зносити далеко легше, ніж голодування з власної волі, при якому, крім голоду, людині доводиться переборювати ще й іншого страшного ворога — спокусу. Якийсь громадянин Ш. прийшов до інституту і попросив, щоб лікарі зробили над ним спостереження протягом п'ятдесятиденного голодування. Він був глибоко пе-

реконаний, що довге голодування приносить організмові оновлення і що він зможе позбутися своєї давньої хвороби — циститу. Його поклали в окрему палату, позбавили будь-якої їжі, давали тільки три склянки води на день. Після п'ятдесяти днів голодування він втратив чверть ваги свого тіла, але потім дуже скоро відновив вагу. Навіть з перевищенням. І болі в сечовому міхурі припинилися. Певний час серед медичних працівників існувало переконання, що голод є найкращий лікар при деяких захворюваннях, що короточасне голодування протягом тижня дає добрі наслідки. Якийсь Долматов голодував тридцять два дні і вилікував цим свій гастрит. При цьому він пив від двох до семи склянок води на день, спав по вісім годин на добу і, головне, виконував звичайну фізичну й розумову роботу, маючи добре самопочуття. Внаслідок голодування зник не тільки гастрит, а й головні болі, безсоння. З лікувальною метою тривалий час голодував якийсь службовець; він щодня ходив на службу, виконував свою повсякденну роботу і весь час почував себе бадьорим, працездатним. Голодом лікувалися і японці під наглядом якогось професора з Токіо.

Але спробуй ти, лікарю Забродо, сказати про це Фролу Каблукову, він тобі одразу випалить:

— З жиру казяться! Посадив би ти їх до нас у шлюпку...

І він був цілком правий, цей похмурий інженер-автотракторник, який морем ніколи не плавав.

Звичайно, не всякий організм може витримати тривале голодування. При сучасних методах лікування вдаватися до такого засобу добровільно — просто злочин. Але, мабуть, треба завжди пам'ятати, що в багатьох випадках краще недоїсти, ніж переїсти. А ряд захворювань взагалі вимагають обмеження їжі... Головне ж у тому, що організм людини може довгий час жити без їжі, коли він має воду. Але ж то була прісна вода, а тут солоня, морська.

Морська вода. Вона небезпечна для організму. Павло чув про це не раз в інституті, навіть читав. Де читав? Прошу, коли ласка. Відкрийте Жюль Верна і Майн Ріда, Станюковича і Новикова-Прибоя. Ви ж не скажете, що ці письменники не знали моря і не сьорбнули його при лихій годині? Не скажете! І всі вони в різний час висловили тверде переконання, що морську воду пити не можна, небезпечно для здоров'я і навіть смертельно. До такого вис-

новку прийшли і деякі вчені, які вивчали це питання. І ось якийсь молокосос у медицині, молодий хірург Павло Заброда, родом з нікому не відомого села, що носить дивну назву Суха Калина, раптом почав пити морську воду й примусив до цього своїх нещасних побратимів, що разом з ним терплять біду в морі. Яке зухвальство проти науки і великого й авторитетного досвіду. Чого доброго, він, цей капітан Заброда, ще й дисертацію про це колись напише. Яке нахабство...

Павло підвів важку голову, поволі, наче був під водою, підняв до лоба руку й почав витирати долонею гарячий піт. Полізло в голову казна-що...

А море поблискує і переливається, як учора, як позавчора, як і в той перший день, коли вони одірвалися від важкої севастопольської землі. Тільки тепер берега вже не видно. І чайки нема над головою. Значить, і земля вже далеко від них. Десь дуже далеко земля, наче чиясь лиха й невидима рука окреслила кругом них заворожене водяне коло, якого їм, здається, вже ніколи не переступить, не вирватися з його смертельних обіймів.

— Ні, брешеш, стара костомачо! — тихо шепче Павло, позираючи на своїх товаришів.

Званцев повиснув над водою і хлюпоче рукою в морі, наче щось ловить. Може медузу побачив? Ні. Коли б побачив, то вже б давно радісно загукав до всіх. Адже медуза холодна і прісна. Хоч вона й живе у солоній воді, а сама й трішки не солона. Її можна їсти. Вона, як планктон. І споживна, і цілком замінить прісну воду. Про це вони не раз уже говорили, та от скільки плавають у морі, а й досі не довелося зустрічати медуз. Чи вони видохли, чи на дно поховалися? При березі ж їх було, аж кишіли, а тут хоч би тобі одна!

Матрос Журба лежить горілиць на кормі й в'яже з шпагатини морського вузла. В'яже і знову розв'язує. Блідий, змарнілий. Здається, сама шкіра та кості. Біля нього сидить задумливий Фрол, тихо погойдуючи баклажку. Він припасував до неї корабельну міцну шворку і тепер бере воду не зверху, а з глибини моря. Хитро бере. Одну шворку він прив'язав до баклажки, почепивши до неї баластину — залізну уключину з шлюпки, другу — до корка, яким затикають баклажку. Опустивши заткнуту баклажку на глибину, Фрол висмикував корка. Алюмінієва посудина наповнювалася найхолоднішою глибинною водою. Там вода таки й справді холодніша і, здається, трохи чистіша. Хай

здається. Добре, що він хоч уже не бурчить і сам п'є морську воду. Твердий, вічно не згодний з чим-небудь, Фрол вчорнів і наче потріскався, мов той камінь на морському березі.

Каблуков помітив, що Павло пробудився із задуми, і тихо, наче вчився заново говорити, проказав:

— Ну, що ти надумав, капітане? Говори, бо так можна збожеволіти. Що надумав?..

На його голос повернувся і Званцев. Поволі встав і матрос Журба. Всі троє дивляться на лікаря такими великими, повними суму, благальними очима, наче ждуть, що він зараз дасть їм по шматочку хліба. Ну, нехай не по шматочку, а бодай крихітку на трьох, щоб понюхали, як він пахне. Бо вже давно забули.

І капітан, сам дивуючись з того, як гостро й блискавично запрацювала його пам'ять, радо повідомив:

— Казку надумав... Казку, хлопці...

Вони повзуть до нього, поволі, обережно, наче їм паралізувало ноги, й збиваються тісним гурточком на носі шлюпки, біля пораненого Званцева. Засапався кожен, наче від далекої й швидкої гонитви.

Павло мовчить, збираючися з думками, бо ще й сам не знає, чим та казка повинна закінчуватися. Він десь чув її, ще будучи студентом, а може, й читав. Але ж то було так давно, так давно, що вже й сам не пам'ятає, коли саме.

— Ну, шквар і казку... Шквар, бо, мабуть, ми скоро кінці віддамо, — хрипить Фрол, хворобливо й сухо покашлюючи.

— Ну, браток, ще ранувато тобі про таке говорити. У тебе жінка дома і дитина. Вони ждуть тебе, — гримає на нього Павло. — Ось ми троє, на що вже закоренілі холостяки, а нам таке й на думку не спадає. А ти ж глава сім'ї...

— Ат! — безнадійно махає рукою Фрол, і його безбарвні очі зволожуються слізьми. Він так любить свою дочку і дружину!

І лікар, не давши йому розчулитись, одразу починає говорити:

— В якомусь-то царстві, в якомусь государстві, як говорила моя покійна бабуня з Сухої Каліни, в дальній афганській стороні жив собі та поживав багатий чоловік. І те багатство та розкоші так його рознесли, що він став ширший, аніж довший. У двері не влізе — обов'язково застря-

не, на бричку не сяде — під ним усі ресори тріщать. Їв за трьох дурних, ще й за себе, четвертого. А від цього, як ви знаєте, причепилися до нього і всілякі хвороби. Всі одразу. І задишка, і серце ожиріло, і ноги пухнуть, і живіт виріс, як пивна бочка. Вже сам не може й черевика собі взути. Словом, не чоловік став, а якийсь чувал з м'ясом і салом.

І от прийшов він до лікаря.

— Рятуй, батечку рідний, я тобі гору золота дам і коштовних самоцвітів. Тільки вилікуй мене від цієї страшної хвороби. Щоб я знову став, як і всі люди на землі. Рівний, стрункий, веселий та рухливий.

Лікар уважно оглянув хворого, вислухав, вистукав та й каже:

— Даремно ви, пане, тратите гроші на своє лікування...

— Чому даремно? — здивувався багатій.

— А тому, — каже лікар, — що вам лишилося жити на світі сорок днів. І ні хвилини більше...

Тяжко засмутився багатій, прийшов до свого палацу, упав на ліжко і навіть не захотів ні з ким розмовляти. Навіть їсти перестав. Лежить та все думає про день своєї смерті. Думає і лічить дні, коли-то вона прийде до нього, ота смерть. І бачить багатій, що той день усе наближається, бо він усе худне та блідне. І ось настав сороковий день. Багатій ждав смерті, а її все нема й нема. Тоді він схопився і гайда до лікаря. Прибіг та й питає:

— Нащо ж ти так обдурив мене? Казав, що я помру через сорок днів, а я ось живу і навіть до тебе прибіг...

Усміхнувся лікар і каже йому:

— Ти скаржився на повноту, а тепер ти худий і стрункий. Чого ж тобі ще треба? Іди собі з богом...

Багатій вибіг за браму і тільки тут зрозумів мудру хитрість цього лікаря...

Павло замовк. Товариші, здається, тихо дрімали, повісивши важкі голови на груди. Наче й не чули тієї казки. Заброда вирішив їх перевірити.

— Отаку я, братці, казочку згадав, — сказав він.

— Ну й хитрий, бісова душа, — глухо кинув Фрол.

— Та хто ж, як не ти. Звісно ти, бо той твій лікар мені ні до чого. А ти здорово підвів базу. Не вішайте хлопці носів. Сорок днів можна голодувати. Брехня!

— Казка! — процідив крізь зуби матрос Журба.

— Баланда! — видавив з себе Олексій.

— Та ви що, браточки, подуріли? Скоро два тижні,

як голодуємо, а й досі мені не вірите? Он ви які! А я й не знав, що ви такі невдячні. Воду вас силою примусив пити. Через ту воду й досі живемо, а хоч би хто спасибі сказав! Слухайте мене, коли я старший тут, — нарочито вдавав ображеного Павло.

— За воду спасибі, — тихо сказав Фрол.

Матрос Журба вдячно кивнув до Павла головою, і Олексій тепло глянув на нього.

І мовчки, важко дихаючи, вони знову розповзлись по своїх місцях, німі й приголомшені спекою і голодом, аж чорні від сонця. Одежа, просякнута солоною водою, торохтіла, як брезент. І тіло було якесь сіре, бо на ньому вже виступила морська сіль.

Павло приліг біля Олексія і задивився з шлюпки в морську глибину. Він лежав німий і, здавалося, бездиханний, наче заснув. А хвиля все плюскотіла під кормою й плюскотіла, наче дражнилася, пишаючись своїм спокоєм і великою силою, яка тут, у морі, все могла зробити з цією шлюпкою.

Сонячний промінь дивно ламався в морі на скалки, і вони гострими стрілами протинали темну глибину.

І щось дивне привиділося йому в тій глибині, наче обгорнуто білим туманом. Туман загойдався й почав танути, бо вже сонце торкнулося його холодної гущавини. А з туману раптом попливли легкокрилі човники з очере-тяними снопами на бортах. Ох, як же вони далеко, мабуть, на самому дні, а бач, пливуть. І люди якісь на них, вимахують гострими списами, чубами буйними мають... І що воно таке? Що за марево? Як, хіба ти не знаєш, капітане, і не догадуєшся? То ж прашури твої з Сухої Калини, чубаті запорожці, пливуть у невірну землю братів своїх визволяти. Глянь, як вони запаслися в дорогу усім достатком. Пороху доволі і вода свячена в бочках. Суха тараня в мішках і гори сухарів. Ох матінко моя, скільки тих човнів! Хмара! І не бояться. Пливуть собі та співають... Рибалка літає... Ти ж читав, капітане, ще в школі про запорожців. От вони тобі й привиділись, виринули з морського дна. Крута хвиля їх розкидає, чорна буря сліпить їм очі, а вони пливуть усе вперед та вперед, по зорях, проти теплого вітру. Пливуть та співають... Та ось гострі сонячні списи, що протнули море мало не до самого дна, враз гойднулися й забрили. І стали ті списи срібними струнами. І капітан навіть чув їх віщий акорд. Вони промовляють ясним голосом з самого дна...

Кобзар війнув сивим вусом, пустив його за вітром і незрячими очима вже бачить рідний край, збиває хвилю на морі, тягнеться руками до своєї України. Через Дике поле, на Дніпрові пороги й Запорозьку Січ, а там далі через славний Київ на бори чернігівські й знову на схід сонця, в тиху й зажурену Суху Калину, яка стоїть собі, зажурившись, серед поля. І капітан наче чує кобзарів голос, навіть слова розбирає, що линуть до нього з моря, наче їх хвиля виносить на своїх крилах.

«Гей, на Чорному морі та на білому камені, там сидить ясен сокіл. Схилив голівоньку низенько, жалібненько квилить-проквилляє, на святее небо та на Чорне море пильно поглядає, що на святому небі та на Чорному морі не гаразд починає?»

Гуде пісня, як вітер у полі, а кобзар уже пішов на дно за козацькими чайками. Тільки вода зашуміла по його сліду. Потім дно морське загойдалося, і капітан побачив на ньому цілу ескадру бойових кораблів. Матроси зривали з них червоні прапори й прощалися з кораблями. Ескадра гинула в морі, а матроси йшли воювати на землі. Над ними маяв великий прапор, і на ньому Павло ясно бачив срібний блиск серпа і молота. І ще він бачив Севастополь у вогні й диму, серед якого височів кам'яний стовп з орлом на вершині. Орел розправив крила, у дзьобі в нього золотий вінок... Пам'ятник затопленим кораблям. Графська пристань. Приморський бульвар і він, капітан медичної служби, біжить понад морем з своєю Оксаною, бо вже почалася війна. Знову війна...

Застогнав Званцев, і лікар пробудився з своєї задуми. Пробудився і ясно побачив під водою, там, де щойно бриніли кобзареві струни і тонула ескадра, косяк золотавої кефалі. Риба йшла густо, грала проти сонця, сита й добірна. Павлові аж дух перехопило й потемніло в очах. Він гукнув на корму, до Фрола Каблукова й Журби:

— Хлопці, риба!

Вони припали грудьми до бортів шлюпки, ковтаючи голодну слину. Але кафель, ніби знушаючись із людей, сяйнула золотистою смугою і пішла в безконечні морські простори. Люди заціпили зуби, що вже кривавились від цинги, і мало не заплакали. Полягали на своїх банках, не знаючи, що їм далі робити, де шукати порятунку від голодної смерті.

Фрол, трохи спочивши, почав лаятись. Він повз до Павла страшний, вчорнілий.

— Ну скажи мені, капітане. Скажи! Нашо я пішов з тобою в море? Тут смерть моя. А там, під Балаклавою, партизани. Чого ти не схотів до них іти?

— Я хотів. Ти сам бачив, — якось байдуже і кволо відповідав Павло, наче його валив тяжкий сон.

— Хотів. А чом не підійшов? Треба було ще раз попрацювати, — дорікав інженер.

Він так і не доповз до Павла, звалився посеред шлюпки на гарячу банку й занімів.

Павло підсунувся до нього сам, поклав руку на плече й почув, як воно здригалося. Фрол Каблуков тихо плакав. Перший раз за всю війну. Заброда намагався його заспокоїти:

— Слухай, Фроле Якимовичу, не лайся. Нам лишається пливти, лежати і ждати, поки нас підберуть. Чого ми пішли в море? Ясно. Щоб не здатися фашистам. На землі ми вже були готові до того, щоб загинути. Але краще загинути в морі, ніж там у полоні. Ти бачив матросів, що стояли по шию у воді й не здалися ворогам?

Фрол важко кивнув головою. Бачив. І знову видушив хриплим голосом:

— Ох, не муч мене...

Павло зачерпнув долонею води і полив товаришеві на гарячу голову. А той навіть не ворухнувся.

В шлюпці знову запала гнітюча, важка тиша. Всі лежали на своїх місцях, давно загубивши лік часу.

І раптом серед цієї тиші вони почули далекий, але ясний гуркіт мотора. І схопилися, мов по команді.

Над морем, просто на них і не дуже високо, йшов літак.

— Фашист, — сумно сказав Павло.

— Ат! — одмахнувся Фрол. — Я покличу. У них бортовий пайок. Вони можуть скинути нам на парашуті. Сухарі, цукор, галети. Бувають же й серед них люди...

Павло цитьнув на нього, наказав:

— Лежати всім і не ворухитись. Він не повинен бачити, що тут є живі люди.

Літак був уже зовсім близько, і всі побачили на його крилах чорні хрести. Побачили і причаїлися. Але Фрол не витримав. Він схопився на повен зріст і почав вимахувати руками:

— Рятуйте!..

Льотчик помітив шлюпку. Він шугонув над нею, кинувши зловісну тінь, і розвернувся в морі. Пікіруючи, сипонув з крупнокаліберних кулеметів, аж вода довкола

шлюпки закипіла. Потім, розвернувшись, ще раз обстріляв човна. І полетів своєю дорогою, розтанув у сліпучій далині.

Павло сказав:

— От бачиш, Фроле? А ти казав, що вони люди...

Фрол зіщулювся на кормі, не підводячи голови, тихо застогнав.

І знову потяглися довгі й тяжкі години, нестерпні, пекучі дні, холодні й вогкі ночі.

Рана в Олексія Званцева не гоїлася, перев'язки з морською водою, на які так надіявся Павло, не дали належного ефекту.

У матроса Журби, навпаки, рана загоїлась, нога була цілком здорова, але це його мало тішило. Прокіп був уже такий безсилий, що не міг зробити й кроку. Власне, йому і нікуди було йти. Він лежав на кормі, поруч з Фролом Каблуковим, іноді переповзаючи до пораненого Званцева, коли там збиралися всі четверо й слухали, що їм говорив капітан Заброда:

Але й капітан уже почав підупадати на силі. Він говорив тепер усе рідше й коротше, та й то в крайніх випадках, коли Фрол Каблуков починав лаятись, загрожуючи, що не може далі терпіти ці страждання. Капітан Заброда вже й не переконував його, не агітував, бо знав, що марно. Він тільки насуплював брови й кидав одне слово:

— Замовкни! — І, подумавши трохи, додав: — Он Званцеву важче, а він терпить...

Спрага вже не мучила їх, але голод дошкуляв усе дужче й гостріше. І організм втрачав останні запаси життєвих сил. Люди стали худі й висохлі, наче мумії. Тільки очі горіли в запалих орбітах якимсь божевільним голодним блиском.

Якось вранці Фрол Каблуков несподівано закричав:

— Земля! Бачу землю...

Всі схопилися на ноги і, приклавши від сонця долоні до очей, вдивлялися в сліпучий обрій, затамувавши подих.

Над рівною смужкою моря і справді виднілася земля. Вона проступала в синюватому димку, закучерявлена дивними садами чи лісами, що слалися по крутій горі. Ясна, зрима, відчутна.

— Там сад росте, — легко зітхнув Званцев і зрадів, як дитина.

— Ні, то ліс шумить, — заперечив матрос Журба.

— Земля! Ви бачите? Земля! — волав Фрол Каблуков, розмахуючи обома руками.

— Але чия? — стомлено кинув капітан Заброда. — А що, коли нас несе назад у Севастополь?

І всі одразу похмурніли, зажурилися. Тільки Фрол несамовито блиснув очима на капітана, наче вилаявся.

— Тіпун тобі на язик. Земля ж! Земля!..

— Це гарячкуй, Фроле Якимовичу, — застеріг Павло. — Ще не відомо, яка то земля.

І присів на носі шлюпки, підтримуючи за плече Званцева, що все пнувся і пнувся вгору, щоб побачити й собі.

Обрій чорнішав, земля наближалася, і вони вже ясно розрізняли на ній вибалки, кучеряві дерева, густі й затишні гаї над водою, бо навіть дорогу вже бачили, що бігла від моря в гори.

Ось воно, жадане щастя.

Земля!

Там живуть люди. Там є хліб і вода. На березі щось замиготіло, заворушилось. Певно, їх уже помітили й готуються зустрічати. Може, вони і в море катером вийдуть назустріч шлюпці? От коли б вийшли! Повинні б вийти. Інакше й бути не може.

Але що це? Невже в очах почало двоїтися?

Темна смуга землі, і високі гори на ній, і кучеряві сади з буйними лісами раптом загойдалися і самі попливли назустріч шлюпці. Попливли просто в море, якимсь великим островом, що несподівано одірвався від материка. Диво якесь, та й годі.

І вже той острів пливе не по морю, а по небу, розтікаючись важкою хмарою мало не на півсвіта. Хмара та кипить і переливається синюватим темним полиском, затопивши все море. Що ж це таке? Де ж поділася земля? Де ж той берег?

— Нема ніякої землі. То хмара! — з досадою крикнув Павло і вдарив себе кулаком по коліну.

— Хмара? — злякано перепитав Фрол і заточився на банку.

Званцев затулив долонями очі, похилився на борт шлюпки. Матрос Журба заскреготав зубами, обхопив голову руками, наче прикипів гострими ліктями до колін.

Сумніву не було. То не берег мрів удалині, а марево, з якого й насунулася оця чорна грозова хмара. Вона виросла над морем грізна й густа, облямована по краях білуватими кучерявцями. Пропали гори й гаї, зникла доро-

га, що збігала до моря, і остання надія розтанула в імлі. Морський обрій знову чітко окреслився, наче його виклали з чорного граніту. Значить, там ніякої землі й не було. Не могло бути. А вони, дурні, легковажно повірили...

Хмара насувалася, заступивши собою півнеба, і немов клекотіла розтопленою смолою. Здавалося, вона назавжди заступила той рідний край, де сходило сонце, де лежала рятівна земля й на ній жили люди та був спасенний хліб. І вода була. Тепер усе щезло, потонуло і, мабуть, ніколи вже не з'явиться перед очима чотирьох знедолених мореплавців, що опинилися у цій мізерній шлюпці. Вони, мабуть, ніколи не проб'ються крізь цю залізну хмару, в якій уже схрещуються вогневі блискавиці, б'ючи своїми гострими стрілами в розбурхане море, ніби заганняючи все глибше й глибше під воду отой бачений ними берег. От і прийшов усьому кінець.

Море враз насупилось і заревло, вдарило мертвою хвилею, і шлюпка загойдалася на тій хвилі, мов якась шкарлупинка. Білі буруни зануртували скрізь, наче море вишкірило свої смертельні зуби. Обрій уже зламав свою рівну гранітну лінію, й вона стала якась горбата.

В шлюпці залягла гнітюча тиша. На голови плавців упав німий переляк, притиснувши їх до дерев'яного ребристого дна. Вони так і захололи, позираючи несамовитими очима на розгніване море, на високу хмару, якій, здавалося, й кінця немає. Що буде? Налетить бортова хвиля, ударить з усієї сили, затопить шлюпку водою, і вона піде на дно. І тут нічого не зробиш. Нічим не допоможеш один одному. Не врятуєшся. О, вже не врятуєшся... Лежи собі на дні і тупо жди свого речення. Іншого виходу нема. Вони такі самотні! Фрол Каблуков мав цілий батальйон техніків і механіків, а лишився один. Прокіп Журба був серед цілої роти безстрашних розвідників, а тепер закам'янів на кормі сам один, як підбитий орел. Олексій Званцев, що тримав у своїх руках всі телефонні дроти й радіоапарати і міг подати звістку надії в найдальші окопи й бліндажі, зараз лежав у шлюпці безсилий, німий, втративши будь-яку надію на порятунок у цій пекельній завірюсі води і сліпучих блискавок...

Павло одразу збагнув настрої і думи своїх побратимів. Збагнув і, видершись на середню банку, голосно загукав:

— Полундра! Шторм іде!..

І вони почули його голос, хоча він був уже тихий,

якийсь кволий. То Павлові лише здавалося, що він загу-
кав голосно і сильно.

Почули і підвели до нього свої чорні й худі обличчя,
на яких тільки очі ще блищали.

«Так оце і я такий став?» — подумав Павло і спохва-
тився, щоб не показати їм своєї розгубленості. Спохватив-
ся і знову загукав:

— Слухай мою команду! В'язати канат і найтувати
через всю шплюку, від носа до корми! Поясами і обмот-
ками. Чуєте, орли?.. Та хутко мені!..

І перший рвонув з себе ремня, почав надточувати йо-
го Олексієвим паском. До роботи взялися й Прокіп з Фро-
лом, і скоро вздовж усієї шпюпки простягнулася туго на-
тягнута лінва, за яку вони мали триматися в шторм.

— Каски і бачки наготов! Всім лежать на своїх місцях!
Не рухатись! Воду вихлюпувати лежачи. Триматись за
линову...

Павло умостився біля Олексія Званцева, а Прокіп ко-
ло Фрола Каблукова.

І тоді на них упали перші краплі дощу. І вони лизнули
їх язиком. Свіжі, солодкі, зовсім не солоні. Павло схопився
й знову скомандував:

— Палатку на всю ширину розгорнути! Воду дощову
збирати! Виконуй!

І жбурнув їм на корму один кінець розгорнутої палат-
ки, й вони розстелили її над шпюкою, кинувши на сере-
дину каску, щоб вітер її не зривав.

Перші великі краплі весело затарабанили по палатці,
стікаючи на середину, де гойдалася каска, і скоро там зіб-
ралася добра пригорща води. Справжньої, прісної, дощо-
вої води. І вони потягнулися до неї спраглими губами,
ковтаючи солону кров, що виступила на яснах.

— Стійте! Хай більше набіжить, — звелів Павло, й
вони жадібно почали дивитися на довгождану воду, що
сама прийшла до них.

Підставляли під дощ обличчя, облизували на губах
холодні краплі, тихо раділи, мов діти. Розхристали коміри,
щоб дощ падав на груди, лився за шию. А поранений на-
віть повернувся під дощ спиною, в надії, що він упаде ці-
лющою вологою і на його роз'ятрєну рану.

— Вода! Чиста вода! — сміявся Прокіп.

— Уже півкаски натекло! — радів Фрол Каблуков. —
Пиймо!..

Мокра плащ-палатка увігнулась, в ній заплюскотіла

вода, і моряки почули її вагу на своїх кволих руках. Всі гостро позирали на Павла, коли-то він накаже пити цю воду.

І лікар узяв запасну каску і, набравши нею дощової води, подав Олексієві Званцеву. Той жадібно припав до каски спраглими губами, солодко заплющивши очі. Але ковтнув один раз і почав рвати, болісно вхопившись за горло. Що сталося, чого він так одсахнувся? Павло вихопив у нього каску і сьорбнув сам, сьорбнув і одразу виплюнув у море.

— Сіль! — з досадою кинув він. — Палатка ж просоліла... Пийте, коли хто не вірить...

Фрол вихопив у нього каску, жадібно припав до неї губами, але, набравши повен рот, так і застиг у відчаї. Потім повів зляканими очима довкола й виплюнув усе за борт, вилаявся.

Плащ-палатка так просоліла, що дощова вода в ній зробилася солонішою, ніж морська. Прокіп тільки лизнув її язиком і з огидою кинув:

— Ропа, братці. Чиста ропа...

— Нічого! Перевертай на другий бік. Виперемо! — скомандував Павло.

Дощ лив мов з відра, й вони добре одіпрали в ньому плащ-палатку, повертаючи її то на один, то на другий бік. І ось нарешті вода в палатці стала м'якою й солодкою. Чиста, дощова, холодна. Вони пили її вдоволь, двома касками. Пили, аж стогнали, і ніяк не могли напитися. Та вже повеселіли й ожили, наче хліба скуштували.

— Годі! — подав команду Павло. — Зливайте запас у каструлю... І в каски зливайте... Хто знає, коли він ще піде, такий дощ...

Але було вже пізно. Дощ раптом перестав. Перед ними клекотіло розбурхане море, завивав шалений вітер, горами зводились круті штормові хвилі.

Ось перша хвиля налетіла на шлюпку і вхопила її своїми білими зубами. Вхопила мертвою хваткою, і шлюпка задрижала. Кожному під груди підкотилося щось м'яке й важке, здушивши залізними лещатами горло.

— Падай! — гукнув Павло. — Падай і лежи так!..

Вони попадали на дно шлюпки і вхопилися за лінву. Підкинуті на гребінь хвилі, принишклі моряки побачили з цієї височини глибоке й страшне провалля, що раптом утворилося між ними й сусідньою хвилею, ще вищою, ніж перша.

«Коли б хоч не в борт ударило», — блискавично подумав Павло, і шлюпка стрімголов полетіла в урвище, наче камінь, що зірвався з високої скелі.

Забило дух скаженим вітром і солоними бризками. Голова пішла обертом, і небо закрутилось в шаленому танці. Люди почули, як дно шлюпки вдарилося об воду і на бортах затріщала дубова обшивка. Шлюпка навіть не гойднулася в тому проваллі, бо нова хвиля підхопила її на свої крила й знову понесла під небо, до самої хмари. Залізні лещата коло горла розімкнулися і стиснули кожному груди, боляче обпекли поясницю. А тут ще й хвиля накрила їх з головою, заливши шлюпку. Насилу втримались за линву. Тільки вона і врятувала їх в цю мить від загибелі. Досі б у морі вже були.

І коли шлюпка виринула з-під хвилі, Павло знову загукав:

— Воду! Виливайте воду!... І за линву тримайтеся!

Мокрі як хлющ, ледве живі, люди одпирхувалися, стріпувались, клянучи в думці увесь білий світ. Але враз познаходили на залитому хвилею дні каски й каструлю і почали вихлюпувати воду. Працювали однією рукою, бо другою трималися за линву, щоб не випасти за борт. То була страшна і каторжна робота. Вони вичерпували воду, а вона знову й знову заливала шлюпку. Одежа намокла, настобурчилась і стала наче бляшана, сковуючи кожен рух.

Небо, що всі ці дні до шторму здійсалося над ними безкрає і глибоке, тепер зробилося якесь вузьке й низьке. Високі хвилі ревли тепер з усіх боків, затуляючи собою колись великий і неосяжний виднокіл. Севастопольці почували себе так, наче потрапили до якоїсь водяної пастки, з якої вже немає вороття. А хвиля все наростала й наростала. Вона вже сягала у височінь п'ятиповерхового будинку. З цієї висоти шлюпку чимдуж кидало в прірву, а потім знову й знову підносило на гребінь. Тільки сяк-так вихлюпають з неї воду, як нова хвиля знову накриває з головою, звівши важку працю нанівець.

— Ой, не можу! Ой, важко! — кидався на кормі Фрол Каблуков.

— Мовчи! Вихлюпуй! — гукав на нього Павло, не підводячи голови. — Прокпе, дивись там!..

— Їсть! — одгукувався Прокіп.

Раз — набирає в шлюпці. Два — виливає за борт. В одному ритмі з Павлом. І вусатого Каблукова підганяє. Раз, два! Раз, два!

Та ось хвиля шугнула збоку і мало не перекинула шлюпку. Вона вдарила матроса Журбу в груди, вибивши з рук каструлю. Алюмінієва посудина блиснула на гребені хвилі й зникла. Матрос щось закричав у розпачі.

Він почав нишпорити руками по дну шлюпки, хоч добре знав, що більш ніякої посудини там не знайде. А шлюпку знов заливає. Тоді він зірвав з пораненої ноги черевика і, обмотавши його ремінцями руку, почав вихлюпувати воду черевиком.

— Молодець! — похвалив Павло. — Тепер не вивертеться...

— О ні! — вимахував черевиком Прокіп.

— Тримайся ж і сам добре! — гукав Павло. — Не вічно ж воно ревтиме, це море...

— Вісім балів, не менше, — озвався Прокіп.

— А більше буває? — питав Павло.

— Буває, але рідко, — пояснював матрос, не кидаючи роботи.

— От бачите, буває й більше, — якось радісно вигукнув Павло, щоб хоч цим полегшити важке становище своїх знесилених супутників.

Море лютувало, наче хотіло зламати впертість голодних і безсилих плавців. Напочатку воно було зелене й піняве, а тепер аж почорніло й закурілося сизим туманом, а здолати севастопольців ніяк не могло.

— Брешеш! Ти мене не візьмеш, поки я живий, — харкаючи солоною водою, аж стогнав Фрол Каблуков.

— Не лайтеся, папашо. Море не любить цього, — просив його матрос Журба. — Гріх його лаяти...

— А мені однаково тепер! Однаково!

— Ох, не кажіть так. Не кажіть, — умовляв Прокіп.

Утлу шлюпку кидало з хвилі на хвилю, несамовито жбурляло в прірву, а вона все впливала та впливала, жива й неушкоджена. І море від цього, здається, ще дужче шаленіло й казилося.

Павло давно втратив почуття часу, а годинника боявся виймати, щоб море не вирвало його з рук. По небу догадувався, що вже вечоріє, а шторм і не думає затихати. Скоро зайде вечір, а там і ніч. А що буде серед темної ночі? Зараз вони хоч бачать один одного. А вночі? І щоб прогнати геть свій страх і безсилля, Павло щосили гукає:

— Гей, на кормі! Давай, давай!

— Єсть, на кормі, — озивається матрос Журба.

— Не дрімай! — наказує Павло, хоча в самого очі так

і злипаються, важка втома гне ослабле тіло до слизької холодної банки.

А море стогне і реве, не знаючи ні кінця ні краю своїй злобі.

УТ

Розділ дванадцятий

Шторм затих на третій день, і вони лежали в шлюпці знеможені й страшні. Іноді хтось глухо стогнав і вимахував рукою, наче повторював одноманітні рухи, до яких вони всі звикли за ці пекельні ночі й дні лютого двобою з морем. Рука безвільно опускалась на дно шлюпки й одразу перекидалася за борт, наче виливала воду. Вони весь час її виливали, ту ненависну воду. Двоє з одного кінця, двоє — з другого.

Хвиля поволі впала, але ще добре гойдала самотню посудину на своїх велетенських грудях. Угору і вниз. Угору й знову вниз. Тут і здорового заколише, а вони ж були такі кволі, що вже хилилися од найменшого вітру. Вдень їх мучила спека, вночі доймав холод. Але найстрашнішим був голод. У вухах нестерпно дзвеніло, перед очима плив холодний туман, а в шлунку так пекло й боліло, наче він давно приріс до хребта й почав поволі засихати. Морська вода рятувала від спраги, але розпалювала голод... Вони мочили у воді свої шкіряні пояси і портупей, пробуючи їх жувати. Але з того нічого не виходило. Вражені цингою зуби вже не могли пережувати грубої шкіри й тільки хиталися в опухлих яснах, сходячи чорною кров'ю...

Вкрай знесилені, вони вже не пам'ятали, як почав затихати шторм. Їх кинуло ще раз у провалля, потім винесло на гребінь білої хвилі, й після того всім на голови звалився липкий сон. Їх одразу мов накрило товстим шаром зеленої важкої води, і вони вже більше не впливали на поверхню. Павло Заброда щось кричав їм, але ніхто вже його не чув, і він скоро й сам замовк, поринувши в тяжке забуття.

Лежали всі німі, виснажені до краю, наче мерці... А море вже сховало свої білі гострі зуби. Воно полискувало сонцем на грайливій хвилі, пускало зайчиків і немов посміхалося до непритомних моряків. Посміхалося доброю, ласкавою посмішкою: «Молодці! Витримали, не скорилися, перемогли»...

Одежа висохла на гарячому сонці й, коли Олексій

Званцев ворухнувся, вона на ньому аж загримотіла. Певно, від того й прокинувся поранений, тихо попросивши:

— Води-и!

Павло, що лежав поруч, важко звівся на лікті й замружив очі, звикаючи до сліпучого сонця, яке знову затопило все навкруг. Набрав у пригорщі морської води, напоїв Званцева, тихо спитав:

— Ну, як тобі, Альошо?

— Болить...

— Що болить?

— Рана...

— Зараз подивимось...

Розмотав бинти і побачив незагоєну рану, що ятрилась все далі й далі. Промив її, виправ бинти і знову замотав їх тісно кругом грудей.

— Ну що там? — тривожно спитав Олексій.

— Нічого. Підсихає потроху, — непевно сказав Павло.

— То, може, й виживу?

— А певно, що виживеш, — запевнив Павло і спохмурнів, але тут же спохватився й додав: — Коли б ти до мене в госпіталь попав, то вже б давно танцював, козаче... А тут, бач, затягнулося... Та поборемо. Он бачив, який шторм поборолі?..

— Бачив. Тепер, коли в кіно будуть показувати шторм, то знатиму, що воно таке, — спробував усміхнутися Званцев. — Бо в кіно — то іграшка, а не шторм...

— А то вже так, — піддакнув Павло, озирнувшись довкола.

В шлюпці плавали дві каски, постукуючи об решітчатое дно. Води було по кісточки. Її вже не вихлюпували з учорашнього дня.

На кормі спав, розкидавши руки, Фрол Каблуков. Алюмінієва баклажка звисала на шворці з його шиї, тихо б'ючись об борт. Прокіп Журба лежав біля нього, закинувши на борт праву руку. На руці теліпався черевик, міцно прив'язаний ремінним шнурком до зап'ястя. Шнурок набряк у воді й глибоко в'ївся в шкіру.

А довкола знову море й море. І ні берега, ні чайки, ні якоїсь ознаки того, що десь близько лежить земля. Де вона тепер, та земля? З якого боку? І чия, коли вона близько, — рідна чи чужа? Тільки сонце палить з високого неба та нудна хвиля клекоче і гойдається за бортом. Через неї й обрію як слід не видно. Скільки вони спали? Довго. Мабуть, цілу вічність. Так могли й навіки заснути, якби ви-

сока хвиля знову накрила шлюпку. Нічого казати, добрі моряки, що в шторм позасинали мертвим сном. Пора вже й будити їх. Давно пора, а то ще помруть, так і не побачивши сонця і оцього моря, що вже вгамовується й затихає.

Павло важко сідає на носі шлюпки і, приклавши до рота обидві долоні, наче в мегафон гукає:

— Говорит Москва! Доброе утро, товарищи! Сегодня...

І осікся. А що ж сьогодні? Який день і число? От уже й збився з ліку. До шторму ще пам'ятав, а тепер забув. Скільки ж вони днів у морі? П'ятнадцять чи дев'ятнадцять? А біс його знає. Може, п'ятнадцять, а може, й дев'ятнадцять. А той німець голодував аж сорок три дні. Ого! Ще є запас.

Павло вийняв годинника, послухав його хід, приклавши до вуха. Підкрутив пружину. І зовсім випадково побачив своє обличчя в нікельованій кришці. Побачив і вжахнувся. Худий, шия тонка, як палець. Як тільки на ній голова тримається? А заріс як, матінко моя рідна! Густі вуса побігли над верхньою губою до бороди, а в них сивина. І розкуйовджена борода посивіла. Ого, браток, у двадцять три роки сивіти почав? Сивий комсомолец. Так. А що ж тут дивного? Люди при важких психічних стресах сивіють на очах. Хіба ти не вчив того в інституті? Вчив. І сам бачив у різних клініках. Нічого. Раз витримали такий шторм, то вже не здадуться. Хай посивіють голови, хай повипадають зуби, хай навіть скує їх сліпота, а вони будуть боротися з голодом і з морем до останку, поки не побачать довгожданого берега. Побачать для того, щоб ступити на нього і жорстоко відплатить фашистам за ці нелюдські страждання в морі. За все, за все відплатять, що фашисти наробили в рідному краю. Від Ленінграда до Балаклави. Від Сухої Калини до Керчі... Бо правда таки на їхньому боці, і вона не дасть їм загинути. У морі їх четверо, але ж за ними стоять на смерть мільйони комуністів і комсомольців. Весь народ стоїть в окопах і в тилу.

В голові запаморочилось. Павла вже стомлювали навіть думки. Зачерпнув пригорщею води, напився. Знову глянув у блискучу кришку годинника і, сумно похитавши головою, швидко заховав його, щоб товариші не побачили. А то ще й самі почнуть роздивлятися на свої посивілі чуби, на виснажені обличчя. Досить того, що один на одного дивляться.

Вже всі прокинулись і озираються довкола, якимись каламутними, наче посклілими очима.

Фрол Каблуків показує кволою рукою за обрій, тихо питає:

— Землі не видно?

— Не видно...

— А чайка не літала?

— Не літала.

— Значить — кришка. Не дотягну. В сосновий бушлат одягнуся...

— Дотягнемо, Фроле Якимовичу, — незаперечно кидає Павло. — Всі дотягнемо до берега. Он той чоловік голодував сорок три дні, а ми хіба гірші?

— Ой, мовчи, одміно, не муч, — стогне Фрол і повертається. — І нащо я, дурень, тебе послухав? Було б у партизани йти під Балаклаву...

Та лікар не мовчить. Він своє довбає, як той дятел:

— Інші також довго голодували. По місяцю й по два. Хіба вже забули все те, що я вам розказував? То ж не казка, а медичні дослід. Я ж нічого не вигадував... Та й по собі бачите. Скоро, мабуть, двадцять день мине, як голодуємо... Хіба не так?

— Так, трясця його мамі! Так, — стогне Фрол Каблуків. — І грошей повна торба, і зуби ще цілі, а їсти нічого. Ну дайте мені хоч буханець хліба і пляшку молока. Двадцять тисяч заплачу. Не даєте? Ото ж то й воно, братці. А в нас у Саратові о цій порі яблука дуже дешеві. За карбованця можна купити ціле відро. А калачі які? А риба з Волги? Ви такого зроду не їли... Де там...

— Чому не їли? Їли, папашо, — озивається матрос Журба. — Не тільки рибу, а й дещо смачніше.

— Невже? — удавано здивувався Павло.

— А ти думав! — мрійно сказав Журба. — Ось візьміть, приміром, полтавський борщ. А пампушки з часником? А вареники з сметаною. Пальчики оближеш...

Матрос ковтав жадібно слину і все говорив та говорив про різні страви, смаковані на віку. Він перелічував їх, розповідаючи, як котру готують, і весь час наче жував щось, навіть прищмокував язиком. Його важко було слухати, але Павло не зупиняв. Хай виговориться. Може, ці спогади добавлять йому сили і він не так важко буде зносити голод.

Та поранений Званцев не міг далі терпіти, тихо застогнав:

— Не треба про їжу, годі!

Прокіп ледве помітно стрепенувся від тих слів, наче вони його злякали, й здивовано спитав:

— Не треба?

— Ні, — важко дихаючи, озвався Олексій.

— То я й не буду, — винувато знизав плечима матрос і одразу притих, зіщулювся й ліг на кормі біля Фрола Каблукова, наче його здолав раптовий сон.

Павло переповз на своє місце до Званцева, ліг грудьми на голі дошки. Він не міг уже спокійно дивитися на ласкаве й сонне море, що ніжилось під теплим сонцем і тихо воркувало, заколисуючи шлюпку й чотирьох голодних людей у ній. Не міг. Море зробилося йому осоружним і бридким. Він не міг його бачити. Оці грайливі хвилики викликали в нього люту злість, що підкочувалася до самого горла й боляче давила. Йому було якось тісно й холодно серед цього безкрайнього простору, наче у вогкому казематі.

Він ясно бачив усі чотири сторони світу, визначаючи їх за сонцем, а вночі по зорях. Але куди несло їхню шлюпку — він не знав. Та чи й взагалі її несло? Павлові раз у раз здавалося, що вона стоїть на місці мов укопана. Кругом же ні орієнтира, ні якоїсь точки, по якій би можна звірити рух, як ото буває в полі чи на залізниці, коли ти в поїзді. Стоїть поїзд, і все довкола стоїть: дерева, хати, люди, а рушив поїзд, і все за ним попливло.

Він пробував одривати з своєї записної книжечки маленькі клаптики паперу, щоб хоч по них дізнатися про рух шлюпки. Але папірці крутилися деякий час на воді, а потім їх прибивало хвилею назад, і вони прилипали до борту. А тут ще й сонце знову почало мордувати. Викотиться зранку на небо й пражить увесь день, аж душа в'яне і дихати стає боляче. І ні хмаринки, ні вітерця, ні найменшого холодочка. Шкіра тріскає на обличчі й на руках. Дух забиває люта спека, і голова гуде, як дзвін. Ждеш не джідешся тієї ночі, щоб остудила обпечені тіла. А прийде — тремтиш від холоду, наче в лихоманці. Зуб із зубом не зведеш. Кутаються всі в єдину плащ-палатку, туляться один до одного. А холодний туман налягає, одяг стає мокрою, холод пробирає до кісток.

І так день за днем, не знаючи, що буде завтра, вони покійно терпіли і тривожно чогось ждали. Ночами, коли місяць стояв над головою, море простеляло їм сріблясту доріжку до самого обрію, до жаданої землі. Здавалось, тільки ступи на неї — і крокуй до свого порятунку. Вона

тебе виведе з цієї неволі на твердий ґрунт, де живуть люди. Де є хліб і вода. От що найголовніше зараз для них... Та згодом навіть цей місяць з своєю сріблястою стежкою, що колись, у мирні дні, будив найніжніші почуття, зробився бридкий і ненависний. При його світлі вони бачили один одного ще страшнішими й нещаснішими. Наче не люди, а якісь мертві тіла погойдувалися в шлюпці. Мов привиди, що вийшли на світ з морського дна й пішли кружляти морем, шукаючи місця своєї давньої загибелі...

Фрол Каблуков зовсім притих на кормі, передавши баклажку Прокопові. Тепер холодну воду з глибини добував для всіх матрос Журба. Фрол уже не сперечався з Павлом, не розповідав більше про саратовські яблука. Він наче дрімав. Це добре. Нехай дрімає. В такому забутті його тіло більше збереже енергії, на довше його вистачить у цій боротьбі з голодом. В шлюпці рідко точилися розмови, переважно панувала сонна тиша.

І раптом закричав Фрол Каблуков. Лежав собі тихо та мирно, та враз схопився, вимахує руками, наче одбивається від когось. Голос хрипкий, надтріснутий, але завзятий і рішучий:

— Чого ж мені їсти не дають? Усім дають, а мене обминають. Хіба я гірший за інших? Це знущання! Я буду скаржитися! Вже друга зміна пообідала, а я й досі голодний стою. Покличте директора! Це якийсь бедлам, а не їдальня. Я на роботу в трест запізнююся... Дайте мені книгу скарг! Тут спекулянти всі і злодії!.. Маріє Іванівно, чого ж ви мовчите?.. Це знущання!

Прокіп одсахнувся від нього й злякано дивився в його широко відкриті каламутні очі, нічого не розуміючи. Олексій Званцев з острахом глянув на Павла й тихо спитав:

— А може, він розуму рішився?

— Ні, — заперечив Павло і поповз на корму до Каблукова.

— Я в газету напишу, — кричав Каблуков. — Одні м'ясом обжираться, а іншим і борщу нема! Де мій обід? Я гроші за нього платив, коло каси в черзі стояв. Кому ви його віддали? Га? Давай сюди директора...

Павло поклав йому руку на голову, другою обняв за плече.

І Каблуков несподівано затих, наче зів'яв.

— Що таке, папашо? Хто тебе зобидив? — спитав Павло. Але інженер нічого не пам'ятав. Каламутне марево,

що раптом привиділось, уже зникло, розтанувши в сліпому тумані.

— Чим ти невдоволений? — знову спитав Павло.

— Усім! — байдуже махнув безвільною рукою Фрол і надовго затих, ніби заснув.

Так тривало два дні. Фрол кидався й кричав. То він сперечався з касиркою, яка не хотіла йому продати два обіди в одні руки. То він шпетив якогось директора, що погано організував продаж хліба і в магазині виросла довжелезна черга. То він ловив якогось злодія, а то пробирав свою дружину, яка й досі не наварила їсти, і він з дочкою zostався голодний. Одного разу Каблуков почав одбиватися. Хтось, видно, силою одбирав у нього хліб, який він їв. При цьому він так рвучко кидався на кормі, так широко вимахував руками, що Павло з матросом Журбою мусили тримати, щоб не випав за борт.

Коли його питали, що трапилося, він нічого не пам'ятав і знову стихав, провалюючись у якесь глибоке забуття.

Павло розумів, що це почались галюцинації. Вони бувають різні: смакові, зорові, слухові, чуттєві, тактильні¹ й інші. Причому всі вони пов'язані з їжею й водою. Павло все це знав, але не говорив нічого своїм супутникам у шлюпці.

— Що в нього таке? — допитувався Журба.

— Ослаб дуже, — пояснює Павло. — От йому й сниться.

— А може, то йому третій дзвінок пробив?

— Не думаю. Ми ж тут усі однакові, а нам, бач, не сниться, — зауважив Павло Заброда, дивлячись за борт у зелену воду.

— Жаль. Якби мені хоч крихта хліба приснилася і склянка чаю. Здається, одразу б полегшало. Так от же й не присниться, — журився матрос. — А десть там, на землі, і хліб є, і чай. І води скільки завгодно... Нащо така несправедливість на світі, Павле Івановичу? Нащо?

— Потерпи, Прокопе, скоро земля буде. І люди. Я вже вирахував цієї ночі. Сьогодні третій тиждень минає, як ми в морі. Скоро мусить показатися земля... Навіть у дрейфі нас повинно ж до берега прибить. Вже скоро. Дуже скоро. Терпи браток, — поволі і ~~тихо~~ говорив Павло. Йому важко було говорити.

— Ох, не агітуй мене. Нащо це все? Хіба я малень-

¹ Дотикові.

кий, — шепотів матрос Журба і одразу замовкав, якимсь обережно прилягаючи до недвижного Фрола Каблукова.

Павло знову перев'язав лейтенанта Званцева сухими бинтами, а брудні й закривавлені виправ у морі й розвісив сушити на дрюка, що колись правив їм за весло. Олексієва рана не гоїлась, і Павло тяжко переживав це. Досвідчений лікар був безсилий проти звичайної осколочної рани.

Десь опівдні, коли вони всі зомлівали від трудної спеки, раптом закричав і матрос Журба. Голосно й розпачливо, наче просив порятунку.

Павло аж здригнувся. Невже і в матроса почалося? І підвівся на лікті, лицем до корми.

— Що тобі, Прокопе? — тихо спитав.

Матрос був при повній свідомості. Він ясно бачив лікаря, руками не вимахував, не кидався за борт, а, злякано відсахнувшись від Фрола Каблукова, показував на нього очима:

— Ой, він мертвий...

— Тіпун тобі на язик, — процідив крізь зуби Павло і приповз до корми, почав оглядати Каблукова.

Фрол не дихав. Пульсу не було. Кінець.

І лікарю Заброді раптом стало жаль матроса Журбу за те, що даремно лайнув його допіру, і він тихо заплакав, мов дитина, яку незаслужено скривдили. Скільки людей він врятував, життя яких висіло на волосинці! І не десь у першокласній клініці, в обладнаній операційній, а просто серед поля, в окопах і бліндажах, коли мало й надії було на порятунок. І були то все тяжко поранені люди, з великою втратою крові, а цей, Фрол Каблуков, не мав навіть подряпинки. І помер. Дуже важко бачити перед собою людину, яка вмирає, і не мати змоги допомогти їй. А що їй було потрібно, цій людині? Не так і багато: трошки їжі й чаю, щоб підкріпилася. Ні ліків заморських, ні уславлених патентованих препаратів. Кусник звичайного хліба і склянку солодкого чаю. І він би ще жив та й жив, цей вічно невдоволений і бунтівливий, але чесний інженер Каблуков з Гоголівської вулиці, що в Саратові.

Матрос накрив йому пілоткою очі, склав на грудях жилаві й висохлі руки, вже слухняні й легкі, мов гіллячки. Потім торкнув за плече лікаря:

— Не плачте, капітане. Треба ж його поховати. Сонце припікає...

Павло ледве чув Прокопів далекий голос, приходив до

пам'яті поволі, наче прокидався з глибокого сну. А прийшовши, вийняв блискучого годинника і довго дивився на нього почервонілими очима. То вже була професійна звичка лікаря. Він заховав годинника й тихо сказав:

— Ні. Він має полежати дві години. Закон...

— Закон? — здивувався матрос.

— Так. Кожен мертвий має дві години, — пояснив Павло.

І рівно через дві години вони прив'язали покійникові до ніг дві залізні уключини, бо іншої баластини не було, й, ставши на коліна, почали його піднімати над бортом шлюпки. Він так схуд і висох, що в нормальних умовах його міг би підняти хтось один з них. Але вони й самі до того обезсилювали й підупали, що вже і вдвох не могли його спустити до води.

Мертвий валив їх з ніг, тягнув на дно шлюпки, наче не хотів іти в море. Вони аж захекалились біля нього.

На носі заворушився Олексій Званцев і більше рухами, аніж словом, зупинив їх:

— Подождіть. Дайте і я поможу...

Він приповз до них на корму і, пересилуючи біль у рані, підняв разом з ними тіло Фрола Каблукова над високим бортом. Потримавши його так якусь мить, вони тихо і повільно перевалили його за борт і опустили до води.

Мала й лінива хвиля гойднула його на своїх крилах і розступилася. І Фрол Каблуков пішов у море, ногами до дна, як і належало моряку, тільки сива чуприна дивно заворушилась у воді. Ішов поволі, одвівши набік праву руку, наче хотів за щось ухопитися, поринав усе глибше й глибше, поки зник у темній безодні. Хвиля тихо заплюскотіла над його головою, наче нічого й не було. Море слідів не залишає...

На кормі знайшли злежану протигазну сумку, яка в ці дні правила Фролові за подушку. Лікар наказав покласти сумку під корму на порожні консервні банки, щоб грошей не замочило водою.

Матрос Журба мовчки виконав його наказ. Він залишився на кормі сам. Павло з Олексієм Званцевим по-давнішому лежали на носі шлюпки. Тепер їх лишилося троє. Чи довго так буде? Чи надовго їм вистачить сили й терпіння? Хто знає?.. Ця думка мучила кожного, але вони були вже такі кволі, що й язик не завжди повертався про це все говорити...

А сонце пекло по-давнішому, а голод каламутив розум

і сліпив очі. І здавалося, що нема ніякого порятунку. Лише єдина надія на випадковий корабель та ще спогади про минулі кращі дні держали їх на світі. І ще той сліпучий обрій на сході сонця, де нарешті повинна показатися земля. Не вічно ж буде море та й море. Десь же повинна бути й земля...

Павло всіляко підтримував ту надію, не давав їй погаснути в серці пораненого Олексія Званцева і матроса Журби. За матроса він не так турбувався, бо той був наймолодший, найміцніший серед них, і нога його вже давно загоїлась. Він міг ще довго триматись. Павло турбувався за Олексія. Щодня перев'язував його, хоч добре знав, що то все марна праця. Але перев'язки підтримували в серці Званцева надію на порятунок, і Павло їх робив так акуратно, як і в перші дні після поранення. Ночами, коли ставало холодно і Званцев тремтів, Павло кутав його в плащ-палатку, а збоку грів своїм тілом. Олексій говорив:

— Добре, що перев'язуєш мене. Спасибі. Може, я й виживу.

— Виживеш, — втішав його Павло. — Я певен, що скоро нас приб'є до землі: адже ми вже плаваємо двадцять п'ятий день.

— Скільки? — перепитав Званцев.

— Двадцять п'ять. Розумієш?

Званцев кволо усміхнувся. Значить, вони вже протрималися двадцять п'ять днів, то, може, й до сорока трьох, як той пацієнт у клініці, дотягнуть. Більше витерпіли. Лежи спокійно, лейтенанте, не витрачай сил, не роби зайвих рухів. Це врятує тебе...

І Званцев примовкав, поринаючи в каламутну дрімоту. Тепер він рідко говорив. Тільки якось серед ночі сказав Павлові:

— Холодно... А ми його в одязі поховали. Нащо? Могли одягу собі забрати...

— Не можна. Морський звичай, — пояснив Павло.

— Звичай?

— Звичай. Ховати всіх у бойовій формі.

— Так... Так, — зітхнув Олексій Званцев, тремтячи від холоду й вогкості, що проймала до кісток.

Вранці вони знову прокинулися мокрі як хлющ, наче цілу ніч кисли в морі. Прокіп витягнув з глибини холодної води і напоїв їх. Павло перев'язав Олексієву рану й з гіркотою глянув на чистий, аж сліпучий, обрій. Знову ні цяточки, ні хмариночки...

Опівдні Олексій Званцев попросив води і, напившись, поманив до себе Павла. Павло ліг поруч і довго дивився йому в безбарвні, наче вицвілі од сонця очі. Де й ділася їхня глибока і ніжна блакить. Тільки пухнасті вій нагадували про молодість і колишню красу лейтенанта.

— Павлику, — зашепотів Званцев, — спасибі, що ти помагав мені. Спасибі, що був коло мене... Я вже не побачу берега...

— Ну що ти? Кинь дурниці, — гаряче сказав Павло.

Та лейтенант уже не чув його слів. Він напружив останні сили, видихнувши з кволих грудей:

— Не побачу... Життя моє... Напиши мамі в Ленінград... Кінець. От і кінець...

Він заплющив очі, важко і якомось тремтливо зітхнув, наче захлинувся. І помер.

Павло став перед ним на коліна, зняв пілотку і низько похилив голову. Він стояв так довго й нерухомо, мов закам'янілий, поки чиясь рука не торкнула за плече. Озирнувся. Поруч стояв на колінах матрос Журба, тримаючи коло грудей свою вицвілу й посивілу від солоної води безкозирку. На муаровій стрічці тьмяно ще полискували золоті якірці. Тихі сльози котилися йому з очей. І він їх не витирав.

— Павле Івановичу, що ж нам тепер? Я не видержу далі. Коли так, то краще головою в море, — раптом заговорив матрос Журба.

— Прокропе! Це ти чи не ти? — холодно зміряв матроса поглядом Павло.

— Та я, то хто ж іще, — з якоюсь злістю кинув матрос.

— Не віриться, що це ти. Витри воду під очима. Щоб я не чув такого більше. А ще моряк, — холодно кинув капітан і накрив тіло Званцева плащ-палаткою.

І знову через дві години, коли червоне-пречервоне і якесь зловісне сонце спускалось над обрієм, вони з останніх сил, важко задихавшись і натомившись, нарешті опустили померлого за борт.

А самі стали на коліна, похиливши голови, німі й покам'янілі, наче ті сфінкси на руїнах стародавнього Херсонеса, біля Карантинної бухти. Тільки й прошепотіли:

— Прощай, друже...

— Прощай...

Вечірнє сонце сипонуло сліпучим жаром по всьому морю, і той жар загойдався коло шлюпки, наче хтось розгорнув по воді червоного прапора. І прапор замайорів на жи-

вій хвилі, повивши своїм шелестом тіло Олексія Званцева, лейтенанта з Ленінграда, коли той ішов на дно.

Сонце впало за обрій, і прапор почорнів, розтанув у морі, наче пішов з лейтенантом у холодну глибину.

Матрос Журба навіть почув його шокове шелестіння і немов побачив райдужний слід у воді, що розійшовся на всі боки від червоного полиску.

Тепер у шлюпці їх залилося двоє.

— Переходь, браток, до мене. Тут, на носі, нам удвох буде тепліше. Я тебе пригрію своїм тілом, а ти мене. Ніч знову буде холодна, — сказав Павло.

Матрос Журба мовчки ліг скраю, наче притаївся.

Павло вкрив товариша плащ-палаткою і сам ліг біля нього, притулившись грудьми до кістлявого плеча. На серці було гірко й тривожно. Де ж таки. Він, лікар, хірург, поховав у морі двох командирів, бо не міг урятувати їх, вирвати від смерті. Що ж тепер буде? Що далі їх жде? Павло почував, що сам він ще не зовсім підупав на силі. Отже, треба хоч третього товариша вберегти, не дати хоч його проклятій костюмасі в лапи. І від того вже й не спалося йому цілу ніч. Павло слухав, як дише Прокіп Журба і щось бурмотить крізь сон, важко зітхаючи. Він боявся, щоб і в матроса не почалися галюцинації, й оберігав його, наче стояв нічну вахту. То вкриє Прокопа тепліше, коли той розкинеться руками, то щільніше притулиться й обніме його, зігріваючи своїм тілом. А більше нічим допомогти йому не міг капітан медичної служби Заброда. І скреготав у безсиллі розхитаними зубами, й знову мало не плакав.

Над ними сяяли великі південні зорі, байдуже світив холодний місяць, на якому брат брата на вилах держав. Один Каїн, а другий Авель. Так, здається, їх називали? Яка дурниця. Навіть на небо почепили емблему війни. Брат рідного брата на вилах підняв. Релігія узаконила війну, зробила її божим повелінням. Паскудство! І коли вже настане той час, щоб люди більше не вмирали у боях, а жили та й жили собі, а він би їх доглядав і беріг, рятував від хвороб і від старості. Коли? Невже й після цієї війни, на якій фашистам обов'язково скрутять в'язи, люди не одумуються?

Павло примружує запалені очі, щоб не бачити ні місяця, ні зірок, ні цієї безмежної пустелі моря, яка віє на нього холодом і смертю. Але море дає про себе знати щомиті. Під носом шлюпки клекотить вода, наче вгризається в обшивку. Як тут забудешся? Щасливий матрос.

Він спить і хоч зараз не бачить моря. Не бачить і не чує...

Але матросові спалось неспокійно. Йому снівсья дивний сон. Перший сон за все довге плавання в голодному морі. Власне, це був не сон, а видіння отого небезпечного життя, яким він жив там, на фронті, в окопах. Отак, наче він стояв десь збоку і бачив себе здаля. Просто дивно. Ніби з одного Прокопа Журби, уславленого розвідника третьої роти, раптом зробилося два розвідники. І один з них оце допіру заснув, а другий ще воює, регоче і лається, вечеряє і п'є холодну воду. І за ним підглядає оцей перший, що дрімає на носі самотньої шлюпки. І сон, і життя. І марево, і суворя правда. Такого ще не було Прокопові Журбі, відколи й на світі живе...

Сон той почався не з війни, а десь здаля, ще з мирних днів.

Їхня рота на Малаховому кургані. При ній командир і молодий капітан медичної служби Павло Заброда. Йде бойова підготовка.

І ось Горпищенко стоїть уже в справжніх окопах на сапунгорських позиціях, а перед ним Прокіп Журба і двадцять п'ять кращих автоматників бригади. Горпищенко помітно схуд за ці дні й дуже змарнів. Трохи від безсоння, а трохи від недоїдання — їжі вже не вистачало. І боєприпасів не вистачало, і людських резервів теж. Він кричав у телефонну трубку до льотчиків:

— «Сокіл!» «Сокіл!» Я Горпищенко. На схилі висоти сто двадцять шість і одна десята мені заважають добре укріплені автоматники, кілька мінометних батарей. Я йду в наступ. Прошу вашої роботи.

Так. То був наступ на висоту, з якої щойно повернулися розвідники. Батальйон пішов у атаку. І матрос Журба забув про свою втому, влився в потік атакуючих, щосили вигукуючи:

— Бий гадів! А нам води дайте! Чуєте? Води і хліба... Де ж той хліб у господи бога?!

...Павло Заброда аж за руки його схопив, щоб не випав часом за борт, так метався, так страшно лаявся матрос Журба. Невже і в нього почалося?

На сході займався червоний світанок, наче хтось пустив по морю гарячу кров.

Лікар почав злегенька торсати за плече матроса Журбу, питаючи:

— Прокопе! Чуєш, Прокопе! Чого ти лаєшся! Що тобі таке, Прокопе?..

Матрос тихо стрепенувся й розплющив очі, боязко озирнувшись на море:

— Ох, який мені сон допіру снівся, а ви мене розбудили, — скаржно мовив матрос.

— Який? — зрадів Павло, бачачи, що то були не галюцинації.

— Приснився отой бій, коли я прапора на Каракубу виніс, а прожектористи його освітили вночі. Пам'ятаєте?

— Пам'ятаю, — зрадів ще дужче Павло. — Тоді ж усі газети наші про це писали.

— Писали, — зітхнув матрос Журба.

— Вас усіх нагородили за ту операцію, — ще раз перевіряв себе лікар Заброда.

— Так. А от ви все мені перебили, — дорікнув матрос. — Як то, Прокопе?

— А отак. Розбудили на самому цікавому місці. Саме полковник дарував мені годинника. Зняв з своєї руки і подарував. Ще й поцілував при всіх. Де то він тепер, наш Павло Пилипович, товариш Горпищенко?..

— На Кавказі. Де ж йому інакше бути. Ось припливемо, то й побачиш, — заспокоював матроса Павло.

— Атож! Уже всі строки виходять. Земля десь тут, близько... Давай же воду пити, голубчику. Давай...

Вони витягли води з глибини, напилися і сполоснули нею руки й обличчя. Потім полягали на носі шлюпки.

Лежали мовчки, дрімотно, не ворущачись. Павло радів, що матрос Журба почуває себе непогано, що він даремне перелякався вночі — ніяких галюцинацій, бодай ніколи й не приходили.

Десь опівдні матрос несподівано спитав:

— Павле Івановичу, а де ваша Оксана?

Павло здригнувся і не відповів зразу. Він поволі розстебнув гудзика на бічній кишені і вийняв маленьке фото Оксани, загорнуте в її останній лист. Подивився на нього сумними очима й гірко зітхнув.

На фотографії лишився тільки високий Оксанин лоб з важкою косою та глибокі ласкаві очі. А все обличчя геть виїла морська вода. Подав картку матросові, і той довго її роздивлявся, тихо сказавши:

— Гарна. А я й не знав, що вона ваша. Тільки в порту під час евакуації дізнався про це. Пам'ятаєте, коли нас бомбило, а Фрол Каблуков кричав, що в нього казенні гроші?

— Пам'ятаю...

Павло забрав у нього фотографію і сховав знову в кишеню, поклавши зверху долоню:

— Оксана тут, коло мене. Ти не турбуйся. Лежи спокійно...

797

Розділ тринадцятий

А бідна Оксана стояла на рушнику в старій церкві, де колись був склад різних музейних експонатів, а тепер знову правили службу. Церква височіла своєю обдертою банею без хреста серед страшних руїн Севастополя, якась дивна і одинока, наче викопана з землі. Її відкрили окупанти, приволивши в Севастополь якогось монаха. Ходили чутки, що скоро в розбитому підвалі почне діяти ще й татарська мечеть. Новий, так званий німецький порядок починався діями гестапо й церкви, а про хліб і воду для населення ніхто й не думав дбати. Ну що ж! Церква, то й церква, байдуже махали рукою люди, і до неї майже ніхто не ходив. Комендант був змушений видати наказ, що жоден громадянський акт — чи то шлюб, чи родини — не буде визнано дійсним, якщо він не буде оформлений через церкву. І дехто мусив іти до церкви за офіційними довідками, бо інакше поліція, а потім і гестапо переслідували непокірних. Часом хтось із севастопольців забігав сюди поглянути, що воно робиться в цій запліснявілій норі, де стояли наспіх мальовані образи та гойдалися на шомпольних цепках лампадки, змайстровані з снарядних гільз. Просто з цікавості. А справжніх богомольців, віруючих не було. Стояла та церква порожня і чужа для всіх.

І коли Оксана заявила матері, що виходить заміж за лікаря Момота і буде вінчатися в церкві, Варка Горностаї тільки руками сплеснула й поточилася на лаву. І тяжко заплакала, і гірко заголосила:

— А бодай тебе світ не держав, дівко! А бодай ти крізь землю провалилася, ніж так мене знеславити перед моряцькими людьми!

— Мамо, не мітингуйте. Я його люблю, — рішуче заявила Оксана.

— Любиш? Ти його любиш? — так і кинулась Горностаїха.

— Люблю, і нічого ви мені не зробите, — у відчаї кинула Оксана.

— А твій Павло? Що він тобі скаже, безсоромнице? Де ти очі подінеш, як він вернеться з нашими? — присікувалась Варка.

— Де ж той Павло, мамо? Хіба я мало вишукала його серед убитих і поранених? Хіба мало по таборах бродила, серед полонених шукала? Немає, мамо, Павла. Нема! — зітхала Оксана.

— А що ж ти нашим скажеш, як вернутись в Севастополь? А вони ж таки вернутись, дівко, рано чи пізно, а вернутись...

— Там буде видно, — одмахувалась Оксана.

— Не буде тобі видно, безсоромнице. Не буде, — волила мати. — Хто він тобі такий, цей Момот? Зайда, і все тут!

— Коханий, — холодно кинула Оксана і зблідла.

— Коханий?! — стукнула кулаком об кулак Варка. — А ти знаєш, хто він такий?

— Знаю, мамо...

— А може, в нього десь жінка залилася й діти? Видно ж одразу пана по халявах. Раз його німці за учителя прийняли, а тепер на біржу за лікаря поставили, то вже добрий хлюст. Куди ти голову свою сунеш, дурне ягня? Подумай, у яке ярмо сама лізеш?

— Думала вже. Досить з мене, — так і одрізала Оксана.

— Жаль, що батька немає тут! Він би тобі надавав лийком по спині. О! Він би тобі справив весілля. Я бачила. Всі люди плюють тобі вслід, бо бачили, як ти на Приморському бульварі вертілася, паскуднице...

— Мамо! Перестаньте, мамо! — мало не скрикнула Оксана.

— Не діждеш! Не буде тобі мого благословення! — кляла дочку Варка, вмиваючись слізьми.

Ольга не витримала й собі втрутилася до сварки, убігши знадвору, де прала плаття в ночвах. Убігла й заморгала до Оксани, щоб та йшла геть з очей, а матері тихо сказала:

— Мамцю, ну годі-бо вам труїти своє серце. Хіба ви її не знаєте? Вона ж у нас камінна. Їй хоч кілка на голові теши. Заспокойтеся, мамо... Нехай уже йде, коли напакхориалась... Хай пече раків перед людьми. Та й нам легше буде. Як не кажіть, а хазяїн у хаті потрібен... Як можна в такий час без хазяїна бути?.. Вони ж заклують нас, прокляті німці... Момот хоч у поліції за нас одгризатиметься. І хар-

чі сякі-такі буде приносити... Як не кажіть, а він же лікарем там у них, на біржі...

— Не хочу я його харчів. Не хочу. Краще з голоду помру, — кричала Варка. — На німців робить.

— А я? — раптом спитала Ольга. — А наша Оксана?

— Та ну вас. Не мучте хоч ви мене, — одмахнулася Варка. — Бідна моя голівонько... Уже й не доберу, що тут діється.

— А вам, мамо, і не треба добирати. Все йде до кращого, — тепло усміхнулася Ольга, обнявши за плечі матір.

— Ох, шануйся, дочко! Шануйся хоч ти, — зітхнула Варка.

— Не бійтеся, мамо, все обійдеться гаразд, — заспокоювала Ольга.

До хати вбіг розпатланий Грицько. Босий, обшарпаний. У безкозирці, але без муарової стрічки — зняв її і десь заховав. Загорілий, худий. Тримає бляшане відерце і ще з порога гукає:

— А я риби приніс! Ось гляньте, яка гарна. Камбала! Кефаль! Горбуша... На базарі такої не купиш...

— Де ж ти взяв? — кинулась мати.

— Німці дали.

— Німці?! — зблідла Варка.

— Атож!

— Які німці? — присікалась до сина. — Хто такий?

— Ну, рудий Вольф. Отой, що Ользі пропуска видав. Він казав, що й на весілля до Оксани прийде.

— Господи, змилуйся! — заломила руки Варка, — Вже з німцями родичаємось...

— А він нічого фріц, — кинув Грицько. — Одразу мене впізнав у порту. Тільки щось спитав у боцмана Верби про мене і пустив до них в артіль. Вони ловили рибу, а я їм допомагав. От і дали гостинця... Жарте, мамо, бо мені ж ніколи. Пообідаю та й знову побіжу в порт. Як буду справно робить, то Вольф мені й карточку на хліб дасть. Сам боцман Верба говорив...

— Мати божа! Що вони зі мною роблять? — зітхає Варка.

— Нічого. Силте їсти, мамо, — кинув Грицько.

— Та йди вже, йди вмивайся, — підштовхнула його Ольга.

— Я чистий. Допіру з моря виліз, — сказав Гриць. — А як у тебе справи? Що на морзаводі робиться, Ольго?

— Завали розбираємо. Залізний брухт. Аби на хліб заробити...

— Ну і як?

— Добре. Поки наші вернуться, то все й розберемо. Встановлюй верстати і пускай завод. Все буде готове. Так що, коли тато з Кавказу приїде, то прямо в цех і стане до роботи. Треба ж якось перекручуватись, бодай воно провалилося все, — насупила брівки Ольга. — Ти ж ще малий, Грицю...

— Чого малий? Я тепер над вами найстарший. Можна сказати, голова двору... Поки-то він ще прийде, той Момот, сюди, та ще чи й прийде, — засміявся Грицько.

— А що він тобі зробив, той Момот? — так і кинулась Оксана.

— Хай спробує щось зробити! — блиснув очима Грицько. — Я тільки питаю вас, де він буде жити? У нас чи на своїй квартирі?

— У нас, — твердо сказала Оксана. — А де ж йому жити, раз оженився?..

— Оксано! Не мели дурниць! — гримнула мати, але не закричала більше, а пішла до припічка й заторохтіла горщиками.

Той підозрілий Момот упав на її голову, як сніг серед літа, і Варка не знала, що ж тепер робити. Він прийшов до них у хату якось випадково, і Оксана, що була тоді вихідна й не ходила на роботу до друкарні, раптом зашарілася й стала слухняною та меткою, не знаючи, де й посадити гостя. Вона, здається, вгадувала його найменші бажання і весь час намагалася догодити, наче була перед ним винувата і боялася його.

Може, це і є оте Севастопольське підпілля, якого так шукають гестапівці? Так ні ж, бо Момот зовсім не скидався на диверсанта. Худий і високий інтелігент у пенсне, з клинцюватою борідкою й сивіючими вусиками. На руці блаженське пальтечко з оксамитовим потертим коміром. Саме розгулявся на морі шторм, пішли дощі й раптом походило, так Момот навіть калоші взув і парасольку в руках тримав. Ні. Не такі підпільники мали бути в їхньому Севастополі.

Момот називав Оксану на «ви», був з нею строгий і холодний. Правда, він жалівся Варварі на те, що й досі самотній, бо все учився на лікаря, а потім довго практикував. За станом здоров'я його не взяли до армії, а забрали з сільської лікарні під Бахчисараєм у госпіталь, де він

працював на правах вільнонайманого. Тільки про це не треба говорити окупантам. Він приховав від них свою роботу у військовому госпіталі. У нього довідка з сільської лікарні й диплом про закінчення медінституту. Там, у госпіталі, він і познайомився з їхньою Оксаною. Бачив і Павла Заброду там. Що ж, життя є життя. Тут нічого не зробиш. Війна війною, а літа минають. Треба ж якось людям жити. А то не зогледишся, коли й молодість пролетить... Недавно він читав списки всіх лікарів, які потрапили в полон і німці їх переписали, але там Павла Заброди немає. Це він точно знає і гарантує.

Він радив Варварі бути зараз дуже обережною, бо в Севастополі хтось уже розкидає більшовицькі листівки, друковані на машинці. З німцями жарти короткі. І тут же при Варці суворо застеріг Оксану, щоб вона, йдучи з друкарні додому, завжди себе пильно оглядала і перетрушувала свої речі. Сумочку, кишені. Не дай господи туди потрапить хоч одна друкарська літера чи якийсь поліграфічний знак! Остерігайся, Оксаночко, бережися... Варварі Гнатівні цікаво, скільки йому років? А скільки б можна дати? Та справа ж не в роках. Він може навести багато прикладів з медицини, коли навіть старі чоловіки одружувалися з молодими дівчатами і мали дітей, і гарно жили. Аби було кохання, а інше прикладеться. Та він і не набагато старший за Оксану, вона буде за ним щаслива. Скоро німці dadуть йому окрему кімнату при міській лікарні.

— Не знаю! Нічого я не знаю, — з серцем говорила Варка.

— А вам і знати більше нічого не треба. Ми кохаємо одне одного. Давно знаємося. Час проголосував уже за нас, — поволі й логічно доводив Момот.

— Проголосував? — здивовано, якимсь чужим голосом спитала Варка.

— Так, — блиснув льодинками пенсне Момот.

— А оті, що голови свої тут поклали, і оті, що на Кавказ одпливли й скоро повернуться назад у Севастополь, проголосували?

Момот опустил голову й нічого Варці на те не відповів.

Вона аж затрусилася від злості, ледве стрималась, щоб не вигнати його з хати. Тільки кинула кудись убік, холодно й роздратовано:

— Кошунство! Серед горя й крові весілля справляють. На згарищі рідного дому. Нас люди проклянуть. Таке горе скрізь, таке горе...

Момот устав з лавки і спокійно пройшовся по хаті. Оксана гладила своє плаття. Ольга латала заводську спецівку. Грицько лаштував у сінях рибальські сіті, не звертаючи уваги на хатню суперечку. Він уже звик до того, що мати гиркалася з Оксаною через цього лікаря, і не встрявав до розмови, бо могло і йому влетіти. Не треба матір гнівати. Вона й так нещасна. Добре, хоч його вже не лає і пускає в порт на роботу, до боцмана Верби.

У хаті стало тихо. За вікнами шумів яскравий дощ, десь на розбитому вокзалі німець грав на губній гармонії залиvistу тірольську пісеньку. Спечена вогнем і сонцем севастопольська земля жадібно вбирала довгождану цілющу вологу. І від того дощу вона ще гостріше запахла згащенням, трупами. На руїнах Корабельної сторони глухо й страшно рвалися міни, вишукувані німецькими саперами. Гуркіт стояв над розбитим містом день у день. Наче тут і досі тривала війна.

Горе. Вона правду сказала про горе, ця сива згорьована жінка, що залишилася з дітьми без хліба й без грошей у рідному місті. Треба ж їй чимось зарадити.

Лікар Момот підійшов до стіни й зняв стару гітару з великим голубим бантом. Сівши на лаву, тихо загравав давню матроську пісню про нещасного кочегара. Він вів саму мелодію, без слів, і тільки там, де повторювався приспів, лікар раптом чітко вимовив нові слова, яких досі ніхто ще не чув. Він проказав їх нарочито поволі, наче хотів, щоб Варвара запам'ятала:

...И волны бушуют вдали,
Большое народное горе —
Враги в Севастополь вошли...

Варвара аж стрепенулась і подалась до нього грудьми. Що ж це він співає? Та ці ж слова про велике горе давно лежали у неї на серці, тільки вимовити їх ніяк не могла. Де він їх узяв, від кого почув? І нащо співає тут у хаті спадкових моряків? Для провокації чи щиро, від серця? Хто ж його розбере. Варка ждала, що він і далі співатиме, та лікар Момот уже поклав на струни кістляву руку й заглушив гітару. Потім підхопився і, розпрощавшись, вибіг з хати. Оксана кинулась за ним услід.

Вони стояли коло хвіртки якісь тривожні й мов налякані і палко про щось говорили. Про що ж! А певно, про своє кохання, бо Оксана ніжно горнулася до його грудей, навіть матері вже не соромилась. Та що матері? Ні сусі-

дів, ні перехожих, бо хвіртка ж була на горбі, над самою дорогою! А бодай вам добра не було.

Отак вони й зламали Варвару, обидві дочки, на той ненависний матері шлюб. Варка притихла, вже й не лаялась, а, затаївши весь сум на серці, тільки бурчала на Оксану часом. Що вона могла зробити, коли все у Севастополі зробилося якесь чуже й далеке, наче бачилося в страшному сні. І вона мовчки терпіла, гірко зітхаючи.

З тим і до церкви прийшла. Стала собі збоку, серед купки старців і калік, які не знати звідки взялися тут.

Якийсь обскубаний попик у потертій рясі, з білим, аж зеленим від старості, волоссям править службу. Дяк на дерев'яній нозі підтягає охриплим баском вінчальну молитву. Бояри стоять у молодих за спиною. Боцман Верба з чорною пов'язкою на рукаві, на якій біліє фашистський хрест. Сластика. А де ж таки! В порту служить боцман Верба, німцям помагає, бодай ти рачки лазив. Коли б знала Варка, що він піде цією дорогою, то нізащо б не рятувала його з колони полонених. Другого боярина вона не знає. Якийсь, видно, чужий. Покусує губи, криво посміхається.

Піп тягне довго і нудно про те, що жінка має боятися свого чоловіка. А Варка думає, сумно похитуючи головою: «Якраз. Саме така, що убоїться мужа, коли вже й матері не злякалася. Вона тобі ще покаже зубки, чоловіче добрий. О, покаже. Ти ще її не знаєш. Ще наплачешся з нею. Бач, як усе затоптала. Комсомолка ж, а до церкви пішла... Що тільки люди тепер скажуть?»

Варка нишком озирається, але знайомих людей у церкві нема. Один боцман Верба. Правда, збоку крутиться рудий Вульф з двома автоматниками. Це начальник боцмана Верби по охороні морського рейду. Тільки його тут і бракувало. Вредний німець, надойшливий. Коли вже приліз до церкви, то стій, як і всі люди. Але де там. Вийняв фотоапарата і бігає з ним, мов придуркуватий. Фотографує молодих. То присяде перед ними, то забіжить збоку. То перед попом стане і все клацає та клацає, бодай тебе обухом по голові клацнуло. Та ще й боцмана Вербу раз у раз пальцем до себе манить, щось його розпитує.

Варка чує деякі слова, догадується, що той фашист хоче щось у газету їхню писати, і ще дужче кусає побілілі губи. А бодай тебе чорти вхопили!

Піп водить молодих кругом табуретки, на якій лежить

пошарпане евангеліє, а капітан Вульф бігає за ними та все клацає своїм апаратом. А потім знову до боцмана.

— Що ви сказали, пане? Собор? Ага. Так, так. У соборі не можна. Святиня. Там лежать адмірали. Нахімов, Корнілов. І адмірал Тотлебен! Гут. Дойч Тотлебен! Там пантеон. Не можна в соборі. Та й дах пробитий. Дош лупить зверху... Там не гут...

Піп одвернувся на хвильку від своєї служби, ображено шепнув боцманові:

— Скажіть йому, хай не заважає. Це святотатство — втручатися до служби божої... Це храм божий, а не казарма...

— Добре, але не забувайте, що капітан Вульф виконує волю начальства, — пояснив боцман Верба. — Він позаштатний кореспондент одного журналу. Він не для себе знімає...

Піп чмихнув у бороду й заспівав далі, абияк бгаючи молитву.

Оксана стояла на білому рушнику поруч Момота бліда й похмура. Дивилась на вогні свічок, що холодно блимали в темряві. Варка глянула на дочку й тихо схлипнула в хустку. Що там не кажіть, а дочка. Варку дратував незворушний і якийсь зухвалий спокій Момота. Лікар був у чорному костюмі, в блискучих, хоча й стоптаних черевиках, зиркав на всіх спідлоба, а на Оксану й не глянув протягом усього вінчання. Оксана, певно, помітила це й ще дужче засмутилася.

І мати не діждалася кінця. Вийшла з церкви і сама не своя попрямувала через руїни й згарища на Корабельну сторону. Очі повні сліз. Світу білого не бачить. Але ніхто її навіть не зупинив, не спитав, яке в неї горе. Тоді всім матерям було важко. У тієї сина знайшли й забрали в гестапо. В іншої чоловіка. А ще в іншої дочку повели до концтабору. Кожна мати бігла своєю стежкою й не бачила землі перед собою від гарячих сліз. Хто ж мав спиняти Варвару в такий час? У кожного було своє горе...

Весілля вийшло якесь скупе й сумовите. Наче гіркі поминки, а не весілля. За столом обіч молодих сиділи дівчата з друкарні й морського заводу, хлопців і не було. Боцман Верба з боярином, трое службовців лікаря Момота, якісь фельдшери чи, може, й санітари, та ще двоє пристаркуватих учителів з міської школи, яких теж запросив Момот. Від Горностаїв була Ольга, тітка з Дергачів із своєю сусідкою та кума з Лабораторного шосе. От і всі.

Серед дівчат височів за столом рудий і цибатий Вульф, раз у раз зазираючи до свого словничка-розмовника. Власне, він не стільки говорив, як реготав, добре хильнувши розведеного спирту, що його десь дістав на весілля Момот.

На лавці коло дверей сидів Грицько з своїми хлопчачками, наминаючи жарену рибу з пшоняною кашею. Хліба їм не дали. Його ледве вистачило по тоненькій скибочці молодим і гостям до столу.

Молодим кричали «гірко», і вони цілувалися. А цибатий Вульф знову знімав їх своїм апаратом. Потім дівчата заспівали пісень. Так сумно й гірко, наче навіть прощалися з своєю Оксаною. Варка голосно заплакала, й капітан Вульф сфотографував її. Вона й не зогляділася, коли це сталося, бодай він був осліп на той час. Та німець і не думав сліпнути. Він витріщив свої баньки на дівчат, Оксаниних подруг, що близько горнулися одна до одної, все далі відсуваючись від німецького капітана.

Чоловіки вже трохи підпили й загомоніли про щось своє, нудне й буденне. А боцман Верба, почувавши себе під добрим джмелем, усе підливав капітанові Вульфу й гукав несамовито, викидаючи вперед руку.

— Хайль Гітлер! Хайль!..

Капітан підскакував з ослона і теж кричав до боцмана «хайль», викидаючи й собі вперед руку.

Варвара притулилася до підвіконня, подумала про них: «Боже. Наче собаки гавкають. Де вони набралися на нашу голову!»

Чи бач, як боцман вислужується перед фашистом, а був же такий чоловік! Варка пригадала той час, коли переховувала його в своїй хаті. Поки боцман оклигав, усі Горностаї так з ним зріднилися, що вже не могли без нього й дня пробути і дуже сумували, коли боцман пішов на іншу квартиру. А це, бач, яким зробився. Варвара нічого цього не знала та й просила покликати його на весілля. І дочки теж, мабуть не знали. Вони пішли в порт, щоб запросити його, а тут де не взявся оцей капітан Вульф. Німець одразу впізнав Ольгу і довго не хотів її відпускати. А дізнавшись, у чім справа, сам напросився до них на свято. Дуже радів, що молоді будуть вінчатися в церкві. І навіть обіцяв допомогти в їхньому щасті, коли щось там треба буде від цивільних і навіть німецьких військових властей. Ну як тут було відмовити? Оксана запросила і його. Згадувала все це Варка і ще дужче злилася на Вульфа, що розсівся за столом, наче в якійсь корчмі, та ще й

двох автоматників посадовив проти себе, щоб охороняли його персону. А два онде на вулиці патрулем ходять, сторожко позираючи на Горностаєву хату. Оце весілля. Під дулами автоматів. А бодай тобі добра не було...

Уже б пора й розходитись. Горілку випито. Закуску доїдають. А бач, сидять каменем. Вже двічі Вульф посилав боцмана Вербу з автоматниками, і вони приносили шнапс і якісь вина, консерви. Вже гуляють на своє. Як ти їх випроведиш з хати? Вульф уже й на губній гармошці почав грати, запрошуючи всіх танцювати.

Варка сказала, що не до танців зараз, коли таке лихо-ліття настало. Та капітан одразу визвірився на неї й замахав руками:

— Політик ніхт! Політик век!..

А боцман Верба й своєї веде:

— На біса нам політика, мамашо? Давайте краще вип'ємо французького вина. Чиста шампань, мамашо...

Варка аж заточилася від злості. А бодай ти гарячої смоли напився!

І випровадила на подвір'я Грицька з хлопцями, щоб не чули й не бачили такого. А сама притулилась біля вікна, наче чогось жде. Хай воно западеться все. Варка не вільна й безсила щось тут зробити. Що вона варта без чоловіка з цими дочками? Тільки й того, що на язик гостра. А тут язиком нічого не вдієш.

Тирликає губна гармошка, наче тужить і плаче. Гудуть за столами п'яні гості про се про те, а про горе тяжке, що впало на Севастополь, ні пари з вуст. І дівчата, бодай їм добра не було, вже забули, який тепер гіркий час, та все до солдатів похихикують, з капітаном переморгуються. Наче накупилися, окаянні. Варку клонить на сон від втоми. Вона хилиться до підвіконня все важче й важче і поволі заплющує червоні від плачу і безсоння очі. Так, не зогледівшись, і засинає.

Чи ж довго вона спала? Здається й недовго.

Її розбудив страшний вибух, і вона подумала в першу мить, що то бомби знову падають на Севастополь. Вибух був такої сили, що в усіх вікнах одразу посипались шибки і Варка оглухла. Приглушило й гостей за столами, і вони так і повалилися грудьми на тарілки. Надворі хоч і вечоріло, але сонце ще не зайшло, а капітан Вульф, хоч який був п'яний, одразу прийшов до пам'яті, як тільки глянув у вікно.

Там, у Південній бухті, яку він пильно охороняв своїми

караулами й собаками, серед білого дня, на очах у всіх людей, сталося страшне: вибухнув німецький підводний човен, який стояв під самою стінкою на приколі поряд з великою самохідною баржею, що була до краю завантажена авіаційними бомбами й крупнокаліберними снарядами.

Вульф раптом зблід і почав нервово гикати, наче перед смертю. Боцман Верба ледве встиг його підхопити за лікті, щоб не впав. Обидва автоматники клацнули зброєю і, відштовхнувши набік боцмана Вербу, стали поруч капітана. Оксана припала до грудей свого чоловіка і, розпачливо зойкнувши, заніміла. Дівчата попадали під стіл, збившись там живим клубком. Два вчителі та інші Момотові гості, як пороззявляли від переляку роти, так і заніміли.

— Хальт! — несамовито закричав капітан Вульф і несподівано для всіх вилаявся ламаною російською мовою. Такого мата загнув, що й старорежимським боцманам не снилося.

І прожогом кинувся в двері, шарпнувши за собою боцмана Вербу. А боцман вхопив Грицька, і вони щодуху помчали в порт, перемахнувши високу загорожу перед самим будинком Горностаїв. Це був найближчий шлях до місця катастрофи.

— Людоньки! Що ж тепер буде? — заломила руки Варка.

— А нічого, — спокійно сказав сивовусий вчитель. — Ми весілля справляли. Нас там не було.

— І то правда, — додав кривий на одну ногу фельдшер. — Нас там не було...

— Добре, хоч він з нами отут сидів, цей Вульф. Тепер він може посвідчити, що ми не винуваті, коли до чогось прийдеться, — злякано розводив руками другий учитель.

— Ой боже мій, боже! Ви ж ще не знаєте тих гестапівців, — тихо заголосила Варка.

Оксана одразу прокинулась і цитьнула на матір:

— Мамо! Годі-бо. Не накликайте лиха... Ми тут сторона...

— Сторона? — так і сплеснула в долоні Варка. — Як то сторона? Наші німців глушать, а ми сторона? Не вийде так, дочко. О, не вийде!..

Варка наче отямилась, одразу стала сувора й насто-рожена. Одійшла до печі й почала поратись коло своїх горшків. Ольга, що стояла біля вікна й захоплено дивилася на бухту, де тонули уламки, так ласкаво глянула на

До стор. 232.

матір, наче поцілувала. Аж зітхнула з полегкості від тих материнських слів.

— Може б, нам краще розійтись? — непевно спитав фельдшер.

— Не варто зараз. Підождіть трохи, — радив Момот, покусуючи бліді губи. — І треба ж такому трапитись саме в цей день!

— Підождати? Чого? — здивувався вчитель. — Поки вони облаву вчинять і переловлять нас, як сліпих щенят?

— Не знаю. Нічого я не знаю, — гірко зітхнув Момот. — У мене відпустка на два дні. Сам комендант видав. І капітан Вульф свідок. Я там не був, у порту. Не був...

Варка холодно глянула на нього, але нічого не сказала. Тільки подумала: «Ах ти ж гнидо! Люди життям своїм ризикували, щоб рвонуті фашиста в нашому морі, а ти за свою шкуру боїшся? Оце зятьок мені попався. Ну й зятьок, бодай тебе перша куля не минула...»

Гості розійшлись, а лікар Момот пішов спати в комірчину, де тепер Оксана мала з ним жити. Варвара з дочками почала прибирати столи, мити посуд. В порту чулася стрілянина, якийсь крик, валували сторожові собаки.

В комірчині хропів Момот. Варка послухала те хропіння з присвистом, кинула до Оксани:

— Ну, дочко, чула, як мій зятьок, а твій чоловік виграє? Отак, мабуть, усе життя тобі буде: ти до праці, а він до подушки... Наживешся з ним, наплачешся...

— Мамо! Я вас дуже прошу, не говоріть так, — зітхнула Оксана і нижче опустила голову, миючи віхтем тарілки.

Надвечір прибіг розчервонілий і радісний Грицько. Щільно зачинив за собою сінешні двері й весело загукав:

— Ой, мамцю моя, що там робиться! Підводного човна розпороло навпіл. Лежить на дні. Витягли звідти п'ять мертвих фріців. Один ледве дише. Але, мабуть, і йому буде капут. Баржу так і різонуло на три шматки. Бомби і снаряди ще й під водою рвалися. Сорок німців було на баржі, і всі — майн гот! Пішли на дно рибу годувать. Начальство наїхало! Гестапівці з собаками. Там таке робиться...

— І ти не боявся? — спитала Варка.

— А чого мені боятися? У мене пропуск. Я на службі, — гордо випалив Грицько.

У дверях виріс Момот. Худий, розп'яаний. Протер пенсне, повчально сказав Грицькові:

— Ти от що, хлопче. Прикуси язичка. Оце розказав

нам, і баста. Щоб з хати на вулицю й слова не виніс, що там у порту робиться. Чуєш?.. Гляди мені.

Варці коротіло кинутись на Момота. Хто він такий її синові, що вже командує й повчає? Батько чи старший брат? Ще ранувато віжки до рук брати, зятечку дорогий. А потім збагнула враз, що він таки діло говорить, і промовчала.

— І вас усіх прошу. Не говоріть ніде й нікому про все, що трапилось або може колись трапитись у порту і взагалі в Севастополі. Себе пожалійте. Гаразд, Варваро Гнатівно? Домовились?..

Варвара на знак згоди мовчки кивнула головою та все думала й думала, що воно за чоловік, цей Момот? То спав як убитий, а це схопився наче ошпарений, як тільки Грицько прибіг. Навіть чуба не розчесав, сорочки як слід не застебнув. Диво якесь, та й годі...

— Облава почалася, — тихо озвався Гриць. — Людей хватають і в машини. До тюрми всіх везуть. Беруть заложників. Не виходьте на вулицю. Не виходьте...

— Ясно. Дивись ж, Грицьку, ні пари з вуст. Став свого язика на мертвий якір. Зрозумів? Я не хочу, щоб з нашої хати виходило все це. Хай інші говорять, — холодно і навіть з якоюсь погрозою кинув Момот і пішов назад до своєї комірчини.

Трохи згодом, як уже вся родина вкладалася спати, пішла до нього й Оксана. Та не встигла Варка й озирнутися, як дочка вибігла з комірчини розчервоніла й зла. І кинулась на постіль до Ольги, що вже засинала. Грицько давно хропів на лавці, тихо посвистуючи носом.

Варка сіла край постелі, тривожно спитала:

— Що тобі, доню?

— Та ну його. Він п'яний, мамо, — шепнула Оксана й, повернувшись лицем до стіни, міцно заплющила очі.

Як довго й болісно тяглася та перша ніч після весілля!.. Варка й очей не стулила, сторожко прислухаючись, що робиться в комірчині, де спав її приймак. Але там, здається, було мертво. Момот спав як убитий, зовсім не переживаючи того, що від нього втекла дружина.

Варка хотіла злізти з печі й поговорити з Оксаною, що теж не спала, а глибоко зітхала й поверталася на подушці. Та не встигла.

Оксана тихенько встала і вистригнула через вікно в сад. І притаїлася за кущами густої смородини на лавочці. Певно, плакала. Підійти б до неї, заспокоїти і про все

розпитати? Та ні, не треба, ще образиться. Хто його розбере, те дівоче серце, що потрапило в біду. Мовчи вже, стара мати, до ранку. На свіжу голову поговориш з Оксаною, коли всі розійдуться.

Та не встигла Варка так подумати, як почула за кущами шелест. Оксана швидко пішла у виноградник і почала братися за високу кам'яну гору, де була печера, в якій колись ховалися від бомбардування. Варку так це образило, що вона гірко заплакала. Рідна дитина, а вже з чимось криється від матері. Куди ж вона побігла, боже милостивий? Треба зять розбудити. Чого він спить о такій порі й нічого не знає? А що, як він здійме бучу, наробить лементу? Побіжить і собі в той виноградник, а там же квартирує в старенької бабусі боцман Верба. Сусіди попрокидаються. Ще слави наробить дочці. Ні. Треба ждати, поки Оксана сама повернеться, і про все в неї розпитати. А вранці з ними обома поговорить... Ох, Платоне, рідний, нащо ти поїхав з Севастополя і покинув мене саму з дітьми? Хіба тепер діти пішли? Не діти, Платоне, а якісь вар'яти...

І ждала в тривозі Варка годину, а може, й дві, прислухаючись до найменшого шерхоту за вікном. У хаті жарко, всі вікна відчинені, хоч і страшно тепер при відчинених вікнах спати. Та в садку ж собака. Коли хтось чужий поткнеться, одразу голос подасть. Так і задрімала Варка й незчулася, як Оксана прийшла. Прокинулась від радісного собачого скавчання, а дочка вже сидить на постелі коло Ольги, тягне на себе простирадло, збирається лягати. Метнулася до неї Варка так несподівано й раптово, що Оксана аж одсахнулася:

— Ой мамо, як ви мене налякали...

— Де ти була? — тихо й несамовито зашипіла Варка. — Кажи..

— В садочку, — лагідно прошепотіла Оксана.

— А на гору хто дерся? Думаєш, я не бачила?

— На гору? Так що ж з того, коли й на гору, — весело блиснула очима Оксана. — У хаті душно, а мені не спалося. От і пішла. Я ж з двору й не виходила.

— А він же що, твій Момот?

— То я ж вам казала. П'яний. А я не люблю цього.

— Коли ж він напився? Невже в коморі пив?

— Не знаю, мамо. Повірте, що не знаю.

— Ну, я ж із ним поговорю вранці, — насупила брови Варка.

— Не смійте, мамо. Я сама, — з острахом замахала руками Оксана. — Не втручайтеся до нас, мамо. Ми ж тільки починаємо жити. Не втручайтеся, я вас прошу...

Варка журно похитала головою й полізла у свій закуток на піч. І прилягла там, ображена, наче втратила щось найдорожче, наймиліше. І вже не могла стулити очей до самого ранку, поки й сонце почало сходити.

Момот піднявся перший і, швидко вмившись, сказав:

— Я побіжу, Варваро Гнатівно, не снідавши. У лікарні за мною можуть кинутися. Я потім прийду й поснідаю...

— Як собі хочеш, — холодно кинула Варка.

— І я побіжу, мені рано треба, — схопився з лавки Грицько.

Дочки ще спали, і Варка не захотіла починати сварки. Байдуже махнула рукою на обох і пішла в сад. Робіть, що знаєте. Хоч головою об стіну бийтеся, окаянні.

А їм цього й треба. Одразу й хвіртка ляснула за ними. І розбіглися, наче їх хтось у потилицю гнав. Варка визирнула з виноградника на дорогу і побачила, що Грицько чомусь побіг не в порт, а далі під гору, в згарища та руїни на Корабельну сторону, десь у напрямі Малахового кургана. Боже! І що вони з нею роблять, нещасною? Мали б усі купи держатися, матері слухати в такий важкий час, а вони розбігаються на всі боки. Просто голова йде обертом. Уже не знає Варка, на яку й ступити.

Момот прийшов до лікарні й, кинувши медсестрі привітання, спокійно спитав:

— Мене ніхто не питав уночі?

— Ні, — байдуже відповіла сестра.

— Хворих привозили?

— До нас не привозили, хвалити бога, а от до німців три санітарки прилетіло. Там в порту...

— Знаю. Про це краще помовчати. Скільки разів я вам говорив, — обірвав сестру Момот і, одягнувши білого халата, вийшов у сад покурить.

За густими деревами стояв окремий корпус, де розташувалися німецькі лікарі. Момот байдуже глянув на червоні цегляні стіни того корпусу і сів на лаву. Він сидів довго, не розгинаючись, і все курих та курих, глибоко затягуючись прілою махоркою. І навіть голови не підвів, коли в німецькому корпусі грюкнули двері й до нього швидко підійшов німецький хірург.

— Гер Момот, а ви чого так рано? — спитав він ламаною мовою.

— Я сподівався, що привезли хворих, — підвівся Момот.

— О ні! Привезли нам, а у вас тихо, — зітхнув німець. — Я цілу ніч не спав. Думав, тут війна вже закінчилася, а воно он що виходить...

— Може, вам допомогти? — спитав Момот. — Я через те й прибіг так рано.

— Ні. Спочивайте колего, — кинув німець і пішов до лабораторії.

Момот посидів ще якусь хвилину й побрів у свій корпус. Зараз проведе ранковий обхід, доповість німецькому лікарю про склад хворих, і можна повертатися до тещі на сніданок. Добре, що все так щасливо обійшлося і його не шукали вночі.

Дуже рано прибіг на роботу й боцман Верба, але в порту він уже застав капітана Вульфа. Той підвів боцмана до самої води й показав на хвилясте дзеркало бухти.

— Бачиш?

— Бачу, — сказав боцман, хоча нічого не бачив на воді. Море бушує за бухтами, на широкому просторі. А тут тихо й спокійно.

— Що ж ти бачиш? — знову спитав Вульф.

— Акваторію бачу, — сказав боцман.

— Дурень, — люто кинув капітан Вульф. — Там плавають якісь дошки і ящики. Їх несе хвиля до нас. Це непорядок. Серед того мотлоху що завгодно... може припливти.

— Значить, треба його виловити. Акваторія порту має бути чиста, як дзеркало, — по-військовому козирнув боцман.

— Так. Сідай у шлюпку і виловлюй. Щоб дзеркало було скрізь, — звелів капітан.

Боцман клацнув закаблуками й скочив у шлюпку, що стояла поруч.

— Та живо! Не копайся там, лайдаку! — гримнув капітан.

Шлюпка рвонула з місця і рівно пішла в напрямі Північної сторони, а капітан Вульф стояв на пірсі й дивився на неї в бінокль. Ось боцман піймав першу дошку й, підхопивши її багром, жбурнув у шлюпку. Потім другу й третю. Потім упіймав якогось диктового ящика, розбивши його об банку, теж кинув собі під ноги. Капітан опустив бінокль, пішов у будку, де містилася охорона рейду.

Боцман з полегкістю зітхнув і круто вилаявся:

— Ах ти ж, заразо! Хто ж це тебе напоумив про ці дошки та ящики? Невже якась паскуда донесла? Але ж

не може того бути. Про це ж ніхто, крім мене, не знає. І не догадується! От лихо! Ну, держись, боцмане! Не підкачай... Я тобі, заразо руда, всі тріски тепер виловлю. Не думай, що ми ликом шті...

Він рвав обома веслами проти хвилі. До берега Північної сторони було вже й не далеко. І тут боцман Верба раптом зблід весь і похолов. Він побачив знакомитого диктового ящика, що вільно гойдався на хвилі. Побачив, і йому потемніло в очах. Сторожко озирнувся на всі боки, витягаючи багром якісь тріски, все наближався й наближався до того ящика. А наблизившись, люто спитав:

— Це ти, бусурмане?

— Я, дядьку, — почулося з-під ящика.

— Замри і не диш! — гаркнув боцман. — Хто тобі дозволив, розбишако, лягати на курс? Хіба тобі повилазило, що я пливу і все виловлюю на воді? А коли б я не сам був, а зі мною капітан сидів? Ти знаєш, чим це пахне, халамиднику...

— Так я ж не знав, дядьку, — почувся винуватий голос.

— Швартуйся під борт і замри, — наказав боцман. — Я пристану до берега коло скелі. Бач, який герой! Хто тобі дозволив?

— Я сам, дядьку. Закортіло побачити. Там новий катер ішов...

— А ти без машинки? — з острахом спитав боцман і сторожко покосився на ящика, що вже пришвартувався до борту шлюпки.

— Ні, я з голими руками. Це розвідка була, — заплюскотіло під ящиком.

— Я тобі дам, розвіднику, харцизяко! Я тобі дам! — лютував боцман.

Він підбивав шлюпку до скелі правим бортом, а з лівого ловив дошки, тріски, якісь колоди і дрючки, що їх викидало море, женучи в бухту. І лаявся, й кипів, поки не загнав шлюпку між гостре каміння, так що висока скеля зовсім затуляла її з обох боків від берега. Тут він грюкнув веслом у борт і кинув до ящика:

— Вилазы!

Ящик піднявся, і з-під нього вигулькнув Грицько Горностай. Він боязко дивився на боцмана Вербу, тримаючись руками за рятувальне коло, яке висіло на ньому під грудьми. Губи посиніли, сам тремтить — зуб із зубом не зведе. А очі так і сяють. Веселий, халамидник, біс би його взяв! Боцман не думав, що з Грицька такий сміливець і

що саме з його допомогою вдасться здійснити отой задум. Звичайний плавець не зміг би наблизитись до німецької баржі й підводного човна, його одразу б помітили і розстріляли. А так чорта лисого. Боцман Верба наказав хлопцям з Північної сторони пускати в бухту ящики й дошки, а вже серед того брукхту спокійно плив і Грицько з своїм ящиком на голові. Проробив дірочки в ящику, і все йому видно. Так і наблизився непоміченим до баржі й підводного човна і приклеїв до бортів вибухівку із заводною міною

— Не лайте мене, дядечку, — просив Грицько.

— А більше не будеш самоправничати?

— Не буду. Йй же богу, не буду — божився Грицько. — Це я хотів сюрприз вам зробити. Розвідати їхнього катера і доповісти одразу...

— Доповісти... Розвідать.. Ех ти, голова твоя зелена. Не твое це діло розвідувати катера. Кому треба, той уже давно його розвідав і доповів. Міняти тактику будемо. Ці ящики і дошки вже не годяться для нас. Вульф наказав виловлювати їх у бухті. От я й виловлюю...

— Невже? — здивувався Грицько.

— От тобі й «невже». Так що передай хлопцям, хай більше не кидають їх у воду. Марна робота... Треба міняти тактику.

— Я хотів у вас щось спитати, — неспіливо озвався Грицько.

— Що таке?

— Чи там на Кавказі, вже знають про вчорашній вибух?

— Знають, Грицю. Все знають...

— А відкіля?

— Старий будеш, як усе знатимеш. Вуса виростуть...

— А я догадуюсь, — хитро посміхнувся Грицько. — По радіо передали. Рація в нас працює...

— Де працює? Яка рація? — затривожився боцман.

Грицько сумно похитав головою:

— Якби ж то я знав, де!..

— Ну, годі базікати. Вилазь із води і дуй в обгін на Графську. Скажеш Вульфу, як питає, що я тебе посилав на базар по махорку. Де одержу сховав? У печері? Одягайся мерщій, а ящика подай сюди...

Боцман торохнув ящиком об весло, і він розсипався на шматки.

А хлопчик заповз у печеру, й відтіля почулося якесь шипіння: це він випускав повітря з гумового рятівного

кола. Грицько одягався швидко й вправно, дарма, що був мокрий, весь тремтів. І все думав, як то там на Кавказі зустріли звістку про вчорашній вибух у Севастополі. Певно, добре зустріли. Але ж чи відомо їм про Грицька, як він підплив до човна і баржі з вибухівкою в зубах, з отим ящиком на голові? Мабуть, цього не дали в радіограмі. Хіба все скажеш? Про таке треба говорити віч-на-віч. А в радіограмі цілі слова пропускаються, про все говориться натяками.

...Та хлопець помилився. В штабі флоту, в його розвідувальному відділі знали вже про все, що сталося вчора в Севастополі і як саме воно сталося. Бо коли письменник Крайнюк прийшов до командуючого і прочитав йому один з дальших розділів свого роману «Матроси ідуть по землі», адмірал сказав:

— Це добре, що ви чергуєте розділи своєї книги. Один військовий, другий суто родинний. Але в тому, що ви допіру прочитали, я вбачаю одну серйозну помилку.

— Яку? — так і схопився худий і якийсь висохлий Крайнюк.

— А таку, що ви боїтеся, на мою думку, зазирнути в Севастополь і показати, що робиться там. — Адмірал показав рукою на море, в той бік, де за сліпучим обрієм лежав Севастополь.

— Але в мене ж немає матеріалів. Я сам не знаю, що там робиться.

— Та от ми дещо вже знаємо, — радісно сказав адмірал. — Там почала діяти одна з підпільних груп. Вчора в бухті вибухнув і потонув німецький підводний човен і велика баржа з боєприпасами...

— Дякую за інформацію, — злегка вклонився Крайнюк. — Але ж як мені дізнатися, хто це зробив і яким чином?

— Гаразд, — згодився адмірал і непомітно натиснув кнопку під столом.

До кімнати зайшов капітан третього рангу з шифрувального відділу.

— Познайомтесь, це письменник Крайнюк, — сказав адмірал. — Повторіть нам те, про що мені доповідали. Шифровку...

Капітан третього рангу ніякого глянув на Крайнюка й непевно зітхнув.

— Повторіть. Я дозволяю, — настояв адмірал.

Шифрувальник ледве вловимо знизав плечима, причи-

нивши щільніше двері й сів проти Крайнюка. Він заговорив тихо, сам себе остерігався, обдумував кожне слово:

— Вони нарастили вибухівку на борт човна і баржі. Це було дуже важко, бо в порту, крім цих двох суден, нічого не стояло, і підпливти до них непомітно було просто неможливо. Патрулі на пірсі, вахтові на суднах. Вночі — прожектори.

— Хто це зробив? — раптом спитав Крайнюк.

— Не знаю. У шифровці сказано про якогось боцмана, без прізвища. І ще називається якийсь Гриць... От і все.

— У них, напевно, був водолазний костюм? — спитав Крайнюк.

— Ні. Водолазного спорядження нікому не залишали, — пояснив адмірал. — Це якась самодіяльна група. Ми такої, на чолі з боцманом, не залишали... Але скоро все стане ясно. Основна диверсійна група має підтвердити те, що сталося, більш точно...

— А хто передав шифровку? — знову спитав Крайнюк.

— Ніжний дівочий голос. Але трохи наляканий. Дівчина назвалася Оксаною, і просила для лікаря якихось медикаментів. Розвідвідділ Приморської армії зараз розшифровує, що це за медикаменти і який там лікар їх потребує...

— Стривайте! Значить, Оксана? — так і схопився Крайнюк.

— Оксана, — тихо підтвердив шифрувальник і спитав: — Я можу бути вільним?

— Ідть, — звелів адмірал, і той вийшов.

Крайнюк стояв коло вікна й дивився на тихе порожнє море.

— Ну що, товаришу письменник? — порушив його думки адмірал.

— Добре. Дуже добре. Тепер мені дещо проясняється, — сказав Крайнюк.

— Ну от, бачите. А ви сумнівалися, як туди зазирнути, в Севастополь. От і зазирнули трошки. Навідайтесь днів через два, може, знову буде якась новина. Ну, а як ви живете, як влаштувалися після демобілізації?

— Та так собі, — зніяковів Крайнюк.

— Чому ж це?

— Відкріпили мене з штабної їдальні і, як тепер кажуть, перевели на бабин атестат.

— Що за глупство! Я ж просив не чіпати вас. От буквоїди кляті, — сказав адмірал. — Але не турбуйтеся, все знову влаштується.

Крайнюк глянув на його старечу, але ще підтягнуту постать і зніяковіло опустив голову. Не це його зараз хвилювало. Він згадав свого хірурга Павла Заброду, згадав сестер Горностай і їхнього братика Грицька. Невже то вони в Севастополі такого зробили? Невже й лікар Заброда там? Дуже можливо, раз та радистка просить медикаментів для якогось лікаря. А може, й ні? Пекуча невідомість знову доймала його, не даючи спокою.

...Через кілька місяців. Крайнюк був уже в Москві, де вивчав у Генеральному штабі матеріали про партизанську боротьбу на окупованій території. Повертаючись із столиці, заїхав до Сухої Калини, яка нещодавно була відбита у фашистів. Привіз Павлові матері кілька тисяч карбованців — гонорар за першу частину свого нового роману, — сказавши, що то від командування, і, як міг, втішав стареньку, що вже отримала похоронну на сина.

Сумно було на душі й самотньо, але Крайнюк намагався не пускати того смутку бодай на мить до своєї книги «Матроси ідуть по землі». Прийшов довгожданий лист від дружини. Наталка була жива і весь час розшукувала чоловіка. А оце недавно почула по радіо уривки з його роману. Написала в радіокомітет і одержала його адресу. Яке це щастя, що вони знову знайшли одне одного! Все, здається, йшло на краще.

ТУТ

Розділ чотирнадцятий

А смерть насувалася грізно й невблаганно. І лікар Заброда вже не міг її зупинити. Він лежав коло матроса Журби, міцно вчепившись йому за пояс кістлявою рукою, наче боявся відпустити його од себе. Матрос уже не говорив і не чув, що йому іноді казав Заброда. Павло доглядав його, як малу дитину, бо він уже геть зовсім знесилів, перевернутися з боку на бік не міг. Змарнів, пожовк увесь і почав усе густіше вкриватися солоним інеем, що все ясніше і ясніше виступав по всьому тілі.

Часом він прокидався з глибокого забуття, наче приходив до Павла з того світу, й розплющував очі. Але вже не пізнавав лікаря. Блукав довкола незрячими очима, наче чогось шукав. І ось знайшов, ухопив обома руками й поніс до рота, як несуть хліб. Почав швидко й жадібно жувати, голосно плямкаючи, аж стогнав. Потім розвів безпорадно руками й знову занишпорив кругом себе.

— Що тобі, Прокопе? Чого шукаєш? — нахилившись до нього, питає Павло.

Матрос мовчить якийсь час, ніби важко згадує щось далеке й забуте і ніяк не може згадати. Він, здається, й не розуміє, про віщо його питають. Реакція дуже повільна, загальмована. Павло знову повторює своє тривожне запитання. Минає хвилина, п'ять, десять, аж поки Прокіп Журба озивається на лікарів голос. Озивається тихо і сонно, але в кволому голосі ясно чується гостра досада:

— А де ж він, той хліб?.. Так і нема?..

І знову нишпорить худими, жадібно розчепіреними пальцями. Ось знову знайшов. Очі загорілися, блищать. Тремтячою рукою несе до рота, жує, жує. Осатаніло, несамоовито, болісно ковтаючи слину. Долоню другої руки підставив до підборіддя, щоб жодна крихітка не впала. І дожував, і проковтнув останній раз. А тоді з чорної долоні й крихти висипав у рот, теж проковтнув. І відкинувся, знеможений, на розпечені дошки, наче заснув, наситившись.

І вже не прокинувся більше. Так і помер. Тихо, непомітно, навіть не скрикнувши.

Помітивши це, Павло боязко озирнувся й зацікавився. Тепер він лишився в шлюпці сам. Один як палець. А вгорі пекуче сонце вершило над ним свій неблаганний присуд. А кругом на цілий світ блискотіло море, наче розтоплений асфальт. Ні кінця йому, ні краю. Наче й не було ніколи на світі доброї і щедрої землі. І людей на тій землі ніколи не було.

— Прокопе! Братику, — гаряче прошепотів Павло, припавши матросові до грудей. — Як же це так? Ти ж такий орел був. Такий розвідник. І кулі не боявся, а тут упав... І води не напився. Що ж я тепер без тебе? Сам. Один. Прокопе!.. Ти чуєш, Прокопе?..

Мовчить. Не ворухнеться. Дихання нема. Пульс заховол. Холоне й сам, чорний, страшний, мов обсмалений у пекельному вогні.

Котрий же сьогодні день? Тридцятий чи двадцять восьмий? Мабуть, тридцятий. Павло поводити вийняв годинника і глянув на вороні стрілки. Секундна по-давнішому бігала круг своєї осі, жвава і невгамовна, наче нічого й не сталося. Годинник показував початок одинадцятої, а сонце впивалося в тіло тисячами розпечених голок. І на обрії знову ні цяточки, ні хмаринки. Павло згадав, що вже заводив сьогодні годинника, як сходило сонце, й обережно

сховав його до кишені. Це було єдине тріпотливе, живе, що лишилося тепер біля нього. Хоч послухає, як він цокотить, цей кіровський годинник, все не так самотньо буде себе почувати...

Початок одинадцятої. Прокіп помер десь о десятій. Дивно. Всі люди здебільшого вмирають серед ночі, на світанку, часом звечора. А він помер о десятій ранку. При яснуому сонці, при повному штилі. Навіть вітер не дихнув йому в лице. Просто дивно...

Уголос Павло сказав:

— А що тут дивного? Скоро й мені так буде...

І раптом замахав обома руками, наче хотів одігнати від себе ці страшні слова. «Ні, так не буде! Не повинно бути! — думав він. — Ще, здається, є в запасі деяка сила. Я ще протримаюсь тижнів зо два. Той німець голодував аж сорок п'ять днів, а тут минуло тільки тридцять чи, може, й двадцять дев'ять. Я не можу вмерти. Не маю права. Заради тих трьох, що знайшли свою смерть у морі. Хто ж людям про них розкаже, коли й я помру? Ніхто. А море слідів не залишає...»

Тридцять днів плюс п'ятнадцять буде сорок п'ять. Невже за цей час не покажеться земля? Але навіщо тепер лічити дні? Не лічи, брате, забудь про час. Так легше буде. Ти мусиш жити! Повинен!.. Не лічи днів, бо від цього вони тягнуться ще довше... Не лічи, і ти будеш жити...

Минуло зо дві години. Настав час ховати матроса, і Павло підповз до нього. Прокіп лежав холодний, сухий, аж, здається, наскрізь світився. Як же він страшно висох. І маленький став, мов дитина.

Павло став на коліна, просунув руки під тіло матроса і хотів одразу рушити з місця, але й сам раптом упав. У голові запаморочилося, в грудях запекло, горло стисло гарячою задухою. Несила. Павло віддихався й знову почав підіймати матроса. Він брав його під пахви, підставляв йому під груди плече, але нічого не виходило.

Павло задихнувся і знеміг. Тоді він почав його перекочувати. З боку на бік. Обережно, поволі, наче боявся, що Прокіп заб'ється, що йому стане боляче. Він повертав його тихо, неквапливо, наче пораненого після важкої операції, безсило падаючи головою на його сухе кістляве тіло. Ця боротьба живого з мертвим тривала довго, здається, цілу вічність, і Павло вже гірко думав про те, що йому повік не впоратися з матросом. Він важко дихав, наче заглинався від свого безсилля. Скреготав зубами, кусав по-

тріскані губи й знову припадав головою до холодного матроса, переводячи подих.

— Ну, чого ж ти, Прокопе? Не опирайся. Я ж тобі добра хочу, — шепотів Заброда, торкаючи рукавом свого лоба, наче хотів витерти піт. Але поту на лобі не було. Шкіра вже втратила здатність виділяти піт. Настала атрофія потових залоз.

— Може, я тебе чим обидив? Прости браток, — шепотів Павло. — Я не хотів тобі зла. Думаєш, мені легко з тобою розлучатися? Ох ні. З ким же я буду говорити? На кого тепер подивлюся, коли тебе поховаю? Сам. Один у шлюпці. Ох, Прокопе мій, Прокопе...

І котив далі, вже ближче до борту, напружуючи останні сили, тремтів, наче в лихоманці, міцно заплющивши важкі повіки, щоб сонце не било в очі. І навіть незчувся, як рукам стало легко й вони безвільно впали на борт.

Море враз плеснуло і озвалося далекою луною. Матрос Журба упав за борт. А лікар, як стояв на колінах, так і повалився грудьми на банку, простягнувши вперед руки. Він уже не мав сили підвестися і глянути на море, яке прийняло в свої обійми його останнього друга. Тільки тихо сказав:

— Прощай, браток...

Павло не пам'ятає, скільки відтоді минуло часу, але не скоро він набрався сили і підтягнувся на руках до носа й ліг на те місце, де допіру був матрос Прокіп Журба. Ліг і хотів забутися, але не міг. Колючі думки самі лізли в голову:

«Важко тобі довелося, Павлушо? Важко. Адже ж вас пливло в шлюпці четверо. І хоч як бувало гірко, але ти міг поговорити з товаришами, навіть посперечатися з Фролом Каблуковим. А коли несила було вже й говорити, то міг просто дивитися на кожного, і тобі одразу ставало легше. Ти був не сам. А зараз що? До кого тепер заговориш? На кого зараз подивишся? Ти один тепер у морі. І вже нікого не побачиш тут, ні з ким не заговориш. Ні сьогодні, ні завтра, ні позавтра. І так буде всі ці дні, які тобі залишилися прожити, поки й сам не заплющиш очей з голоду. Вас було четверо. Трьох вже нема. На їхнє місце до шлюпки сіла проклята самотність. І ти її вже нічим не викуриш. Коли не голод тебе задушить, то доконає оця проклята тиша й безмовність моря. Так, капітане, так...»

Павло стис кулаки і гукнув щосили в море:

— Неправда-а!

Море хлюпнуло луною і докотило назад його розпачливе й голосне:

— А-а-а!..

І він наче повеселів від того лункого гомону й уже тихше сказав до моря:

— Неправда! Брешеш! Ти вперте і страшно, але я буду впертіший і зламаю тебе. Не віриш? А от побачимо. Я вже загубив лік дням, а це щось та значить. Вони вже не так довго тягнуться, ці дні, як колись. У мене немає тепер невідкладних справ, які треба робити сьогодні чи завтра. Я вільний і діждуся свого. Ти чуєш? Я п'ю твою воду, і це дає мені сили. Спека мені не страшна. А голод? Ну що ж. Голод є голод. Я і до нього звик...

Йому стало важко говорити, і він замовк, поринувши в гнітючу тишу, що тієї миті аж задзвеніла кругом. Велика, глуха і якась розпачлива тиша, в якій, здається, ніколи не існувало ні людського голосу, ні пташиного крику. Наче в могилі.

«Ні, цього не може бути, щоб тиша, як у могилі, — подумав він. — Адже в Севастополі зосталася Оксана. Ось коло серця в кишені лежить її лист і маленька фотографія Оксана ж говорить і сміється там, у Севастополі. А може, й плаче. Тільки Павлові сюди не чути її голосу. Але ж він є, той голос. Він бринить на землі. До чого ж тут мертва тиша! А на Кавказі, куди пішли на катері полковник Горпищенко і письменник Крайнюк? Хіба й там мертва тиша? Дурниці. Там цілі армії стоять. А в Сухій Калині? Хіба його мати і всі люди мовчки стали перед німцями на коліна і благають порятунку. О ні! Павло добре знає матір і своїх односельчан. Вони не стануть перед ворогом на коліна. Не стануть! Вони йому зроблять чорний день і прокляту ніч! Довіку буде пам'ятати... Це дарма, що в морі безмовна тиша. Це все тимчасове. Воно минеться. Павло ще почує людські голоси... Не може того бути, щоб море його навіки скувало... Не може бути і не буде так...»

Павла мучить спрага, і він тягнеться за борт, щоб напиться води. Одчепив рятувну баклажку і застиг від несподіванки.

У морі, біля самого борту, й досі плавав Прокіп Журба. Він лежав на воді догори обличчям, і лінива хвиля погойдувала його руки, ноги. Було враження, що він довго

й далеко плив та оце стомився й ліг на воді спочивати. Ліг та й заснув, забувши про все.

«От лихо, — подумав Павло. — Він так висох і схуд, що вже й не тоне. А мені ж он яким важким видався. Ледве з шлюпки скотив. Отака в мене тепер сила. Не сила, а безсилля. Що ж його робити?»

Матросова рука билася в борт, наче Прокіп просився назад у шлюпку, чистий і вимитий, розвіявши у воді свого буйного русявого чуба.

— Нема в мене баластини, браток. Нема, — уголос сказав Павло. — Хіба б я пожалів, коли б вона була?..

Шлюпка мов зумисне стояла на місці й зовсім не рухалась. І матрос коло неї стояв, наче прикипів до оброслого водоростями борту.

Павло перехилився на другий борт і витягнув холодної води. Напився і знову приліг, обхопивши руками голову, але заснути вже ніяк не міг.

Як довго й нудно тягнеться час. Здається, сонце нарочито зупинилося в zenіті і пече лютим вогнем Павла, як ще ніколи не пекло, аж само мало не шкварчить. Здається, скоро й море заб'є ключем від того вогню, заклекотить, як окріп. Павло накриває голову плащ-палаткою і міцно заплющує очі. Але це мало допомагає.

Перед очима знову плаває матрос Журба. Вискалив зуби, наче зібрався вилаяти Павла. Хоча б вітер повіяв і хвилю збив. Може б, хвиля однесла його від шлюпки далі. Так же збожеволіти можна. Може, на годинника глянути? Ні. Не варто себе до цього привчати, бо тоді знову почнеться втомливий лік часу. Години стануть нестерпно довгі, і дні підуть безкраї і важкі, такі, що їм, здається, й кінця не буде. Не треба годинника. Павло буде на нього дивитися раз на день. Вранці. Коли сходитиме сонце і він накручуватиме його пружину. Цокає годинник у кишені. Ну і нехай собі цокає. Нехай живе своїм розміреним залізним життям... Павло слухав те цокотіння і поволі заснув, навіть не зоглядівшись коли...

Сонце було вже на заході, коли він прокинувся й потягнувся за борт по воду. Але одразу здригнувся й онімів. Матрос і досі гойдався коло шлюпки на легкій хвилі.

Він плавав цілу ніч. Плавав і другого дня. Павло аж заслаб, почав тремтіти весь, мов його била тропічна лихоманка. Але зробити нічого не міг. Вночі матрос світився фосфоричним блиском, наче горів у вогні й не згоряв, розсіваючи кругом себе зеленкувате, схоже на неонове світло.

Вдень він дивився на лікаря лютим оскалом білих зубів, маяв у воді буйним чубом. Надвечір він навіть заговорив до Павла. Отак підплив до самого носа шлюпки, клацнув зубами й прошипів, булькаючи водою:

— Слухай ти, лікарю! Нащо ж тебе п'ять років учили, коли ти не можеш мене від смерті врятувати? Морочиш людям голови, а сам нічого не вмієш. Чого ж ти мовчиш? Ну, стрибай до мене. Давай руку. Удвох нам буде охочіше на дно йти...

Павло виразно чув його голос над своїм вухом і прокинувся. Що це? Сон чи дійсність? Мабуть сон. Але чому ж у Павлових вухах ще й досі не затих його лютий на-смішкуватий голос: «Давай руку. Удвох охочіше на дно йти»... Матрос мертвий. Павло сам засвідчив його смерть. Це таки сон був. Сон? А чом же тоді голос Прокопів так ясно, чітко чувся Павлові? Значить, це не сон. А що?

Павло довго тре долонею запалені очі, мов хоче згадати щось давно минуле, сумно похитуючи головою. Йому стає гірко й болісно. Не згадав. Тільки байдуже махнув рукою, вголос кинувши:

— Нащо? Я ж лікар, і тут мене ніхто не одурить. Це вже, мабуть, і в мене починається... Що ж тепер?.. Матрос-са вже нема. Пішов на дно. А мені що робити? Може, краще зразу за борт, і все. За борт? А що, як не потонеш, а будеш живим мучитись, як Журба? Коли б одразу. Прив'язати щось до ніг, і в море.

До горла підкочується пекуча хвиля і заливає все тіло нестерпним жаром. Павло рве на грудях сорочку й зводиться на руках. Охриплим, наче чужим голосом він кидає в сліпуче море сам до себе:

— Що? Що ти сказав, дурню! Баластину до ніг і в море? Полундра! Не на того наскочив. Я ще покажу тобі.

І помахав кулаком на корму, наче там сидів якийсь невідомий ворог, що допіру хотів його втопить. І знову припав грудьми до розпеченої дошки, тихо прошепотів:

— Не діждеш! Проживем до завтра, а там видно буде... У мене в запасі ще десять днів. Чуєш? Цілих десять днів. А може, а й більше. Я не лічив. Тепер я нічого не лічу. Так собі й знай...

Ночі були холодні й вогкі. Хоч як Павло кутався в плащ-палатку, а холод проймав до кісток, судомив тіло, важко тиснув на голову й наче вдавливав з орбіт запалені очі. Почуття голоду вже притупилося, але натомість інше пекло: Павлові почали привиджуватися різні смач-

ні страви — ароматні, апетитні. Він прокидався від таких снів і мало не кричав, та вже не мав і голосу.

Так минали дні, яким давно було загублено лік і назву, а море все клекотіло лютою спекою, безкрає і бридке. Павло так його зненавидів і прокляв, що боявся й глянути на нього, а все дивився десь поверх дрімливої хвилі, туди, де яснів і танув сліпучий обрій. Порожній обрій. Він замкнув Павла з усіх боків сталевим кільцем кайданів, і не було звідси ні виходу, ні порятунку, бо ключі хтось кинув у море. Він лежав у шлюпці, німий і приречений, до болю заціпивши розхитані зуби. Забув, здається, про все. Лише одна думка стояла в голові:

«Я живий. Я повинен жити. Тільки жити... Мене ж не забули. Вони прийдуть до мене, мої друзі...»

Десь опівдні, коли морський гарячий блиск обпікав Павлові вже й так попечене сонцем обличчя, нарешті прийшов жаданий порятунок.

Просто по морю, наче по рівному асфальту, до нього йшли двоє моряків. Ішли швидко, боячись загаятись хоч на мить. Так поспішають лише на порятунок. Ось вони наблизились, і Павло Заброда оторопів з несподіванки. Перед ним стояли полковник Горпищенко і його ад'ютант Мишко Бойчак. У полковника перев'язані обидві руки, і крізь білу марлю проступає свіжа кров. Коли ж це його так ударило? Адже в нього була поранена тільки одна рука. А тепер чомусь і друга перев'язана? Вони схиляються над шлюпкою, і Павло навіть чує уривчасте дихання полковника. Мишко Бойчак стоїть трохи здаля, орлиним оком вдивляючись у сліпучу далину моря.

— Командування флоту, — чує Павло полковників голос, — дізналося, що ти терпиш лихо в морі, і доручило мені забезпечити тебе хлібом і водою. Сьогодні я прийшов з своїм ад'ютантом, а завтра прийде інструктор політвідділу з твоїм старшим санітаром...

— Я дуже радий, — відповідає Павло. — Спасибі вам. Але ж мій санітар давно вбитий. Ще взимку. Розривна куля попала йому в живіт. Його пізно до мене принесли, і я нічого вже не міг зробити...

Павло навіть стає на коліна і безпорадно розводить руками.

— Не знаю. Я того не знаю і не хочу знати, — обриває його полковник. — Ми принесли тобі бортовий пайок.

— Давайте! Чого ж ви стоїте? — кидається до них Павло, простягаючи руки.

— Мишко, давай, — велить полковник.

Мишко чітким кроком підходить до корми і кладе на неї білого клуночка.

— Прощай, Павлику, нам ніколи, — козиряє Мишко, і вони з полковником швидко йдуть морем назад, на захід сонця.

Павло кидається на корму, довго повзе, важко перелізаючи через одну, потім через другу банку. Ось він уже й приповз, вхопився обома руками за корму, мацає по ній розчепіреними пальцями, наче сліпий, і ніяк не може знайти того клунка з їжею. Вже й очі зовсім розплющив, а не може знайти. Його й сліду нема. Глянув за борт у воду, але й там нічого не видно. Подивився на море, лежить воно порожнє, німе й байдуже. Значить, ніхто до нього не приходив? І ніякої їжі не приносить? Це все хвороблива омана. А ти дурню, й повірив. Ех, лікарю, лікарю...

Павлові стало гірко до сліз. Він тихо приліг на корму, бо вже не мав сили повзти назад до свого місця на носі шлюпки. Нащо туди повзти? Може, вони знову прийдуть. Тоді йому легше буде взяти їжу просто з їхніх рук. Павло вже не дозволить класти її на корму, а одразу візьме в свої руки.

Він ждав довго й терпляче, то засинаючи, то прокидаючись.

І вони знову прийшли. Тільки без полковника. Ад'ютант Мишко і покійний вусатий санітар. Підходять по морю і зупиняються наче зумисне перед носом шлюпки. Знову там, де немає Павла.

Павло схоплюється на лікті, гукає, виразно чуючи свій голос:

— А що принесли?

— Все принесли. Ось, — показує санітар вузлика з білої марлі і хоче покласти на носі шлюпки.

— Ні! — гукає до нього Павло. — Давай мені сюди. В руки...

Поки санітар обходить шлюпку, Павло говорить:

— Хлопці, послухайте. Нащо ж вам щодня ходити до мене в таку далечінь? Візьміть мене краще на берег, і ділу кінець...

— Ще не настав час, Павлушо, — говорить Мишко. — Скоро прийде твій день, і ми заберемо тебе на берег. Не бійся. Заберемо.

— Добре, — згоджується Павло. — Але поки той день настане, ви пришліть до мене з харчами якогось пацана.

До стор. 287

Ось візьміть гроші, нехай купить і принесе. У мене грошей багато. А вийдуть мої, то позичатиму оті казенні, що лежать у протигазі. На, браток, бери! — Павло розстібає бічну кишеню і шелестить кредитками.

Санітар простягає до Павла вільну руку і, раптом посковзнувшись, падає у воду. Та ні. Санітар не посковзнувся. То хвиля його вдарила і вирвала вузлик.

Павло знову так і не дотягнувся до їжі. Пробудився ще голодніший і несамовитіший від пекучої злоби. Розплющив очі, озирається. Де ж він подівся, той санітар? Значить, це знову марево найшло і обплутало його знеможений розум. Але чому ж тоді кишеня в гімнастюрці розстебнута? Та онде й гроші плавають кругом шлюпки, гойдаються на тихій хвилі і, намокаючи водою, поволі тонуть. Це ж його, Павлові, гроші. Сумніву не може бути...

— Не може бути, — вголос каже Павло і скрушно похитує головою. — Ясно, що не може бути... Тут марення, і більш нічого...

Голос його кволий, немічний і чується Павлові десь здаля, наче з того світу. Вже й луна його не бере на свої крила, і він не вертається з моря назад у шлюпку, хоч би як голосно Павло не закричав.

Дійсність і марення пливуть перед його очима, і він уже не може їх розрізнити. Все переплуталось. І час, і море, і свідомість. Кілька разів він бачив землю, тягнувся до неї руками, але минав час, хмара розвіювалась, і обрій знову робився чистим і безлюдним.

Якось уранці, набравши повні груди повітря, він спробував крикнути, але з того нічого не вийшло. В грудях тяжко заболіло, і він мало не захлинувся повітрям. Навіть свого голосу не почув. В горлі щось заклекотіло й почулося придушене шипіння. Таке, як ото проколють голкою дитячого м'яча і він спускає свій останній дух.

Поволі вийняв годинника і тільки тепер помітив, що він давно стоїть. Саме заходило сонце. Завів. Підкрутив стрілки на дев'ять годин. Може, завтра вже й не подужає завести або знову забуде. Годинник весело зацокав, секундна стрілочка тремтливо забігала в своєму маленькому колі, й Павло кволо усміхнувся. Бач, годинник знову живий, бадьорий, а він, лікар Павло Заброна, доживає останні дні, а може, й години.

Напружуючи всі сили, уголос промовив:

— Довго! Як довго....

А далі вже й говорити не міг, а тільки подумав: «Може,

припинити все це? Самому, по своїй волі? Поки є ще хоч якась сила... Ні, так не можна, товаришів заспокоював, а сам... На це великого розуму не треба. Ти спробуй вижити і перемогти його, оце море...»

Лежав під великими південними зорями, що миготіли довкола великого самотнього місяця, йому снився тихий гай і в ньому глибока криничка з чистим живодайним джерелом. Він лежав коло нього, знеможений і безсилий, та все пив і пив холодну воду, аж у зубах ломило. Над головою били в кущах солов'ї, віяв теплий вітер, і десь далеко співали дівчата. Він дослухався тієї пісні, хотів розібрати слова, але не міг.

Коли він знову, невідомо через який час, розплющив очі, то так і онімів з несподіванки. Ні, це вже не сон, а чиста правда. Ущипнув себе за руку. Ні, не сон. Галюцинації починалися в нього пізніше, коли сонце підбивалося вгору й починало припікати.

Павло з останніх своїх сил звівся на ліктях, потягнувшись усім тілом до неба.

Над ним літала чайка. Літала і голосно кигикала, наче кликала за собою до берега.

— Земля! Земля близько...

Спираючись на тремтячі руки, він саяк-так підвівся, сів і поволив обвів поглядом обрії. Земля жовтіла ясногарячою смугою. Древа кучерявилися над нею, синіючи жадаючо прохолодою. Ні, це вже не мара. А чому ж не мара? Відкіля ти знаєш? Та дуже просто. Контури гір такі ясні, чіткі, а межа води і землі проступає так різко, так зримо, що ніяких сумнівів не може бути. Це справжня земля. Тепер він врятований.

Чайка ще деякий час покружляла над шлюпкою, голосно кигикаючи, й полетіла далі в море. Чайка ніколи вранці не летить до берега, а тільки від берега, на морський простір. Це здавна відомо всім морякам. І хоча, трохи пізніше, коли припекло сонце, берег зник в імлистому тумані, Павло більше не сумнівався. Там, у тумані, земля! Люди! Там хліб і справжня вода...

Вночі довго не міг заснути. Лежав на носі шлюпки і жадібно дивився в той бік, де був берег, в надії побачити хоч маленького вогника. Вдивлявся, наче ковтав очима темряву, але там і не блиснуло. Задрімав трохи і знову прокинувся та все виглядав. І такі цілісіньку ніч. Перед ранком, знеможений напругою і холодом, знову задрімав.

Прокинувся на світанку і зрадів, мов дитина, що знай-

шла свою матір. Берег був зовсім близько. Чітко окреслювались гори, дерева, якісь хатки на горах. Понад берегом пливла рибальська шхуна з високою мачтою, але без паруса.

Павло вхопив себе за горло обома руками, наче хотів загукати, щоб рятували, але тільки прошепотів:

— Земля! Люди!..

Він поповз на середину шлюпки й намагався припасувати якимось дубову палицю, щоб гребти нею до берега, але не зміг. Похитнувся і впав на решітчасте дно. І раптом страшна думка обпалила його заснулий, затуманений мозок:

«Берег. Але чий він, той берег? Добре, коли це Кавказ і свої люди. А якщо знову севастопольська земля, яку зайняли фашисти? Що тоді? Стільки страждав у морі й потрапити знову в лапи до ворога? О ні. Тільки не це. Все, що завгодно, тільки не це... Коли таке станеться насправді, то Павло ще знайде в собі силу кинути у море і не датися до рук ворога живим. А жаль. Дуже жаль, що все так безглуздо вийшло... Невже його прибило назад до кримських берегів? Носило по морю, носило і раптом назад. Ох, як йому важко, коли б хто знав. Як боляче від усього цього, аж серце завмирає... Що ж робити? Що?..»

Дві чайки квилять над шлюпкою, падають до води і знову злітають у небо, наче остерігають Павла й просять:

«Не спи, капітане! Не спи! Вже земля близько, а ти ж нічого не знаєш про неї, яка вона і чия. Не спи, капітане, не спи...»

В глибокому небі плывуть кучеряві хмарки, наче їх пускає з-за високої гори тепла й ніжна дівоча рука.

Розділ п'ятнадцятий

Павло не пам'ятає, скільки часу він так лежав, нерухомий, німий, наче мертвий. Може, годину, може, п'ять, а може, й цілу вічність гойдався на свіжій хвилі, перекочуючись по дну самотньої шлюпки, як гнила колода. Крізь дрімотний і болісний сон, який межував із забуттям, пробивалася думка, що він уже ніколи не прокинеться і тут йому прийде край. А так хотілося востаннє глянути на небо, на ясний обрій, де бачилася земля. Та не міг ні очей розплющити, ні звестися хоч на лікоть. Значить — все. От і прийшла твоя пора. Віддавай, брате, кінці — там тебе

давно ждуть Фрол Каблуків, Олексій Званцев, Прокіп Журба. Їхньої долі тобі не минути.

Думка ця навіть не вразила його, не рвонулась криком з грудей, а пропливла якось байдуже, наче ота хвиля, що плеснула по кормі. І сліду по ній не залишилося. Тільки дзвін пішов у голові, заглушивши все на світі. Серце тьохнуло кілька разів і затихло, як пташка в силці.

І раптом серед тієї мелодії ночі крізь важкий сон і забуття Павло почув якийсь гомін, крикливі людські голоси. Його злегка штовхали і наче кудись тягли. Поволі розплющив очі та вже й не заплющував їх більше. Поряд, над самою головою, височів борт незнайомого корабля і на ньому сяяли великі бронзові латинські літери. Заброда бо-лісно напружив пам'ять, прочитав:

— Анафарта.

Що те слово означає? Чий це корабель? Глянув трохи в бік від назви корабля і побачив емблему. Срібний гострий півмісяць. Так воно і є. Це корабель міжнародного Червоного Хреста й Півмісяця. Значить, він діє, цей Червоний Хрест, хоч фашисти й розтоптали його першого ж дня. Значить, є правда на землі. Павло довго дивився на емблему й назву корабля, намагаючись збагнути, в чому ж тут справа. І, придивившись уважніше, побачив, що ніякого хреста нема, а замість нього — велика зірка. Така ж блискуча й холодна, як і сам півмісяць.

А в шлюпці вже метушаться якісь люди, щось питають Павла, голосно вигукуючи. Але що саме, він не розуміє. До його свідомості не доходить їхня мова. Люди обережно беруть його і переносять до іншої шлюпки, яка борт у борт стоїть при самому кораблі.

Павло бачить, що вони матроси. Смугасті тількики ясно проступають на грудях. Один нахилився до Павла зовсім близько, ударив себе кулаком у груди, гукнув:

— Турке! Турке!

Павло поволі розтулив губи, ледве вимовив:

— Україна! Я — українець...

І з шлюпки на палубу корабля полетіло голосне і якесь тривожне:

— Україн! Україн!

На палубі збіглися пасажери й матроси, обліпили бортові поручні. Дивляться на дивного мандрівника, мов допіру з хреста знятого, з острахом позирають на берег, наче бояться чогось. Берег зовсім близько. Там грає радіо, чуються веселі людські голоси на пляжі, десь гуде автомо-

біль. І море б'ється білим прибоєм, шумить безперестанку своєї вічної пісні. Там життя. Життя, а не смерть...

Матроси зняли Павла з шлюпки і, поволі, обережно ступаючи, винесли крутим трапом на палубу корабля. Пасажири загули й захвилювалися, все тісніше обступаючи носилки з усіх боків. Матроси, взявшись за руки, стали рівною стіною, не пускаючи людей до носилок. Павла занесли в каюту, де, видно, жив капітан корабля. Але й сюди, прорвавши живу стіну матросів, набилося повно народу, ледве протовпився сам капітан — молодий, чорновусий, засмаглий на сонці моряк у білому кітелі й новій мічманці, у старанно випрасуваних штанях і наваксованих до блиску черевиках. Він підійшов до Павла і неправильною російською мовою назвав себе: Павло, почувши рідну російську мову, тихо спитав:

— Яке сьогодні число?

— Дев'яте серпня, — відповів капітан.

Павлу Заброді стало моторошно від почутих слів. Дев'яте серпня... Перемагаючи біль у грудях, він промовив:

— Третього липня... Я вийшов з Севастополя в море третього липня. Третього. І нічого не їв. Скільки це часу? Тридцять шість днів і ночей. Так. Тридцять шість...

Говорив тихо і кволо, так що капітан ледве чув його, нахилившись до самого обличчя. А в каюті товпилися пасажири і матроси. Затамувавши подих, вони ждали, що нарешті скаже їм капітан, як перекладе ті тихі й незрозумілі слова, що їх з такою мукою вимовляє ця напівжива людина.

— Я пішов з Севастополя, щоб не здатися фашистам у полон. Я йшов на Кавказ, але сили скоро залишили мене, і я ліг у дрейф. Я лікар. Польовий хірург. Ленінградський медичний інститут.

Капітан закивав головою і щось гукнув вахтовому матросу. В ту ж мить коло Павла з'явився корабельний лікар. Він послухав пульс і дав Павлові невеличку чарку солодкого чаю.

Павло пив його й тремтів увесь, наче боявся, що зараз хтось увійде й одбере жадану пахучу рідину. Чарочка була округла, з тонко вирізьбленими матовими гронами винограду. Запам'ятав її на все життя. І одразу почув, як тіло немов стерепенулося, в ньому знову прокинулася жадоба до життя. Жити! Тільки жити! Наче тоді, в перші й найважчі сім днів голодування в морі.

Капітан корабля звернувся до присутніх з фразою, з

якої Павло зрозумів лише трое слів: Севастополь, рус, дойчланд. І притих, уп'явшись голодними очима в людей, що товпилися в каюті. Турки. Один уже клацає фотоапаратом і щось записує. Серед пасажирів були переважно прості люди й жінки з дітьми. Натовп раптом гойднувся і збуджено загув. Із глибини хтось гукнув дзвінким голосом:

— Караман!

Той крик підхопили матроси. І загуло кругом:

— Караман! Караман!..

Павло потягнувся до капітана й більше очима, аніж словами, спитав:

— Що вони кричать? Що це за слово?

Капітан переказав те слово:

— Герой! — І, нахилившись ще нижче до Павла, стримано додав: — Вони кажуть, що ви герой!

Жовті кола закружляли перед Павловими очима, і знову поплив якийсь каламутний туман. Павло тихо застогнав. Його раптом охопив пекучий жаль. Чужі люди, а не свої кричать, що він герой. І так захотілося в цю мить бути серед своїх, десь на Кавказі, серед севастопольців, де є полковник Горпищенко, Мишко Бойчак, письменник Крайнюк і сотні рідних, знайомих матросів, де скрізь, куди не глянеш, своя, рідна, велика земля.

Капітан ще щось говорив людям, очевидно повідомив, скільки часу пробув у морі без їжі радянський воїн, бо вони одразу ще дужче загули, затупотіли ногами, зашаркали підшвами. За якусь мить все стихло. Павло розплющив очі й тривожно оглянувся. Каюта була порожня. Всі кудись вибігли. Біля нього стояв тільки капітан, корабельний лікар і вахтовий матрос з пов'язкою на рукаві. Павло здригнувся, зіщулювся весь, наче зібрався боронитись від нової й невідомої небезпеки. Капітан одразу помітив це й заспокоїв:

— Лежіть. Не бійтеся...

Павло попросив ще чаю. Лікар знову подав йому той самий келишок з тьмяними гронами винограду на склі. Павло ковтав цю життєдайну рідину і боявся, що ось-ось вона закінчиться. Що ж ті кілька ковтків? Йому б отого мідного чайника, що стояв на тарелі! Гарячий, пахучий напій розійшовся по тілу, приємно зігріваючи його, але почуття голоду ще більше загострилося. Павло попросив ще, але лікар більше не дав.

На порозі каюти знову стовпились пасажирів й матро-

си, але переступити поріг вже не наважувались. Вони пропустили наперед дітей, що боязко наблизились до Павла і покляли на столик біля нього пакунки з їжею.

Боже, чого там більки не було! І великі білі калачі, і шматок ковбаси, і тістечка, і халва, і смажене м'ясо. Павлові аж в голові запаморочилось. Він потягнувся тілом до столика, на якому лежали всі ці багатства.

Корабельний лікар зблід. Він кинувся до дітей і впровадив їх геть з каюти. Пасажири обурились і знову збуджено загули, замахали руками. Вони тиснулися в каюту, високо над головою тримаючи ще якісь пакунки. Капітан і вахтовий матрос кинулись на допомогу лікарю і ледве стримали натовп, що рвався до каюти.

— Не можна йому! Не можна! Це смертельно! — гукав до пасажирів корабельний лікар.

Він повернувся й до Павла і, якимось винувато, швидко ковтаючи слова, заговорив, а тоді, збагнувши, що Павло не розуміє його, гірко махнув рукою.

Нарешті двері в каюту зачинили, взявши їх на защіпку. Лікар знову заговорив, і капітан переклав його слова:

— Вони хочуть врятувати вас від голоду, не знаючи, що можуть убити голодного цією їжею! Але ви лікар і добре це розумієте.

Лікар згорнув у полу халата все, що лежало на століку, і викинув крізь ілюмінатор за борт корабля. Потім налив ще один келишок чаю, це вже третій, і подав Павлові. Але при цьому поклав йому в рот крихітку білого печива. Павло довго тримав його в роті, разом з солодким чаєм, боячись ковтнути. Він почував, як пахне цей перший його хліб і тане на язичку. А що, як більше не дадуть?

Увійшли два санітари, постеливши серед каюти брезент, роздягли Павла до голого тіла. Він був худий, мов тріска, й наче світився весь жовтаним восковим світлом. Тіло було жорстке, наче задубіло від морської води. Санітари обтерли його спиртом. Одяг, що так і гримів від солі, наче бляха, кудись винесли.

Капітан вийняв з свого чемодана пару чистої білизни і подав санітарам. Ті одягли її на Павла і знову покляли його на носилки, застеливши їх чистим простирадлом. Павло гаряче дякував капітану, важко вимовляючи слова, що застрягали пекучим і давким клубком у горлі. На очах його блищали сльози.

— Не треба. Це мій обов'язок моряка, — глухо сказав капітан.

— Я не забуду вас повік, пане капітан, — тихо вимовив Павло і сам здивувався, звідки взялося оте слово «пане».

Але капітан, здається, його не почув, бо саме наказував, щоб «Анафарта» рушала далі, своїм курсом. Зробивши необхідні розпорядження, капітан сів біля Павла поруч з лікарем, оповідаючи, як усе сталося.

Пасажи́рський корабель «Анафарта» ішов своїм звичайним курсом із Стамбула в порт Єреґлі. Йшов понад самим берегом. Тепер війна, і далеко заглиблюватися в море небезпечно. Капітан стояв на ходовому мостикі і побачив одну шлюпку, що плавала в морі. Хоча, за всіма ознаками, у ній не було видно людей, капітан все-таки зупинив свого корабля і наказав спустити на воду шлюпку з матросами. Матроси одпливли і скоро просигналізували, що в шлюпці лежить непритомний, ледве живий моряк невідомої національності. Капітан наказав доставити його разом з шлюпкою на борт корабля. Оце і вся історія. Обов'язок кожного моряка допомогти іншому морякові, який терпить у морі лихо. Такий міжнародний закон.

Чого шлюпку прибило саме до цього берега? А дуже просто. Радянський лікар, певне, знає, що на його батьківщині у Чорне море впадає багато річок: Дунай, Дністер, Буг, Дніпро і, нарешті, Азовське море. Води цих річок і Азовського моря утворюють сильну течію, яка частково йде на захід, до берегів Румунії й Болгарії. Але основна течія, широка й велика, проходить серединою моря, несучи свої води через Мармурове й Егейське до Середземного моря, яке знаходиться на нижчому рівні від Чорного. Тому ця течія прибивається до турецьких берегів.

Павло не знав цього. О, коли б він знав, то, може б, усе інакше обернулося. А тепер що ж? Він слухає капітана.

Капітан далекий від політики. Нехай у ній розбираються портові власті й поліція. Їм видніше. Він чим міг, тим і допоміг потерпілому, а тепер мусить здати його в першому ж порту місцевим властям.

Він не знає, що далі буде з радянським лікарем, бо такого прецедента в його практиці ще ніколи не траплялося. Туреччина в цій війні дотримується нейтралітету. Павла, мабуть, одразу інтернують, передадуть у якийсь табір. Він повинен добиватися, щоб власті негайно повідо-

мили радянське посольство в Анкарі про його перебування на цій землі. Йому треба докласти всіх зусиль, щоб зв'язатися з своїм посольством. Оце і все. На цьому розмова припиняється. На траверсі порт Ереглі, і корабель уже туди повертає, заходячи на внутрішній рейд.

Капітан підвівся, легенько потиснувши Павлову висохлу руку.

— Значить, мене кинуть у табір? — раптом спитав Павло, затримуючи капітана.

— Так, — одказав той.

— І надовго?

— Поки не закінчиться війна, — сухо пояснив капітан.

— О ні! — так і кинувся на носилках Павло.

Він показав рукою на північ, де був Севастополь, де лежала його рідна земля, і тихо прошепотів:

— Там дуже важко. Так важко, що й сказати не можу. І я не маю права тут сидіти згорнувши руки. Я мушу бути там, де мій народ...

Капітан тихо зітхнув.

— Ви дивак... І фанатик... Я чув уже, що більшовики всі такі...

— Я — не більшовик. Я тільки комсомолец. Мені ще далеко до більшовика, — гаряче пояснив Павло, забувши, де він тепер знаходиться.

— То все одно, — задумливо похитав головою капітан і, взявши під козирок, швидко вийшов.

Лікар зробив Павлові два уколи, напоїв його чаєм уже з склянки, дав цілий коржик печива і все повторяв єдине слово:

— Колега! Колега...

— Спасибі тобі, браток. Спасибі, — шепоче Павло, чуючи, як сили поволі вертаються до нього. — Може, колись і ми вас порятуємо з біди... Порятуємо...

А машини в трюмах уже затихають, стопоряться. Залізний ланцюг якоря гримить до води, по палубі бігають матроси, спритно виконуючи всі накази капітана. Ось їхні важкі кроки почувлися під дверима каюти, і лікар відскочив од Павла, наче вжалений, ставши в байдужій позі біля відкритого ілюмінатора. Певно, боявся свідків, що могли побачити його особливу турботу й піклування про життя цього російського моряка.

Санітари піднімають носилки і виносять до трапу Павла Заброду. На палубі стоять капітан і вахтові матроси. Вони виструнчились, як на параді, і, коли Павла проно-

сять повз них, капітан бере під козирок, наче салютує і прощається з радянським моряком.

— Спасибі. За все, за все спасибі, — шепоче Павло.

До носилок підбігає лікар і востаннє поїть Павла солов'ячим чаєм, дає знову цілий коржик печива. Матроси обережно спускають носилки в шлюпку, сідаючи на весла, і шлюпка швидко йде до берега. А чайки квилять і плачуть над головою, а море шумить і грає. І пекуче сонце знову проти́нає Павла тисячами нестерпно колючих голок. Наче струмом б'є в саме серце.

Павла передали представникам місцевої влади, що приїхали в порт кіньми на двох бричках. А корабель «Анафарта» все стояв на рейді, обліплений з обох бортів пасажирами. Їх і досі не пускали на берег, поки там виконувалися відповідні формальності.

Представники влади, троє в цивільному і один жандарм, намагалися заговорити до Павла, але він не розумів ні французької, ні англійської, а тим більше турецької мови. Тоді вони посадили його на бричку й повезли до міста. По дорозі їм стрілися шахтарі, чорні від вугілля, з кайлами на плечах. Побачивши дві брички з начальством, вони зупинилися. Жандарм засвистів і штовхнув у спину хурмана, щоб швидше гнав коней. Десь пронизливо кричав осел, з репродуктора на стовпі чулася музика. Але скоро бричка пірнула в глуху вуличку, почалося якесь розвалене й старе село, наче давній татарський аул у Кримських горах.

Тут, у брудному заїзді, Павла поклали до окремої кімнати, з загратованим віконцем, приставивши до нього двох жандармів. Один сидів у кімнаті, другий стояв біля дверей у коридорі. Двоє людей у цивільному раз у раз заглядали до кімнати, щось наказували жандармові.

«Хто ж це вас так налякав, бідних, що ви навіть безсило й зголоднілого комсомольця боїтесь? — подумав Павло. — Не інакше, як Гітлер. Ото, мабуть, його ви й боїтеся. Нейтральна країна...»

Все тіло нестерпно боліло й воляло їсти. Павло стогнав, намагався на мигах пояснити жандармові, що він голодний. Але той нерозуміюче мотав головою і був німий, як пень. Незабаром, як потім дізнався Павло, приїхав сам голова міської управи з урядовцями. Але й вони не знали російської мови. Довго про щось сперечалися, вимахували руками, але, як видно, не могли дійти згоди.

Через деякий час до кімнатки увійшов старий, аж по-

чорнілий, дід з костуром у руці й, глянувши на Павла, промовив каліченою російською мовою:

— Здоровенькі були!..

Павло так зрадів, почувши рідне слово, наче враз одужав:

— Здрастуйте, діду!..

Старий пояснив Павлові, що перед ним високе начальство з міської управи і сказав:

— Не переч їм, сину, послухай мене. Я жив колись на Кавказі, біля Ерзерума, та мене ще маленьким привезли сюди.

— А що там, у нас? — запитав Павло.

— Погано. Наступає Гітлер. Скоро вже й Кавказ забере. А то ж земля моїх батьків, синку...

— Ні, того не буде, щоб і Кавказ здали, — сказав Павло. — Не буде, діду...

Міський голова гаркнув на старого, і той зіщулився весь, присів, наче боявся, що його зараз хтось з них ударить. Почався допит. Старий ледве встигав перекладати нетерплячі запитання місцевого начальства, короткі відповіді радянського лікаря.

Павло помітив, як усі присутні сioxмурніли, почувши, що він тридцять шість днів був у морі без хліба й води. Те повідомлення кого завгодно могло вивести з рівноваги. І голова звелів:

— Годувати його. І доглядати пильно. Витрати бере на себе управа. Його уряд потім поверне нам золотом. Продуктів не жаліть.

На вимогу Павла Заброди негайно повідомити про нього радянське посольство в Анкарі голова спершу нічого не відповів, а потім сухо пообіцяв:

— Гаразд.

— Я не знаю мови, потрібен перекладач, а також лікар, що простежив би за моїм здоров'ям.

Голова знову промовчав.

— Тоді я прошу, щоб хоч оцього старого залишили коло мене.

Урядовець на знак згоди кивнув головою, і вони всі вийшли, нічого більш не сказавши. Тільки на діда знову нагримали, й він ще більше зіщулився.

Коли їхні кроки затихли в коридорі і по вулиці затохтіла бричка, дід тихо сказав:

— Не вір їм, сину. Вони для тебе мало що зроблять, хоч і обіцяють. Я вже їх добре знаю. Вони й мені наказа-

ли, щоб я не дуже з тобою розп'якував, бо ти більшовик. Я не маю права довго в тебе залишатися. Я буду навідуватись.

Павло зіпив від злості зуби, але нічого вдіяти не міг.

— Паперу й олівця, — сказав він.

Дід переклав жандармові, і той гукнув щось у коридор, до охоронців у цивільному. Незабаром принесли кілька аркушів паперу й олівця.

— Диктуйте мені, діду, їхні найголовніші слова, а я запишу, — сказав Павло.

Дід почав диктувати. Павло писав тремтячою рукою, наче той олівець важив сто пудів. Він вибирав найнеобхідніші слова, а дід йому проказував, як вони звучать по-турецькому. Павло боявся, щоб не забути якогось потрібного слова. Ні, здається, не забув. Дев'ять по-їхньому буде докус, дев'яте серпня — докус аугуст, шльюпка — сандал, лист — мектуп, пити — ічмек, їсти — йемек, вода — су, військовий лікар — аскері доктор, смерть — олум, капітан корабля — каптан суварі, перепливати — юзерек, їх було четверо — дорт кіші іділер, добрий чоловік — ійі адам.

Але скоро Павло стомився і впав на подушку.

— Що тобі, синку? — затурбувався дід. — Може, їсти будеш?

— Буду. Але що? Треба, щоб мене лікар оглянув. Пришлють вони?

— Лікаря не буде. І не жди, — сумно похитав головою дід. — Сам рішай. Ти ж лікар...

Павло довго думав, напружуючи пам'ять:

— Кисле молоко — югурт. Так я сказав? Югурт...

— Так, — підтвердив дід.

— І бульйон. Сто грамів бульйону.

Дід переклав жандармові, і той гукнув у коридор другому.

Павло лежав мовчки, важко дихаючи, а тоді знову озвався:

— Нейтральна країна... А що, коли б я не був лікарем? Тоді б вони мене так нагодували, що одразу одягай соснового бушлата і поганяй до ями?

— А таки нагодували б, — зітхнув дід.

Принесли бульйон і кисле молоко.

Павло жадібно проковтнув те й друге. Захотілося ще дужче їсти, але він знав, що треба стримуватись. Тільки сказав жандармові:

— Чай! Чай!..

І той знову гукнув у коридор.

— Я піду, синку. Завтра навідаюсь ще, — сказав дід.

— Спасибі. Велике спасибі. Приходьте, бо я ж тут оглухну коло них, — з жалем вимовив Павло.

Дід пішов. Павла охопила якась апатія, і незабаром він впав у холодне й темне забуття. Він гойдався на бортовій хвилі. Його все носило та носило по морю, хоч він і лежав пластом на твердій постелі.

Вранці навіть не пізнав, де він і що з ним сталося. За заграганим вікном синіло глибоке небо, пливли хмарки. Посеред кімнати на колінах стояв солдат, він бив покло-ни, простягаючи складені долоні до вікна. Надворі хтось пронизливо кричав, ніби завивав, і солдат, здається, тихо йому вторив. Гвинтівку він поставив у куток, а сам гойдався і гойдався, боязко позираючи на Павла. По стелі повзали мухи. Ні. Це вже не сон. Павло вже не в морі. А то, мабуть, осел кричить.

Але виявилось, що то старий муєдзин з високого мінарета по радіо закликає правовірних до ранкової молитви. Так пояснив дід, що знову прибіг на часиночку. Старий навіть образився на нього за того осла. А Павло ж щиро сказав, бо так йому здалося. Він знову записав до свого зошита кілька нових слів. Декотрі слова нагадували мову кримських татар, яку Павло трохи знав, читаючи вивіски на їдальнях, ятках, чебуречних та чуючи її на вулицях у Севастополі.

— Тебе скоро повезуть од нас. Кріпись, чоловіче добрий, — таємниче повідомив дід.

— Куди?

— Не знаю. Мабуть, під військову владу. Ти військовий...

— Далеко повезуть?

— А хто його знає. Мабуть, далеко. Ти собі намалюй дощечку на груди.

— Яку дощечку?

— Ось я написав яку...

І дід подав Павлові клаптик паперу, на якому великими кучерявими літерами було щось написано.

— Попроси, хай тобі намалюють, чи й сам спробуй. І почепиш на шию, бо інакше з голоду пропадеш...

— Що ж тут налісано?

— Слухай, — сказав дід і прочитав написане, як молитву: «Правовірні! Я російський лікар, що плив до вас морем без хліба і води тридцять шість днів. Подайте на

лікування...» От що тут написано, синку. Ти вийдеш на базар і будеш мати гроші. Повір мені, хлопче...

— Е, ні, папашо! Цей номер не пройде,— кволо посміхнувся Павло.— І на вашій землі є наш прапор, він ма-йорить над Анкарою. Там почують про мене. Ви ще не знаєте, які в нас люди, радянські люди... Вони не забудуть мене в біді...

— Скорись, гордий чоловіче. Скорися, бо пропадеш, як бездомна собака,— сказав старий.— Я тобі добра хочу..

— Не гнівайтесь, діду. Ви ж не знаєте Росії, яка вона тепер стала. А я знаю. То дарма, що нам зараз важко. Недовго ж так буде. Ось доб'ємо Гітлера, і мир скрізь настане.

— П-с-с! — зашипів на нього дід. — Мовчи про це і ніколи не згадуй, бо вони тебе в баранячий ріг скрутять. Мовчи, синку. Він хліб наш їсть, Гітлер, і м'ясо наше їсть. Поїзди за поїздами туди йдуть.

Павло замовк, опустивши важкі повіки.

Дід поклав біля нього свого папірця і тихо вийшов. Солдат прочитав того папірця і сховав Павлові під подушку.

Через три дні ще зовсім слабого лікаря Заброду вивезли за місто, в табір турецької дивізії, під владу військового коменданта. Поклали в палатку, приставили вартового, який приніс чай, чорні сухарі.

Павло просив його, благав покликати лікаря, мало не рвучи свого зошита, де були записані рятівні слова. Нарешті, він показав йому дідову записку, але той безнадійно розводив руками, грюкав прикладом гвинтівки об землю й злився, позираючи в той бік, де між густими деревами білів будиночок дивізійного начальства.

Нарешті прийшов командир дивізії. Сів коло ліжка й, виславши з палатки вартового, довго дивився на Павла, скрушно похитуючи головою. Він був уже в літах, з сивими скронями, важко дихав.

Заговорив до Павла французькою мовою, але Павло її не знав. Він промовив у відповідь кілька німецьких слів. Тоді покликали офіцера, який знав німецьку мову, і той почав перекладати скупе, коротке Павлове оповідання про голод у морі. Коли командирові все стало зрозумілим і Павлові вимоги були ясні, він спитав:

— Як же це так? Ви воюєте з Німеччиною, а вивчаєте їхню мову?..

Павло пильно глянув на командира. Чи не жартує він? Ні. Дивиться серйозно, широко відкритими очима. Жде. Павло тихо сказав:

— Ми не плутаємо Гітлера з німецьким народом.

Командир щось сказав офіцерові, і той вийшов, а він сидів коло Павла і все дивився на нього своїми теплими очима.

Потім з офіцером прийшов повар, і командир наказав йому готувати для Павла дієтичні страви. Мало того, командир прислав для нього деякі страви з своєї домашньої кухні. То були переважно різні бульйони. І це швидко поставило Павла на ноги. Десь через тиждень він уже поволі ходив кругом своєї палатки удвох з вартовим. Ходив і все дивився на небо, де щоранку пролітали в море якісь великі й сильні птахи.

Через тиждень Павла забрали з табору і повезли до моря. Коли конвоїри завели його на катер, Павло мимоволі затремтів з переляку. Він злякався моря. Хоч катер ішов понад самим берегом, але Павло весь час бився в німій тривозі. А що, коли з катером щось трапиться? Тоді ж Павло й до берега вже не допливе. Сили ще нема. Він тремтів увесь, мов у лихоманці, вп'явся побілілими руками в холодний сталевий леер, що був туго натягнутий вздовж борту.

На щастя, рейс тривав недовго. Катер прибув у порт Зонгулдак, і вартові звели Павла на берег, де його ждав співробітник поліцейської управи в цивільному одязі.

Агент махнув вартовим, і вони посадовили Павла в прольотку, запряжену парою коней. Знову замиготіла курна обідрана вулиця з обшарпаними брудними дітьми, з козами, що дерлися по горбатих узбіччях дороги. Присадкуваті глиняні хатки з плескуватим дахом. Платани. Чинари. Тополі. І скрізь високі мінарети. І сумний та пронизливий голос муедзина. Люди якісь згорблені. На плечах клумачи несуть. Озираються спідлоба, наче не Павло їхній невільник, а вони самі живуть на рідній землі в неволі. Аж дивно якось і сумно.

Прольотка зупинилася біля поліцейської управи. Павла ввели до кімнати з залізними ґратами. Довго він чекав, поки йому оголосили вирок, за яким військового лікаря Павла Заброду інтернують аж до кінця війни між Німеччиною і Радянським Союзом. Туреччина в цій війні нейтральна.

— А хто Гітлеру хліб продає? — мало не вигукнув

Павло. — Хто пропустив через Босфор його підводні човни?»

Та глянув на залізні ґрати, на пикатих урядовців, що сиділи за столом, на поліцейських, що стояли при дверях, і не вигукнув того, про що подумав, а тільки голосно сказав:

— Я прошу вирішити питання про мою госпіталізацію. Крім того, вимагаю негайно повідомити про мене в радянське посольство.

Пообіцяли, розійшлися, а Павла посадовили в поїзд, у супроводі офіцера й двох солдат повезли в глиб країни, до міста Йозгат.

Табір для інтернованих, обнесений колючим дротом, розташувався за містом на узгір'ї. Як потім виявилось, людей у ньому було мало. Три югославські льотчики, які не захотіли воювати на боці Гітлера і перелетіли в Туреччину на своїх літаках. Болгарський солдат, що теж не захотів служити фашистській зграї царя Бориса і втік через кордон. Та ще кілька румунів, що прибилися на рибацькій шхуні до турецького берега. Павло був першою радянською людиною в цьому таборі, й на нього збіглися дивитись усі конвоїри й ув'язнені.

Комендант табору прийняв його під розписку й оголосив:

— Ви будете перебувати в таборі до кінця війни. Вдень ви вільні. Можете йти в гори чи до міста на базар, але на ніч повинні вертатися. Обов'язково. Інакше — трибунал і тюрма.

«А хіба тут не тюрма?» — подумав Павло, але змовчав, гірко зітхнувши.

За перекладача був болгарський солдат. Сяк-так він витлумачив Павлові комендантові слова:

— Вам як офіцеру буде покладено жалування. Сто двадцять лір на місяць. Ваша держава ці гроші потім поверне нам золотою валютою. На це жалування ви маєте одягатися, харчуватися, купувати вугілля й дрова і взагалі утримувати себе. Командування надає вам нари в бараку й соломи для постелі. Ясно?

Павло понуро хитнув головою. Комендант одлічив йому сто двадцять лір і подав відомість розписатися.

Павло знову почав вимагати, щоб командування табору повідомило про його перебування тут у радянське посольство. Комендант рішуче заявив, що то не входить до його компетенції.

Потім тихо свиснув і пішов до солдатів, що грали в кості під розложистою чинарою, сів там на своєму плетеному кріслі, яке так неохоче залишив перед ним.

А лікар Павло Заброна і далі стояв серед барака, не знаючи, що йому робити. Сам, на чужині, кволий та прибитий голодом, ледве тримається на ногах. Одежа на ньому цупка від морської води, мов просмолений брезент. Чоботи, роз'їла ядуча сіль, і вони потріскалися, стали якісь сиві, наче вкрилися інеєм.

Павло стояв довго, прислухаючись до свисту й завивання гірського вітру. І йому здавалося, що то не вітер вирує, а пекуча образа клекотить у його грудях, виринаючись на білий світ. Він голосно кинув, навіть не озирнувшись:

— Не вийде! Чуєте? По вашому не вийде...

І тоді чиясь рука м'яко лягла йому на плече, а лагідний голос промовив:

— Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

Павло поволі озирнувся. Позад нього і досі стояв болгарський солдат-перекладач, і смаглявий, коренастий, в очах тихе голубе море і, здається, вічне сонце. Тільки одежа на ньому така ж, як і в Павла, пошарпана вітрами й негодою, стоптані черевики. А сам він ще бравий козарлюга. Павло оглянув його з ніг до голови, усміхнувся й тихо повторив його слова своєю мовою, наче переклав:

— Пролетарі всіх країн, єднайтеся!.. Так я сказав, друже?

— Так, другаре! Так, — повторив болгарин.

Павло простягнув йому висохлу й зморщену руку. Болгарин потиснув її обома й назвав себе:

— Атанас Лалю Іванов. От село Ююрлеш, Габровско... Болгарія...

Павло також назвав себе й коротко оповів Атанасові про свій голодний перехід морем. А той повідомив, як утік з війська проклятого царя Бориса.

Вони сиділи на голих нарах і скоро були вже наче братами по турецькій неволі. Атанас нагрів чаю й напував Павла, десь добувши аж два білих сухарики. Потім поклав його на свою постіль, а сам сів скраєчку, готовий виконати найменше його бажання.

Трохи спочивши, Павло попросив:

— Атанасе, дістань мені конверта і паперу. Не розумієш? Ну, конверта. Шрайбен. Руський консулат на Анкара. Зрозумів?

— Так, так! — зрадив Атанас.

Він прожогом вилетів з барака і скоро вернувся, несучи під полою конверта з маркою, папір, чорнило та ручку.

Павло писав, проказуючи вголос прості слова, й Атанас його поправляв, щоб вийшло коротше та ясніше. Так вони удвох написали першого листа до радянського посольства в Анкарі, в якому Павло просив допомогти йому повернутися на рідну радянську землю. Опустили листа у поштову скриньку, що висіла на стовпі над автомобільною трасою, яка вела з Йозгата до далекої Анкари. Далекої, бо на стрілці було зазначено: чотириста двадцять п'ять кілометрів...

Лист упав до скриньки, і обом одразу polegшало, наче їх підхопила на дужі крила велика надія. Атанас привів Павла назад у барак, поклав на свої нари, а сам побіг на базар і купив за Павлові гроші молока, цукру, масла і булку. Югослави передали Павлові пачку галет. Румуни—банку згущеного молока з шоколадом. Їж, лікарю, набирайся сил. І Павло вичюнував.

Він написав листа капітану пароплава «Анафарта», щиро дякуючи за врятування. Адреси він не знав і на конверті вивів латиною такі слова: «Стамбул. Капітану пароплава «Анафарта». Але відповіді не було. Тоді він написав у радянське посольство ще одного листа і поніс його з Атанасом до міста. Вони йшли довго, часто відпочиваючи край дороги, по якій пролітали автобуси й грузовики. Все туди, на захід, де лежала далека Анкара, на одному з будинків якої маяв червоний прапор з серпом і молотом. Вони зайшли на пошту, і Атанас купив марку й своєю рукою написав адресу на конверті. Про запас вони купили кілька конвертів з марками, а замість поштового паперу з віньетками, кілька простих учнівських зошитів. Так дешево було. Бо ціни за війну підскочили й тут. Тих ста двадцяти лір, які одержав Павло, ледве вистачить на харчі та необхідні ліки. Проте болгарин примусив Павла сфотографуватися в базарного моменталіста, бо потім такої карточки вже ніхто йому не зробить. Павло почав швидко поправлятися, і таким, як він зараз є, худощим і страшим, більш він себе ніколи не побачить. Павло згодився і потім довго розглядав своє п'ятихвилинне фото, не впізнаючи себе, такий він став худий, нужденний. Тільки глибоко запалі очі блищать.

Атанас показав крамничку, в якій торгував отуречений болгарин, і порадив Павлові ніколи не тинятися по базару, а завжди йти тільки до цієї крамнички. Тут можна часом

і набір брати. Крамареві він розповів, хто такий Павло Заброда, і болгарин почастував їх гарячою кавою.

«От уже й знайомих маю, — гірко усміхнувся Павло. — Слов'яни. Скрізь на світі є слов'яни...»

На курний стоголосий базар вони так і не зайшли, несподівано зупинившись перед заскленою вітриною, в якій висіла газета. Біля вітрини товпились люди, і якийсь вертлявий турок з вусиками щось до них вигукував, розмахуючи бамбуковою палицею.

— Чого він кричить? — спитав болгарина Павло.

— Зайве випив, — пояснив Атанас.

— А все ж таки?

— Нас лякає.

— Лякає? — здивувався Павло.

— Так. Він кричить, що днями Японія вступить у війну проти Росії. А за нею й Туреччина піде. Вони допоможуть Гітлерові задушити більшовиків, стерти їх з лиця землі. І тоді Крим навечно стане турецьким віалетом. Що таке віалет? Ну, це по-їхньому округа, губернія. Така, як оцей Йозгат... Видно, добре хильнув фашист...

Люди слухали промовця байдуже, мовчки і помалу розходились, похнюпивши голови. Нарешті й сам промовець сів на велосипед і покотив до найближчої кав'ярні.

Павло підступив до газети, і в очах йому потемніло. На великій карті Радянського Союзу він побачив чорні стріли, що своїми вістрями доходили аж до Волги. Такі ж стріли з усіх боків упиралися в Ленінград, обходили з півдня й півночі Москву. Павло вхопився Атанасові за плече, щоб не похитнутися, і тихо спитав:

— Брешуть?

— Ні. Правда, — сумно відповів Атанас. — На жаль, то правда...

— Ну от, — глухо сказав Павло. — Там кров'ю всі сходять, а я тут... поправляюся, загораю...

— А що ти можеш зробити? — перебив його болгарин.

— Можу! Повинен щось робити. Я не буду ждати більше. Я сам поїду в посольство...

— Не говори дурниць. Тебе виведуть на першій зупинці автобуса і запроторять до тюрми. В страшний Синоп, де всі турецькі комуністи сидять. Там пекло. Відтіля ніхто не вертається на волю...

Павло помовчав трохи і вхопив за лікоть Атанаса:

— Ходімо, друже. Чого ж ми стали?

— Ходімо, — згодився Атанас, і вони рушили до свого табору. Йшли похмурі, пригнічені й злі, не промовивши за всю дорогу й слова.

На звалищі сміття за містом Павло побачив старе відро з діркою в дні і взяв його.

— Нащо? — здивувався Атанас. — Покинь.

— Піч буде. Камбуз свій, — пояснив Павло. — Істи будемо варити, чай гріти... Треба сили набиратися. Ох, як треба, Атанасе мій дорогий...

В таборі він роздобув кілька цеглин і припасував до них старе відро. Вийшла літня пічка. І вже вони не стояли в чергу до загальної, на якій готували собі їжу югослави й румуни. Мали тепер свою. Одну на двох.

Сумно й одноманітно минали дні і ночі, тижні й місяці, а відповіді з посольства все не було. Павло писав знову, але всі листи, мабуть, десь зникали, наче падали в прірву. Він ще написав, це вже сьомого, і не знав, що з ним робити.

— Давай його сюди, — сказав Атанас. — Я піду з ним до тієї крамнички і попрошу болгарина. Його дочка десь вчиться в Анкарі. Вона може йти по тій вулиці, де ваше посольство. Його відразу можна пізнати, бо там червоний прапор висить. Серп і молот. Вона подзвонить і кине їм твого листа. Це так швидко, що поліцай і не помітить. Вона зупиниться на мить, наче поправлятиме панчошу. От яка в мене ідея, Павлуш. Ти згоден?

— Згоден. Тепер я на все згоден, — зрадів Павло. — Тільки ж попроси гарненько. Щоб не злякалися.

— Не вчи мене, Павлуш, ради бога. Не вчи, — одмахнувся Атанас. — Болгарин і руський — кривні брати. Генерал Скобелев і наша Шипка. Не вчи мене...

Він схопив листа, сховав за пазуху й побіг до міста.

Як довго тягнувся для Павла той день! Здавалося, йому кінця й краю не буде. Наче сонце зупинилося, стало каменем на мертвий якір. Низькі й холодні хмари пливуть, чіпляючись білими косами за верхів'я сосон, закривають високу гору. Холодний вітер вие, торохтить обвислою покрівлею, наче стогне й голосить над чорною могилою. Зима. Скоро зима. Яка-то вона випаде на цьому узгір'ї? Коли б хоч не морозна. Павло ж роздагнутий. Ні шапки, ні пальта. І купити ні за що. Всі гроші йдуть на їжу, ліки та вугілля. Дрова й кізяки він тепер сам збирає під горою в лісі. Хоч за це не треба платити лірами. А за вугілля треба. І за все інше треба. А де ж ті гроші поділися, що в шлюп-

ці були, в протигазі? Певно, вони їх привласнили? І капітан «Анафарті» чомусь мовчить. Невже він злякався?

А хмари плывуть з півночі, важкі, олов'яні. А вітер вие і стогне, наче несе до Павла на своїх крилах відгомін битви з рідної сторони. Павло схилювся над зошитом і все пише та пише, не розгинаючи спини. Вже два дитячі зошити списав. Почав третього.

Аж перед самою вечірньою перевіркою прибіг Атанас. Увесь червоний і захеканий. Ледве встиг. А після перевірки впав на нари, відсапується й нічого толком сказати не може. Тільки обімає Павла і цілує в плече. Обіймає і тулиться до плеча.

— Я так біг, Павлуш, наче за мною сто вовків гнались, — шепоче він. — Дуже довго ждав я в крамничці ту дочку, поки вона в кіно ходила, а потім десь до подруги. Вже аж поліцай поцікавився в крамаря, чого я так довго стовбичу там. Крамар сказав поліцаєві, що я найнявся до нього вантажити. Буду в складі мішки з борошном переносити. Він таки болгаринном був, болгаринном і зостався.

— Та ні! Що дочка? — перебив його Павло.

— О! Дочка просто молодець. Недаром я її так довго ждав. Вона взяла листа і сказала, що завтра обов'язково його передасть у ваше посольство. Вона щодня ходить по тій вулиці. Там і дзвонити, виявляється, не треба. У дверях прорізаний отвір для листів і газет. Вона кине туди листа так, що й поліцай не помітить. Поліцай ходить по другому боці вулиці... Все буде гаразд. Тепер уже твій лист дійде. Це точно, Павлуш. Не журися, брате... А ти знову щось писав...

— Та писав...

— Не треба більше. Вже цей лист, кажу тобі, обов'язково попаде до них...

— Та я не листа писав, — пояснив Павло.

— А що ж?

— Медичну записку про своє голодування в морі. Про споживання морської води. Може, ще комусь таке трапиться на віку. То треба ж нічого не забути, усе зважити й пояснити, як воно мені довелося... Лихо на морі люди терпітимуть і після війни. Треба ж їх якось попередити, щоб не боялися пити морську воду. Вона не страшна...

Вони розтопили свою пічку, нагріли чаю і повечеряли. Павло пив гарячий чай з молоком, розколотивши в склянці три ложечки масла. Атанас пив чай без молока, заїдаючи чорним сухарем. Скільки його Павло не просив узяти

булки з маслом, він, як завжди, не захотів, жартома кинувши:

— Поки ти, Павлуш, не поправишся, ми будемо різне їсти. А як поправишся та зважиш себе і вага покаже всі твої повні кілограми, тоді вже і я буду з тобою їсти однаково. Я підожду, Павлуш, і ти мене даром не проси.

Отакий затятий Атанас. Що дістане з їжі, то все Павлові тече, наче малій дитині. А сам перебивається з хліба на воду.

Розрівняли соломі на нарах, застелили старим брезентом і полягали удвох, накрившись Атанасовою шинелькою. І цілу ніч грітимуть один одного своїм тілом. Атанас не раз прокинеться, щоб поправити на Павлових плечах шинель, аби він не застудився. Не дай господи йому ще застудитися й злягти в такий час, коли тіло не оклигало від страшного голоду!

А вітер свище й лютує, мов хоче зірвати блаженку покрівлю з барака й засипати його снігом. Засипати так, щоб і сліду від нього не лишилося на цій чужій для обох полонених землі.

Важко і болісно звивав Павло до неволі, так болісно, що югослави з румунами затурбувалися його здоров'ям.

Високий і худий чорногорець Бранко Рибар, що був штурманом військового літака і проклав усьому екіпажеві курс на Туреччину, через море, підійшов до нафтовика з Плоешті, Петру Маринеску, який провів рибальську шхуну без компаса з Констанци до Стамбула і тому вважався за старшого серед інтернованих румунів, і тихо сказав:

— Слухай, Петру, а що ти думаєш про цього руського моряка? Чи не здається, він тобі якимсь диваком?

— Ні, — спокійно відповів Маринеску. — Мені не здається... Раніше і я думав, що він підсланий до нас із таємної поліції, а тепер аж соромно стає за такі думки...

— А як же ти дізнався, що він справжній моряк, а не підсланий з поліції шпик?

— Я говорив з ним.

— Цього замало...

— Знаю, що мало... Але я підгледів за ним щось таке... — хитро підморгнув Петру.

— Що саме?

— Та все про отой шоколад і згущене молоко, які ми йому дали для поправки...

— Ну і що?

— А те, що він потайки від свого друга Атанаса почав те молоко й шоколад йому в страву класти...

— Не може бути! — аж зрадів Бранко.

— Хрест святий! — забожився Петру. — Я сам усе бачив. Атанас пішов у ліс по дрова, а Павло куховарив. Зварив кашу на молоці, у каву вкинув два шматочка шоколаду. Атанас прийшов, гнівається, кричить: «Нащо воно мені? Я ж здоровий, як бик, а ти ще слабкий і досі, тобі треба поправлятися! Сам і їж. Нащо мені своє підсовуєш і на двох однакове вариш?» А Павло мовчить та посміхається. Другого разу, коли була його черга куховарити, він знову так само зробив; і знову була в них сварка. А тепер скажи мені: хіба це не перша ознака того, що Павло — істинно руський чоловік?.. Радянський чоловік?

— Так. Шпик на таке не піде, — промовив Бранко Рибар. — Тільки людина з широкою, щирою душею може так вчинити. Це справжній слов'янин.

— Я теж так думаю, — зрадів Петру від того, що першим помітив у Павла цю рисочку, яка остаточно стверджувала його не тільки російське походження, а й показувала чесний, відкритий характер радянської людини.

— Скажи про це своїм хлопцям, — порадив Бранко.

— Вже сказав! — похвалився Петру. — Ми дуже всі зраділи за Павла, що він таким виявився.

— А я інакше про нього й не мислив. Ми, чорногорці й серби, одразу чуємо слов'янина, який він є і чим дише. Треба і своїм сказати про те молоко й шоколад, — мовив Бранко Рибар і пішов до югославів, що рубали дрова біля барака.

А ще через кілька днів він підійшов до Павла, коли той знову готував їжу на плитці.

— Другаре! — сказав Бранко й щиро посміхнувся. — Я приніс тобі трошки нашої саморобної кави і хочу сам її тобі зварити. Бо ти, мабуть, не вмієш так варити каву, як варимо її ми, чорногорці й серби. Ти вмієш добрий чай варити, це ми знаємо...

— Правда, — признався Павло. — Каву варити я не майстер. А от чай... Та тільки де тепер той чай...

— Підожди. Ось буде виплата грошей, то ми тобі цілу пачку справжнього цейлонського чаю дістанемо. А зараз чим багаті, тим і раді... приймай нашу каву, — весело примовляв Бранко Рибар.

— Дякую. Красно дякую, — ніяково розводив руками Павло. Він саме лаштувався варити кашу з подрібненої

кукурудзи, якою турки годують курей. Весь шоколад уже скінчився, банка з-під молока також спорожніла.

— Почастую тебе нашою кавою, — вів далі Бранко, — аби ти скоріш видужував та не хворів... Аби не знав більше того горя, що в морі з тобою було... А вже коли ваші Гітлерові роги скрутять, то полетить з трону і наш король! Це точно, Павлуш... Багато полетить королів у Європі...

Кава швидко закипіла, і Бранко, таємниче підморгуючи Павлові, витяг з бічної кишені старанно загорнуті в целофан дві шоколадні цукерки і, розгорнувши їх, вкинув у каву. Потім налив дві чашечки, які теж приніс із собою і, цокнувшись наче вином, сказав:

— Будьмо, другаре! Будьмо, милий...

— Будьмо, — радо відповів Павло.

Кава була пахуча, міцна.

— Ну як? — спитав чорногорець.

— Добра, — похвалив Павло.

— Ану покличемо румун'а, нехай він скаже своє слово, — раптом вирішив Бранко і загукав:

— Петру! Домнуле Петру!

Маринеску, видно, давно ждав цього поклику, бо одразу кинув свою сокиру та й полетів до них, прихопивши під полу шинелі якогось пакуночка.

Він дякував за каву, пив її маленькими ковтками та все вихваляв:

— Ото смакота! Ото чудо з чудес! Справжній тобі голланд! Як бувало колись до війни... Де ж ви її взяли?

Хоча сам добре знав, де вони її взяли, ту каву, бо ще вчора домовився з Бранком, як то вони будуть частувати радянського моряка Павла Заброду...

— Та вже де взяли, там нема, — посміхався Бранко.

А коли допили каву, Петру Маринеску кинувся до плити і безапеляційно заявив:

— Ну, братці, а тепер я буду вас частувати своєю мамалигою! Сам і кукурудзу молот, сам і на ситечко просіював... Давайте-но крутого окропу!

Він вихопив з-під поли чистий вузличок з кукурудзяним борошном.

Та коли мамалига доспіла, вони з Бранком тільки попробували її, бо одразу ж побігли до товаришів, що вже давно й настирливо їх кликали. Так що мамалига залишилася Павлові та Атанасові, що повернувся з базару.

Павло з Атанасом одразу догадалися про щирю й наїв-

До стор. 323.

ну хитрість Бранка й Петру, які наче ненароком почастивали обідом радянського моряка.

— Хлопці мої милі, чим же я вам віддячу й коли? — гаряче шепотів Павло, кутаючись від холодного вітру в драний кітель.

З того часу не минало й дня, щоб хтось із югославів чи румунів не почастивав Павла бодай сухарчиком чи печеною картоплиною. Всі бажали Павлові найскорішого одужання, зичили нових сил для майбутнього життя й боротьби. Робили вони все це не дуже підкреслено, а якось ніби ненароком, випадково зустрічаючи радянського побратима.

— Ну як тобі тепер, Павлуш? — питав Атанас. — Ти вже не самотній? Тобі вже не так скрушно за своїми?

— Вже краще... Мені тепер краще, — відповідав Павло, але в душі почував ще гострішу тугу за рідним краєм, за своїм Севастополем і далекою Сухою Калиною...

Часом йому ставало так важко, що хотілося бігти без вісти, через гори й долини, поки за обрієм не замріє рідна й дорога земля батьків.

Павло все частіше й частіше прокидався серед ночі, раптово обриваючи чарівний сон, у якому бачив рідну землю. Сторожко озирався в темряві, гаряче шепотів:

— Де ви, друзі мої? Озовіться!..

Але ніч мовчала. У вікна бився холодний вітер, та в горах люто завивали голодні шакали.

Павло гірко зітхав і знову лягав поруч свого Атанаса, укриваючись однією шинелькою.

Так минала не одна безсонна ніч.

Дедалі туга за рідним краєм вже дужче валила Павла з ніг, наче отой страшний голод у морі. Павло так зголоднів за своїми людьми, які були тепер далеко, за отими горами, а там ще й за морем, у рідній радянській стороні, що й ради собі вже не міг дати. Йому так хотілося побачити щось таке, що нагадувало б йому матір, дорогих сестер, товаришів із Севастополя! Він якось насторожено озирався довкола себе, ніби шукав чогось. Так хотілося знайти. Це був справжній духовний голод.

Тепер Павла оточували нові друзі, такі, як Атанас, Бранко Рибар, Петру Маринеску, але вони не могли замінити йому кривих земляків з рідної сторони.

Якось Павло зовсім випадково натрапив у лісі на затишний куточок, де росли дві берізки і старезний, покручений бурею дуб. А внизу коло нього розрослась ожина та

густа кучеряга ліщина. Павло глянув на те все, і йому здалося, що то вже не турецька земля, а своя рідна, мила сторона...

Ох, як солодко занило в грудях, як тривожно і млосно забилося серце! Не знав, де подітися від радості, не знаходив, що робити.... З того часу, коли в таборі ставало нестерпно від самоти, а траплялася вільна хвилинка, він тікав у ліс, у цей заповітний куточок, і там сидів німий та задумливий, згадуючи усе рідне й незабутнє, що лишилося за морем...

Тут навіть дихалося вільніше. І на серці ставало спокійніше. Над головою рідні вітри співали милих пісень дитинства, купалося в сонці високе небо, таке, як над Севастополем і Сухою Каліною, і хмарки по ньому все пливли та пливли з рідної батьківської сторони...

Але так довго тривати не могло. Скоро його знову потягло до людей. Товариші, як і раніше, привітно ставились до нього.

Та ось одного дня з ним сталася дивна пригода. Йдучи двором до свого барака, він раптом побачив перед собою... флотського письменника Крайнюка. Павло стрепенувся, протер очі, але видіння не зникало.

— Петре Степановичу! Товаришу письменник! — кинувся до нього Павло.

Чоловік озирнувся на той поклик, і Павло побачив, що це Бранко Рибар.

— Що трапилося, другаре? Може, ти хотів щось у мене спитати?

— Ні. Просто ви нагадали мені фронтового друга, нашого письменника Петра Степановича Крайнюка... От я й покликав, — ніяково пояснив Павло...

— Фронтового друга? А хто ж він такий, той друг Крайнюк?

І лікар коротко, але зворушливо оповів Бранкові все про Крайнюка. Чорногорець, тихо зітхнувши, сказав:

— Ну що ж, другаре, називай мене й далі так, якщо твоє серце до цього лежить... Називай чорногорця Бранка Петром Степановичем... то мені велика честь зватися руським іменем...

— Спасибі!.. Я не забуду цього, друже, — потиснув йому руку Павло.

Минали дні, і Павло не раз помічав, що то один, то другий з його нових побратимів дуже нагадують йому когось із друзів, близьких. Якийсь поворот голови, якась

інтонація, жест — і перед очима постають немов живі то Фрол Каблуков, то матрос Журба.

А одного разу йому привиділась мати. Повертався він, як звичайно, з базару в табір, опустивши очі в землю, з клуночком на плечах. Всі гроші витратив на ліки й на картоплю. В кишені zostався останній шеляг. От і брів похнюпивши голову. Стежки перед собою не бачив...

Раптом хтось кашлянув попереду.

Павло підвів голову, й серце його зупинилося. За кіль-ка кроків від нього шкандибала згорблена й німа в своєму горі жінка. Павло так і затіпався.

Мати!

Жінка ступала неквапливо, обережно, як його мати. І голову так похилила на праве плече. І ліву руку притулила до грудей, наче в неї знову заболіло серце в дорозі...

Павло і не отямився, як покликав її:

— Мамо!

Жінка озирнулася, глянула на Павла повними сліз очима і майже механічно простягла чорну висохлу руку. Посинілі губи ледве помітно ворухнулися, й Павлові зда-лося, що вона прошепотіла свою завчену фразу не по-ту-рецьки, а на його рідній мові:

— Дайте, не минайте...

Павло вихопив з кишені останнього шеляга і подав жебрачці.

Вона вклонилася і одступилася з дороги, щоб йому віль-ніше було пройти. Павло згадав, що він не раз бачив цю жінку на базарі, коли вона стояла край торжища, простяг-нувши до людей руку. Бачив, як її проганяв поліцай, штовхаючи в спину гумовою палицею... Чому це раптом вона здалась йому схожою на матір?..

Значить, це серйозно в нього почалося... Туга за рід-ним краєм... Вона ще страшніша за голод. Це хвороба. Вона, здається, навіть має свою назву... Стривайте! Але як же вона звється в медицині? Та де вже йому щось прига-дати! Голова зовсім неслухняна стала.

І вже не чув за тими думками ні голоду, ні холоду, що пробирав його до кісток, насуваючись важкими сивими хмарами з-за кам'яної гори...

Розділ шістнадцятий

Шумить старезний ліс, співає своєї вічної пісні. Тепло затишно. Павло навіть упрів, збираючи сухий хмиз. Вже добру в'язку назбирав, тісно зв'язав мотузком та й сів на ній спочити. Атанас пішов до міста, а Павлові випала черга йти в ліс. Так вони й чергувалися. Один на базар, другий по дрова.

Зима в підгір'ї була холодна, без снігу, дощкульний вітер так і свистів день і ніч, пробираючи до кісток. Павло з Атанасом зібрали трохи грошей, щоб купити Павлові хоч якусь одежину. Зайшли до магазину, і хоч там ніяких хороших тканин не було, на полицях лежали самі тільки грубошерсті німецькі ерзаци, ціни на все були такі, що Атанас тільки тихо свиснув і потягнув Павла геть з магазину, на холодну вулицю. Хазяїн магазину окинув їх презирливим поглядом — теж мені, покупці! Так вони нічого й не купили за свої гроші, а зима все насувалася й невмолимо грюкотіла в барак.

Так би й зимував Павло в літньому, що вже порвалося в багатьох місцях і було скрізь латане й перелатане, та змилювався табірний комендант, запропонував їм стару шинелю з свого солдата, який недавно помер від туберкульозу. Іншого виходу не було. Мусили взяти її, хоч комендант здер з них мало не три ціни. Турецька шинеля якраз прийшлася на Павла. Він полатав чоботи, врізавши халяви, пофарбував охрою рушника і накинув його на шию замість кашне. До пілотки пришив навушники і став невпізнаний. Подивився на себе у вікно знадвору й здивовано проказав:

І як воно зробилось так,
Що в турка я перевернувся?..

Атанас почув ті слова й весело зареготав. Болгарин щиро радів з того, що його друг нарешті хоч трохи утеплиться і тепер уже не хапатиме дрижаків на морозі. Світ не без добрих людей. А люди не без хитрощів. До всього пристосуються, скрізь щось вигадують собі на користь, щоб не пропасти від наглої смерті. Атанас ще хотів і сфотографувати Павла в цій одежі, та вже грошей не вистачило. Тільки й залишилося їм на хліб, цукор та картоплю. Та ще трохи на маргарин, щоб було чим юшку засмердіти. Павло вже не дотримувався дієти, перейшов на ті ж харчі, що й Атанас. Їм тепер було легше.

Але добра не буває без лиха. Одно за другим тягнеться або обоє в парі йдуть. Отак і Павлові. Ще не встиг як слід зіп'ястись на ноги від пережитого в морі, як уже поглибилась нова хвороба. Страшна і невідступна, пекуча й вічна, якої вже не міг здолати жодними ліками й харчами, жодним режимом і лікуванням. Бо й ліків таких на світі ще немає. Та, мабуть, ніколи й не буде. Минув один голод, а почався другий. Туга за рідним краєм. Нестерпний сум і журба за далекою Сухою Калиною, в якій тужить і плаче мати. За спаленим Севастополем, у якому зосталася Оксана. Що там з нею тепер? Чи жива?

Павлові щоночі снівсь далекий і недосяжний Ленінград, високі й світлі аудиторії медичного інституту. Він бачив похмуру Неву, осяяну таємничим світлом білих ночей. Йому ввижались веселі зграйки дівчат на Невському проспекті, і він, здавалося, чув їхні оксамитові голоси й дзвінкий сміх. Павло бачив себе то біля пам'ятника Леніну, що стояв на броньовику, то в тихих залах Ермітажу. І скрізь його оточували люди. Свої, рідні люди.

Він ішов широким Невським проспектом, заходив у Літній сад, а потім опинявся десь у Сухій Калині, біля ставу, чи на Хрещатику в Києві. А одного разу приснилося, що з Літнього саду він вийшов прямо на Приморський бульвар у Севастополі і там зустрів свою Оксану. Вона вхопила його за руки, й вони полетіли катером на той бік бухти, де колись Оксана вперше зустріла Павла, здобувши перше місце в запливі. Після таких снів він прокидався розчулений, з просвітленою душею.

Іншим разом він бачив запорожців, що стояли на морському дні, приковані кайданами до скелі, й важко похитували чубами. В тому натовпі запорожців Павлові зустрічався Олексій Званцев, що тримався за свою рану й важко стогнав. Був там і Фрол Каблуков, який тулив до грудей свого протигаза з грішми, наче боявся, що його зараз одберуть. А поруч стояв Прокіп Журба, німий та лютий, одчайдушно вимахуючи автоматом. Вони зводили на Павла свої білі, незрячі очі й наче просили подати їм руку, витягти з темної глибини на ясний світ. І він мучився, страждав від свого безсилля, не маючи змоги допомогти друзям.

Вдень було ще важче. Линув думками за море, серце роз'їдала пекуча журба за рідним краєм, ота незвичайна хвороба, що по-латині називається ностальгія. Він таки пригадав ту назву, але був переконаний, що ще жодна

людина в світі не страждала від цієї хвороби так, як він, Павло. Ну, що міг почувати до свого краю якийсь англієць чи француз, перебуваючи на службі в далеких колоніях? То була не журба, а звичайне собі людське почуття. Занудьгував чоловік за домом, то незабаром поїде туди, і все забудеться. Павло ж перебував у повній невідомості — що його чекає попереду?

Він сидів у чужому лісі на в'язці хмизу, а здавалося, що над головою шелестять рідні осоки в леваді над тихим Осколом. Ось вийде на поріг мати і так тихо й лагідно покличе:

— Павлушо, обідати пора!..

Аж стрепенувся, боязко озираючись на дику гущавину. Наче й луна покотилася лісом від того матиного голосу. Навіть прислухався. Ні. Таки хтось його гукає, кличе, бо ясно чути людський голос, що летить десь знизу, з-під самої гори:

— Павлу-у-у! Го-го-го-о-о!

Невже Атанас? Чого б йому кричати так нагально? Може, щось там у таборі трапилось? Ото лиха година. І поговорити з рідним краєм не дадуть на самоті. Павло звалює на плечі в'язку й рушає на той голос. І чує його все ясніше та голосніше, пізнаючи, що то справді гукає Атанас. Ось він уже й бачить болгарина, що напролом біжить через кущі, низько пригнувши голову.

— Я тут! — гукає йому Павло. — Що там таке?

— Лист! Тобі лист прийшов! — радісно гукає Атанас.

— Де ж він? — кидає в'язку Павло й біжить йому назустріч.

— Там, у коменданта. Він мені не дає, — розводить руками Атанас.

— А від кого лист? — питає Павло. — З посольства?

— Та певно що з посольства. А звідки ж йому бути? Ходімо мерщій, — шарпає Павла за рукав болгарин, зважуючи собі на плечі в'язку. — Давай і я трохи понесу...

Незчулися, як і до табору прийшли. Але комендант ліг спочити, і вони довго ждали, поки він прокинеться. Нарешті одержали листа і кинулись на свої нари.

З конверта на соломі випала фотокартка, на якій був знятий смагливий моряк у білому кітелі й новій мічманці з якорем. Павло глянув на нього й похилив голову, опустив безвільно руки.

— Що тобі, Павлуш? Хто він такий, цей моряк? — так і кинувся до нього Атанас.

— Не те, — прошепотів Павло. — Не те...

— Ну хто він? — допитувався болгарин.

— Капітан «Анафрти». Той, що мене врятував, — нарешті видавив з себе Павло.

Він помовчав якусь мить і, гірко зітхнувши, сказав:

— Бач, чужий прислав, а свої мовчать. Мовчать...

Атанас вийняв з конверта і коротенького листа, подав Павлові разом з карткою. Павло подивився на чудернацько закарлючене письмо, схоже на якесь плетиво, з досадою кинув:

— Читай, Атанасе, бо я не втну, що там і до чого...

Атанас підхопився на рівні ноги, урочисто розгорнув листа й почав перекладати, повагом вимовляючи кожне слово:

— «Бей доктор Павел!» Ого! Бей — це по-їхньому пан! Розумієш?

— Та розумію, читай далі.

— «Дякую за листа, і посилаю вам свої найкращі побажання, і молю бога, щоб ви скоріше одужали й набралися сили. Я нічого особливого не зробив для вас, бей доктор Павел, а тільки виконав обов'язок моряка. Наш закон на морі однаковий для всіх: один одному повинен помагати в біді. Ви тридцять шість днів терпіли тяжке лихо і голод у морі, і я не міг вам не допомогти. Це було б з мого боку злочином перед святим кораном. Бажаю вам доброго здоров'я і, на ваше прохання, посилаю свою фотокартку. Зея Зафарт, капітан пароплава «Анафрта».

— Все? — спитав Павло.

— Так. Все, — зітхнув Атанас.

Павло сховав листа і картку до грудної кишені в кітелі, тихо сказав:

— Спасибі. Хоч чужий не забув, прислав...

— Та ти що? — витріщив на нього очі Атанас. — Чи не здурів! Невже ти не віриш тій дівчині, що повезла твого листа в Анкару? Невже сумніваєшся? Ні! Облиш ці дурниці. У неї в жилах тече і болгарська кров. Вона не зрадить. Вона слово мені дала і виконає його...

— Побачимо, — зітхнув Павло. — Довго. Дуже довго. Вже й зима скоро мине, а нічого не чути. А я й досі тут, коли мое місце там, за морем... У окопах... Сором... Ганьба...

— Не лайся. Це не так просто. Носол повинен усе перевірити. І, крім того, він сам не може їхати до нашого табору. На цю поїздку, я так думаю, потрібен дозвіл ту-

рецького уряду. А тут заборонена зона. Два патронні заводи, збройні майстерні, артилерійські склади... Як ти не хочеш цього зрозуміти, Павлуш?..

— А ти б на моєму місці зрозумів? — люто блиснув очима Павло.

— Свят, свят! — замахав руками Атанас. — Ох, який ти страшний! Не лякай мене. Давай краще їсти зваримо...

— Давай, — гірко усміхнувся Павло і пішов розпалювати пічку.

Атанас виніс каструлю з картоплею й сковорідку, на якій лежав шматочок маргарину і дрібненько покраяна цибулина. Вогонь загоготів, юшка почала закипати. Не дуже поживною була та юшка. Продукти на базарі ставали дедалі дорожчі, та й було їх мало. Цукор тепер продавали з перебоями. Не вистачало хліба й жирів. І вони варили ті кості, що їх багатії купляли для своїх собак. З дровами тепер також стало важче. Випав сніг і замість усе, що лежало на полі та в лісі. А Павло вже не міг ходити до лісу, бо в нього знову почалися різкі болі в животі. Атанас радив йому піти до лікарні. Деякий час Павло кріпився, думав, що й так минеться, а потім таки наважився звернутись до турецького лікаря. Перед тим як піти до лікарні, він зайшов у баню, і там йому стало погано від купання. Дві години пролежав у передпокої, аж хазяїн з'явився, що відвідувач помре і йому буде халепа. Та Заброда очунав і поволі пішов своєю дорогою, заспокоївши наляканого турка.

У лікарні він довго ждав своєї черги. Він був майже біля дверей, коли в кабінеті зчинився крик і лікар з лайкою виштовхав за поріг стару, немічну жінку, яка перед цим довго ждала в коридорі разом з усіма хворими. Жінка впала, і Павло кинувся її піднімати. Вона плакала, ця сива жінка, яка, мабуть, годилася за матір тому лікареві. Павло жахнувся побаченого, але, згадавши, де він тепер, мовчки зіціпив зуби й нічого не сказав. Тільки зблід.

Тамуючи злість, пояснив коротко лікарю, хто такий, що болить і яка історія хвороби. Турок навіть не дослухав, а грубо кинув:

— Так чого ж тобі треба? Іж і все, раз довго голодував.

Павло скипів, але стримався, пояснивши:

— У мене хворий шлунок, очевидно, недостача кислотності. Мені потрібен аналіз шлункового соку. Негайно!

Турок байдуже глянув на нього і сказав:

— Якщо ти сам лікар, то й роби, що хочеш. Я не зобов'язаний...

— Мені рецепт потрібен. Соляна кислота і пепсин, — не здавався Павло.

Лікар виписав і простягнув рецепта, навіть не глянувши на Павла.

Павло вибіг від нього весь у жару, його трясло від злості. На вулиці він почув, що його гукають:

— Рус! Рус!

Павло озирнувся. Солдати з табірної охорони бігли до нього з гвинтівками, до яких були примкнуті блискучі й гострі тесаки, наче збиралися брати його в полон...

— Де ти бродиш, нахабо? — загукав командир. — Тебе наказано приставити в табір живим або мертвим!

— Що сталося? — здивувався Павло.

— Там побачиш. Комендант тобі покаже, як шлятися скрізь, — пригрозив капрал. — Та через тебе нам з самого ранку спокою немає. Солдати з ніг збилися, полонені спина не розгинали. Там таке робиться...

— Овва! — весело підморгнув Павло. Він знав, що капрал лається для годиться, щоб солдат настрахати. А взагалі він добрий хлопець, богобоязливий. І вищого начальства боїться, як і належить командирові турецької армії. Павло вже добре до нього придивився в таборі.

— Так що ж сталося? — спитав він.

— Деша прийшла, і ми цілий ранок драїли казарму, чистили мундири й пришивали нові гудзики. Нужники вимітали. Щоб усе блищало, як у мечеті. Та хіба ти, більшовик, це зрозумієш? Тобі хоч кілка на голові теши...

Капрал посадовив на свою прольотку Павла й двох солдатів. На другу сіла решта, і вони чимдуж помчали до табору. Так і влетіли у табірну браму на повнім скаку. Аж вартові шарахнулись убік і коні захоплю, струшуючи мило.

Серед двору стояла легкова машина виробництва Московського автозаводу. Павло одразу її побачив і впізнав. Такі машини їздили в Ленінграді й Москві, в Києві і Севастополі. Скрізь, де бував Павло на своїй рідній землі. Він і сам не раз у таких машинах їздив. Що ж тут довго роздумувати? Це ж вони приїхали. Вони! Нарешті...

І, забувши одразу про капрала й вартових, Павло кинувся з прольотки і побіг до машини. Він біг з усієї сили, широко розкинувши руки, наче перед ним був рідний дім

у Сухій Калині, а за порогом того дому поралась коло печі мати. Ось вона почує синів голос, кинеться йому назустріч, але від радості не добіжить і впаде на порозі, тиха й щаслива, в сльозах.

На радіаторі машини тріпотів од вітру маленький червоний прапорець. На ньому золота п'ятикутна зірка, серп і молот. Все, як і там, у рідній стороні. І лікар Заброда раптом спинився перед тим прапорцем, рвонув коміра, розхриставши груди. Наче йому жарко стало.

Павло стояв перед радіатором знайомої машини наче вкопаний, не зводячи очей з того прапорця. Ось вітер повіяв дужче, прапорець весело затріпотів вогнистим шовком, нагадавши, як тріпоче дівоча стрічка, коли молода йде просити людей на своє весілля. І жар півоній під вікнами батьківської хати нагадав, і пахучі яскраві красолі...

Шофер сидів за кермом і, певно, дрімав, натомившись у далекій дорозі. Павло поволі підійшов до нього, тихо, мов дитина, спитав:

— Це ви?

— Ми,— одкинувся на сидіння шофер.

— З нашого посольства?

— Так...

— А родом звідкіля?

— Тула,— повагом відказав шофер і спитав: — А ви отой моряк?

— Він. Він самий,— зрадів Павло.

— Так поспішайте. Вас жде старший радник посольства. З ним представник турецького уряду. Не забудьте цього... Ох, як же вони далеко вас запроторили...

Трохи далі стояла друга машина з турецьким прапорцем, біля неї походили три жандарми.

Павло обминув її й кинувся в свій барак.

— Стій! Не туди! — загукав на нього капрал. — До канцелярії коменданта!

Павло застібнув на грудях шинелю, випроставсь і твердим кроком попрямував до канцелярії. Рівний, стрункий, тільки в чужій одежі, яка дещо скрадала його флотську виправку й молодечу ходу.

В канцелярії за столом сидів посивілий радник радянського посольства і перегортав якісь папери. Представник турецького уряду стояв збоку, коло вікна, щось виказуючи комендантові. Той виструнчився перед ним, вирячивши банькаті очі.

Павло наблизився карбованим, церемоніальним кроком і вкিপів перед послом.

— Воєнлікар третього рангу санітарного управління Чорноморського флоту Павло Заброна.

Посол рвучко схопився з свого стільця, і в його очах наче блиснуло сонце.

— Вітаю вас, товаришу капітан, вітаю. От ми й зустрілися.

Він вибіг з-за столу, схопив Павла в обійми й тричі поцілував. Павло припав йому до плеча й тихо заплакав. Не хотів, знав, що так не можна, але стримати себе не міг. Гарячі сльози самі бризнули з очей.

Посол посадовив Павла на стілець і сам сів проти нього, край столу.

— Ми давно знали, що ви в Туреччині, але розшукати ніяк не могли, — сказав він.

— Як же ви знали? Хто вам сказав?..

— Бачите, Павле Івановичу, — пояснив радник, — на тому пароплаві, що вас підібрав, було багато людей, і вони все бачили. Вони роз'їхалися по всій країні і почали розповідати своїм знайомим, а ті все далі й далі розносили ту звістку про радянського моряка, що тридцять шість днів був у морі без хліба й води. А одна провінційальна газета навіть надрукувала про це широку розповідь очевидця і помістила вашу фотографію. Жаль, що я не захопив з собою тієї газети. Та нічого, будете в посольстві, то я вам її покажу. Цікаво. Ви там наче з хреста знятий... А як тепер здоров'я?

— Вже краще. Я весь час писав вам. Мабуть, листів з вісім послав...

Радник глянув на турка й сказав:

— Вісім листів? Дивно. А ми жодного не одержали...

Турок непевно знизав плечима, вибачливо усміхнувся:

— Пошта. Все пошта винна...

— Але ж я ще одного послав. Зовсім недавно, — вирвалося в Павла. — Той уже не міг пропасти...

— Ну, досить про це, — зупинив його радник. — Давайте ближче познайомимся.

Він подав Павлові своє службове посвідчення. Павло прочитав: «Старший радник посольства СРСР в Анкарі Іванов Костянтин Захарович».

Павло легко зітхнув і почав добувати свої документи. Він викладав на стіл якісь уривки паперів, просякнуті наскрізь і зашкарублі від солі, на них важко було щось ро-

зібрати. Посол обережно брав їх у руки, боючись і дмухнути, щоб не розлетілися на порошок. На дипломі він прочитав лише номер і ледве помітне Павлове прізвище на вкладці, де були оцінки з предметів. Павло поклав переносним також вицвіле в морській воді фото Оксани, на якому вже тільки очі тьмяно блищали та темніла над чолом важка коса. І останнього Оксаниного листа поклав, у якому посол зміг прочитати одне лише слово: «цілую».

Посол скрушно похитав сивою головою. І тоді Павло подав йому комсомольського квитка, розгорнувши його з чисто випраної хусточки, промережаної дівочою рукою. Море й на квитку поклато свою страшну руїнницьку печать. Тільки прізвище й лишилося та номер, а все інше, навіть Павлове фото, змила солоня вода.

— Він, пане раднику? — улесливо спитав турок.

— А я в цьому навіть не сумнівався, пане Джоглу, — твердо сказав радник. — То була, прошу вас, звичайна формальність. Я одразу догадався, що це він, як тільки двері відчинилися...

— Добре. Дуже добре, — злегка вклонився турок.

— Ми довго вас шукали, — вів далі радник Іванов. — Запитували одну установу за одною, і всі відповідали: не чули про такого моряка, не бачили його, нічого не знають.

Турок опустил очі й про щось зовсім стороннє заговорив до коменданта.

Павло гірко зітхнув і, як тільки міг, коротко розповів раднику про всі свої поневіряння в морі й тут по комендатурах, поліцейських управліннях і в таборі. В його голосі бриніло почуття великої образи від того, що все це так довго тривало. Скільки дорогого часу прогаяно даром, а там, на рідній Батьківщині, тепер кожна хвилина на обліку, кожна людина мусить бути на своєму посту. Все для фронту, все для перемоги над лютим ворогом.

— Допоможіть мені вирватися звідси на фронт, до своїх. Я не можу більше мучитись тут, коли там так важко. Скільки б матросів я врятував за цей час від смерті? Подумайте тільки. А тут пропадаю... Я дуже прошу вас, товаришу Іванов, допоможіть мені вирватися...

— Допоможемо. Тепер уже знаємо, де ви, і допоможемо. Ми будемо клопотати перед їхнім урядом, щоб відпустили вас раніше. Через Москву будемо клопотати. Потрібна лише ваша заява про повернення на Батьківщину, — сказав радник.

Павло тут же сів писати заяву.

— Та ви роздягніться, Павле Івановичу, тут жарко, — порадив Іванов.

— Незручно якось. Там у мене така одежа, що й не знаю, — зашарівся Павло.

— А все ж, — заохочував дипломат.

— Про мене, — низав плечима Павло і, скинувши турецьку шинель, зостався в латаному-перелатаному кітелі й галіфе, що нагадували старий рибальський парус, давно викинутий на смітник. Морська сіль і досі виступала на одязі, він увесь побілів, наче був пересипаний нафталіновим порохом.

Обличчя радника аж перекошилося від гніву, але він стримано сказав до турка:

— Бачили, пане Джоглу?

— Конвенція. У нас немає конвенції, — розвів той руками.

— А совість же повинна бути? Совість? — тихо вимовив радник і почервонів.

Турок одвернувся до вікна й знову почав щось швидко говорити комендатові табору.

Павло сидів, не знаючи, де себе подіти, наче його допіру роздягли до голого тіла й поставили перед людським натовпом. Неспокійні його руки так і бігали по одязі, все щось поправляючи. Він торкнувся до кишені, де лежав годинник. І вихопив його, і подав радникові.

— Ось ще один документ. Море переплив, був у воді, а не зупинився. Кіровський... Першого випуску...

Радник приклав годинник до вуха, слухав.

— Я знав, я вірив, що вернуся до своїх. Там дуже важко, а я ж лікар. Польовий хірург...

— Ні, — сказав радник, — там уже полегшало. Там уже одлягло трохи.

— Не може бути? Коли? — так і кинувся до нього Павло.

— Хіба ви нічого не знаєте?

— Звідки? Хіба тут щось почуєш? — з образою вимовив Павло.

— Так слухайте ж, — повідомив радник. — Німців оточили біля Волги і розгромили. Фельдмаршал Паулюс здався в полон. По всій Німеччині дзвонять у церквах похоронні дзвони. Приспущено всі прапори на установах. Оголошено траур. Наші війська почали переможний наступ вперед, на захід.

Пан Джоглу звелів щось комендантові, і той вилетів з кімнати, навіть не озирнувшись.

— Ми перейшли Дон і вступили на Україну. Десятки й сотні тисяч полонених. Незлічими трофеї. Розгром німців на Кавказі. Я вам газети привіз.

Він вийняв з портфеля пачку газет і подав Павлові. «Правда», «Комсомольская правда». Павлові аж не вірилось. Він перегортав їх, тулив до грудей. Побачивши фото, спитав:

— Погони? У нас погони?

— Так. Уведено нову форму і погони. Там усе прочитаєте, — сказав радник. — А зараз треба вас хоч трохи приодягнути. Пане Джоглу, ви допоможете мені в тому, щоб наш офіцер, військовий хірург Заброда, мав хоч більш-менш пристойний вигляд. Незручно ж йому сидіти в турецькому таборі в такому лахмітті!

— О так! З дорогою душею, — чемно вклонився турок.

І вони вийшли у двір, сіли в машини. Павло помітив усміхненого Атанаса, що стояв біля барака й весело махав Павлові обома руками.

— Он він стоїть! Дивіться, — не витерпів Павло, показуючи радникові на болгарина.

— Хто?

— Друг мій, болгарин Атанас Лалю. Це з його допомогою до посольства потрапив мій останній лист. Ви його одержали не через пошту, правда?

— Так. Його хтось укинув до поштової скриньки.

— Це донька знайомого крамаря. Вона вчиться в Анкарі, отуречена болгарка.

— Подякуйте йому, бо я не можу цього робити. Не маю права. Тут свої суворі закони, — тихо сказав радник.

Машина зупинилася біля того магазину, де Атанас торгував колись Павлові костюма. Хазяїн задріботів перед високим турком, кланявся, бідкаючись на війну, що тяжко прикрутила і його торговельні справи. Ніякого імпорту, та й невідомо, коли він буде. Нічого хорошого в магазині немає, ні габардину, ні бостону.

— А нам саме треба хороший бостоновий костюм. Чуете? Крім того, три верхні сорочки, три пари білизни, галстук, черевики. І капелюх. Вищої якості, — показав на Павла радник.

Власник магазину впізнав Павла й остовпів, непевно розвівши руками. Турок щось йому сказав, нахилившись до вуха. Крамар закліпав очима і, не мовивши й слова,

пішов на другий поверх вузькими гвинтовими сходами. Через якийсь час він спустився з великим пакунком. Там був синій бостоновий костюм, черевики, білизна, три верхні сорочки з галстуком і капелюх. Поклавши все на прилавок, якось стомлено сказав:

— Усе. Більш нема. Це останнє...

Павло переодягнувся за ширмою і, глянувши в дзеркало, не впізнав себе. Вийшов до радника зніжковілий, почервонілий.

— Ну, отепер ви справжній козак, а не турок, — сказав радник і звернувся до крамаря. — Скільки маю платити?

Той назвав ціну, і радник заплатив за все. Решту грошей, які в нього були, віддав Павлові на прожиття й інші витрати. Павло не знав, як і дякувати йому. Не знав, як поступити і що говорити.

Тулячи до грудей свої три зошити, які завжди носив при собі, він зворушено сказав раднику:

— Дуже прошу вас, товаришу Іванов, узяти ці зошити. Тут моя медична стаття. Вона зветься: «Тривале голодування при споживанні морської води». В ній я все написав; що було з нами там, у морі. Нічого не приховав. Я думаю, це дуже важливо для медицини. Корабельні катастрофи будуть і після війни. Треба людям усе пояснити. Щоб вони не боялися морської води... Я не міг цього нікому давати, поки ви не приїхали...

— Дякую, — сказав радник.

— Прочитайте самі і перешліть до Москви в санітарний відділ Військово-Морського Флоту. В них є журнал «Военно-морской врач». Якщо вважатимуть за потрібне, то можуть там все це опублікувати. Власний досвід лікаря кращий за будь-які експерименти.

— Гарзд. Ми пошлемо вашу статтю, — пообіцяв радник. — Тепер ждіть рішення. Я думаю, після останніх подій на фронті воно не забариться...

Він привіз Павла назад до табору і тепло розпрощався з ним, висловив надію, що вони ще побачаться в посольстві перед від'їздом Павла на Батьківщину.

Машина покотилася з гори й уже давно сховалася в долині, а Павло все ще стояв край табірної брами, розтриваний, зворушений і німий від щастя, яке допіру так несподівано звалилося на його вже посивілу голову. В одній руці він тримав пачку московських газет, у другій — пакунок із своїм старим одягом. Власник крамниці думав, що

Павло залишить все це йому. Але ні! Павло збереже той одяг, привезе його на рідну землю й покаже морякам, у чому він переплив Чорне море, в чому він жив отут, на гіркій чужині.

У білих снігових шапках стояли мовчазні кипариси й чинари, клонилося до землі обваженіле від снігу гілля айви. Тільки високі мінарети протинали похмуре небо, наче рвалися до сонця. Коло гімназії голосно дзеленчав дзвоник, скликаючи учнів на урок. На базарі розпачливо ревли осли. А під горою звівся зеленою стіною сосновий ліс, де ночами тоскно завивали вовки. Море тепер було далеко, але Павло, здається, відчував його широке й вільне дихання, бо там, за морем, лежала його рідна, омріяна безсонними ночами батьківська земля.

Павло навіть не почув, як до нього підійшов Атанас і тихо й довго стояв за спиною, наче був на варті. Аж тоді озирнувся й побачив болгарина, коли той поклав йому руку на плече.

— Ох, Атанасе, яке мені щастя привалило! Ох, яке щастя! — видихнув одним духом Павло.

— А я тобі що говорив? Я знав, що так буде. Знав! — радів і Атанас. — Вона передала твого листа? Передала? Кажі. Чого ж ти мовчиш?

— Передала. Спасибі тобі. І посол дякував. І всі, всі наші люди будуть тобі дякувати, Атанасе, коли я їм розкажу...

— Значить, їдеш?

— Їду. Скоро вже їду. Прийде документ, і поїду, — сказав Павло.

— А по мене ніхто не приїде... У нас свій Гітлер сидить, цар Борис і його зграя, — сумно зітхнув Атанас. — А ти не забудеш мене?

— Ну що ти, Атанасе! Хіба можна тебе забути?

— Я тобі карточку свою хочу подарувати, щоб не забув. На: Я тут і написав на звороті..

Павло взяв карточку, на якій Атанас був знятий у такій же турецькій шинелі, без шапки. На звороті картки було написано болгарською мовою:

«Пролетарии от всички страни, съединявайте се!»

На красному командир герой от битката при граде Севастополь пред 1942 година подаръвам за спомин на Павел Иванович Заброта от Атанаса Лалу Иванов род. от с. Тюрлеш Габровско, България. Павел, помни черния живот в гор. Йозгас. Не забывай Турция...»

— Не забуду. Ні, — сказав Павло, тиснувши руку болгарина.

— Ходімо ж обідати. Там уже всі тебе ждуть. Ходімо мерщій, — зашвидкокувавсь Атанас, тягнувши Павла до барака.

За столиком, що був складений з ящиків, сиділи югослави й румуни, розклавши на простеленій газеті частування: хліб, печену картоплю, варене м'ясо, кукурудзяні галети й оселедця. Серед того добра стояла пляшка рому і дві пляшки натурального вина. Де вони того всього, особливо рому й вина, добули, важко було сказати. Грошей же у кожного в обріз. Ледве вистачало від получки до получки. Коли Павло зайшов, вони всі встали, і загукали йому «віват», і почали тиснути руку, вітаючи з таким щастям. До них ніхто не прийде. Треба їм ждати, аж поки війна скінчиться. Але вони щасливі за свого товариша Павла.

Сіли до столу й почали ждати коменданта. Він прибіг дуже скоро, ввічливо склонившись Павлові, цокнувся з ним. Потім забрав його стару шинелю й приніс із складу нову. За це випили ще по чарці. Коли ром скінчився, комендант пішов, попросивши, щоб нікому не говорили, як він тут з ними випивав.

Полонені відчували себе вільніше. Вони знову й знову вітали Павла, виголосивши слова: «Ленін! Москва! Кремль!..» І показували йому на дощаті нари, де вже не було ні соломи, ні рваного брезенту, а лежали нові матраци, застелені білими простирадлами й шерстяними ковдрами. На кожній ковдрі лежала подушка в білій наволочці. Хай же Павлові бог дає доброго здоров'я. Щоб він більше ні в морі не тонув, ні у вогні не горів.

Потім вони вийшли всі надвір і заспівали «Марсельєзу». Та прибіг комендант і заборонив співати, боязко показуючи очима на своїх солдатів, що проходили з капралом муштру на плацу. Полонені замовкли і розійшлися.

З півдня повіяв теплий вітер, приніс гострі пахощі близької весни. Потягнулися дні чекання. Все Павлове ество аж горіло від нетерпіння. Він тинявся мов неприкаяний. Рубав дрова, носив воду, копав з солдатами землю, замітав подвір'я і барак, але навіть у роботі не знаходив забуття. Тоді він почав ходити зранку, коли не було роботи, до міста на базар, щоб хоч там якось розвіятись. Павло давно вивчив до найменших подробиць мало не всіх продавців і їхній нехитрий крам. Він бачив великі ярмарки на Ук-

раїні, куди з'їздилися колгоспники з багатьох сіл на грузовиках, автобусах, підводах. А тут селяни їхали на ішаках, ішли пішки, несучи на спині важку поклажу. В їхніх возах навіть колеса були тяжкі й старовинні, як і саме їхнє життя: з суцільного шматка деревини, без шпиль і обода. Скрипучі, торохкотливі, громіздкі. Одежа домотканна, груба. На ногах дерев'яні видовбані колодки. У багатших — постолы з сириці. Затуркані всі, наче прибиті. Перед кожним поліцаєм низько вклоняються, перед паном з дороги тікають.

У нас хлопці та дівчата йдуть весело, гамірно, взявшись за руки, а тут цього не побачиш. Жінки й дівчата закутані з головою, тільки очі блищать. Перебігають вулицю поодинокі, якимсь боязко, наче тікають від лихої напасті. В місті Йозгаті в кіно, кажуть, ходить тільки дружина губернатора. І ще одно сказали Павлові: Туреччина така бідна, що навіть свої гроші друкує десь за кордоном... Але прості люди дуже працьовиті. І шахтарі, й робітники, і селяни. Павло бачив, як вони тяжко працюють, не думаючи про спочинок. Спочивають цілими днями крамарі, власники різних підприємств, багатії. Це для них розносять у кіно горіхи і чай або каву. Для них грають джази і танцюють по кав'ярнях напівголі жінки. Для них існують приморські пляжі й пансіонати, вілли і дорогі білокрилі яхти. Надивився Павло на все, наслухався, аж остогидло. Але що мав робити? Ходив до міста щодня, туди й назад, аби згаяти час. А він, той час, плинув нестерпно повільно. Уже й весна прийшла. Уже й дерева почали одцвітати, а документів на виїзд усе не було.

Та ось одного дня у таборі з'явився міський комендантський патруль і забрав Павла так несподівано й швидко, що не дав і борщу доварити, не дав навіть з Атанасом попрощатися. Атанас саме пішов у ліс по дрова, розійшлися десь і інші мешканці табору. А комендант накупився, вовком дивиться. Забрав у Павла шинелю. Як же так? За неї ж гроші плачено? Не можна. Це військове майно. Так і поїхав Павло, ні з ким не попрощавшись.

Військовий комендант повідомив, що прибули документи на виїзд, і під конвоем завіз Павла на вокзал. Там купили йому за його ж гроші квитка, і поїзд помчав. Але куди? Виявилось, що везуть його не до Анкари, як сподівався Павло, а в протилежний бік. Заброда кинувся до вартових, до офіцера, а ті лише плечима знизують, вдають,

що не розуміють його. Так і завезли до міста Сивас, у другий віолет (губернію), і здали новому комендантові.

— Ви запізналися. Поїзд ходить раз на два тижні. Будете ждати, — пояснив комендант.

— Я прошу вас зв'язати мене з радянським посольством, — наполягав Павло. — У мене немає грошей на квиток...

— Не можу... Заборонено.

— Як заборонено? Я ж газети відтіля одержую. Ось вони. Прошу — «Правда», «Комсомольская правда», — вихопив з кишені газети Павло.

— Дозволити не маю права.

— Тоді самі зв'яжіться. У радянському посольстві повинні знати, де я зараз і куди мене везуть! — розгнівано сказав Павло, вже не стримуючи себе. І одразу подумав: «Ще завезуть кудись і скажуть, що я втік. Хіба їм довго?»

— Не маємо санкції.

— Так повідомте своє начальство, нехай воно зв'яжеться, — рішуче вимагав Павло.

Комендант пообіцяв.

— А гроші? За що я житиму? — не відступав Павло.

— В борг. Я скажу власнику готелю, — вирішив комендант.

І знову брудна харчевня, два жандарми на посту, заградоване віконце. Жандарми носять їсти в цю комірчину, а на вулицю не пускають.

І знову риплять суцільні дерев'яні колеса. І муедзин ридає на мінареті, закликаючи правовірних до молитви. І голодні ішаки ревуть за вікном. І нікому сказати, нікому поскаржитися, нікого вилаяти. Комендант сидить на станції. Губернатор у своєму палаці. А вартіві не випускають Павла навіть за поріг. Один сидить коло дверей, другий стоїть у коридорі. От вам і Туреччина, нейтральна демократична країна.

І так цілий місяць. Важкий нестерпний місяць тривоги й сподівань. В уламок дзеркала, що валявся на столику, Павло помітив, як усе густіше сивіє його буйна чуприна.

Навіть не повірив посланцеві з комендатури, що вже прийшли з посольства гроші й він може рушати далі в дорогу. Тільки тоді, як одержав ті гроші й розрахувався з власником готелю, купив залізничного квитка через Ерзерум на Карс та сів у поїзд, тільки тоді переконався, що вже він вирвався звідси, і мало не затанцював од радості.

Але в Карсі новий комендант знову заявив:

— Нічого я не знаю. Ніяких документів на тебе нема... Так і обірвалось усе всередині, наче хтось ударив гострим ножем у серце.

— Не маєте права. Я громадянин Радянського Союзу! — несамовито загукав Павло і вдарив кулаком по столу.

Комendant зіщулювся, увібрав голову в плечі.

— Ну, ну, — погрозився він пальцем, — без агітації.

— Запитайте Анкару! Яка ж тут агітація? — не вгавав Павло.

— Тихше. Я прошу вас, тихше, — зашипів на нього комendant. — Мені ніхто нічого не повідомляв з Анкари...

— Так зв'яжіться ж з вашою Анкарою. Подзвоніть, запитайте! — гримів Павло. — Чого ж ви стоїте?..

Відчувши близькість кордону і неначе вдихнувши аромат рідної землі, Павло забув, де знаходиться. Йому уявлялося, що він десь на своїй станції за Куп'янськом і сперечається з етапним комendantом, який третю ніч не спав, оглух від бомбардування і тепер йому вже байдуже. Але озирнувся довкола, побачив жандармів у погонах, які привели його сюди, й важко опустився на дубову лаву. І не пручався вже, не лаявся, коли його знову одвели в загратовану кімнату, замкнули засувом важкі залізні двері.

Лише через тиждень йому дозволили їхати далі. Анкара нарешті відповіла, що всі його документи на виїзд знаходяться в комісара на кордоні. Поїзд рушив і на світанні зупинився перед самим кордоном. Конвоїри й усі провідники вийшли з вагонів і посідали на траві біля залізничного насипу. Їм переїздити кордон не дозволялося. Паровоз свиснув і потягнув порожні вагони з одним пасажиром, воєнлікарем третього рангу Забродою, на той бік під високу металеву арку, що служила брамою у жаданий рідний світ.

Павло ніколи в своєму житті не говорив бучних і красивих слів про любов до Вітчизни. І тільки втративши її, зрозумів, як глибоко й вірно любить свою рідну землю. Так вірно і кривдо, що й жити без неї не може на світі. І йому враз захотілося на весь світ гукнути про це, гаряче, палко, найкрасивішими, найніжнішими словами. Але озирнувся і приишк. Вагон був порожній, якийсь глухий і чужий. Огидно тхнув карболкою, дешевим тютюном і людським потом. І одразу інша думка спалахнула в гарячій, запамороченій голові:

— «Ну от приїду зараз, а вони й питають, ровесники

мої: чого ж ти так довго барився? Де ти був ці найтяжчі для нас роки? Ми воювали, а ти варив юшку...»

Поїзд тихо свиснув і зупинився. Павло ковтнув густу слину, стрепенувся і, почувши гарячий вогонь у грудях, зійшов на кам'яний перон. Сам. Один як палець. Не помітивши прикордонників, що наближались до нього, він зійшов з перону, кинувся на зелену траву, припав до неї грудьми й почав цілувати землю. Цілував і щось гаряче шепотів. Плечі його конвульсивно здригалися, сивий чуб розсипався на вітрі й заплутався у високій траві.

Командир ледве помітним жестом зупинив прикордонників, і вони тихо стали край перону, наче задумались. Павло поволі підвівся, зійшов на перон. Він стояв без речей, без пакунків, виструнчившись, тісно притиснувши руки до тіла.

До нього підійшов командир і подав руку, щиро сказавши:

— Вітаємо вас, капітан Заброда, з поверненням на рідну землю.

— Спасибі, — ледве чутно вимовив Павло, потискуючи командирovu руку обома долонями. — Спасибі...

— Ви у вагоні нічого не забули? — показавши очима на поїзд, запитав командир.

— Ні. Я увесь тут як стою, — весело і вже голосніше вимовив Павло.

— Ну, тоді пішли до їдальні. Зголодніли, либонь?

— Так. Зголоднів, — щиро признався Павло.

І вже йдучи пероном, повз білокам'яну станцію, на якій великими літерами було написано «Ленінакан», командир ніби зічев'я спитав:

— Ваші документи вже другий місяць як до нас прийшли. Де ж це ви барилися?

— Там. Вони довго не пускали мене. Усе крутили, — пояснив Павло.

— Вони це можуть. Знаємо, — глухо кинув командир. — Ну, тепер усё. Кінець вашим стражданням...

— А ви хіба знаєте? І про море знаєте? — швидко запитав Павло.

— Знаємо. Там усё сказано, в документах...

Павло викупався в добре нагрітій бані, одягнув чисту білизну, вперше за довгі місяці важкого блукання сито і смачно пообідав. І аж тепер згадав, що залишились у таборі обидві верхні сорочки, які йому купив радник посольства у Йозгаті. Згадав і не пожалкував. Нехай... Вони ле-

До стор. 329.

жать під подушкою, і їх забере собі Атанас. То йому буде подарунок.

Вранці поїзд помчав його далі, до гамірливого Тбілісі. І він аж здивувався від того, що вперше їхав сам, без конвою, без жандармів.

У загальному, тісно набитому пасажирами вагоні стояв гомін, чулися збуджені голоси, і Павло жадібно прислухався, наче вдихав свіже гірське повітря після довгого перебування в задушливому смердючому казематі. Все для нього було тут мило, рідне, наче вернулося з далекого дитинства. Він хотів заговорити й собі, але якось не зважувався, немов боявся порушити цей чарівний сон. Хтось захоплено сповіщав, що цього літа скрізь досягає небувалый урожай. Поранений піхотинець розповідав про те, як вони брали в полон фельдмаршала Паулюса. Матроси при вікні забивали в доміно «морського козла». Молода жінка годувала дитину, соромливо прикриваючись хусткою. Якийсь вихрястий учень ремісничого училища бренькав на старій, перев'язаній дротом балалайці. За вікнами пливли величні гори, кучеряві й веселі, зовсім не такі, як отам, під Йозгатом. Не було вже ні мінаретів, ні розпачливого голосіння муедзинів, ні скрипучих коліс, ні крику голодних ішаків.

Павло сидів у куточку, припавши очима до вікна. Він дуже хотів включитися в розмову, але боявся. Почував, що тільки заговорить, то недавнє минуле одразу впливе на поверхню, і він знову опиниться душею в тому проклятому таборі. А цього так не хотілося саме зараз, у цей незабутній день, коли він ступив на рідну землю.

Так мовчазний та задумливий і приїхав на місце призначення. І останнім вийшов з вагона у Тбілісі. Його одразу впізнав полковник у цивільному плащі й м'якому фетровому капелюсі. Потиснув руку і запросив до легкової машини, яка через кілька хвилин зупинилася біля невеличкого будиночка на тихій вулиці. На порозі стояв автоматник. Полковник скинув плаща, і Павло побачив на його кітелі нові блискучі погони.

— А тепер до їдальні, товаришу Заброда. Мийте руки — і до їдальні... Потім уже й поговоримо... Це необхідно. Я сам хочу, щоб ви скоріше ступили на палубу свого корабля.

Треба було відбутися цю перевірку, і Павло знову підняв з глибини своєї пам'яті все, починаючи з останніх днів у Севастополі. Павла поселили в окремії кімнаті, й до нього

щодня приходив полковник і знову й знову розпитував.

Та одного дня полковник не прийшов, і Павло затурбувався. Вибіг у коридор, надвір, спитав вартового. А той весело усміхнувся й сказав:

— Сьогодні ж вихідний день.

— Вихідний? — запнувся Павло, наче вперше почув це слово і не знав, що йому далі робити.

— А ви до міста підіть, погуляйте, — запропонував черговий офіцер. — Тбілісі красиве місто...

Павло гуляв цілий день. Пішов і другого дня. Але яке вже то було гуляння, коли він ждав вирішення своєї долі. Щось там затримувалося, але скоро надійшли всі потрібні документи, і Павло тепло розпрощався з полковником, маючи наказ повернутися до санітарного відділу Чорноморського флоту за призначенням на місце нової служби.

Він приїхав до Туапсе на світанку й побачив море. Тихе, ніжне й ласкаве, повите рожевим полиском далекого сонця, що десь уставало по той бік високої гори. В той же день він одержав призначення на бойовий корабель. Інтенданти одягли його в морську форму з погонами, видали дозвіл на довольство, і посильний матрос одвів його на квартиру до старого боцмана Зотова.

— Що, не подобається? — буркнув засмаглий боцман Зотов. — Видно, ще молодий з тебе моряк. А от Крайнюк не жалівся. Жив собі тут, працював. І все хвалив, не міг нахвалитися цим кубриком.

— Крайнюк? — так і кинувся до боцмана Павло. — Петро Степанович? Не може бути...

— А хіба ти його знаєш? — недовіжливо спитав боцман.

— Не тільки знаю, а й жив з ним душа в душу під Севастополем. І руку йому оперував. Від смерті, можна сказати, врятував.

— Овва! Ану дай на тебе глянути! — зашвидкувався боцман. — Так, може, ти і є той самий лікар, що пропав безвісти?

— Той самий, папашо...

— Воскрес?

— Воскрес, папашо. Тепер уже воскрес.

— Ой лишенько! А він так бідкався за тебе, той Крайнюк, геть-чисто голову мені прогриз. Ну, давай же снідати. Матросе! Гей, матросе! — гукнув боцман до вістового. — Змотайся в ларьок та візьми пляшку окаянної для такого гостя. А я тим часом оселедця обскубу та сяку-таку за

кусь приготую. Та живо мені: одна нога тут, а друга там!..

— Есть! — весело козирнув матрос, що, видно, не вперше приводив до боцмана на постій морських офіцерів і був тут давно своєю людиною.

— Скажіть, а хто бував у Крайнюка? — спитав Павло.

— Ого! Багато хто бував. Ну, найперше полковник Горпищенко часто бував, поки й на фронт пішов.

— Він живий?

— Живий. Воював тут, на Кавказі, з своєю бригадою. І отой Мишко, як пак його прізвище, бував щодня, поки й не пішов разом з Горпищенком.

— Бойчак?

— Та він же, а не хтось інший. Оженився тут. Таке весілля було!

— А де ж тепер Крайнюк?

— Виїхав. Його забрали на якусь радіостанцію, десь під Київ. Жінка його знайшлася, приїздила сюди. Така брова молодичка, бойова. З орденом. Все за дітей своїх журилася, що в свекрухи осталися, під німцем. А він книгу писав про матросів, про Севастополь. Так і не дописав. Поїхав на свою Україну... І вона з ним поїхала, жінка. Демобілізували її. Як же він сам може жити без руки? Подумай тільки... А ти ж де був так довго?

За сніданком Павло розказав боцманові про те, де так довго був. Той заохкав, закректав, витираючи рукавом скупу сльозу, й рішуче заявив:

— Ну, тепер спочивай, голубе. Живи в моїй хаті скільки тобі треба. Я з тебе грошей не візьму. Що? І не проси, і не лайся. Не візьму, та й годі. Баста. Мертвий якір...

Вранці воєнлікар третього рангу Заброда був уже в порту, але, побачивши чотиривесельну шлюпку, яку прислали по нього з крейсера, він похитнувся. В очах пішли жовті кола, в серці закололо, земля загойдалася під ногами. Він злякався моря і цієї шлюпки.

Матроси в шлюпці стали струнко, старший відрапортував. Вони ждали, що новий їхній лікар зараз стрибне на корму і вони понесуть його на своїх легких веслах до самого крейсера.

Але Заброда не сів у шлюпку. Сказав, що має невідкладну справу в санчастині флоту і прибуде на крейсер пізніше, як усе там з'ясує. Вони можуть повертатись на крейсер. І матроси дружно вдарили веслами.

Павло пішов до штабу і там діждався катера. Відчув, що йому і в катер страшно сідати. Але зібрав у кулак

свою волю, сів на кормі, заплющив очі, зіціпвши до болю зуби. Коли kater рушив, серце зайшлося, в голові зчинився безугавний дзвін. Ох, як йому важко було йти морем до крейсера! Але дійшов-таки. І ніхто ніколи не почув від нього про те, що він пережив у той день, коли знову повернувся до свого рідного моря.

747

Розділ сімнадцятий

Гітлерівці таки dopалили Суху Калину, зайнявши її вдруге. А коли відступали під навальним ударом наших військ, то й зовсім перетворили село в суцільну руїну. Люди пішли під землю жити. А в старій Домки Заброди велике свято. Вона так вимастила та вичеदурила свою землянку, що в ній стало як у віночку. Чисто, тепло. На віконечку, що при самій землі, калачики цвітуть і фіраночка з підсиненої марлі. По стінах вишивані рушники. На тапчані килим новий, якого так берегла. Павлову фотографію повісила на покуті, коло старших, уже покійних синів. Павло живий. Він скоро в гості приїде. Про це вже все село знає, а мати землі не чує під собою. День і ніч виглядає сина з того світу. Вже й не думала й не гадала, що зустріне. А він, бач, живий і щасливий на своєму морі. Але що з ним було тоді, коли похоронна прийшла, так і не написав.

Перший лист від Павла прибув одразу, як тільки гітлерівців вибили з Сухой Калини і, не давши отямитись, погнали далі на захід. Він був якийсь дивний, той лист. На конверті Павло написав: «Заброді, а далі перелічив усі імена: Домці, Катерині, Ганні, Милані, Івзі, Явдосі. Та ще й приписав у дужках: «Усім Забродам».

Мати з дочками й досі не можуть зрозуміти, чого він так написав? І про себе повідомив якось скупю й туманно, наче й справді з того світу повернувся. Живий, мовляв, мамо, і здоровий, чого й вам бажаю. Ждіть скоро в гості. І так дивно просить: «Колись ви, мамо, пекли пироги на Петра і Павла, а тепер печіть ще й на дев'яте серпня, бо то другий дець мого народження. Печіть, мамо, пироги в цей день та частуйте ними сусідів і сиріт, собі й людям на здоров'я».

Що б воно могло значити? Яке ж то друге народження і де воно сталося Павлуші? Не знала того мати. Людей перепитувала. Солдатів і офіцерів, які проходили селом і

часом спинялися коло її землянки водиці напитися. Але й вони нічого не знали. Та звідки їм знати, коли вони все на землі та й на землі воюють, а Павло ж на морі. Там усе не так, як на землі. Там не розпитаєш і сліду не знайдеш. Недаром же Павло колись, як з Ленінграда їхав у той Севастополь, а мати йому щось таке сказала, то він візьми та й ляпни: «Море, мамо, слідів не залишає..» Ой, де там, сину! Може, на своїй воді воно й не залишає слідів, бо хвиля все змиє. А на серці людському самі рубці від того...

Дні і ночі минали тепер для Домки в радісному, але разом з тим і в тривожному чеканні. Коли б уже їй діждатися Павлика та почути від нього, чого то вона має пекти пироги ще й на дев'яте серпня? Може б, хоч тоді заспокоїлась трохи й зажила тихим старечим життям. Та син усе десь барився. І сам не приїздив, і листів уже не прислав. Що б воно могло значити?

І ось серед білого дня прилетіла з роботи Катря. Та не сама, а й головного лікаря з собою привела, і хірурга, і патронажну сестру, і фельдшера. Вся лікарня зібралася в Домчину землянку, наче на якийсь бенкет. Лікарня ж через дорогу, в будинку колгоспного правління, який чудом уцілів од пожежі, то вони так усі й прийшли, прямо в халатах. Домка аж перелякалася.

— Ой мамо, — слухайте-бо! — скрикнула Катря. — Павло журнал прислав. Ось він, дивіться. Називається «Военно-морской врач». Том четвертий. Тут усе написано, мамо. Сам Павло писав...

— Павло? Що ж він там писав, твій Павло? — нахмурилась Домка. — Не міг матері в листі написати та взяв на весь світ пустив? Гарний син, нічого сказати... Що ж він там написав?

— Про голод, мамо!

— Про голод? — так і сполотніла мати. — Про який голод?

— То для загального добра. Для всіх людей, — сказав лікар. — Не гнівайтесь на нього, мамо. Ми теж хочемо послухати, бо в лікарні не дадуть спокійно...

Сіли на лавці, на тапчані, а Катря при єдиному віконечку. Розгорнула журнал, на обкладинці якого синіло море, летіла чайка та маяла чорна муарова стрічка із золотим якорем. Всі притихли, насторожилися. А мати затамувала подих, сидячи кого самого порога на ослінчику.

Катря прокашлялась для годиться й почала читати!

— «Про тривале голодування в морі. Капітан медичної служби П. І. Заброна. Медично-санітарний відділ Чорноморського флоту».

Катря зупинилася й, глянувши на матір, спитала:

— Ясно, мамо?

— Ясно, — тихо відказала мати. — То ж Павло наш. Читай, доню, далі. Читай...

І серед глухої тиші, в якій чулося лише рівне дихання, Катерина прочитала все, від початку до кінця.

Вимовивши останнє слово, вона закліпала очима, почала ковтати сльози, затуляючись хусткою.

Всі голосно й важко зітхнули.

Тільки мати сиділа край порога, мов кам'яна, і все шепотіла:

— А боже, мій боже...

Головний лікар ворухнувся:

— Гіркий досвід. Такого не побачиш в клінічних умовах...

— Ой люди! — схлипнула мати і заточилася до стіни.

Головний лікар підбіг до неї, вихопивши якусь пляшечку, дав понюхати. Домка одсахнулася від нього, тихо, ледве чутно сказала:

— Не чіпайте мене, люди. Не чіпайте...

— Мамо! Ну, які-бо ви. Тут наукова стаття, а ви ойкаєте, — роздратовано кинула Катерина.

Мати зіщулилася під стіною, зібгалася в клубочок і стала одразу якась маленька, наче стара дитина.

Катерина закрила журнал:

— Все, кінець, товариші...

— Ні, стривайте, ще не кінець, — сказав головний лікар. — Мені не ясно головне.

— Що саме? — рвучко підхопилася Катерина.

— Мені не ясно, в якому госпіталі чи клініці його лікували. Тут щось не так. Наші лікарі не могли його так лікувати. От прослідкуйте за рецептурою і режимом і побачите, що він сам себе лікував...

— Що ви хочете сказати? — відсахнулась Катерина.

— Я нічого не хочу сказати. Тільки мені здається, що його підібрав не наш корабель. Наші б не допустили такого лікування.

— А чий же корабель? Німецький? — так і скрикнула Катерина.

— Ні. Це виключається. Німці наших не лікують, а вбивають. Це істина відома, — глухо пояснив лікар.

— То що ж тоді виходить? — розгублено розвела руками Катерина. — Може, ще скажете, що його турки підібрали...

— Можливо. Все можливо, — одійшов од вікна лікар.

— Ой боже! — сплеснула в долоні мати. — Ви чуєте, люди? Йому ще турків не хватало. Схаменіться!.. — Помовчала трохи і, наче щось згадавши, тихо додала: — То ж виходить, що він, синочок мій, Павлуша, подвійний голод витерпів. Спершу тіло його страждало без хліба, без води, а потім... А потім душа його тужила за рідним краєм на чужині, серед турків отих нехрещених...

В землянці зробилося тихо, люди принишкли, зрозумівши всю безмірність отих мук і страждань, які мати найпершою серед них відчула своїм люблячим серцем.

Так, той голод, моральний, духовний, був, мабуть, страшніший за фізичний. Тепер вони всі зрозуміли, через яке пекельне горнило пройшла людина, яка змогла написати таку статтю. Ніхто не зважувався порушити мовчанку.

А мати вийшла до ворітець, де тепер стояли два обгорілі стовпи. Не чула, коли й лікарі розійшлися. І все ждала та ждала, когось виглядаючи. Але ніхто до неї не приходив.

Вона дожидала довго, як уміють ждати лише матері.

...Безрукий письменник Крайнюк бився в пекельному жару в своїй холодній, нетопленій квартирі. То вже було не тяжке поранення бомбою чи снарядом, а звичайне двостороннє запалення легенів, яке він схопив, мотаючись по поліських селах і хуторах. Дощі, зимова хуга били його серед поля, пробирали до кісток на селянському возі, не давали спокою й на грузовиках, коли траплялося часом під'їхати від села до села чи з району в район. А шинелька хоч і морська, але благоденська. На такі морози і вітри треба доброго кожуха й валянок.

Та де ж їх візьмеш, а іншого виходу не було. Він хотів бачити на власні очі, що робиться по селах і колгоспах, як на руїнах війни, що недавно прокотилася тут, починалося нове життя. Як удови й сироти зводили корів до купи, запрягали їх у плуги й орали ними та засівали землю. А де й корів не вистачало, там лопатою копали. Але скрізь орали, сіяли, починали жити заново.

Поволі верталися з фронту демобілізовані: той без руки, той без ноги. Ставали й собі до посильної роботи в

колгоспах. Вечорами вже й пісня по селах бриніла. Де-не-де вже й весілля справляли.

Серед тих, що повернулися з війни назовсім, Крайнюк зустрічав і моряків. Одні з Балтики, інші з Північного флоту, але траплялися й чорноморці. З ними Крайнюк скоріше знаходив спільну мову, і вони просто й відверто оповідали йому про своє життя. А воно, те життя, було тепер суворе й складне, часом не легше, ніж на фронті. Робочих рук у колгоспах не вистачало, машини були побиті, насіння й фуражу обмаль, а землі скільки було, стільки й лишилося. Треба ж їй толк дати, довести до пуття. От люди й сушили собі голови. Верткіші та горлатіші пускалися в мандри до району, області, а то й до самого Києва, оббивали там пороги міністерств та управлінь, випрошуючи для свого колгоспу то машину якусь, запасні частини до неї, то елітного насіння, то породистих корівок чи овець на розплід. Інші, спокійніші й не дуже говіркі, лишалися вдома, ставали бригадирами, головами колгоспів, гуртуючи під бойовий прапор усіх односельців до роботи в полі й на фермах.

Все для фронту, все для перемоги над ворогом. А вони, недавні фронтовики, добре знали, що таке фронт, і розказували про нього своїм людям. Люди слухали й безвідмовно працювали, забуваючи про важку втому. Не комусь же старалися, а собі, своїй державі, щоб оця війна була вже останньою, щоб фашистів розстрошили назавжди у їхньому власному лігві. Люди тяжко зголодніли за мирним життям і заради нього, заради спокою на своїй землі йшли на все. Крайнюк почував цей настрій у кожній селянській хаті, в кожній районній установі, по всьому Поліссі, де йому тільки доводилося бувати. І в райкомі партії, і на базарі, і на полі серед людей.

То як же він міг сидіти згорнувши руки в Києві, коли навкруги таке робилося! До того ж, роман «Матроси ідуть по землі» був закінчений, хоч за його остаточну правку Крайнюк ще не брався. Нехай трошки полежить і прохолодне чернетка, щоб глянути на неї потім, з деякої відстані. А тим часом з головою поринув у оце нове життя, де ніхто вже й нікого не вбивав, де бійці не проливали крові, а загоювали рани війни на рідному полі разом з своїми сестрами, матерями й нареченими.

Крайнюк мав уже нових героїв по селах та хуторах, у районних центрах, в області й уявляв собі контури своєї майбутньої книги. Вона, власне кажучи, мала бути про

тих же воїнів і матросів, що тепер своїми руками перетворювали відвойовану землю на мирний, багатий край, не жалюючи своїх уже й так надірваних у бою сил. Книга мала бути про їхні складні відносини, про труднощі відбудови, про невинне прагнення до кращого життя. Крайнюк уже мав по області з добрий десяток сіл і колгоспів, куди приїздив сміливо, з охотою, наче у своє рідне село. Крайнюк був у кожній такій хаті своєю людиною. Він писав про колгоспників у газету, надсилав кореспонденції та нариси для радіо. І люди не крилися від нього, а знову й знову оповідали про найменші подробиці свого часом ще важкого і біднуватого життя.

Ці села й хутірці були для Крайнюка своєрідною живою записною книжкою, з якої він черпав матеріал для характеристики героїв свого нового роману.

Він увійшов до Києва на перших радянських танках після важкого бою в святошинських лісах. Потім бродив серед вогню й руїн, шукаючи знайомих, але нікого не знаходив. У своїй квартирі побачив купу битого посуду й гори порожніх пляшок. І жодної книги на полицях. Велика бібліотека, яку Крайнюк збирав багато років, була знищена й розграбована.

У коридорі на одвірку помітив карбовану мітку, окреслену червоним олівцем два роки тому... Дружина підводила до одвірка обох дітей, а він позначав їхній ріст. Так воно й зосталося. І він присів біля тої мітки, німий і неможливий.

Діти... Його малі донечки. Що з ними? Чи живі вони? А батьки, сестра?

Зустрів дружину, яка вже перевезла з Харкова увесь їхній скарб: потертий чемодан з білизною та торбу книжок, яких Крайнюк знову десь накупляв. Ото і все їхнє багатство. У квартирі віяло пустою. Як там діти? Що з ними сталося? Наталка плакала, бігала по всьому Києву, шукала якихось людей, що прибували з тих країв, де проходив фронт. Але ніхто нічого не знав про її дітей.

Крайнюк день і ніч пропадав у своїй редакції, в друкарні, бо все треба було починати наново, газета повинна виходити щодня. Потім його терміново послали на Слобожанщину написати про жінку, яка зберегла полкового прапора і всі штабні документи. Її нагородили орденом. І саме в ці дні наші війська визволили село, де були Крайнюкові діти. Наталка кинулась у вогонь і буквально по слі-

дах наступаючих увірвалася в село на редакційній грузовій машині. Крайнюк наче знав, що так станеться, бо перед своїм від'їздом говорив з редактором про машину на той випадок, коли його село буде визволене.

І з дружиною в нього була зворушлива розмова. Він вийняв із свого речового мішка два яскраво гаптованих гучульських киптарики з червоного сукна і дві шапочки. Він привіз того гостинця із Західної України незадовго перед війною, і діти одягали киптарики на свята. Крайнюк навіть сфотографував у них дочок. Ті киптарики він проніс у похідному мішку через всю війну. І нікому не показував. Навіть дружина про них не знала. Вийняв їх лише тепер, збираючись у відрядження.

— Візьми, Наталю, — сказав якось винувато, подаючи їх дружині.

Наталка вхопила киптарики й тихо заплакала. Де і як він їх зберігав стільки часу? І чому не сказав їй про це раніше?

— Не сердься, Наталю. Не хотів тебе хвилювати. А тепер подумав — поїду, а в цей час, може, село визволять. Візьми, Наталю, — знову повторив Петро Степанович, — бо, може, діти тебе й не впізнають. От ти їм і покажеш. І вони згадають... Там, у матері, здається, і ота картка є, де вони в одних киптариках...

Та й поїхав. А другого дня село одбили. І несамоविта Наталка прорвалася туди, по гарячих слідах війни, не чуючи себе від пекучої тривоги. Вона була ще у військовій формі з погонами старшого лейтенанта, бо іншого одягу не мала. Та в формі й зручніше було їхати на фронт. Майже ніхто не зупиняв.

Коли під'їхали до узлісся, відкіля видно уже було рідну хату, серце в жінки зайшлося, і перед очима поплив туман. Машина влетіла до села і почала братися на гору, буксуючи в багні. Обіч стояли припишкі облучені хати з поваленими перелазами, подвір'я зруйновані, а де то й спалені. І людей ніде не видно, наче поховалися. Тільки за селом гуркотить артилерія, стоїть іржавий дим, застеляючи все небо.

Ось і горбок. Ось і висока ялина на воротях, яку посадив Петро, коли ще школярем був. Ну, що там у дворі, як там у хаті? Серце так стукотить, що мало не вирветься з грудей. Наталка вже й дверці кабіни прочинила, щоб одразу кинутись у двір. І раптом на тину побачила дитячі ситцеві платтячка. Сохли випрані. Пізнала їх, бо сама на-

бирала ту матерію дочкам, сама й шила. Живі. Боже мій! Живі!..

Грузовик ще котився, під'їжджаючи до воріт, а вона вистрибнула з нього й побігла у двір, грузнучи в розгаслому багні. Припала до тих платтячок, що солодко пахли свіжістю і вітром.

Сіни були відчинені. Прожогом кинулась туди й притиснула гарячі долоні до грудей, наче боялася, що серце не витримає й розірветься. Ще не вірила своєму щастю, зупинилася під хатніми дверима, сторожко прислухаючись.

Почула незнайомий охриплий жіночий голос:

— Червоний король застається при своєму інтересі. Йому падає далека дорога, але він уже близько. Та оця пікова дама несе йому печаль і великі клопоти. Вона лягла йому на серце і не кається... От бачите, вона знову упала коло нього пікова дама...

Раптом пролунав дзвінкий дитячий голос:

— Ой, мамцю, он до нас якась тьотя в погонах іде...

Дочка! Дочка сказала ці слова, назвавши бабу мамою. Але ж котра? Старшенька Маринка чи Таня? Вже й не могла догадатися Наталка, мало не захлинувшись повітрям, що раптом стало в горлі й забило дух.

Рвонула хатні двері, ставши на порозі, сама не своя від гарячої радості, що стиснула їй груди, заклекотіла в горлі.

На лаві при вікні сусідка ворожила свекрусі на картах, а маленька Маринка стояла коло неї, кутаючи в пелену полотняної спідниці біленьке кошеня. Боже! Як вона виросла! Тільки худа й жовта, а ніжки аж посиніли від холоду. Боса стоїть на глиняній долівці. А на лежанці Таня сидить, закутує, бабиною старою хусткою ляльку.

— Мамо! Діточки мої! — так і кинулася Наталка. — Живі, здорові? Ой, рідні ж мої!..

Свекруха як сиділа, так і заклекла на лаві. Маринка голосно вискнула і майнула до лежанки, вистрибнула на піч і забилася там у куток, тулячи до грудей своє кошеня. Таня й собі за нею. Тільки чорними оченятами водять, з острахом позираючи із свого закутка.

— Мамо, ну чого ви? Це ж я прийшла!..

— Доню моя, Мариночко! — защебатала вона. — Танечко! Це ж я, ваша мама. Ну, ходіть до мене, ходіть. Я ось вам щось дам гарненьке...

Діти сиділи в закутку, боязко дивилися не незнайому

жінку, а на руки не йшли. Тільки між собою презирилися. Та й не дивно. Було їм тоді, як привезли з Києва до баби, три й чотири роки. Забули либонь, матір, не отямляться так одразу. Ще не вірять, бо не чули, що баба Оляна на те скаже.

Та ось і вона озвалася:

— Дівчата, а чого ви там поховалися? Це ж мама ваша з війни вернулась. Чуєте? Маринко! Таню! А злязьте-но з печі.

Наталка вихопила з вузлика обидва киптарики з шапочками, простягає дітям:

— Дивіться, це ж ваші!.. Одягайте! Хіба забули, як носили їх колись у Києві?.. Мариночко, Таню! Діточки мої. Ходіть же до мене...

— А ходіть, голуб'ятка, ходіть до мами, — вговоряла й Оляна.

Першою зішла з печі Маринка, пішла на руки до Наталки. Потім і Тетяна кинулась. Торкають маму за коси, мацають пагони, ордена і медаль на грудях. Та ще якісь тихі й несміливі. А вона їх цілує, пригортає. Схопиться та бігає з ними по хаті, не може місця собі знайти. Вже й руки заболіли, а не випускає, наче боїться знову їх втратити.

Увійшов шофер, привітався і теж радіє:

— Ну, що я вам казав, Наталко? А ви не слухали мене...

Оляна до нього:

— Ну, скажіть хоч ви мені, чоловіче добрий, де наш Петро?

— Як то де? — дивується шофер. — Звісно, у нас, в редакції, працює, а тепер поїхав у командировку. Я ж його мало не щочі до друкарні вожу, де газету друкують. Живий ваш Петро Степанович. Книгу нову пише і в газеті дуже часто друкується. Живий, мамашо...

Оляна поглядає то на нього, то на невістку. Чи не зговорилися вони часом у дорозі?

До хати вбіг задиханий, геть посивілий батько, старий Степан Крайнюк. Обняв невістку кістлявими, завжди холонуватими руками, плаче.

Наталка киптарики дочкам одягла, цукерками їх частує, черевички приміряє. Вони вже й усміхаються до неї, чують рідну матір, що там не кажіть. Рідна кров прокинулась.

Оляна все пояснює Наталці про дітей:

— Я їх навчила, щоб усім, а найдужче німцям і поліцаям казали: наші тато й мама на війні загинули. Тепер ми сироти... От вони й казали всім отак...

— Казали? — тулить до грудей дочок Наталя.

— Казали, — соромливо озивається Маринка.

— Ох ви ж мої милі...

— А я не говорила, — вже сміливіше озивається й Таня. — Я німцям язика показувала...

— Показувала? — допитується Наталка.

Таня мовчить, тільки сопе. За неї Маринка озивається:

— Показувала. Вилізе на ворота і показує язика, коли вони йдуть селом...

Старий Крайнюк устрям до розмови, глухо пояснив:

— А тут ще й листівку кинули на село. Бийте німецьких окупантів. А внизу підписи стояли. Академіки, герої, письменники. І наш Петро третій од краю підписаний. Ото настрахалися. Люди ті листівки збирають та мені показують. Ось він, твій син, Степане, живий і здоровий, значить. Не журися. Ми німцям не скажемо. І, спасибі їм, не сказали...

— А таки й не еказали, — гордо запишалася сусідка, не знати для чого тасуючи карти, — бо й самі так думали, як у тій листівці було написано...

Обідали за великим столом, і Наталка не могла намілюватися дочками, як вони гарненько й повагом їли. Під ложку шматочок хліба підставляють, щоб не розхлюпати пісного борщу з квасолею. Їдять з однієї мисочки, маленькими дерев'яними довбанками, що їх сам дід поробив...

Потім почали сусіди йти, двері не зачиняються. Та все розпитують Наталку, де вона воювала, де зараз Петро та які має ордени. Раді всі, щасливі хоч чужим щастям. Мати дітей знайшла... А діти вже й не відходять від Наталки, так і туляться до неї в червоненьких, уже малуватих киптариках, у новеньких черевичках. Коли Наталка зібралася везти батька до сільради, щоб і самій там поговорити з начальством, як просив чоловік, вони так і кинулися до неї: бери і їх з собою на машину, й край. А ввечері, коли дітей поклали спати, а самі довечерювали, Маринка з ліжка раптом покликала:

— Мамо...

— Чого тобі, доню? — підійшла до неї Оляна.

— Я не тебе, а її, — тихо вимовила Маринка, показавши пальчиком на Наталку...

Отак зразу все й увійшло в стару колію.

Коли Крайнюк повернувся з командировки, вже знаючи про визволення села, то-так і завмер під дверима своєї квартири, почувши плескіт води, дзвінки дитячі голоси. Живі! Вони живі! Наталка їх купає. Влетів до кухні, де стояла велика балія, а в ній бризкались діти, і став перед ними на коліна. І вони одразу відчули, що це батько, хоча й не впізнали. Тільки якось притихли, боязко дивлячись на порожній лівий рукав. Крайнюк просив Наталку, щоб вона про його руку не сміла говорити навіть батькам.

Незабаром він сам поїхав до батьків і все розказав.

Мати припала до рукава й заголосила. А батько нічого не сказав, тільки зітхнув важко. Петро посадовив матір на ослоні і жартома, як колись бувало, сказав:

— То ви б хоч борщу якось всипали, мамо. Бо я виголовався, поки тим паровозом добирався з вузлової. Пасажирські ще не скоро підуть. Я на паровозі їхав. А рука що ж? На те й війна, мамо.

І, навіть не спочивши з дороги, не наговорившись з батьками, пішов по селу. Заходив у кожну хату, де були його товариші й ровесники, хоч добре знав, що тепер їх уже нема. Одні полягли на війні смертю героїв, інші ще воювали. То сидів з їхніми жінками й дітьми, гомонів з батьками, все розпитуючи, як вони тут жили, як тепер живуть. А вночі записував усе почуте, затуливши каганця подушкою, щоб світло не заважало батькам спати. Тоді й народилася в нього думка написати нову книгу про своїх ровесників. Тоді й почав мандрувати рідним поліським краєм, завівши велике знайомство з майбутніми героями по багатьох селах і хуторах, що губилися серед густих лісів.

І от зліг від цих поїздок, тяжко видихаючи запалення легенів, що раптом дало ускладнення на серце, розворушило стару севастопольську контузію. А тут ще й лист прийшов від Мишка Бойчака з цілою пачкою газетних вирізок про бойові дії частини, якою командував полковник Горпищенко. В листі знову не було ніякої звістки про лікаря Павла Заброду, якого він і досі розшукував через усіх знайомих моряків. Він уже не сподівався знайти його живим, але до болю в серці, що б там не було, хотів дізнатися про подробиці його смерті, де він загинув і як? Невже не залишилося свідків його смерті? Не може того бути.

Тяжкий неспокій ссав Крайнюкові серце, наче він був винен у загибелі Павла Заброди. В перші дні після прибуття катером на Кавказ він був переконаний, що Забро-

да саме через нього загинув, бо затримався, оперуючи його, й не встиг своєчасно відійти з кораблями.

Крайнюк поволи заспокоївся, але не втрачав надії, що десь же та відшукається хоч один свідок дальшої долі лікаря Заброди.

Найтяжча звістка була аж у кінці Бойчакового листа, і вона вкрай розтривожила Крайнюка, охопивши й без того хвору й стомлену голову пекельним вогнем. В свій час Крайнюк захоплювався чесним, сміливим і вольовим полковником Горпищенком. Полковник Горпищенко упав на полі бою в найтяжчу хвилину, серед матросів передового батальйону, що стояв на смерть проти жорстокої контратаки ворога.

Напередодні ввечері полковник, підсумовуючи вдалі наступальні дії своїх підрозділів, схилився над картою Криму і вже бачив Севастополь, Бельбекську долину і край синього моря з лівої руки, де височить маяк Качинської авіашколи. Він вийняв з похідної скриньки посвідчення депутата Севастопольської міськради і сховав у бічну кишеню кітеля.

— Скоро будемо в Севастополі, братці мої, — весело сказав він. — Доведеться звітувати перед виборцями. Я не забув, що вони мене всі роки обирали своїм депутатом. Не забув, братці...

А потім вийняв із скриньки велику ляльку, вбрану в голубе шовкове плаття, з пишним червоним бантом. Історія цієї ляльки була давня, ще севастопольська, і про неї знали в дивізії найближчі друзі полковника. Через якийсь час після того, як Горпищенкові розвідники роздобули севастопольським дітям ялинки на Новий рік, у бригаду прийшла телеграма з станції Пашковської Краснодарського краю: дружина і діти вітали полковника з днем народження. Горпищенко був у командуючого, і Мишко Бойчак сховавав телеграму і полетів до комісара. Той порадився з штабістами і подзвонив у міськком комсомолу, тим дівчатам, які так дякували полковникові за ялинки. І от увечері, коли полковник після обходу лінії фронту вернувся в бліндаж стомлений і похмурий, бригадний кок уніс і поставив на стіл справжнього великого торта, на якому червоним кремом було викладено дві цифри, наче дріб. В чисельнику стояла цифра 48, у знаменнику — 100. Здивований полковник прийняв від кока торт, подякував і сказав:

— До ста років, мабуть, не доживу, а до перемоги дуже б хотілося дожити. Люди хочуть миру. Великий голод

на нього скрізь... На мир... І ми повинні завоювати людям цей мир...

Потім прочитав телеграму з рідного дому і просіяв, зашарівся, мов дитина. А тут уже й делегація від трудящих Севастополя стукає в двері. Вітають полковника, поздоровляють, читають адрес у голубій оксамитовій оправі від імені міськкому партії й міської Ради. Стоїть Горпищенко, ошелешений від несподіванки, слухає. Тоді виступила вперед Ольга Горностай і подала полковнику оцю пишну ляльку, подарунок від дітей Севастополя за оті незабутні ялинки. І той подарунок був полковникові найдорожчим. Він возив його з собою скрізь на фронтах, не раз хвалився близьким друзям... У тій ляльці немовби таївся жаданий мир, за який так тяжко бився полковник от уже третій рік. Мир, якого ждали міста і села, діти й матері, батьки й сини.

— Ну, дочко, держися, — сказав полковник підкинувши ляльку до стелі. — Скоро я тебе поверну севастопольським дітям. Вже на їхні голови не впаде бомба. О, не впаде... Сховай-но її, Мишко, та поглибше. Щоб не зіпсувалася в дорозі...

Мишко запакував ляльку на саме дно залізної скриньки, і вони знову скупчилися над картою.

Але на світанку німці вдарили танковим клином у саме серце дивізії, щоб розрубати її на дві половини і цим зупинити навальний наступ. У тому бою і загинув полковник.

Крайнюк тихо застогнав, відчувши, як серце знову зайшлося пекельним жаром, а в голові поплив каламутний дзвін. Висока температура трималася й досі, а цей лист від Бойчака, в якому досить докладно повідомлялося про смерть полковника, підсипав ще більшого жару. Петро Степанович заплющив очі, важко повернувся лицем до стіни, ясно уявивши собі картину важкого бою під Мелітополем. Він був там кілька разів перед війною і добре запам'ятав рівне поле, а в ньому безкраї сади.

В кімнаті тихо й глухо. За вікном чується гомін міста, світить і вже припікає ясне сонце. Наталка пішла на базар по картоплю, дочки граються. Тихенько, обережно, щоб не тривожити батька. Так мама наказала. Та й самі вже не маленькі, розуміють.

— Доню! — кличе Крайнюк.

І вони обидві вирости на порозі. Усміхнені, щасливі, тільки бліді трохі:

— Що тобі, тату?

— Дайте мені олівця й паперу, — просить Крайнюк.

— Ой, не мона! — замахала рученятами Маринка.

Вона так і сказала «не мона», як говорили в його селі, як їх навчила баба Оляна. І йому від цього стало приємно, спокійно на серці.

— Мама все поховала. І олівці, й папір, — сказала Тетянка. — Тобі ж, тату, не мона... Лікар заборонив...

— Та мені маленький клаптичок із твого зошита, Маринко, у клітинку, — просить Крайнюк. — Я вам кросворда складу... Добре, дітки?

— Добре, — радіє Маринка.

А менша вже й папір подає, і олівця несе.

— Тільки мамі не кажи, татку! Не скажеш? — домагається Маринка.

— Не скажу. Не бійтеся, — болісно усміхається Крайнюк і, підклавши книжку, починає щось писати. Той запис і справді нагадує кросворд. «Мелітополь. Лялька. Полковник».

Дочки тихенько виходять до сусідньої кімнати, причинивши за собою двері. І щось там гаряче шепочуть, але Крайнюк не може розібрати їхніх слів. А потім Маринка починає співати, тихесенько, тоненьким голоском. Багато вона пісень навчилася на селі, при окупації. Та все журливих, ніжних, у яких люди виглядали й кликали свою волю...

47

Розділ вісімнадцятий

Мелітопольська дивізія взяла штурмом круту гору, по якій проходила залізниця на Севастополь, але й сама тяжко зійшла кров'ю, насипавши під горою високу братську могилу. В ній лежали тульські зброярі й уральські сталевари, мелітопольські садоводи й баштанники, донецькі шахтарі й грузинські виноградарі. Раптова і несподівана смерть полковника Горпищенка, якого солдати й матроси любили за щире серце й великий героїзм у боях, зробила їх ще несамовітшими в штикових атаках. І коли дивізія підійшла до цієї гори, за якою лежав рідний Севастополь, то зупинити її вже ніхто не міг. Праворуч на горі височів білий камінь, де колись полягли п'ять моряків на чолі з політруком Фільченковим, зупинивши ворожі танки. Німці злякалися тоді страшної, нелюдської відваги і більше по цій дорозі не пішли. Тепер той білий камінь лежав у мелі-

топольців за спиною. Вони залягли на останній перед морем горі, що причаїлася у густих кущах дубняка.

На морі гаснув пекучий день, у горах повіяло прохолодою.

Новий командир дивізії схилився над картою, наморщивши лоба. Він не міг більше ризикувати. Резерви ще не підійшли, а що робиться там у німців, по той бік гори, він точно не знав. На його карті були позначені вогневі точки противника, лінія оборони, стократ зміцнена й посилена дзотами й дотами. Німці за два роки зробили її майже неприступною, оперезавши бетоном, сталлю, залізом. Це все було ясно. Але що робиться там, за лінією оборони, на близьких підступах до Севастополя і в самому місті? Які там у них резерви й куди вони націлені? Цього командир не знав і навіть розвідвідділ не міг йому нічим допомогти.

— «Чайка» припинила свої радіопередачі з Севастополя, — доповів начальник розвідділу. — Несподівано. Навіть не сказала, що переходить на прийом.

— Потрібен хороший, стріляний і бувалий розвідник, — раптом сказав комдив.

— Навряд чи й знайду такого, — розвів руками начальник розвідки. — Три полягли під Сімферополем. Два під Бахчисараєм, а четверо вже на цій горі...

— Замовкніть, майоре! — зблід комдив і мало не трахнув кулаком по столі.

— Слухаю, — тихо шепнув майор і похилив голову.

— Мені потрібен «язык». Негайно. Чуєте? — тоном наказу вимовив комдив. — Інакше ми сліпі, як ті кошенята. Я не можу кидати рештки дивізії наосліп, у прірву, не знаючи, що там мене жде, в отих кущах... Ясно?

— Ясно, — тихо повторив майор.

— Отже, хто піде за «языком»? — тоном, що не терпить заперечень, спитав комдив.

Михайло Бойчак — офіцер зв'язку при штабі дивізії — ворухнувся в кутку біля телефону, став струнко.

— Дозвольте мені піти, товаришу комдив, — сказав він.

— Вам? — здивувався комдив. — А ви хто такий, чим відзначились у розвідках?

— Я нічим особливим не відзначився, але не раз бував у ворожому тилу з розвідниками полковника Горпищенка, ще під час оборони. Та й під Новоросійськом і Ростовом мало не щодня ходив з розвідниками в тил. Орден за це маю... Я тут усі стежки знаю, товаришу комдив...

Випалив одним духом, наче боявся, що комдив його обірве на півслові й вишле з бліндажа прогулятися.

Комдив гострим оком зміряв Мишка з ніг до голови, спитав:

— А як ви підете?

— Дуже просто, — задьористо усміхнувся Мишко.

— Як це — просто? Не розумію, — вже лагідніше вимовив комдив. Йому починав подобатися цей стрункий і рухливий, наче живе срібло, моряк.

— Дозвольте пояснити? — попросив Мишко.

— Прошу, — показав на табуретку комдив і сам сів поруч.

— Я сам артист, — почав Бойчак. — Ви тільки не смійтеся. Я грав на сцені в драмгуртку. Ще в своєму селі й на флоті. Я вмію добре гримуватися. І німецьку мову трохи знаю. Прості розмовні фрази в мене здорово виходять...

Комдив з майором запитливо Perezирнулися, і майор раптом заговорив до Мишка німецькою мовою. Мишко кашлянув і жваво йому відповів не запинаючись. Щось там про те, як простіше пройти на Севастополь, де саме міститься похідна кухня і куди зараз пішов командир батальйону. Комдив весело плеснув Мишка по плечу, і це було найвищою похвалою.

— Так от, — вів далі Мишко, — треба знайти убитого німецького офіцера, я переодягнуся в його форму і загримуюся відповідно. Перепустка і документи теж будуть з убитого. Я постараюсь пробратися прямо в штаб батальйону. Він там у печері, під скелею. Мені б тільки через лінію фронту...

— Прикриємо, — запевнив комдив і спитав майора: — Ну, як?

— Ідея. Це просто здорово! — зрадів майор, що так легко вийшов із скрутного становища. А то б чого доброго самому довелося йти за «язиком». Він знав крутий характер нового комдива. Вже коли накаже, то наче цвяха заб'є в дубову дошку. Одним ударом і назавжди. Дошка зогніє, а цвях у ній так і зостанеться.

— Виконуйте. Тільки обережно, щоб живим повернувся. Чуєш мені. Щоб був живий, — наказав комдив.

— Єсть живий! — козирнув Мишко і вибіг за майором у лунке й громове надвечір'я.

Земля ще двигтіла від вибуху снарядів та мін. Над горою слався густий ядучий дим, наче горів кучерявий зелений ліс. Горів без полум'я і тріскотняви, а якось тихо

й причаєно, наче тліло торішнє опале листя. Вже вечоріло, і бій помітно затихав з обох знесилених за день сторін. Зв'язківці повзали, шукаючи обриву своїх дротів, лаштувалися до нічної роботи мінери. Кашовари на долині розливали у великі термоси обід.

Похоронна команда прибирала вбитих, зносячи їх до нової братської могили... А коли всіх позносили, то взяли ся й за німців, що теж густо встелили трупом цю кам'янисту землю. Майор з розвідки обійшов з Мишком побитих німців і, нарешті, знайшов підходящого. Всі документи були при ньому в планшеті, тільки кобура спорожніла.

— Ану, рекрути, хто забрав парабелума? Кладіть на місце, — гукнув майор.

Його одразу впізнали, і старший похоронної команди сказав:

— Та біс його знає, хто там уже походив. Вибирайте-но ось із цих...

Він показав на брезентовий мішок, в якому лежали трофейні пістолети, тесаки, кілька кортиків і електричні ліхтарики. Гвинтівки, карабіни й автомати вони просто скидали на купу під кущем густої шипшини.

Мишко вибрав нового парабелума, дві запасні обойми до нього і присів над убитим, почав роздягати його.

— Поможіть! Хіба не бачите? — звелів майор.

— Айн момент, — кинувся один із похоронної команди до німця, і скоро його одягли вбик у самій білизні.

Мишко вхопив під пахву одєжу й побіг до штабної землянки. В санчастині, що містилася в підвалі розбитої залізничної будки, у медсестер дістав пудру, губну помаду, крем, чорний олівець, а заодно прихопив і дзеркало. Замкнувся зсередини, швидко одягнув все німецьке й старанно загримувався. Оглянув себе в дзеркало — вийшло непогано. Не дуже різко і не дуже чорно, саме враз, як і буває після бою: офіцер, припавий курявою, трошки наче присмалений димом. Переглянув ще раз перепустку і всі німецькі документи. Повторив у думці:

— «Вагнер! Як композитор. Старший лейтенант при штабі дивізії. Значить, офіцер зв'язку. Пакети носив. Усні накази. На перепустці штамп номер один. Скрізь пропускати. Отто Вагнер...»

І вибіг у темряву, що спалахнула вогнем трасуючих куль, бризками ракет і сяйвом освітлювальних парашутів, що їх німці скидали з літаків над морем. Ого! Вони вже бояться десанта з моря! Добре. Це дуже добре...

Мишко вихопився поза кущами на головну стежечку і не встиг ступити й п'яти кроків, як його з усіх боків притиснули вартові, приткнувши до грудей і потилиці холодні дула автоматів.

— Стій!

— Хенде хох!

— Фріц!..

— В'яжи його! В'яжи!..

Мишко стерепенувся, раптом згадавши, хто він тепер такий у цій формі, і мало не зареготав. Але автомати клацнули на бойовий взвод, і під грудьми похололо. Він став мов укопаний, голосно крикнувши:

— Тю на вас!.. Чи ви показалися! Це ж я...

Добре, що нагодився майор і одібрав його в автоматників, а то була б каша. А може, то майор і підстроїв йому ту зустріч для перевірки? Не сказав. Згріб під руку й штовхнув поперед себе до землянки розвідників.

Розвідники готувалися до нічної операції, пильно приганяли амуніцію, щоб не бряжчала, перетирали гранати, викладали на залізну бочку куриво, сірники. В діло вони ходили без вогню. Так було безпечніше. Мишко зрозумів, чого від нього хоче майор, і погрозово крикнув:

— Хальт!

Розвідники кинулись до нього, наче кожен сидів на сталевій пружині. Один упав Мишкові під ноги, другий стрибнув на плечі ззаду, третій скрутив руки.

Майор ледве спинив розлютованих розвідників, розкидавши їх від Мишка:

— Стійте! Не руш його! .

Вони пізнали свого начальника й, важко відсапуючись, стояли ні в сих ні в тих, люто позираючи на німецького офіцера. Майор пояснив, у чому справа, і вони захоплено заохкали, мацаючи з усіх боків Мишка, приглядаючись до його екіпіровки. Причепливо, пильно, але не знайшли жодної вади. Офіцер як офіцер. І не скажеш, що підставний.

— Оце й треба було доказати, — радісно вигукнув майор. — Тепер ведіть його через лінію фронту і добре прикрийте. І ждiть у засідці, поки повернеться. Ясно?

— Ясно!

— Виконуйте!

— Єсть виконувати!..

І пропали серед ночі, наче розтанули в темряві або їх

змила хвиля. Вони провели Мишка до переднього краю, і старший тихо шепнув:

— Та не забудь пароль, бо свої тебе пристукнуть, як будеш назад вертати...

— Добре, — сказав Мишко.

Розвідники залягли на горбку, а йому показали на долинку, в гущавину гірського дубняка, щоб туди повз. Мишко поповз, а вони вдарили по німецьких окопах і бліндажах з автоматів, сипонули по них з ручного кулемета, жбурнули гранати. І там, у німців, одразу все заворушилось, концентруючись у місці майбутнього матроського прориву.

Мишко бачив, як ходами сполучення пробігли в той бік німецькі солдати, голосно перегукуючись. І кинувся пригинці й собі за ними, наче підганяв їх, вихопивши парабелума. Та ось спалахи від пострілів почали затухати, й він, упавши під кущ шипшини, тихо поповз уперед. Розвідники переносили свій вогонь все далі й далі на правий фланг, як і було умовлено, і Мишко поволі озирнувся, підводячись на рівні ноги. Він побачив вартового солдата, що ховався за виступом скелі, вийшов спокійно з своєї засідки, люто лайнувшись:

— Донерветер!

І почав обтрушувати кітеля, що весь був у піску й землі, вдаючи що не бачить вартового.

Той спостеріг це й насторожився, спрямувавши на нього автомата.

Мишко вихопив з планшета перепустку і простягнув вартовому.

— Де комбат? — спитав він так швидко, що вартовий ледве розібрав.

Глянув на перепустку, присвітивши її затемненим ліхтариком, потім на Мишка і мовчки показав на чорний отвір печери, в якій, мабуть, містився штаб батальйону. Майор казав правду: «Дивись, де вартовий стоїть. Ото й буде штаб». Мороз пробіг по спині в Мишка, мов хтось автомата до потилиці притулив...

Але то тривало одну якусь мить. Думка мов блискавка. Блимнула і враз потухла. Мишко вбіг під кам'яне склепіння і, одгорнувши суконне одіяло при вході, побачив за дощатим столиком німецького капітана, який за щось лаяв свого ординарця чи вістового. Капітан був стомлений, знервований. Його неголене обличчя здавалося при гасовому ліхтарі сірим. Капітанові було жарко, бо

він розстебнув кітеля, розхристав сорочку й важко дихав.

Роздивлятися далі Мишко не міг. Капітан його вже помітив. Треба негайно і раптово ошелешити його першим словом. З порога, навіть не підходячи до столу, Мишко розпачливо і наче з погрозою, ковтаючи німецькі слова, вигукнув:

— Лаєтесь? А друга рота лаштується в полон росіянам здаватися!

— Що? — заревів капітан, вибігаючи з-за столика. — В полон?

Він сяк-так застебнув кітеля, штовхнув на своє місце вістового і, вихопивши парабелума, побіг до виходу. Мишко вихопив і свого.

— Гади! — несамовито крикнув капітан і рвонув Мишка за рукав. — За мною лейтенанте! За мною! Я покажу їм полон, смердючим крисам!..

І вибіг з печери перший, а Мишко слідом, ледве поспішаючи в темряві за ним. Вартовий аж одсахнувся, пізнавши свого командира й оцього лейтенанта, який допіру зайшов у штаб і наробив там такого шелесту. Що ж сталося? Невже знову когось буде забирати гестапо? Вчора вже трьох повели... Ох біда, та й годі...

Капітан біг праворуч, під гору, і скоро та гора так його вхекала, що він стихив ходу, почав важко дихати, одсапуючись та відпльовуючись. Мишко швидко зметиковав. Пора! Він рвучко підстрибнув до гітлерівця, і той навіть зойкнути не встиг, як давкий кляп забив йому рота, а руки в одну мить були міцно скручені за спиною. Мишко упав на нього зверху, притиснув до землі і почув, як він харчить і важко дише. Та ще почув, як голосно стукотить у грудях власне серце, мало не вирветься. А довкола лежить глуха й темна ніч, і стрілянина вже затихає десь там на лівому фланзі. Розвідники не дають покою німцям вже на іншій ділянці.

Мишко вихопив пістолета і для певності стукнув рукояткою капітана по тім'ї, щоб забити памороки. Потім звалив його собі на спину й потяг до залізничного насипу. Капітан уже й не харчав, а ледве дихав.

Тут не було суцільної лінії окопів. Але Мишко помітив попереду окопчик, в якому чулося німецьке джерготіння. Роздумувати було ніколи. Він рвонув одну за одною дві гранати, жбурнувши їх в окопчик, а сам з полоненим прихилився за кам'яний виступ оголеної скелі.

Блиск вогню. Вибух. Розпачливий зойк.

Бойчак кинувся бігти крізь дим по ще гарячій землі. Про те, що тут уже свої позиції, він догадався по тому, що його одразу схопили матроси, блиснувши ножом коло горла. І він кинув їм тихо пароль:

— «Мачта»!

Побачивши німця з кляпом у роті, матроси збентежились, ще не розуміючи, що ж тут сталося.

— «Мачта», хлопці, «Мачта»! — повторив знову Мишко. — А відповідь — «Маяк»! Пойняли, браточки...

Почувши солоний мат, «браточки» одразу все зрозуміли й, схопивши зв'язаного німця, так помчали його до бліндажа розвідників, що Мишко ледве встигав за ними.

Тут його ждав майор розвідвідділу й одразу загукав:

— До комдива!..

Комдив схопив Мишка в обійми і міцно поцілував:

— Живий, моряк, живий! Спасибі за службу!..

— Служу Радянському Союзу! — хвацько клацнув за каблуками Мишко і віддав честь. Але одразу ж зів'яв і, похитнувшись, сів на лаву — зборола втома, здали напружені до краю нерви.

Полонений з острахом глянув на нього й перелякано закліпав очима.

Розвідники одіткнули йому рота, розв'язали руки. На стіл перед полковником лягли капітанові документи і планшет, в якому комдив одразу знайшов усе, що йому було потрібне, — карту дислокації першого й другого ешелонів німецької оборони. Значить, їх тут не густо. Підкріплення прибуде тільки на світанку. Залізнична станція майже вільна од військ. Там стоять тили. На руїнах колишньої тридцятої батареї теж порожньо. Там перев'язочний пункт.

— Так? — спитав комдив капітана.

— Так точно, — відповів той.

Комдив ще раз уточнив деякі неясні для себе деталі, переляканий німець, ще й досі не міг отямитись, покійно відповідав. Усе було ясно. Не можна гаяти й хвилини. Треба вдарити негайно, бо на світанку, коли до ворога підійде підкріплення, буде пізно.

Він схопився з табуретки й кинув начальникові штабу:

— Почали! З обох флангів почали! Ясно?

— Ясно! — підхопив начштабу, запитав. — Артпідготовка?

— Все. Все кинути на штурм станції Мекензієві Гори, — звелів полковник.

Він підготував цю операцію ще задовго до повернення Мишка Бойчака з ворожого тилу, розставивши найударніші полки на флангах, а в центрі лишивши невеликий резерв і штабний батальйон з обслугою. Вони теж були приведені в бойову готовність. Лишалось тільки передати по телефону сигнал наступу і пустити в повітря дві ракети: зелену й червону.

По дратах полетіло гасло. Дві ракети розсипалися над горами. І земля здригнулася від артилерійської канонади. Німецький капітан упав на коліна й, заломивши руки, несподівано заговорив ламаною російською мовою:

— Боже! Помилуйте мене! Я чесний німець. Я врятував на маяку вашу дівчину і дав їй перепустку. Я був на весіллі, коли її сестра виходила заміж. Я фотографував весілля, бо я фотограф. У моему планшеті лежать ті фотографії. Я етнограф. Помилуйте мене... Я Вульф...

— Ну і що з того, що ти Вульф? — байдуже кинув комдив і пішов до сусідньої землянки, де містився його оперативний пункт. Він махнув майору розвідки: розбирайтеся, мовляв, самі, що воно за етнограф.

Німець повзав на колінах, благально склавши руки.

— Встать! — скомандував майор.

Той підвівся.

— Стривайте-но, стривайте! — озвався раптом Мишко. — Дайте я з ним поговорю. Що ти сказав, капітане? Хто там виходив заміж?..

— Я поведу його до себе! — зупинив Мишка майор. — Він мені все точно розкаже. А ви, товаришу Бойчак, спочивайте.

— Спочивати? — кинувся Мишко. — О ні! Я ще їм покажу за полковника Горпищенка. За всіх покажу... Перед нами ж Севастополь...

Він схопив автомата, поправив на поясі гранати й кинувся до дверей.

— Стій! — звелів майор. — Комдив наказав нікуди тебе не випускати. Ти йому ще дуже потрібен будеш, раз такий спритний виявився. Чуєш, що я сказав?

— Чую, — глухо кинув Мишко і побрів у куток до тапчана, де сидів телефоніст.

— Пішли! — махнув полоненому майор.

Той злякано заломив руки і вигукнув:

— Капут?

— Ні, — усміхнувся майор. — Гітлер капут, а ти живи, раз у полон попав. Може, порозумнішаєш в нас...

— Яволь! Яволь! — белькотів капітан.

А земля гула й здригалася, а гори стогнали від переможного бою, і по глибокій долині котилося могутньою хвилею до самого моря грізне й невмолиме:

— Ура! Полундра!

— Бий! Полундра!

Оксана йшла руїнами Корабельної сторони, до болю закусивши сполотнілі уста. Йшла назустріч своїй смерті. Сама, одинока серед обпаленого каміння, серед страшної руїни і смерті. І вже не могла звернути з цієї дороги й побігти навпростець до свого дому, щоб хоч води подати хворій матері.

Барка кидалася й стогнала в палючому жару і все кликала чоловіка, гримала на дітей, щоб слухались її. То був висипний тиф, що вкинувся через голод і злидні. Німці навіть позначили їхню хату великим білим хрестом, щоб усі бачили. Стережіться. Всі розбіглися, усіх розкидала війна, і мати залишилася одна в хаті, зазираючи смерті у вічі.

Ольгу з Грицьком гітлерівці погнали на будівництво укріплень у гори, і вони й досі не повернулися. Може, там і загинули? Казали ж люди, що німці усіх полонених, які будують їм укріплення й бліндажі, потім розстрілюють, щоб не виказували розташування і планів того будівництва.

Оксана хоч і не ходить уже на роботу до своєї друкарні, але й вона не всидить дома. Усе їй ніколи, усе кудись біжить, наче шукає вітра в полі. Наготує матері чаю з сахарином, якісь порошки розкладе, щоб пила їх тричі на день, та й повіялась у безвість. Чи, може, вона боїться, щоб німці її в хаті не застукали й не забрали на каторгу? Та де там. Не до неї тепер німцям. Вже з усіх боків матроси притиснули їх до моря, і земля день і ніч двигтить од важких боїв. Скоро вже. Скоро наші увірвуться до Севастополя. Коли б хоч діждатися Варці їхнього приходу, а тоді вже можна й помирати... Що? Помирати? Ой, ні, Варко. Хто ж дітей у люди виведе, коли ти помреш? Тобі треба жити. Треба бути коло них... Кріпись, стара, борися з клятою хворобою.

Оксана йшла не спотикаючись. У злинялому ситцевому платті. В одній руці у неї старий лозовий кошик, у другій — залізна кочережка, якою ворушила брухт, вибираючи в кошик шматочки вугілля, тріски і всяке паливо, що

годилося в піч. Так усі севастопольці робили, відколи тут отаборилися німці. Але сьогодні вулиця була чомусь порожня, не видно ні дітей, ні підлітків, що завжди длубалися по згарищах. І це стривожило дівчину.

Що ж робити? Її одинока постать викличе підозру, вони можуть схопити її. І куди це подівся отой німець Вульф, що іноді заходив до них після весілля? Мабуть, і його послали на фронт у гори, бо вже всіх туди позабирали, хто досі спокійно сидів у Севастополі, гріючись на сонечку коло теплого моря. І немає нікого, хто посвідчив би за неї... В уяві постав на якусь мить рідний і дорогий образ Павла Заброди. Він так привітно й ласкаво посміхнувся до неї, як тоді, коли вперше прийшов до їхньої хати. Усміхнувся і розтанув у морській далині. Оксана озирнулася довкола. Голі й пустельні горби Північної сторони, сліпучий блиск моря і ясне, манливе й дороге до сліз у очах високе небо. Нема Павла. Нема вже й лікаря Момота, вайлуватого і незграбного, що завжди бурчав на неї, хоч сам терпляче й мовчки зносив найлютіші злигодні. І дівчині жаль стало, що за ці неповних два роки вона й разу не пожаліла його простим і ласкавим дівочим жалем. Він же був вартий цього. А тепер його нема.

Оксана знову опинилася між молотом і ковадлом. Той молот то опускався над нею, то піднімався знову, але на цей раз він, здається, навис безповоротно і ніяка рука його назад не одведе. І головне, що й мати нічого не знає. Може, догадується, а напевно нічого не знає.

Одразу після весілля вона помітила щось недобре у стосунках між Оксаною і Момотом і почала було гримати на дочку.

— Раз ти вже обкрутилася з ним у церкві, — казала Варка, — то повинна ж і бути з ним, як справжня жінка...

— А хіба я не справжня, мамо? — здивовано підводила очі Оксана.

— Не знаю. Нічого я, доню, не знаю.

— Я по-своєму живу, і не мішайтеся в моє сімейне життя. Не мішайтеся, мамо.

— Отак? — погрозово спитала мати.

— Так, — категорично заявила Оксана.

— Ну, тоді ж знай, дочко. Я тобі й слова більше не скажу. Хоч головою об стіну бийся, а не скажу. Ти ще згадаєш мене, та пізно буде. Ой, пізно, доню.

Так Оксана посварилася з матір'ю, чого раніше ніколи

не було. І з чоловіком почала все частіше гризтися. Але мати завжди є мати. Скоро й забула про все і знов почала вже не докоряти, а просити:

— Змилуйся, доню, що про нас люди скажуть? Ви ж, як ті собаки, мало не щодня гризетеся. Хіба ж так можна? Та в нашому роді ніколи такого не бувало...

— А нащо він так робить?

— Що робить?

— Вислужується перед фріцями, — так і спалахнула Оксана. — Всі лікарі як лікарі, а він, мов накупився. Усіх, хто до нього на медогляд приходить, так і стриже під одну гребінку. Годен. Здоровий. Ідь на каторгу в чужий край. І пачками людей в ешелони... Не одна вже мати прокляла його...

Варка пішла в садок і гірко заплакала. Вона й словом не обмовилась, коли Оксана на другий день вигнала Момота з своєї комірчини, кинувши за поріг його потертого чемодана з брудною білизною. Сусіди це все бачили й одразу стали на Оксанин бік. Туди йому й дорога. Продався німцям, то нехай же не знає від людей ні одвіту ні привіту...

Але час минав, і скоро гестапівці, натрапивши на слід якоїсь підпільної групи, забрали Момота. Оксана так налякалася, що не знала, що й робити. Але чутка про те, що вона давно не живе з Момотом, що давно його прогнала, ходила по місту, і гестапівці не зачепили Оксани.

Момота повісили серед білого дня на спаленій площі. Хоч людей і зганяли на страту, але всі порозбігалися. Проте з кам'яних руїн за стратою стежило багато пильних очей, і люди ясно чули, як Момот гукнув на всю площу: «Смерть німецьким окупантам!..» І та чутка покотилася Севастополем, як грім, що вдарив з неба і теплим дощем змив людям з очей полуду. Всі зрозуміли, що Момот не був зрадником, що він поліг смертю героя...

— А тепер що ти мені скажеш, дочко? — зітхнула мати.

Оксана заплакала.

Ну хіба ж вона могла про все сказати матері? Ні за що в світі! Досі вона ходила по землі, наче по хиткій кладочці над прірвою. По один бік тієї кладочки стояла мати, по другий — Момот. Тепер ця кладочка впала, і Оксана зосталася коло матері, саме над глибокою прірвою. До неї вже й боцман Верба не заходив, і сусіди не віта-

лися, позираючи скося лютими очима. І вона нічого не могла зробити на своє виправдання, не мала права й слова їм сказати... Оксана опинилася між молотом і ковадлом. Так і настав її останній час.

Вона з самого ранку пробралася на свій пост підземними ходами, що бігли лабіринтом то в підвалах розбитих будинків, то по каналізаційних трубах, і включила рацію. Тут було тихо й безпечно. Верба все передбачив, коли переносив рацію з старого місця, куди Оксана одразу могла потрапити з свого виноградника на горі. Тут, глибоко під землею, було мертво і безлюдно, наче на морському дні. Дві лампочки завжди сигналізували їй про небезпеку, бо десь там, на руїнах, пильно стежили за всім районом недремні очі підпільників. Спалахнуть червона і зелена лампочки, негайно припиняй роботу, виключай рацію і ховайся. І жди, поки не спалахне тільки зелена. Якщо ж загориться червона — тікай і сама. Та поки що все йшло добре. Оксана працювала спокійно. Тепер уже двічі на день. Вранці і ввечері.

Тихо в підвалі. Але ось рація запрацювала, і в ефір полетіли звичні шифровані слова:

— «Чайка»! Говорить «Чайка»! Ви чуєте мене?

— Чуємо. Переходимо на прийом, — відповідав далекий голос там, на волі.

Тепер той голос був зовсім близько, за оцими високими горами, що вже стугоніли день і ніч від артилерійських канонад. Він вимагав усе нових і нових даних про те, що робиться зараз у Севастополі, на його причалах, у всіх бухтах. Які й де саме стоять ворожі резерви? Які кораблі в бухті? Як вона хотіла побачити того радиста, що сидів за горами! Голос його м'який і теплий, нагадував голос Павла. Він просив так душевно й просто і ніколи не гнівався, не кричав. Колись він був далекий і недосяжний, бо линув через море, а тепер чувся зовсім близько і до нього можна було рукою подати... Ще день. Ну, може, три-чотири дні, і Оксана таки побачить того радиста і розцілує його при всіх. Хто б він там не був. Старий чи молодий.

Ясно і чітко звучать Оксанині цифри в ефірі. В них сказано все, що робиться зараз у Севастополі, в його бухтах, на Малаховім кургані, біля Панорами, на Сапун-горі, в Інкермані та на Північній стороні. Бийте їх, рідні, поспішайте до нас, бо в Оксани вже сил нема більше терпіти. Приходьте ж скоріше, рідні й дорогі! Приходьте!

І раптом, просто в очі, вдарило червоне світло.

Оксана стрепенулася і виключила рацію. Так швидко їй несподівано, як того вимагає сигнал, навіть не пославши в ефір слів привіту. І пірнула в глибокий люк, засунувши його чавунною важкою кришкою, аж заскреготіло. І поміж камінням, іржавими дротами, перестрибуючи калюжі, нарешті вибралася з руїн, тримаючи в руках лозового кошика з вугіллям і трісками.

Навколо ні душі живої. Тільки вони, в зелених мундирах, з автоматами, йдуть з усіх боків, все тісніше звужуючи коло. Вони ще далеченько, але Оксана їх добре бачить.

Засікли рацію пеленгатором. Прочісують руїни. Коло звужується. Де ж той боцман Верба? Чом він раніше не попередив її, чом не подав сигналу, коли вона ще не включила своєї рації? І адмірал чомусь не попередив. А хто він такий, той таємничий адмірал, що після смерті Момота скеровує Оксанину роботу? Де він? Чи знає, що Оксана йде зараз німцям назустріч, сміливо і спокійно, просто в їхні пазури? Що має робити? Не сидіти ж їй біля апарата, щоб там схопили на гарячому? Бо собаки знайдуть слід і приведуть до рації. А коли не знайдуть собаки, то німці отруйний газ пустять у всі підвали й люки, як у Керчі пускали в катакомби... Вже так не раз було, і Верба добре все передбачив.

Оксана йде собі, дрова збирає... Ось вони її помітили, І рвонулися з усіх боків:

— Хальт! Хальт!..

Оксана стала мов укопана, озирається. Може, то вони на когось іншого закричали? Але нікого нема. Вона одна тут та гестапівці з собаками на довгих поводках. Собаки гарчать, рвуться вперед. Оксана дивиться на свої ноги в стоптаних балетках, що геть забруднені курявою, загуслим соляром і смолою. Так он для чого Верба наказував, щоб вона виходила з своєї схованки тільки через отой телефонний люк, де розлито смердючий соляр і смола! Там тільки ступити ногою, і ніяка собака не почує сліду. Одразу дух їй заб'є...

До неї прямує офіцер у темних від сонця окулярах, чудернацько перестрибуючи з каменя на камінь, наче тут вода кругом і він боїться впасти у воду. Хто ж він такий? Ох, коли б це був той придуркуватий Вульф, що гуляв у неї на весіллі... Оксана б тоді й горенька не знала. Та ні. Не він.

Офіцер рвучко скидає окуляри, пропікаючи Оксану гострими зеленими очима.

— Документ! — уривчасто кинув він, наче гаркнув, і Оксана побачила в його роті повно золотих зубів.

Одвернулася і, вийнявши сховану на грудях перепустку з друкарні, подала йому.

Він довго оглядав засмальцьований шматочок картону з печатками, наче зважував, що йому далі робити, і тоді кисло усміхнувся й тихо сказав:

— Тут працює ворожа рація. Ми шукаємо її.

— Рація? — щиро здивувалася Оксана, наче вперше чула це слово. — Яка рація, пане?

— Радіо. Партизан! Ти бачила кого-небудь тут?

— Ні, не бачила, пане...

— Де живеш?

— Он там, — показала Оксана на свій дім, що був майже поруч. — Бачите, там білий хрест на дверях і на брамі. Тиф у нас. Мама помирає. Я дровець вибігла на збирати. Треба хоч чаю їй зварити...

— Чаю! Чаю! Я тобі покажу чай! — гримнув офіцер, ляснувши себе гумовим стеком по халеві.

— Пане! За віщо ж, пане?

Він не відповів, а тільки махнув рукою, і два автоматники скрутили Оксані руки, кинули в закриту машину, що стояла над шляхом. І кошика з паливом укинули.

А надворі ясно світило сонце, ласкаво шуміло море в бухті і солодко пахли квітами й зеленим свіжим листом сади. І над усім тим стоїть такий грім за горами, що від нього аж дух забиває. Вони вже зовсім близько, От-от вигулькнуть, рідні й дорогі.

Оксана глянула на свій дім, побачила білого хреста на дверях і боляче закусилла потріскані губи. Дверцята машини хряснули, і враз стало темно, наче в ямі. Мотор заревів, і машина покотила на низ до розбитого вокзалу. Оксана догадалася, що саме до вокзалу, бо колеса загуркотіли по рейках на переїзді й повернули праворуч під гору. Потім почалися якісь повороти, але дівчина однаково вгадувала, по яких вулицях і куди її везуть. Знову підйом на гору. Аж ось машина стала. Це десь у районі, де працював Момот, недалеко від тюрми. Там поруч все: лікарня, тюрма, кладовище.

Машина вїхала в якийсь двір, і Оксана опинилась за тюремними мурами. Вартові провели її у вогкий під-

До стор. 336,

вал і кинули в одиночку. Вона чула над головою гуркіт, біганину й приглушені голоси. Потім заторохтіли у дворі грузовики, наче їх нагнали сюди хтозна-скільки. Почувся жіночий лемент і розпачливий крик. Грузовики знову загарчали, від'їжджаючи, і все надовго затихло. Тільки бій отам, за горами, не затихав, а все наростав і дужчав, і Оксана відчувала, як двигтять підлога в цьому казематі.

Допитували спочатку спокійно і навіть лагідно. Два слідчі. А три гестапівці стояли коло дверей.

— Там, де ти збирала вугілля, ховається партизанська радистка. Ти не пригадуєш, хто з твоїх подруг захоплюється радіо?

Оксана аж зраділа. Значить, вони нічого не знайшли. Нічого не знають.

— Ні. Мої подруги плавці і танцюристки...

— А боцмана Вербу ти давно бачила? Де він тепер?

— Якого боцмана? Я не знаю ніякого боцмана.

— Як не знаєш? А він же на весіллі в тебе був?

— Отой кирпатий? Хіба він боцман? А я й не знала, що він боцман та ще й Верба...

— Де твоя сестра і брат?

— Забрали на окопи...

— Вона теж танцюристка і радіо її також не цікавить?..

— Так.

До кімнати улетів той офіцер, з повним ротом золотих зубів, що затримав Оксану.

Він несамовито закричав, затупотів ногами й почав лаятись, думаючи, що Оксана не знає німецької мови. Вона ж не зрадила себе жодним порухом, хоч дивуватися було чого.

Офіцер лютував даром. Вони прочесали і обшукали весь район Корабельної сторони і, нічого там не знайшовши, повернулися назад з порожніми руками. І не встигли й рук помити, як пеленгатор знову засік роботу таємничої рації там, де вони її шукали, — на Корабельній стороні. Вони знову кинулись туди, але рація вже замовкла. Чорні від злості вернулися до гестапо, і їх знову підняв на ноги пеленгатор. Він засік одразу аж дві рації. Одна працювала десь на Північній стороні, друга під самим носом у гестапо, десь в районі вулиці Леніна й Панорами. Офіцер мало не сказився. Він кусав собі нігті, бив солдатів, пристрелив двох найкращих собак слідчого

відділу, але все було марно. Таємничі підпільні радисти сміливо вистукували свій невпинний дроб.

Офіцер кидався по Севастополю, мов навіжений. Він наказав усіх затриманих за останні дні жінок, стариків і дітей повантажити на велику металеву баржу, ніби для евакуації в Одесу. Отож Оксана й чула лемент у дворі тюрми, коли людей возили в порт. Катер витягнув баржу у відкрите море, і там її затопили. Тільки того вже не бачила й не чула бідна Оксана...

А золоторотий усе не вгавав, усе не знаходив спасеного душника для своєї лютої, нелюдської злоби. Він прибіг на пеленгаторну станцію і своїми вухами почув, як безборонно й зухвало тукотіли таємні радіостанції уже в трьох місцях Севастополя, наче насміхалися з нього. Він мало не побив дорогої апаратури пеленгатора. До тюрми, де був повновладним господарем і катом, він повернувся вкрай розлютований і зовсім оскаженим, дізнавшись, що слідчі не витягли ще з Оксани ніяких відомостей.

— Красива? — заревів він, показавши стеком на Оксану. — Забавляєтесь, розпутники? Я постріляю всіх, коли вона не скаже, де рація... Мовчить?

— Мовчить, — покірно вклонився один з слідчих.

— Жару й розпечені обценьки!

Два охоронці кинулися в коридор, а Оксана закусила ще дужче губи. Перед очима пропливла сонячна смуга ласкавого моря, кигикнула чайка і потонула в ясній даліні. Двері рідного дому з білим хрестом розчинилися, і на порозі виросла худа й посивіла мати. Вона дивилася на Оксану пильними, гострими очима, наче вивіряла.

— Де рація? Ти скажеш, нарешті, чи ні? — заревів офіцер, вхопивши дівчину за горло жилавою рукою.

— Чого ви хочете від мене? Я ж нічого не знаю, — спокійно і наче якось здивовано відповіла Оксана.

І замовкла. Так нічого й не сказала в той страшний день.

ТУТ

Розділ дев'ятнадцятий

Далі поїзд не йшов. Павло вискочив з вагона, набитою солдатами й матросами, і став на Сімферопольському пероні, мов на роздоріжжі, не знаючи, куди ж тепер податися.

Війна гриміла вже далеко, на чужих землях Європи,

І тут було тихо і спокійно. Радіо щодня приносило втішні вісті. Румунія вийшла з війни і виступила проти гітлерівської Німеччини. Визволялися з фашистської неволі народи Болгарії, Угорщини, Польщі. Попереду лежала Чехословаччина, Югославія. Там почалися народні повстання. Радянська Армія несла звільнення народам Європи. І ті народи, взявши до рук зброю, підводилися на допомогу своїм визволителям.

Але на серці у Павла й досі лежав якийсь неспокій. Він тяжко переживав своє запізнення, хоча воно сталося і не з його вини. Павлові все якось тривожно й ніяково. Навче він навмисне десь ховався в лісі, поки його ровесники завоюють йому волю і мир, кладучи в боях свої голови. Від чого це? І сам не знає. Адже з того дня, коли він ступив на радянську землю на прикордонній станції Ленінакан, йому ніхто й слова докірливого не сказав. Навіть не натякнув про те, що він десь так довго барився. Ні під час перевірки в Тбілісі, ні в штабі, ні в санвідділі Чорноморського флоту, ні на першому місці служби в охороні водного району. Навпаки. Павло почував, що до нього всі ставилися з якоюсь запобігливістю, про нього піклувалися. Всі моряки, що тепер його оточували, намагалися завжди зробити йому щось приємне, услужливе, наче він був малою дитиною чи сиротою, яку скривдила лиха доля. Це часом і ображало Павла, але він знав, що все від щирого серця, і не гнівався на них. Та і як на них було гніватися, коли ніхто навіть виду не подавав, що бачить, як Павло боїться моря, як воно йому спротивило.

Важко було Павлові, але він боровся, перемагав себе, поволі повертаючи свою любов до моря. Він довго не міг сісти в звичайну чотиривесельну шлюпку, яка іноді приходила за ним з крейсера, всякий раз вишукуючи привід, щоб дістатись на крейсер катером. На крейсері вже зрозуміли, що новий лікар Заброда боїться моря. Але в очі йому цього ніхто не сказав. Коли заходила мова про різні пригоди, які траплялися комусь на звичайній шлюпці, і в цей час підходив лікар Заброда, моряки примовкали і одразу переводили розмову на щось інше.

Вони навіть не казали Павлові, що бачили його вечорами, коли він приходив на берег і, боязко озираючись, лягав у шлюпку й довго там лежав. Потім відпливав трошки від берега, загрибаючи воду одним веслом, і дуже скоро повертався назад.

Павло довго тренував себе, і нарешті настав час, коли

він наважився і сам сів у шлюпку, якою матроси возили командирів на крейсер. І навіть не похитнувся, рук не поклав на борт. Плив, як усі. Наче ніколи з ним тієї пригоди в морі й не було. Ще й жартувати почав. І матроси щиро зраділи цій зміні, яка трапилася з їхнім корабельним лікарем. Вони примовкли на веслах і тихо заспівали. Без слів. Саму тільки мелодію якоїсь морської пісні... Павло зрозумів, що матроси вітають його перемогу над морем, і йому перехопило дух.

Потім його бачили далеко в морі з старим боцманом Зотовим, у якого Павло стояв на квартирі. Рибальську шаланду гойдала добряча хвиля, але Павло знову й знову закидав свої сіті, радіючи, мов дитина, багатому улову. Він думав, що його ніхто не бачить. Та коли море закипіло білими бурунами, а шаланда застогнала від бортової хвилі, біля неї, ніби випадково, опинилися дві шлюпки. «Ну, як справи, лікарю? Може, допомогти треба? Шторм уже починається...».

— Спасибі за увагу! — гукнув їм Павло, ставлячи з боцманом паруса. — Нам не перший раз...

— Ой глядіть! — застережливо кинули матроси і пішли своїм курсом до крейсера, але так, що весь час не випускали з поля зору рибальської шаланди.

Шаланда летіла під парусом, як на крилах. Павло стояв на кормі, злегка тримаючись за канат, і серце його співало від радості. Де ж таки! Море, яке завдало йому так багато горя і кривди, тепер знову засміялося до нього на повен голос, загомоніло штормовою хвилею, і він перед нею не відступив. Переміг стихію. Переміг свій страх перед нею.

І лише на березі помітив, що за ним стежили й ждали результатів цього поєдинку з розбурханим морем. Ще не встигла шаланда причалити до пірса, як до неї з усіх боків кинулися знайомі офіцери, санітари, матроси, вихопили з шаланди Павла і почали качати.

— Ура!

— Віва!

— Хай живе!

Чи вони показилися? Вигадають казна-що... Наче нема їм іншої роботи.

А старий боцман Зотов хитро підморгує до них примруженим оком, показуючи на Павла. Дивіться, мовляв, який він сміливий став! Це моя робота! Всі ваші устами тут ні до чого! По уставах не вийшло. А от я повіз його

по рибу в море, і він забув там про все. Так захопився вловами, що й не помітив, як заштормило, як крута хвиля ударила в борт і море люто запінилось і застогнало. Тепер з цим покінчено, браточки, раз і назавжди. Море знову визнало Павла Заброду за справжнього моряка.

На той час війна переможною ходою наближалась до Криму, і Павло боляче переживав свою вимушену пасивність. Полковник Горпищенко з своїми батальйонами чи, може, й полками, мабуть, підходить уже до Перекопу, а він на палубі крейсера в товаристві терапевта й зубного лікаря б'є байдики. Він уявляв себе в землянці, серед поранених матросів. Їх несуть та й несуть санітари, а він не встигає навіть покурити, стоїть не розгинаючись над операційним столом. А поруч Оксана подає Павлові ще теплі хірургічні інструменти. Може, вони теплі не від окропу, а від ніжної Оксаниної руки? Що там з нею в Севастополі, як вона себе почуває?

Начальник санслужби флоту повернув Заброді обидва рапорти, в яких Павло просив послати його на фронт, у бригаду Горпищенка. Всі його домагання були марними, начальник нічого й слухати не хотів. Правда, натякнув про якусь бойову операцію, яка скоро має відбутися на морі. Досі воювали здебільшого тільки підводні човни, торпедні катери, тральщики й есмінці, а крейсер усе чогось ждав...

І ось однієї ночі він рвонувся до кримських берегів, зав'язав там лютий бій, висадивши десант на Керченському півострові, а потім почав перекидати туди й Приморську армію. Павло неймовірно зрадів. «Почалося! Оксано, ти чуєш, як земля двигтить? Ми вже йдемо. Кріпись, люба, не здавайся!» Павло уявляв, як кине́ться з матросами на цю кам'янисту землю і піде по ній до самого Севастополя. Але його знову не пустили на землю. На крейсер почали прибувати поранені.

Павло приймав їх, робив перев'язки, ставив шини, бинтував рани. Йому допомагали терапевт, зубний лікар та фельдшер з санітарами. А море ревло й стогнало, наче накупалося. Почався шторм.

На крейсер у черговій партії поранених підняли одного матроса, який ще боровся зі смертю. Врятувати його могло лише негайне хірургічне втручання. Павло одразу це зрозумів і наказав покласти пораненого на операційний стіл.

Терапевт і зубний лікар з острахом глянули на Павла й зацікавилися. Що він собі думає? На морі такий шторм, у каю-

тах усе ходором ходить, а він операцію збирається робити? Збожеволів! Та він же на ногах не встоїть, а в нього в руках скальпель...

— Треба! — сухо кинув Павло.

Рана була важка, в груди. Матрос втратив багато крові.

— Приготуйте кров для переливання, — звелів Павло.

Йому вже одягли маску й тонкі прозорі рукавиці. Він узяв до рук скальпель й наказав:

— Держіть мене. Держіть!..

Терапевт з дантистом міцно обхопили його з двох боків, і він схилився над пораненим, якого тримали два санітари.

Вибравши мить, коли палуба поволі хилилася назад, він розширив скальпелем рану і застиг на якусь долю секунд, ждучи, поки крейсер вирівнюється. Ось і перший осколок. Вихопив його з гарячого тіла, кинув, не глядячи, у блискуче відро.

А хвиля бушувала й навісніла. Море наче заповзялося вирвати матроса з Павлових рук і забрати собі. Воно знову було грізне й страшне, але Павло вже його не боявся. Він цілком поринув у свою роботу, пристосовуючись до мінливого ритму моря. Аби тільки тримали міцно, щоб не похитнутися, не зробити зайвого руху. І все буде добре.

— Пульс падає, — тихо повідомив фельдшер.

— Дайте кров, — помахом голови звелів Павло і кинув у відро другого осколка, що засів біля самого серця. Ще б якась секунда, і він міг торкнутися своїм вістрям ніжної серцевої тканини.

Фельдшер налагодив переливання крові. Повільно, неухильно наповнювався пульс. Оживав. Дихав. Бився із смертю. Кров поступала до тіла по краплі, даючи йому силу життя, наче отой перший солодкий чай, що його так жадібно на палубі чужого корабля ковтав колись Павло.

А довкола все гуло й здригалось. І палуба, й обшивка крейсера, і важкі залізні переборки: у бій вступила вся крейсерська артилерія головного калібру. За тим гуркотом Павло вже не чув, як тонко і жалісно видзвонювали скляні пляшечки з ліками, як брязкотіли хірургічні інструменти в металевій коробці. Він тільки раз кинув оком на графин з водою, що стояв у мертвій підставці: вода в ньому плюскотіла, мало не виливаючись через високе вузьке горло...

Павло швидко зашив глибоку рану. Жаль, що він не глянув на годинника і не помітив, скільки часу тривала

операція. Перша його операція на палубі корабля в такий шторм. Павло важко опустився на кругленький залізний стільчик. Він важко дихав, на лобі блищали великі краплі поту. Асистенти ще й досі боялися його випустити з своїх рук, щоб не впав від втоми й великого напруження.

— Та пустіть уже мене, нарешті. Пустіть, — гримнув на них Павло.

Життя матроса було врятоване. Незабаром він прокинувся й попросив води. Павло сам напоїв його з довгоногого чайника солодким чаєм і відчув у грудях щось тепле й веселе. Йому хотілося вибігти на палубу і кричати всім про те, що він вирвав з холодних обіймів смерті ще одного матроса. Що він уже більше не сидить у тилу, згорнувши спокійно руки. Він знову на передньому краї боротьби зі смертю...

Крейсер кілька раз підходив до кримських берегів, де кипіли важкі бої, доставляючи свіже поповнення, боеприпаси й продовольство, а назад забирав поранених.

Але весь флот ще не міг рушати до Севастополя, бо море було начинене якірними, магнітними й плавучими мінами. В глибинах ще ходили ворожі підводні човни. Торпедоносці вели з ними бій. Вони перерізали всі морські комунікації. Жоден німець не вийшов з Севастополя морем.

Павло жалкував, що не міг взяти участь у цій справедливій розплаті, й гірка досада знову почала смоктати його серце. Це, нарешті, зрозумів начальник санвідділу флоту й дав Павлові змогу побувати в Севастополі. Тільки не морем, як того сподівався Павло, а залізницею, яку вже проклали до самого Сімферополя.

Так він і опинився в Криму, тривожний і німий від змішаного почуття радості й скорботи. Радість принесла звістка про визволення Севастополя. Скорбота ворухнулась при згадці про ті важкі дні, які він запам'ятав на все життя.

І от він стоїть на цій многотраждальній землі, густо политій кров'ю ще його прашурів, чубатих запорожців. На землі, яку прославили матроси трьох революцій, пронісши червоного прапора з кораблів на сушу. На землі, яку овіяли невмирущою славою його ровесники і побратими в дні другої героїчної оборони Севастополя.

Ешелон враз опустів. Матросів і солдат наче вітром здуло, а Павло ще стояв край перону, перебираючи в пам'яті все, що з ним трапилося після повернення з чужої землі. Та всього й за рік не передумаєш. Марна справа.

Старе вже не вернеться. Иди, браток, уперед. Там Севастополь твій.

Павло пройшов уздовж перону повз розбитий вокзал і під обгорілими тополями знову зупинився. Тут колія, що вела на Севастополь, обривалася, рейки були загнуті догори, наче полози в санях, а зверху ще й скріплені двома шпалами. Тупик, і все. Чи надовго? Ні.

Павло сів на шпалу, закурив. Його життєвий шлях теж був уткнувся в тупик. З Москви, з відділу кадрів, прийшла довідка, в якій було ясно сказано, що особиста справа Павла Івановича Заброди закрита в тисяча дев'яťсот сорок другому році, в серпні місяці, що він загинув у боях за Севастополь і знятий з військового обліку. Та прийшлося розібрати той тупик, відкрити знову особисту справу. Так і з цими рейками буде. Незабаром і їх розкують. І побіжать вони знову до моря. І люди звикнуть до них, скоро забудуть про все і думатимуть, що так воно й було завжди.

Та, на жаль, не все забувається. Павло відчуває, що довіку йому не забути того, що він зазнав. Дуже глибокі рубці лишило море в його душі, важко їх загоювати. Так важко, що й досі ще болять. А люди допомогли. Вони все можуть, прості радянські люди. І гору пересунути, і ріку повернути в інше русло, і людину до життя повернути.

Люди. Перші дні Павло відчував просто голод на людей, не міг поговорити з ними.

Але по-справжньому відігралась його душа тільки в Туапсе, коли він приїхав на місце своєї нової служби та потрапив на квартиру до боцмана Зотова. Він постійно тримав під ліжком три банки рибних консервів. І сам не міг пояснити — навіщо. Коли часом з'їдав одну банку з старим боцманом, то на другий день приносив і клав під ліжко.

— Нащо ти так, синку? — питав боцман.

— Хай лежать, вони їсти не просять, — відмахувався Павло.

— Так-так, я, здається, тебе розумію, — зітхав боцман.

— Ну то й не питайте, коли розумієте, — сухо кидав Павло і вибігав з кімнати в сад, щоб не продовжувати цієї неприємної розмови.

Боцман Зотов спочатку дивувався і навіть пішов радитись до знайомого лікаря, але той його заспокоїв; з часом усе це минеться. І боцман почав дужче клопотатися долею свого квартиранта. Як тільки міг. То нову подушку йому

десь роздобув з чистого пуху і непомітно підклав замість злежалої й твердої, що була набита сіном. То м'які капці пошив. То старенького, але ще м'якого килимка поклав коло ліжка і почепив на вікно велику штору, щоб сонце у вічі не било, коли Павло захоче часом удень заснути. А вже коли засне, то боцман вийде аж за ворота і сяде на моріжку, щоб завернути всякого, хто прийде до Павла.

— Нема! Десь пішов. Щось йому переказати?..

А охочих погомоніти з Павлом було чимало. І свої крейсерські, і знайомі моряки з штабу. Та боцман нікого не пускав. Хіба що вістового, коли той прилітав часом з бойовою тривоگوю і негайно кликав лікаря на крейсер. Тоді боцман ішов у хату й тихенько торкав Заброду за плече:

— Павлушо! Ти звиняй мене, Павлушо, але служба свого потребує. Пора на крейсер. Вістовий прибігав...

Милий, хороший боцман Зотов. Як йому й віддячити за це все? Павло й досі не може забути, як старий затурбувався, коли почув, що його квартирант нарешті таки їде до Севастополя. Він кинувся по сусідах, побіг на базар, у порт і приніс Павлові гостинців, щоб почастивав ними севастопольських людей. Там були сушені фрукти й тараня, оселедці й в'ялений чабак, ізюм і бринза. Павлові довелося докласти немало зусиль, щоб відговорити старого від цієї затії. Адже боцман сам лишався без жодних продуктивних запасів. Досі Павло його трохи підгодовував, а тепер як поїде, то старому доведеться підтягати очкура. Насилу відмовився. Тоді боцман надавав Павлові стільки севастопольських адрес, що тому довелося б цілий тиждень розшукувати боцманових товаришів по флоту та далеких родичів. Щоб не образити старого, Заброда взяв адреси без вагання.

Тьмяно і якомсь холодно полискують загнуті догори рейки, а далі по насипу лежать скособочені, вивернуті шпали. Два вусатих залізничники підважують ті шпали ломками, тягнуть убік і складають у штабель. Вони скоса позирають на Павла, що підозріло роззирається довкола, наче щось вивідує. Павло помітив це і спитав:

— Гей, машиністи, а як у вас до Севастополя добираються? По шпалах?

— Хто як може. Коли не спіх, то можеш і по шпалах, — буркнув один.

— А коли до спіху, то валяй на машину. Тільки, мабуть, опізнився, моряче, — докинув другий.

— А як машиною? — спитав Павло.

— Іди до поштамту, там поблизу автобусна станція, — пояснив перший.

Павло подякував за пораду й швидко пішов до міста, намагаючись не дивитися на розбитий понівечений вокзал. У місті зяяли такі ж руїни, на трамвайних коліях росла трава.

За поштамтом біля скверика і справді було щось на зразок автобусної станції без жодного автобуса. Там стояли старі й розхитані грузовики, криті латаним брезентом. Вони скоріше нагадували кримські каруци, аніж машини дальнього слідування, як зазначалося на диктових табличках, що висіли на бортах. Хіба колись такі машини ходили на Алушту, в Ялту, до Лівадії й Севастополя? На одному з грузовиків Павло побачив табличку з написом «Севастополь» і дуже зрадів. Перепитав шофера, чи справді їде на Севастополь, і, купивши квитка, вискочив у кузов, перегороджений неструганими дошками, на яких сиділи пасажери. Машина незабаром рушила через базар на околицю, де починалася рівна степова дорога до моря.

«Хоч би халабуду зняв, капосний. Нічого ж не видно», — з досадою подумав про шофера Павло і озирнувся.

У темряві куняли кілька піхотинців і два льотчики. Та ще якась жінка тулила до грудей великого вузла з подушкою. Хто вони і чого їдуть до Севастополя? Корінні жителі чи на місце нової служби прямують? Через широкий отвір у брезентовій халабуді видно було знайомі пейзажі. Обабіч дороги лежали побиті німецькі танки й гармати, перекинуті вози й бронетранспортери. Носами вперед, до моря, — видно, тікали на Севастополь, та не втекли. То там, то тут тріпотіли на тичках червоні прапорці — міні. Цілі мінні поля понад шляхом.

Просто на полі стояли вже перші літаки винищувальної авіації. Задерли до неба свої тонкі жерла зенітні автомати. Над критими грузовиками зводилось стальне павутиння високих антен. І куди не глянеш — стрілки з якимись числами, що позначали розташування військових частин. Не те, що було в сорок першому, коли навіть автоматів не вистачало. На всю бригаду Горпищенка їх було, мабуть, не більше як півсотні, та й то половина трофейних. Ні мінометів не було вдосталь, ні літаків, ні танків. Як вони тільки й тримали оборону Севастополя аж вісім місяців, маючи перед собою першокласно озброєного ворога. Вісім місяців, а німці не могли втримати і тижня. Так і рухнула

вся їхня оборона буквально за кілька днів, хоч зброї було вже однаково з обох боків. От тобі й військові теорії. Видно, тут не в самій тільки зброї сила, а є ще й більше щось. Ота ідея, за яку солдат у бій іде... От вона й перемогла. Перемогла й тоді, в сорок другому, хоч Севастополь і здали. Перемогла й тепер, коли він упав за чотири дні.

— А який він, Севастополь, хлопці? — раптом спитав молоденький піхотинець. — Я там ніколи не був. Колись у Толстого читав. А який він тепер?..

Льотчик, що сидів у глибині халабуди, під самою кабіною, різко кинув:

— Ніякий. Тепер нема Севастополя...

— Нема? Як то нема? — здивувався піхотинець. — Адже ми туди їдемо...

— Мало що. А от нема. Все згоріло, все лягло руїнами на землю. Все, — сказав льотчик і закурив. Вогник сірника вихопив з темряви його худе, змарніле обличчя з шрамом через високий лоб.

— А як же люди? — так і потягнувся до нього піхотинець.

— Отак і люди, — сказав льотчик. — Хто вижив під землею, той і залишився. Але таких дуже мало. От самі побачите. Там тільки армія, бо й флот ще не вернувся...

Павло зблід від тих слів, у горлі залоскотало, хотілося крикнути: «Мовчіть! Нащо лякаєте хлопця? Хай сам усе побачить. Добре, що він не бачив, що тут робилося в сорок другому».

Один з льотчиків загрюкав у кабіну до шофера, машина стала, і вони вийшли.

Павло пересів на їхнє місце і припав до дірочки в брезенті над кабіною. Машина летіла, спритно обминаючи засипані вирви від бомб і снарядів. Обабіч дороги слалися вже знайомі місця. Ось праворуч виринула гора, на якій у нерівній боротьбі з танками полягли п'ять матросів. Трохи далі видніється перший дот з широкою амбразурою для корабельної гармати. А ось по ліву руку розіслалася багата садами Бельбекська долина. Але що з нею сталося? Мертво і голо скрізь. Ні деревця, ані кущика. Все скосила війна. І залізничний міст, зламавшись навпіл, упав у прірву. От чого не ходять до Севастополя поїзди. Скрізь наче вогненний смерч прокотився. Земля так перекопана снарядами, що живого місця на ній нема. Усе перепалене вогнем дотла. І трава вже не росте. І бур'ян не оживає,

Ось і остання гора, і біля неї дот, у якому колись Павло ховався від артилерійського обстрілу. Машина стала. До неї підійшли міліціонер і лейтенант-моряк.

— Перепустки! — сказав міліціонер.

Піхотинці подали свої документи. Павло гірко похитав головою, подумав:

«А де ж ти був, голубе, в сорок другому? Чому тоді не перевіряв перепусток!».

Але через борт перехилився моряк і легким кивком голови привітав лікаря, і Павло мовчки подав йому свої документи. Все було в порядку, і машина рушила на круту гору.

Павло побачив під горою білий високий обеліск, біля якого щось копали солдати, і загрюкотів до кабіни. Вискочив з грузовика. Далі їхати він уже не міг. Тут починалася та земля, на якій він поклав своє здоров'я, молодість, заради якої терпів у морі лютий голод, спеку і нелюдський страх.

Машина поїхала далі, а він підійшов до обеліска і зняв перед ним мічманку. Що то за пам'ятник, він ще не знав. Солдати, що опоряджували могилу, стали перед Павлом струнко, та він звелів їм, щоб працювали собі далі. Тільки спитав:

— Чия могила?

— Мелітопольська. Дивізія полковника Горпищенка, — відповів сержант.

— Повторіть, — попросив Павло.

Сержант виструнчився і чітко відрепортував:

— Могила воїнів Мелітопольської дивізії, якою командував полковник Горпищенко.

— Павло Пилипович?

— Так точно...

— А сам Павло Пилипович? — тихо і якось болісно спитав Заброда.

— Смертю героя там, — і сержант показав рукою в степ. — Під Мелітополем...

Павло похилив голову і замовк. Це був перший удар в груди, якого Павло не ждав. Краще б він їхав далі своєю дорогою і не зупинявся біля цієї братської могили. Нехай би там, у Севастополі, почув про все одразу. Та що вдієш? Війна. Вона не питає, хто твої друзі й рідні, коли вже увірвалася на землю.

Бійці примовкли над могилою, закурили. Павло й собі скрутив цигарку з самосаду, спитав:

— То, може, ви чули й про полковникового ад'ютанта Бойчака?

— Чули? Знаємо! — озвалися в гурті, і синій дим від цигарок ще густіше заклубився над головами солдатів, наче вони згадали про когось близького. — Мишко Бойчак. Наш моряк Мишко...

— Оце ж ми й працюємо за його наказом, — пояснив сержант, — щоб могила була справна. Тут великий шлях лежить, і це перша могила героїв, які штурмом брали Севастополь. Треба, щоб усі її бачили, хто їде і йде до Севастополя, як оце й ви...

— А де ж він зараз, Мишко?

— Його вже од нас забрали. Усіх моряків, котрі службу флотську знають, забрали. Він десь на причалах чи в порту. Готує акваторію для кораблів. Скоро вже й кораблі повернуться до Севастополя. Скоро... Ну, братці, кидай курить та будемо квіти садовить, — раптом сказав сержант і підвівся.

Солдати забряжчали лопатами й відрами, посихлявшись до свіжої рудуватої землі, перемішаної з дрібним камінням.

«Нема лиха без добра, — подумав Павло. — От уже й Мишко знайшовся. А там і Оксана вибіжить на поріг. Оксана... Як до неї тепер близько. Рукою подати можна з цієї гори. Але не треба поспішати, хоча терпець давно вже увірвався. Вона, мабуть, десь на роботі, треба прийти надвечір, щоб точно застати її вдома. Хочеться саме її першою зустріти в хаті Горностаїв, а не матір чи сестру Ольгу». Він ждав її так довго, забуваючи про все на світі, що може й ще трошки, до вечора, подождати. За цей час нічого з ним не станеться.

Спинив якусь військову машину, що йшла на Севастополь, і стрибнув на підніжку до шофера. Навіть у кабінку не сховався, а так і їхав, як колись тут їздили моряки. Одна нога на підніжці, а друга напготові звисає, щоб своєчасно скочити на землю. І скочив у Інкермані, за Чорною річкою. І побіг тільки йому одному відомою стежкою до свого бліндажа в скелі, де була колись його санчастина, де робив операції, рятував матросам життя.

Смерть і пустеля лежали довкола. Скаля рухнула кам'яними брилами, поховавши під собою все, що тут колись було. Кругом біліли людські кості, зотлілі шмаття та заіржавілі дротяні шини для перев'язування перебитих рук і ніг. Павло пізнав їх. То були його шини. Де ж вони тут

взялися? Адже він забрав звідсіля всіх поранених і відправив їх у госпіталь. Ах, так! Він же перейшов до землянки на хуторі Дергачах, а поранені ще йшли та йшли на цей старий пункт, шукаючи порятунку. Тут їх, певно, й розстрілювали німці.

Та ні, не розстрілювали. Ось глибока вирва від бомби. Павло схиляється над нею, і йому все стає зрозумілим. На дні вирви лежать кості, черепи, пряжки з якорями. І скрізь між людськими кістками дротяні хірургічні шини. Та ще як свідчення найстрашнішого злочину валяються ручки від гранат. Довгі, замашні, щоб далі можна було кинути гранату. Хто їх не знає, цих німецьких гранат з довгими дерев'яними ручками? Значить, тут лежали поранені матроси і німці закидали їх гранатами. Поранених, закривавлених, ледве живих. Звірі. Недолюдки. Поранених гранатами...

Він ішов під гору полем і скрізь натикався на криваві сліди війни. Ось напівзавалений окопчик. Павло сів відпочити і пригадав, як колись він ніс цією стежкою консервовану кров, а ворог саме пішов в атаку й потіснив матросів до скелі. Павло опинився на полі бою сам. Перед ним виріс здоровенний фашист з черепом і схрещеними кістками на рукаві. Він уже зводив на Павла свій парабелум, але лікар кинувся в окопчик і скопив німця автоматом. Он там, під кущем шипшини.

Росте шипшина, зеленіє. А кругом неї, скільки око бачить, червоніє гірський мак. Наче кров із землі виступила. Кров матросів. Що ж там зараз під кущем, де впав фашист?.. Павло підходить, пильно роздивляється кругом, але там порожньо. Вистріляні гільзи, іржаві осколки бомб та снарядів. І скрізь червоні маки.

Велике сліпуче сонце сідало на тихе море. В його скісних променях лежав на горбах Севастополь. Саме так, лежав. Купами битої цегли, горами обпаленого каміння, покрученими тавровими балками, сухим корінням вивернутих дерев. Тільки на високій горі осиротіло бовванів купол Панорами, що світила в усі боки великими пробоїнами в стіні. Та ще самотньо стриміла дзвіниця собору, в якому поховано адміралів першої оборони — Корнілова, Нахімова... А довкола чисті, мов дзеркало, бухти і сине, аж голубе, море. Ні кінця йому, ні краю. Аж мороз по спині пробіг — таке воно велике та безкрає, і людина на ньому як та крапля чи порошок. Вже хто там не плавав, як його не звідав, але так, як Павло, мабуть, рідко хто знає

і розуміє це море... Художник би замилювався його красою при заході сонця, а Павло тільки зуби заціпив і гірко зітхнув, потупивши очі в землю.

Земля йому вернула силу. Він у морі тільки про неї й думав, про свою рідну землю. А море що ж? Море — завжди море... Але добре, що Павло його хоч трошки розгадав і людей попередив. Не бійтеся, люди, моря. Головне нерви і психіка. Щоб тільки нерви і психіка не здали...

На хуторі Дергачах він трохи повеселів. Землянка, з якої він одступав на Херсонес, була ціла й незаймана. Їржава бочка, перекинута догори дном, густо припорошена курявою, так і стояла серед землянки. На долівці рівним прямокутником росла трава, саме там, куди світило крізь зірвані двері сонце. Коло бочки валялася сплющена снарядна гільза, якою вони світили, погнутий казанок. Довкола густо зяяли свіжі й старі вирви од снарядів і бомб, а землянка була ціла. Хоч зараз до неї перебирайся й живи собі на здоров'я. Зате від Дергачів і сліду не лишилося. Наче тут ніколи ніякого хутора й не було...

— Ну що ж? Прощай, бабусю, — сказав до землянки, наче до людини, Павло. — Скоро до тебе нові хазяї придуть. Zenітники чи, може, прожектористи.

І пішов стежечкою навпростець, обминаючи віхи, якими було позначено ще не розміновані поля. І опинився на тихому Лабораторному шосе. Диво, та й годі! Тут усі будиночки були цілі й не займані війною. Видно, високі гори, між якими пролягла покручена вуличка, захистили цей шматок міста від бомб і снарядів.

Павло озирнувся на порожню вулицю й уже не міг далі спокійно йти.

Він побіг. Вечірні сутінки спускались на Севастополь, і серед імлі ще страшнішими видавались глибокі рани міста. Льотчик у машині казав правду. Навіть того Севастополя, спаленого й розбитого, що його пам'ятав Павло в обороні, вже не було. Лежали якісь безформні брили, голий камінь, і тільки море воркотіло в берегах. Виявляється, що можна й руїни стерти з лиця землі.

Прямуючи до Корабельної сторони, Павло спинився на якусь мить під горою, щоб перевести дух. У ніздрі вдарило млосним духом згарища, трупним смородом і ще чимось бридким та каламутним. Так, як і тоді, коли він залишав ці вулиці, прямуючи до Херсонеського маяка з пораненим Крайнюком.

І раптом мало не скрикнув од радості. В сірій пітьмі

серед густої зелені побачив будиночок Горностаїв. Кам'яний трап круто біг до нього вгору. Білили штахетики над трапом. І хвіртка та сама. Оге! Та он ще й стоїть хтось на хвіртці. Якась жінка, уся в чорному. Стоїть і дивиться поверх руїн, кудись далеко в море, де гасне тоненька лінія обрію. Ще й руку звела над очима, наче когось виглядає...

Оксана! Вона. Той помах руки і оця шовкова хустка з довгими китицями... Хіба їх можна забути? Павло де завгодно їх упізнає. Вони снилися йому ночами в таборах, бачились у голодному й пекучому морі. Хіба можна їх забути? Ні. Таке не забувається... Оксана! Нехай стоїть. Не треба її полахати. Павло підкрадеться до неї непомітно і вхопить в гарячі обійми. Більше ніколи вже не випустить із своїх рук, що б там не сталося, а не випустить.

Павло тихенько й непомітно звертає з дороги й ступає на першу приступку, потім на другу. Ось уже й площадка. Крутий поворот і ще кілька сходинок. А дівчина все стоїть і стоїть, недвижна й німа, як мармурова богиня в музеї, і, здається, вже ніхто не може її розбудити, вернути до життя. Але Павло далі критися не може. Він так втопився, що, здається, й не вийде по цих сходах до хвіртки. Він простягає руки, наче боїться, щоб Оксана не впала на камінь, і радісно скрикує:

— Оксано! Рідна моя!..

Скрикнув і завмер, наче прикипів до сходів. Дівчина не озвалася. Вона навіть не ворухнула рукою. Так і стояла недвижна й німа, втопивши погляд в далечінь. До самого обрію.

Павло злякався і ще раз покликав її. Вона поволі опустила руку, поклавши її на високі груди, і голосом, якимсь далеким і глухим, тихо спитала:

— Хто це там?

— Оксаночко! Це ж я, твій Павло! — скрикнув лікар.

— Павло? Який Павло? — нахилилася через штахети дівчина, розглядаючи моряка, і ніяк не могла впізнати.

— Рідна моя! Що з тобою? — гаряче говорив Павло, не чуючи свого голосу.

Дівчина змахнула білими руками, наче та чайка, що збиралася злетіти над морем, тихо промовила:

— А-а-а, Павло? Чого ж так пізно?..

Заброда рвонувся по останніх сходах до дівчини, мало не впавши, бо йому забило дух.

— Оксано....

Дівчина подалась назад, наче злякалася.

— А я не Оксана, — тихо вимовила вона. — Я Ольга...

Павлові потемніло в очах. Він тріпонував чубом і випростався. Десь з-за гори виплив місяць і освітив перепалену землю і дівчину освітив. Що вона говорить? Оксана! Стоїть перед ним, ніжна й замріяна, а називає себе Ольгою. Ні. Тут щось не так...

— Ти дожидала мене, люба? — питає Павло.

— Оксана ждала.

— А де ж Оксана? — так і шарпнувся Заброда.

Дівчина здивовано підвела на нього широко розкриті, блискучі очі, зітхнула.

— Я зараз іду до неї, до Оксани. Як хочете, ходімо удвох. Оце прийшла з роботи та й іду...

Павло аж тепер побачив, що перед ним і справді стояла Ольга. Колись він уже помилився, а це, бач, вдруге.

— Ходімо ж! Ходімо! — зрадів Павло і, намагаючись в сутінках хвіртку, розчинив навстіж.

Так, це була Ольга. Вона вийшла до Павла струнка і пружна. Чорна сукня ще різкіше підкреслювала її молодість і красу. Павло взяв її під руку й відчув, яка вона гаряча, тремтлива, наче допіру збігла з високої гори й притулилася йому до плеча, щоб не впасти.

Йшли мовчки, і Павло, здається, не помічав, що було навколо нього. Ні обпаленої, аж чорної від кіптяви, Графської пристані, ні старої церкви, що чудом уціліла, ні тихої вулиці, яка бігла на Чорну гору, до Херсонського маяка. Як же вона зветься? От і забув...

— А ви морем до нас чи машиною? — раптом спитала Ольга.

— Машиною.

— Морем ще не можна. Міні, — зітхнула Ольга.

— Я знаю, — сказав Павло, аби щось сказати.

Ольга знову замовкла, приклавши до вуст великого букета троянд, якого підняла з трави, коли виходила до Павла. Видно, вона його допіру нарвала, бо на пелюстках ще тремтіла вечірня роса.

Вони йшли безлюдною вулицею, де не було ні машин, ні перехожих. Куди ж вона його веде? Ось і міська лікарня, де Павло не раз бував, коли там містився госпіталь. За лікарнею тюрма. От біда з цією Ольгою. Вона ще й тоді була якась потайна і нерозгадана. Що ж тут у них сталося? Павло все хотів спитати і чомусь не зважувався. А коли наважився, побачивши тюрму, Ольга перебила.

— А ви знаєте, Мишко Бойчак оженився, — несподівано сказала вона.

— Я чув.

— Оженився. З артисткою.

— Ну і як?

— Щасливий, — зітхнула Ольга.

— А він був у вас?

— Забіг на хвилиночку та й знову полетів. Хіба ви його не знаєте? Такий і zostався, як був...

Якісь кущі, наче дикий сад. Куди вона його веде? Та це ж кладовище! Гранітні обеліски скрізь. Далі, на старій половині, похилені хрести.

І раптом дівчина зупинилася над свіжою могилою. Павло навіть отямитися не встиг, як вона поклала на могилу білі троянди, тихо шепнувши йому:

— Оксана!

— Оксана? — мало не скрикнув Павло і впав на коліна, звалився грудьми на свіжу землю, яка вже почала осідати.

— Так, — ледве чутно ворухнула вустами Ольга, та Павло вже її не почув.

Він лежав на могилі, обхопивши її широко розкритими руками. Тільки широкі плечі здригались від плачу, і Ольга вперше побачила, як плачуть чоловіки. Тихо, беззвучно, але тяжко. Нова мічманка впала йому з голови і покотилася під кущ жасмину. Буйний чуб розсипався над чолом. Ольга підняла мічманку і злегенька обтрусилася її білою хусточкою, вишиваною по краях голубенькими квіточками.

Над містом лежала глибока, дрімотна тиша. Тільки тополі шепотіли гострим листом та море пінилось і гриміло в кам'яні береги.

— Ольго, — не підводячись застогнав Павло. — Як же це, Ольго?

— Отож, як бачите, — зітхнула Ольга. — Вона була в підпільній групі. Радисткою. Вони запеленгували її рацію і арештували. У них не було ніяких доказів, бо конспірація була повна. Оксана нарочито взяла шлюб з одним лікарем, у церкві вінчалася, щоб заздалегідь одвести від себе удар. Не думайте собі чогось там... Мати й гнівалася не раз, але ж вона нічого не знала...

— Лікар... Який лікар?

— Ну, отой Момот....

— А-а-а, — непевно зітхнув Павло.

— Але вона нічого їм не сказала. В тюрмі був наш чо-

ловік і все бачив. Боцман Верба вам точно може про все розказати. Він у них зв'язковим був. І наш Грицько був... Тепер воно все вияснилося, а тоді ж ніхто нічого не знав... Вона нікому й слова не сказала. Мене з Грицьком погнали на окопи, і ми втекли в гори. Там і наших діждалися. А мама тяжко на тиф захворіла. Сусіди її виходили... Нас не було коло мами...

Павло важко підвівся і глянув на Ольгу повними сліз очима. Вона стояла перед ним, рівна і сувора, так різко схожа на його Оксану. Аж похолов увесь. Приглядався до Ольги, наче хотів знайти на її обличчі ту рисочку, яка відрізняла її від Оксани, і ніяк не міг.

Повернулись до хати, розбудивши Варвару й Грицька, що вже поклялися спати.

Ольга постукала в причільне вікно й, коли Варка озвалася, сказала:

— Мамо, я не одна. До нас гість...

— Ой боже, — скрикнула Варка. — Який гість?

— Павло, мамо...

— Який Павло?

— Ну, лікар наш. Павло Заброда... Хіба забули?

— Ой лишенько, — зойкнула Варка.

Грицько, худий і високий, припав розплющеним носом до шибки, радісно загукав:

— А-а-а! Привіт хірургу Пирогову! Я зараз відчиню... От здорово!..

Вони довго сиділи при столі і, затамувавши подих, слухали Павлову розповідь про те смертельне море, яке він переплив, і про чужу землю, до якої його прибила хвиля.

А потім Варка й Грицько розповідали Павлові про свої поневіряння, а він усе дивився на Ольгу, шукаючи і не знаходячи того, що б відрізняло її від покійної Оксани.

Варка показувала йому чоловікові листи. Платон Горностай писав, що от-от має вернутися з своїм заводом до Севастополя. Вже дехто й вернувся...

Погостювавши кілька днів, Павло поїхав до матері в Суху Калину.

Але скоро до Севастополя прибув увесь флот, і Павло знову повернувся. Він завітав до Горностаїв на тиху Корабельну сторону. Його посадовили за стіл і частували, щедро наливаючи чарку. Вся сім'я була в зборі, бо вже й старий приїхав з Кавказу. Та Павло не міг ні їсти, ні пити, хоч Варка його припрошувала:

— Іжте на здоров'ячко, Павле Івановичу. Іжте. Ви ж наголодувалися в тому морі, як згадаю, то в мене й досі мороз по спині ходить... Іжте, прошу вас, не соромтеся...

Павло часто бував у Горностаїв, і вони звикли до нього, як до рідного. Та ось одного дня він прийшов прощатися: його переводили в Кронштадт, і він не міг не сказати про це Ользі й усім Горностаєм. Сказав, і вони якось притихли, зажурилися. Шкода було розлучатися, але що вдієш. Такий час...

Та незабаром і самим Горностаєм довелося виїхати з Севастополя. Старого призначили на новий завод у Прибалтику, де дуже були потрібні такі, як він, спеціалісти кораблебудування. Слідом за ним поїхали й Варка з дочкою та сином. А на тому місці, де стояла їхня напіврозвалена хата, почав виростати багатопверховий дім...

Розділ двадцятий

Так минуло сімнадцять років з того дня, коли Крайнюк розпрощався на Херсонському маяку з лікарем Забродою. Письменник навіть не зоглядівся, як на нього почали насуватися літа. Дочки повиходили заміж. Маринка виїхала з чоловіком до Москви і там, закінчивши вуз, працювала інженером на заводі. Тетяна жила при батькові, вчителювала. Тепер у нього було два внуки: один московський, другий — київський. Друзі називали його «двічі дідом», але він ще почувався на силі й до тих дідів, що цілими днями сиділи у скверику біля водограю й дивилися на горобців, не міг себе зарахувати. Працював не покладаючи рук.

І раптом цей несподіваний лист з сяючою ракетою на конверті перевернув усе догори дном. Минуле й, здавалось, давно забуте вплигло на поверхню і, наче та весняна повідь, прорвало греблю. Крига скресла, затріщала, і буйна вода затопила все. Крайнюк намагався стримати себе, зупинити нервовий струс, але не міг.

Він сидів і досі на горбку біля Дніпра, а перед очима мерехтів Севастополь, слався дим останнього бою над Херсонським маяком і Заброда розгортав біля поранених прапор з червоним хрестом. Живий і здоровий Заброда. А кажуть, що чудес не буває.

Вечірнє сонце торкнулося високих фабричних вікон, і вони спалахнули там, за рікою, в робітничій Дарниці. Ще

один день догорів, а Крайнюк і досі сидить у цьому за-
тишку над широким Дніпром.

Та ось він схоплюється на рівні ноги й, забувши про
своє серце та міліціонерів і садівників, що десь тут веш-
таються, біжить навпростець по траві. І вже нічого не чує й
не бачить з того, що діється навколо. Ні службовців, що
поспішають з роботи додому, ні робітників, які товплять-
ся біля трамвая, щоб швидше дістатися до центру міста
з заводських околиць, ні галасливі юрби дітей, що вже
розбігаються по своїх дворах з літнього піонерського май-
данчика.

Задиханий і мокрий від поту, зупинився перед віконеч-
ком каси в Аерофлоті, схопившись за серце. От знав же,
що бігти не можна, що хвилюватися шкідливо, а знову
не міг себе стримати. Вхопився за серце, що аж зайшло-
ся, і, перевівши дух, голосно сказав:

— Квитка, прошу вас. Негайно. На перший же літак.

— Куди?

— На Миколаїв.

— Сьогодні вже нема...

— А вночі?

— І вночі нема...

— Не може того бути. Може, ви помиляєтесь, това-
ришко?

Довелось домовлятися з начальником, коротко розка-
завши, в чому справа. Крайнюкові продали квитка на ван-
тажно-пасажирський літак, який одлітав серед ночі.

Заброда просив у листі обов'язково телеграфувати
йому, і Крайнюк тут же, з поштового відділення при
Аерофлоті, послав телеграму на дві адреси: на місце
роботи і додому. Потім постояв, подумав і послав ще
телеграму Бойчакові в Севастополь: «Повернувся Павло
Заброда. Миколаїв. Прошу прибути. Я вилітаю сьогодні
вночі».

Дома все було готове до від'їзду. На дивані лежав
давній, потертий у частих мандрах чемоданчик, а в ньому
все, що треба в дорогу. Крайнюк глянув на чемодан і здо-
гадався, що з роботи вже прийшла дружина. Вона почула
скрип дверей і зазирнула до кімнати, витираючи фарту-
хом руки.

— Де ж він так довго був, Петре? — спитала.

— Я й сам не знаю, Наталочко,—розвів руками Край-
нюк. — От сидів допіру коло Дніпра і все думав над цим,
а придумати так нічого й не міг. Просто якась загадковість.

— І в листі нічого не пише. Я прочитала листа. Просто дивно, — знизала плечима Наталка.

— Завтра вранці все з'ясується...

— Вранці? Хіба ти зараз ідеш?

— Лечу. Вночі. Півтори години — і в Миколаєві. Вночі навіть краще летіти — не так кидає. Земля ще спить і не парує... Повітряних ям майже нема... А під крилом вся Україна... І села у вогнях. Села.

— Так уже й села, — непевно повела плечем Наталка.

— А чого ж? — озвався Крайнюк. — Вже побігли електропроводи і по селах. З Каховської станції, з Кременчука... Каховські я вже бачив. А от Кременчуцьких не доводилося. Це чудесно, Наталю, коли вночі летиш... Летиш і вгадуєш, які місцевості проходять під крилом...

До кімнати вбіг розчервонілий онук і, побачивши Крайнюка, загукав:

— Дід моряк! На руки!

І видерся одразу на коліна, схопив на столі олівця і давай з дідом малювати. Машини, колеса, кораблі. І страшного бабая, з вусами й бородою, яким його лякали, коли пустував і не хотів їсти каші. А потім почав зальотно щебетати, розповідаючи дідові, як вони зловлять того бабая, що дітей кусає, та прив'яжуть мотузком за ногу, схоплять за чуба та й кинуть удвох з дідом у болото.

Потім онук стрибнув з колін на підлогу і потягнув Крайнюка за руку до старого килимка, загукавши:

— Діду! Боротися!

І дзвінко реготав, поваливши діда на килим і осідлавши його.

Милий неслухняний хлопчик. Так і прийшла пора йому спати, і він заснув у діда на руках. І вже й не прокинувся, коли Крайнюк перекладав його до ліжка за густою сіткою. Тільки ворухив рожевими губками і часом тихенько вигукував:

— Давай! Давай!..

В хаті стало тихо, над містом залягла спокійна, глибока ніч. Тільки на станції причаєно поухкували паровози та десь співала електричка, протинаючи тьму полів. Крайнюк крутився на своїй постелі, зітхав і кашляв, а заснути ніяк не міг, не давали думки про Павла Заброду. Що з ним, нарешті, сталося? Де він був так довго і чом не озивався? Крайнюк перебрав за ніч не один варіант, але відповіді на своє запитання так і не знайшов. І, вже засинаючи, він раптом подумав про турецьку землю, про її круті береги.

Але тут задзвонив під подушкою маленький будильник. Час було збиратися в дорогу. Тихо вмився, одягнувся, але дружина однаково почула й, сівши на краєчок дивана, почала пильнувати, щоб він нічого не забув.

Внизу, біля парадного, подало сигнал замовлене вчора таксі, і він поцілував у тепле чоло дружину, постояв трохи над ліжком онука, який посміхався крізь сон, і вийшов у напоєну свіжою прохолодою ніч.

М'які лампи денного світла сяли на землю срібне сяйво, й від нього густий сад полискував якимсь чарівним блиском. Небо було чисте. А як там, на півдні, коло моря? Жаль, що вчора не послухав зведення про погоду.

На аеродромі теж було тихо і сонно. Нічні польоти вже закінчились, передсвітанкові не починались. Пасажирів ще не видно. Крайнюк приїхав перший. А коли ж решта з'являться?

— Їх не буде. Ви один, — пояснила касирка, глянувши в якісь списки.

Вийшов заспаний черговий і чемно привітався, несподівано спитавши:

— Знову до своїх моряків, товаришу письменник?

Крайнюк здивовано і підозріло глянув на авіатора.

— Чого ви так дивитесь на мене? — посміхнувся той. — Ви мене не знаєте, а я вас знаю.

Він провів Крайнюка через усе поле до широкої зльотної доріжки, де стояв вантажний літак, доверху забитий якимись ящиками й тюками.

— Що везете? — спитав Крайнюк.

— Бабіт, олово, запчастини до тракторів. Там сімба починається, — махнув рукою на південь авіатор, голосно позіхаючи.

— Все? — загукав з кабіни льотчик.

— Все! — сказав черговий і потиснув на прощання Крайнюкові руку.

Радист замкнув зсередини двері, оглянувши ящики й тюки, весело крикнув Крайнюкові:

— За комфорт не ручуся, але швидкість буде та, що треба. Лайнерська. Ви сідайте отут, під саму кабіну, бо оці тюки, може, почнуть валитися. А коли що, то тікайте до нас у кабіну. Там, правда, сісти ніде. Нас троє, а сидіння більш нема...

— Дякую, мені не звикати. На війні й лежачи доводилося літати, на кукурузнику...

— О! Гарна машина. Куди вертольотам до неї! Справжній торпедний катер, — похвалив радист і зник у кабіні.

Заревіли обидва мотори, й літак покотив бетонованою доріжкою. Оглянувшись на тюки, що хиталися за його спиною, Крайнюк знову не помітив тієї миті, в яку колеса літака одірвалися від землі. От скільки вже літає і завжди прогавить, то заговориться з кимсь, то задумається.

Під крилом гойднулися яскраві київські вогні, а потім земля потонула в глибокій темряві.

Деякий час Крайнюк спостерігав за далеким мерехтінням земних сузір'їв — пролітали над Ржищевом, Каневом, над Черкасами. Але за Черкасами, де літак вивантажив частину тюків і ящиків, темрява поглибшала — починався український степ.

Крайнюк занудився й вирішив завітати до льотчиків. Прочинивши двері, він побачив незвичайну картину. Радист сидів при своєму столику з радіоапаратурою, штурман дивився на карту, а льотчик, молодий і веселий красень з натхненним обличчям, здійнявши вгору руки, голосно співав високим тенором:

...Чому я не сокіл,
Чому не літаю?..

Альтиметр показував сім тисяч метрів висоти.

Крайнюк так і захолов з несподіванки. Він боявся й дихнути, щоб не сполахати юного льотчика, щоб назавжди запам'ятати образ цього щасливого, крилатого співака.

Радист помітив Крайнюка і щось шепнув у мікрофон. Льотчик одразу стрепенувся, поклав руки на кермо й зручніше вмовстився на своєму кріслі.

— Заходьте, будь ласка, — загукав до Крайнюка радист і показав на льотчика. — Не дивуйтесь. Він у самодіяльності нашої співає. Перший соліст...

— Молодець! — щиро похвалив Крайнюк.

— Де там. Раз йому таки добре нагоріло за ті співи, — таємниче підморгнув радист, але льотчик перебив його, зав'язавши розмову про мету Крайнюкової подорожі, про його книжки. Письменникові було приємно пересвідчитись, що його знають, читають.

Коли вони з радистом вийшли з кабіни, щоб покурити, Крайнюк попросив:

— Розкажіть мені про свого льотчика... За що йому там нагоріло...

— Та розумієте, товаришу письменник, помилка у нас

вийшла. Набрали ми висоту, лягли на курс, він включив автопілот і давай співати. Співає та й співає. Голос у нього гарний, приємно слухати, та й веселіше час минає. Але ми забули виключити мікрофона. От він і полетів по ефіру, його спів. І прямо в аеропорт. А там саме був начальник. Впізнав голос. Викликав нас і давай бомбити. А що вже було вдома, як прилетіли, то й не питайте... Коли б не підготовка до Декади в Москві, то дісталось би йому... Ви пробачте, мені вже треба бігти. Зараз буду Миколаїв викликати.

— А вже скоро?

— Скоро. Через двадцять хвилин. Готуйтесь. — І пішов до кабіни.

Крайнюк і не зоглядівся, як промайнули ті двадцять хвилин, а земля внизу зацвіла тисячами електричних вогнів. Вулиці, окреслені вогнями, були рівні, як струна, й широкі. І письменник згадав читаний ним колись указ цариці Катерини про будівництво Миколаєва. Там говорилося приблизно таке: «Воздвигать град Николаев таким образом, чтобы все улицы были широкие и просторные, а также ровные, дабы сподручно было по ним возить корабельный мачтовый лес...».

Крайнюк був у Миколаєві десь на третій рік після закінчення війни, коли ще працював у газеті. Їздив до одного з приміських колгоспів, голові й кільком колгоспникам яко-го було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці. Оглянув тоді місто, що вже зводилося з руїн і набирало довоєнного розгону.

Яким став тепер Миколаїв? Чого саме сюди потрапив Павло Заброда? Невже саме тут він виринув з морської глибини, коли не з того світу? Побачимо. Вже недовго.

Відчинивши двері літака після приземлення, радист сказав Крайнюкові:

— Ото вас, певно, зустрічають. Якийсь моряк стоїть. Може, це той, що пропав безвісти?

— А хіба ви знаєте?

— Аякже! Нам казали в Києві, чому ви так поспішаєте, — похвалився радист і гукнув у кабіну. — Не вимикайте прожекторів. Хай горять... Щасливої дороги, товаришу письменник.

Крайнюк зійшов з трапа на росяну землю. В першу мить йому здалось, що то не Заброда: в яскравому світлі прожекторів перед ним стояв літній огрядний моряк з книжкою в руці. Ні. Павло Заброда залишився в пам'яті

Крайнюка струнким та високим, з буйним чубом, що спадав на чоло. У брезентових легких чоботях, через плече планшет, кишені завжди відстовбурчені, набиті бинтами, індивідуальними пакетами, якимись ліками. Очі неспокійні, швидкі, як блискавка. І весь сповнений руху вперед, у далечинь, наче вітер.

Та ось моряк рвучко повернув голову, щоб не так били в очі прожектори з літака, і Крайнюк подався вперед. Він упізнав різко окреслений профіль, круте підборіддя. І блиск глибоко посаджених під кущистими бровами очей пізнав. Так, це Павло Заброда. Тепер уже ніяких сумнівів.

Крайнюк прискорив крок і побачив, як Павло зняв на якусь мить мічманку і витер хусточкою спітніле чоло. В променях прожекторів холодно засвітився його чуб, весь білий, наче припорошений снігом. Посивів. Коли ж це він? Невже там, у чорному провалі забуття, коли всі його шукали? Мабуть.

— Павле Івановичу! — гукнув Крайнюк, і старий чемоданчик випав з рук і вдарився об асфальтову доріжку.

Крайнюк не звернув на те уваги. Він схопив Заброду в обійми і тричі гаряче поцілував. Заброда відповів йому тим же. А потім підняв потертого чемоданчика, подав Крайнюкові.

— Ну, от і порядок. І добре, що прилетіли, — сказав він, — бо мені ніяк не можна. Відпустку свою я вже використав, і другої не дадуть... Роботи сила... А як летілося?

— Дякую. Спокійно...

— Аби спокійно...

Крайнюк помітив у його руках пошарпану й зачитану до дірок книжку «Матроси ідуть по землі». Хотів щось сказати, але до горла підкотилася гаряча хвиля й затопила всі слова.

— Спокій у нашому віці — запорука здоров'я, — продовжував Заброда. — Мені здається, що саме від надмірного хвилювання й нервозності починаються майже всі прикrostі в організмі людини...

Ну, що ти йому зробиш? Яким був, таким і залишався. Медицина, охорона здоров'я людини в нього на першому плані.

— А нащо ж ота книжка? — нарешті спитав Крайнюк.

— Я думав, що буде багато пасажирів та зустрічаючих. І, може, ви мене, а я вас уже й не впізнаємо. От і взяв книжку.

Прожектори на літаку погасли, і їх обступила непроглядна темрява. Але очі скоро звикли, і засиніло високе небо, на обрії проступила бліда жовта смуга, що поволі червоніла, аж поки не спалахнула густим кривавим багрянцем.

Вони пройшли через невеличкий ще порожній зал на площу й зупинились край широкого шляху, що біг до міста. Закурили. Павло ще раз скинув мічманку й витер хусточкою високе чоло. Крайнюкові знову впала в очі його сива чуприна. А ще ж молодий...

— Ну, то як же ви живете зараз? — спитав Крайнюк.

— Спасибі, Петре Степановичу, зараз живу добре. Краще й не треба. Маю дружину і дві доньки: Наталочка в п'ятому класі, а Галинка тільки в першій пішла.

— А я вже двічі дід, — посміхаючись, похвалився їй собі Крайнюк.

— Знаєте, хто моя дружина? — запитав Заброда.

— Та звідки ж мені знати, коли я й про вас он як довго нічого не знав!

Павло сумовито посміхнувся і помовчав якусь мить, ніби щось пригадуючи.

— А ви пам'ятаєте сім'ю Горностаїв у Севастополі, сестер Оксану й Ольгу?

— Ще б пак! — гаряче промовив Крайнюк. — Такі, як Варвара Горностаї, не забуваються. Цікаво, де вони зараз?

— Старі в Прибалтиці. Платон Григорович працював там на одному з заводів, зараз уже пенсіонер. А Оксана загинула... Закатували в гестапо... Радисткою працювала.

— «Чайка»?! — схвильовано вигукнув Крайнюк.

— Так, «Чайка»... А в Ольги наречений Сашко загинув під Ленінградом. Горе ще дужче зблизило мене з цією сім'єю. Коротко кажучи, коли мене через деякий час перевели в Кронштадт, то я поїхав туди не сам, а з Ольгою. Одружились ми...

— Так он воно що... — задумливо протяг Крайнюк.

В цю мить підійшов автобус і висипав цілий гурт пасажирів на перший літак, що скоро мав вилітати до Києва через Херсон. До автобуса поспішали з нічної зміни службовці аеропорту, техніки, мотористи і ще якісь люди, що жили тут поблизу, а працювали в місті.

Павло з Крайнюком сіли поруч і довго мовчали, поринувши в спогади. Не хотілося зараз починати розмову, задля якої вони зустрілися. У них ще є час.

Автобус летів на повній швидкості, і перед ними до самого обрїю стелився широкий шлях, осяяний щедрим ранковим сонцем...

...Ольга, повернувшись з роботи, застала їх у напівтемній накурений кімнаті, до краю потомлених і голодних. Навіть світло забули засвітити. Чи, може, їм так краще, в сутінках? Діти в сусідній кімнаті готують уроки, а тут ось уже яку годину триває сповідь. Павло говорить та говорить, а Крайнюк слухає. Нічого не записує, перед ним навіть паперу й олівця нема, тільки повна попільниця недокурків. Аж чорно в хаті, такий дим стоїть.

Ольга зупинилась на порозі, весела й рум'яна, війнувши на них свіжим вітром з моря, якого, здається, принесла з собою в білій хустці з довгими китицями, наче в парусі.

Привітавшись з Крайнюком, вона рішуче заявила:

— Ну, годі вам! Давайте обідати, ще наговоритесь...

— Зажди, Олечко, ще хвилинку, — просив Павло.

— Ніяких хвилинوک. Чоловік з дороги, а ти його балачками годуєш. Гарний мені господар! Прибирайте з столу свої люльки та недокурки. І вікно відчиніть. Диму ж, хоч сокиру вішай. Ото вже ці мені чоловіки...

В кімнаті спалахнуло яскраве світло, крізь вікно увірвалися пахощі моря й степу. Заіскрилися кришталеві чарочки, заблищав посуд, задзвеніли веселі дитячі голоси. Тяжке минуле, що панувало досі в кімнаті, кудись відсунулось, довкола стало весело, радісно, затишно. Ольга посадовила всіх за стіл і перша проголосила тост:

— Дорогі мої! Бачу, важка розмова була у вас сьогодні. Розворушили старе. Тож давайте вип'ємо цю чарочку за те, щоб більше війни не було. Щоб у мене чоловіка не забирали, дітей моїх не сиротили. От і все. Кожну жінку спитайте, і вона вам так скаже. Я певна в цьому, певна.

Пролунав дзвінок, і Наталочка кинулась відчиняти. Ще з коридора вона загукала:

— Телеграма! Нам телеграма...

— Звідки! — спитала Ольга.

— З Севастополя.

— Давай сюди...

Наталочка стала на порозі й голосно прочитала:

— «Від усього серця вітаю однополчан приїхати не можу запалення легенів цілую ваш Михайло Бойчак».

— Ого! Не забув, значить. А звідки ж він знає? — здивувався Павло.

— Я йому телеграфував, — признався Крайнюк.

— А що він там робить, наш Мишко? — спитав Павло.

— Заступник командира військової частини. Молодець! І досі такий жвавий, як живе срібло... Він би катером сюди, як на крилах, прилетів. Та от на ж тобі, захворів... Жаль, дуже жаль...

— Я б так хотів його бачити, — зітхнув Павло.

— Він би також багато цікавого розповів. За один день ми з вами перегорнули все, що сталося за сімнадцять років. Наче в якомусь дивному романі. Сімнадцять років за один день. Я дещо пригадав учора в Києві, а ви сьогодні мені розповіли все те, чого я не знав досі. Я довго вас розшукував... Але після війни мої зв'язки з моряками ослабли, і ніхто мені нічого не сказав.

— Та про все це мало хто й знав, Петре Степановичу. Навіть мати й сестри довгий час не знали про ті мої по-невірання по таборах на чужині. Мабуть, догадувались, але я мовчав, то вони й не розпитували. Тоді були не ті часи...

— Розумію...

— А потім закрутився... Та й самому хотілося про все забути. За багато років сьогодні оце вперше розворушив тяжке минуле.

— Тепер би нам сюди ще Мишка Бойчака, так би мовити, третього згадувача, щоб розповів усе те, чого ми з вами не бачили й не знаємо... І щоб так, як і в нас, усе за один день, — тихо сказав Крайнюк.

— А ви так і напишіть, — весело вигукнув Павло.

— Як?

— Отак, як допіру сказали. Дія роману відбувається протягом однієї доби, а містить у собі події за сімнадцять років.

Павло підвівся й схвильовано закрокував по кімнаті. Підійшов до відчиненого вікна.

Над широким лиманом слався густий гуман. Він налягав здалека, неначе з тієї сторони, що лежала за морем. І був каламутний та густий, наче хтось обмотував землю сірими, давно не праними бинтами.

Павло Заброда насунив брови і рвучко зачинив вікно. В хаті знову стало тихо і затишно. З крана в кухні голосно і дзвінко капала вода.

ВІД АВТОРА

Як було написано цей роман?

Де письменник збирав матеріал? Як головний герой Павло Заброда проплавав у морі тридцять шість днів без хліба? Чи він справді нічого не їв і тяжко голодував, п'ючи тільки морську воду? Як його справжнє прізвище, цього Павла Заброди, і де він тепер?

Такі й подібні запитання цілком законно постануть у кожного, хто прочитає роман «Голод». І тому я вирішив написати це коротеньке слово від автора, щоб дещо пояснити.

Я часто буваю в Севастополі, зустрічаюся з учасниками героїчної оборони міста, буваю на бойових кораблях. Незабутні місця боїв завжди викликають багато роздумів і спогадів. Я бачу старі завалені окопи й бліндажі, де сам не раз перебував під час оборони міста. Перед очима постають моряки й піхотинці, які тут стояли на смерть, щоб ми й наші діти жили, щоб мир панував на землі. І щоразу мені відкриваються нові й нові факти героїчної історії, не знані досі деталі війни.

Одного разу я вирішив обійти передову лінію оборони Севастополя, від Балаклави до Інкермана, де закінчується Північна бухта. Зорова пам'ять завжди викликає багато асоціацій і згадується все те, чого ніколи не побудеш, сидючи за письмовим столом. Моїми супутниками в цьому поході були колишній комісар Микола Євдокимович Єхлаков, який воював у бригаді морської піхоти Жидилова, будучи правою рукою цього прославленого комбрига, та капітан другого рангу Михайло Григорович Байсак, колишній ад'ютант полковника Горпищенка, діяльний член комісії по історії оборони Севастополя, яка існувала при міськкомі партії. Ми втрьох оглянули всі позиції, пройшовши вперше над переднім краєм, де колись не можна було й носа виткнути, так тут усе гриміло, палало і перемішувалося з землею й камінням.

Під час цих оглядин ми багато згадали й побачили, воскресивши в пам'яті найважчі дні й епізоди героїчної війни радянських моряків проти гітлерівців. Я перегорнув цілі гори документів, яких уже багато назбирала комісія при міськкомі партії.

Одного дня Михайло Григорович прибіг до мене збуджений і радий.

— А ви знаєте, з ким вам ще треба побачитись? — сказав він.

— З ким?

— Ви пам'ятаєте, в нашій бригаді, у третьому батальйоні, був молодий військовий лікар Павло Іванович Єресько? Він всю оборону з нами пройшов. До останнього дня. Пам'ятаєте?

— Ні.

— Та як же ні, коли його вся бригада знала? Такий бойовий офіцер був. Часто в розвідку ходив. Полковник Горпищенко якось наказав замкнути його в землянці, а він однаково втік, коли почалася атака.

— Стривайте! — вигукнув я. — Павло Єресько! Та ми ж навіть писали про нього в газеті.

— Ну от і гаразд. Так от цей Павло Іванович Єресько з трьома моряками без хліба і води переплив Чорне море. Троє померли з голоду, а його ледве живого підібрав турецький пароплав. Довго поневірявся він по концтаборах, але вирвався з неволі. І знову прийшов на флот.

— Де ж він тепер?

— Та тут недалечко. В Миколаєві. Я вчора від нього листа одержав. Пише, що з радістю дасть матеріал для нашої комісії. А нам його спогади так потрібні. Він же один такий у нас тепер залишився, цей лікар Єресько... Чи не поїхати б вам до нього?

Але одразу поїхати я не зміг. Треба було закінчити роботу в архівах.

За цей час я добре пригадав батальйонного лікаря Павла Івановича Єреська і написав йому листа про бажану зустріч. Він скоро мені відповів, і нарешті ми зустрілися. Павло Іванович докладно про все розповів. Мене так захопив цей новий матеріал, що я покинув усю невідладну роботу й негайно сів за роман «Голод». Через дипломатичні канали було підтверджено достовірність факту перебування в Туреччині радянського військового лікаря Павла Івановича Єреська, підбраного турецьким пароплавом «Анафорта» 9 серпня 1942 року.

Так народився головний герой роману «Голод» Павло Заброта.

Зараз Павло Іванович Єресько живе в Миколаєві. Нині він пише наукову роботу, в якій розглядає проблему абсо-

лютного довготривалого голодування організму людини при споживанні морської води.

Він до того скромний і тихий, що в Миколаєві ніхто не знав, який герой живе в їхньому місті. Він рідко розказував про себе. А коли й розказував, то дуже скупо й неохоче.

Коли роман «Голод» був закінчений, над світом пролунала звістка про героїчний подвиг чотирьох радянських воїнів у Тихому океані. Асхат Зиганшин, Іван Федотов, Анатолій Крючковський та Пилип Поплавський сорок дев'ять днів знемагали в боротьбі з страшним тайфуном, голодом і спрагою., Але вистояли, перемогли стихію.

В ці дні я одержав від Павла Івановича Єреська листа, якого вважаю за потрібне навести тут. Павло Іванович писав:

«Шановний Василю Степановичу! Вашого листа одержав, дякую. Я всі ці дні з непослабною увагою стежу за повідомленнями газет про героїчну четвірку і знову переживаю своє, вже трохи забуте. Цим хлопцям було дуже важко. Адже вони витримали дрейф у розбурханову океані при низькій температурі повітря. Їм було ще важче, ніж нам. Правда, в них були деякі продукти харчування, але що тих продуктів на сорок дев'ять діб, на чотирьох чоловік, та ще в холодний час, коли витрата енергії збільшена? Вони виявили велику витримку і стійкість і одержали перемогу над стихією. Мені їхній стан більш зрозумілий, ніж будь-кому іншому, хто подібного не пережив. Через те я й кажу, що вони молодці! Коли б не їхня стійкість і мужність, то важко собі уявити такий щасливий кінець. Адже багато людей, втративши мужність і самовладання при корабельних аваріях, гинули в перші ж дні. А вони вистояли. Слава їм!

...Василю Степановичу! Після опублікування ваших статей у газетах про подвиг чотирьох воїнів на океані й про майбутній роман я одержав кілька листів від незнайомих людей, які цікавляться подробицями моїх поневірянь. Деякі організації Миколаєва запрошують виступити у них із спогадами. Люди вже проявляють цікавість до вашого роману і питають у мене, коли він вийде. Я ніде ще не виступав, та, мабуть, доведеться.

Бажаю Вам здоров'я і щастя. Великий привіт Вам від дружини і дочок.

П. Єресько.

В цьому листі, як бачите, достойно оцінено подвиг відважної четвірки. Автор його і сам колись зазнав такого суворого іспиту в голодному морі. Тільки тоді були інші часи, і його подвиг довго лишався для нас невідомим.

Про сам роман казати більше нічого. Хай тепер про нього скажуть читачі.

З М І С Т

<i>О. В. Килимник. Співець епічної музи</i>	3
Розділ перший	9
Розділ другий	24
Розділ третій	43
Розділ четвертий	60
Розділ п'ятий	73
Розділ шостий	92
Розділ сьомий	99
Розділ восьмий	119
Розділ дев'ятий	143
Розділ десятий	166
Розділ одинадцятий	188
Розділ дванадцятий	208
Розділ тринадцятий	222
Розділ чотирнадцятий	243
Розділ п'ятнадцятий	255
Розділ шістнадцятий	281
Розділ сімнадцятий	303
Розділ вісімнадцятий	316
Розділ дев'ятнадцятий	333
Розділ двадцятий	351
Від автора	361

Кучер В. С.

К95 Голод: Роман. — Сімферополь: Таврія, 1982. — 368 с. — (Б-ка «Таврія») — 100 000 прим.

Героїчна оборона Севастополя. Тяжкі бої з переважаючими силами ворога. І ось останній бій на Херсонському маяку. Перед флотським лікарем Павлом Забродою стоїть вибір: смерть або ганебний полон. Ні! Тільки не полон. З трьома товаришами Заброда відпливає на шлюпці у відкрите море з надією пробитись на Кавказ. Багато днів хвилі гойдають безпомічну шлюпку із знесиленими від голоду і спраги людьми. Один за одним помирають Забродині побратими, і він залишається один. Герой проходить тяжкі життєві випробування.

К 70303-008
М216(04)-82 26-82 4702590200

84.Р7
У2

Васи́лий Степа́нович Кучер
ГОЛОД
(Роман)
Симферополь, издательство «Таврия»
(На українском языке)

Редакція художньої літератури
Завідуючий редакцією В. В. Митрохін

Редактор О. П. Кулик
Художній редактор Н. І. Грудинська
Технічний редактор О. В. Лебедева
Коректор Т. П. Камінська

Інформ. бланк № 734

Здано до набору 14.09.81. Підписано до друку 15.12.81. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3. Гарнітура літературна. Друк високий. Обсяг: 11,5 фіз. друк. арк., + 1 вкл., 19,43 умовн. друк. арк., 19,74 умовн. фарб. відб., 21,41 облік. вид. арк. Тираж 100 000 (1—50 000) прим. Зам. № 143. Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво «Таврія». 333000, Симферополь, вул. Горького, 5.

Видавництво «Тавріда», 333700, Симферополь,
вул. Генерала Васильєва, 44.

1 р. 50 к.

DAVID
L. F. W.